

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA KAFEDRASI**

PSIXOLOGIYA TARIXI

fanidan zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi:	100000	Gumanitar fanlar
Ta'lim sohasi:	110000	Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi:	5210203 –	Psixologiya (amaliy psixologiya)

Guliston – 2021

Mirzoyev Jamshid Turdaliyovich. Psixologiya tarixi fanidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tayyorlangan o'quv-uslubiy majmua . – Yangiyer 2021

Ushbu o'quv-uslubiy majmua 5210203 –Psixologiya (amaliy psixologiya) bakalavriyat ta'lim yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. O'quv-metodik majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan _____ yil tasdiqlangan Psixologiya tarixi fani namunaviy dasturi (BD-5110900) talablari asosida tayyorlanib, unda zamonaviy pedtexnologiya tizimiga suyangen holda psixologiya faning tarixi, mohiyati, psixikaning rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual psixologik xususiyatlari, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik fiziologik va jismoniy o'zgarishlar shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, xolatlar; ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Tuzuvchi:Jamshid Mirzoyev. “Pedagogika va psixologiya” kafedrası

o'qituvchisi _____

Taqrizchilar: Psixol.f.n (dost) M.Xolnazarova _____

Katta o'qituvchi O'.Shukurova _____

O'quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Ilmiy kengashi tomonidan ko'rib chiqilgan va o'quv jarayonida qo'llashga tavsiya etilgan.

Mazkur o'quv-o'slubiy majmua “Psixologiya tarixi” kursidan Vazirlikning 2017 yil 1 mart 107-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “Oliy ta'lim o'quv rejalari fanlarining yangi o'quv majmualariini tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatma” asosida yaratilgan

O'quv-uslubiy majmua zamonaviy pedtexnologiya talablariga mos ravishda ishlanib, unda o'quv maqsadlari, nazorat savollari va mustaqil ish topshiriqlari keltirilgan.

MUNDARIJA

I. O'QUV MATERIALLARI	
1.1. MA`RUZA MATERIALLARI	
1.2. SEMINAR MASHG'ULOTLARI.....	
II. MUSTAQIL TA`LIM MASHG'ULOTLARI	
III. ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	
IV. GLOSSARIY	
V. ILOVALAR	
5.1. Psixologiya tarixi fani bo'yicha fan dasturi.....	
5.2. Psixologiya tarixi fani bo'yicha ishchi dasturi.....	
5.3. Tarqatma materiallar	
5.4. Testlar	
5.5. Nazorat savollari	
5.6. Qo'shimcha manbalar	

KIRISH

Ana shu vazifalarni amaliyotda o'z ifodasini toptirishda umumiy psixologiya fani muhim rol o'ynaydi. Mutaxassislar tayyorlash jarayonida umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fani kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirish borasida ustuvor o'rin egallaydi. Mazkur o'quv-uslubiy majmua umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti dasturiga asoslangan holda yaratilgan bo'lib, talabalar uchun zarur materiallar izchil ravishda, muayyan tartibda joylashtirilgan. O'quv-uslubiy majmuada umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyotiga kirish, shaxs va uning individual-tipologik xususiyatlari, bilish jarayonlari yuzasidan ma'lumotlar umumlashtirilgan. O'quv-uslubiy majmua matni oliy ta'limning barcha yo'nalishlardagi kunduzgi bo'lim talabalari uchun mo'jallangan.

Psixologiya tarixi fanidan darsni yuqori ilmiy-pedagogik darajada tashkil etilishi, muammoli mashg'ulotlar o'tkazilishi, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilinishi, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va multimedia qo'llanmalardan samarali foydalanish, talabalarni mustaqil fikrlashga undaydigan, o'ylantiradigan muammo savollarni ular oldiga qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, ijodkorlikka yo'naltirish, erkin muloqotga kirishishga, ilmiy izlanishga jalb qilish va boshqa tadbirlar fan mavzularini chuqur egallashni ta'minlaydi.

O'quv-uslubiy majmua quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Psixologiya tarixi fani sillabusi.
2. Nazariy materiallar (ma'ruzalar kursi)
3. Amaliy ishlarini bajarish buyicha uslubiy ko'rsatmalar.
4. Talaba mustaqil ishlari buyicha materiallar (mustaqil ish topshiriqlari)
5. Nazorat savollari va testlar.
6. Glossariy.
7. Informatsion-uslubiy ta'minot.

Ilovalar:

1. Na'munaviy va ishchi o'quv dasturlar.
2. Ingliz va rus tilidagi xorijiy o'quv materiallari (elektron shaklda).
3. Taqdimotlar va multimediya vositalari (elektron shaklda)
4. Qo'shimcha didaktik materiallar

Mazkur o'quv-uslubiy majmua "Psixologiya tarixi" kursidan Vazirlikning 2017 yil 1 mart 107-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim o'quv rejalari fanlarining yangi o'quv majmualarini tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatma" asosida yaratilgan

O'quv-uslubiy majmua zamonaviy pedtexnologiya talablariga mos ravishda ishlanib, unda o'quv maqsadlari, nazorat savollari va mustaqil ish topshiriqlari keltirilgan.

Manzilimiz: Yangiyer shahri, II mavze, Universitet,
«Pedagogika va psixologiya» kafedrası

Kursning predmeti va mazmuni: psixologiya faning vujudga kelishi, tarixi, mohiyati, psixikaning rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual psixologik xususiyatlari, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik fiziologik va jismoniy o'zgarishlar shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, xolatlar; ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Kursni o'qitishdan maqsad talabalarda umumiy psixologik bilimlarni egallashga, shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va muloqoti, psixik taraqqiyot qonuniyatlari, psixik jarayonlarning ontogenezdagi psixologik xususiyatlari, hozirgi zamon ta'lim-tarbiya nazariyasining vazifalari hamda shaxsni etnopsixologik metodlar yordamida o'rganish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Kursning vazifasi talabalarga voqelik va jamiyatdagi voqea-hodisalarning, jamiyat hayotida umumiy psixologik hodisalar, holatlar va jarayonlarning mohiyatini tahlil etishga, shaxsning kamoloti va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, uning individual psixologik xususiyatlari, emotsional va irodaviy

sifatlari, turli yosh davrlarida psixik taraqqiyot qonunlarini o'zlashtirib psixodagnostik tadqiqotlar olib borishga, o'quvchilarga individual yondasha bilishga, pedagogik-psixologik holatlarni rejalashtira olib, ularni tahlil etishga o'rgatishdan iborat.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

“Psixologiya tarixi” fani umumkasbiy fan bo'lib, 2 va 5-semestrlarda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan falsafa, pedagogika, odam anatomiyasi va fiziologiyasi, matematik va tabiiy fanlar bilan aloqada o'rganilib, bu fanlardan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi.

Fanning ta'limdagi o'rni

“Psixologiya tarixi” fani pedagog kadrlarni taayyorlash jarayonida o'qitiladigan, mutaxassislik fanlarini o'zlashtirish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladigan fandır.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning umumiy psixologiya fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma'ruza, seminar va laboratoriya darslarida mos ravishdagi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Shuningdek, mavjud mavzularning barchasi ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida o'tiladi. Mavzular mazmuni va hajmiga qarab, ularda ta'limning ilg'or pedagogik texnologiyalari qo'llaniladi.

Ma'ruzalarda:

1. Taqdimot – qoidalar, jadvallar, asosiy tushunchalar namoyish etiladi va izohlanadi.
2. Munozara (baxs) – erkin va har xil fikr bildirish asosida bilim egallash.
3. Muammoli savol va vazifalar – ilmiy-nazariy ma'lumotlar bayon etilishida muammoli savol va vazifalar tahlil etiladi..
4. BxBxB – ma'ruza yakunlashda bilgan, bilib olgan va bilishni hoxlagan ma'lumotlar jadvali to'ldiriladi.
5. Tezkor savol-javob (Blits so'rov) asosiy savol tushuntirilganda yoki mavzu oxirida aniq savollarga qisqa va lo'nda javoblar olish.

Amaliy va semenar mashg'ulotlarida:

1. Aqliy hujum – tez va har xil fikrlarni jamlash va to'g'risini aniqlash.
2. Muammoli vaziyatlar – har bir talabaning o'ziga xos bilim va dunyoqarashi, topqirligi aniqlanadi.
3. Ierarxiya – oddiydan-murakkabga, aniqdan noaniqqa va ularning teskarisini amalga oshirish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashga o'rgatish.
4. Muloqot – tinglovchilarning diqqatini o'ziga jalb etish, hamkorlikda faoliyat ko'rsatish, erkin va mustaqil fikr almashinadi.
5. Muhokama – biror nazariy qarash, g'oya, fikr, ta'limot haqida har kim o'z qarashlarini bayon etadi.
6. Shaxsiy fikr – aniq vaziyat, jarayon va olingan xulosa to'g'risida fikr bildiradi, o'zgalar fikri bilan solishtiriladi va yutuq-kamchiliklarini aniqlashtiriladi.
7. Klaster – asosiy tushuncha tarmoqlarga bo'lib chiqiladi.
8. Pinbord – taxtada yozib, yutuq-kamchiliklar tahlil qilinadi.
9. Boshqaruv – ma'lum faoliyatni tashkil etish jarayonida ishtirokchilarni boshqarish ko'nikmalari aniqlanadi.
10. Keys – stadi – aniq vaziyat, xodisalarning mohiyatini tahlil etish va aniqlash.

1.1. MA`RUZA MATERIALLARI

1-mavzu. Psixologiya tarixi fanining predmet va vazifalari.

Asosiy savollar

1. Psixologiya tarixi faniga kirish.
2. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari.
3. Psixologiya fanining rivojlanish bosqichlari.
4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omillari va tamoyillari.

O'QUV MAQSADI:

Psixolog kasbiga tarif beradi, Psixolog kasbining yaralish tarixini ochib berish, O'zbekistonga psixolog kasbini krib kelishi va shakllanishi ochib berish

KALIT SO'ZLAR:

psixologiya tarixi, fanning predmeti, metodlari. fanning rivojlanish bosqichlari, fanning asosiy omillari va tamoyillari.

1. Psixologiya tarixi faniga kirish.

Har bir fan o'zining tarixiga egadir. O'rgatilayotgan har bir nazariy qarashlarning o'ziga xos bo'lgan tarixini o'rganish zarur. Fanning tarixini bilish hozirda oldinga qobyilgan maqsadni to'la yechishga imkon beradi va katta ahamiyatni kasb etadi. Faylasuf Arastu «eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun shunday qiyoslash o'tkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini ko'raylik va tarix bilan muloqotga kirishaylik» deb takidlaydi. Tarixga nazar solib yangilik yaratish psixologiya fanining yangi qirralarini ochib beradi. Psixik xususiyatlar va jarayonlar to'g'risida harcha ilmiy qarashlarni o'rganishda empirik ma'lumotlarni shartli ravishda yo'nalishlarga ajratish lozim.

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planiib borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'rin tutadi.

Psixologiya tarixi shaxsning o'ziga xos bo'lgan psixik xususiyatlari, g'oyalari, dunyoqarashi, rivojlanishi va takomillasxish qonuniyatlarining psixik mexanizmlarini o'rganadi. Ma'naviy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, buyuk allomalar, faylasuflar, olimlar va shaxslarning hayoti, qarashlari, ilmiy yo'nalishlari, g'oyalari o'rganiladi.

2. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari.

Psixologiya tarixi fanini o'rganishda psixik haqiqiylik emas, balki tasavvurlar o'rganilgan har bir davrda o'ziga mos bo'lgan. Fanning rivojlanish jarayonida bu tasavvurlar juda qadimdan mavjud ekanligi aniqlangan va ular 319 yo'nalishga ajratilgan. Birinchi, qalb haqida fan ekanligi, ikkinchisi ong haqidagi fan, uchinchi faoliyat haqidagi fandır. Psixologiya tarixi to'g'risida ta'limotlarning haqiqiylik darajasini belgilaydigan mezon ilmiy qarashlarning bir-biridan farqlari bo'lib, ular ba'zida

umuman tan olinmas edi. Psixologiya tarixi fani rivojlanishida ahamiyat kasb etadigan yutuq va kamchiliklari yangi haqqoniy psixologik qarashlarni keltirib chiqarar va shu davrga mos ravishda tahlil qilingan. Psixologiya tarixini o'rganishda empirik ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya tarixi fanining vazifalari. Psixologiya fanining paydo bo'lishida hozirgi kungacha barcha ilmiy qarashlar, bilimlar nazariy qarashlar, faylasuflar va psixologlar asarlari asosiy manba hisoblanadi. Psixologiya rivojlanishda tibbiyot, ta'lim, tarbiya, yuridik amaliyot, amaliyot katta o'rin egallaydi. Psixologiya fani

rivojlanishida boshqa fanlarning ahamiyati katta bo'lib ular birbiriga bog'liqdir. Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi, avvalo, insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlargaxos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning astasekin to'planib borish tarixidir. Insonning o'z-o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida, ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday tushuntirilganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarining izlanilishi va yaratilishi katta o'rin tutadi. Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo'lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Umumfan taraqqiyoti tarixida u bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini, bilim sohaslarining taraqqiyotida psixologiyani roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyani ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.

Psixologiyani butun tarixi (shuningdek, filosofiya tarixi) davomida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyani mohiyatini turlicha tushinishda hamda psixologiya predmetining tushinishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasini o'zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha lalqin qilingan. Psixologiya tarixi fanini o'rganishda qo'llaniladigan arxiv materiallari, intervyu, suhbatlar, biografik, avtobiografik uslublar keng qo'llaniladi. Har bir uslubning o'ziga xos tomonlari tahlil qilinganida har bir darslikning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi va tarixan baho berish shartlariga bo'ysunadi. Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu fanning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birdamligicha qolaveradi. Tarixiy jihatdan psixologiyani o'tganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushinishi o'zgarib keldi. Psixologiya predmetini tushinishdagi muhim o'zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qilinishi, ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy yo'nalishi psixologiya fanining tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarini belgilab berdi.

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'tganishga bo'lgan intilish kishilar hayotini har xil tarixiy bosqichlarda ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlabki yakkayu-yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning

yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'tnaklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'tin tutadi.

3. Psixologiya fanining rivojlanish bosqichlari.

Psixologiyaning butun tarixi davomida idealizm va materializm o'rtasida kurash kechgan. Bu kurash psixologiya mohiyatini turlicha tushunadi, insondagi psixik va fiziologik hodisalami o'zaro munosabatlarini tushunishda hamda psixologiya predmetini tushunishda ifodalangan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'Mishiga qaramasdan bu fanning predmeti. ya'ni inson va hayvonga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birdayligicha qolaveradi. «Biz o'zimizni o'tmish bilan birga ko'rishimiz kerak», chunki biz unga tayanamiz. Umumiy psixologiyaning predmet va metodlaridan farqli ravishda psixik voqelikni emas, uning rivojlanish tarixi haqidagi fikrlar turli davrlarda qanday bo'lganligini o'rganadi. Psixologik fikring o'zi o'z tarixiga ega. Bu tarixning vazifasi psixika haqidagi ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini analiz qilish psixologik fikrlar taraqqiyoti davomida psixologiya fanning predmeti bo'lib, avval ruh, keyin ong, keyin xulq-atvor hisoblanadi. Oxirgi fan hozirgi turgan bosqichda. avvalgi bosqichlarda ajratib tashlagan psixika va xulq-atvor faoliyat birligi tiklandi.

Umuman psixologiyada fikrlar taraqqiyoti hech qachon bir tekisda kechmagan. Ba'zi davrlarda u zigzaglar bilan xarakterlangan bo'lsa, ba'zida ortga qaytgan yoki bir joyda turib qolgan. Har bir bosqich o'z yutuq va kamchiliklariga ega bo'lgan. G. Ebbengauz aytganidek: «Psixologiya uzoq o'tmishga va qisqa tarixga ega».

Psixologiyaga oid bilimlarning rivojlanishini har xil davrlashtirish mumkin. Davrlashtirish ishiga xronologik jihatdan yondashilsa, XVII asr psixologiyasiga hududiy-territorial jihatdan yondashilsa, Meksika psixologiyasining tarixi, Amerika psixologiyasining tarixi kabilarga ajratish mumkin. Demak, har qanday davrlashtirish nisbiydir. Shuni hisobga olib quyidagi davrlashtirish jadvali ham navbatdagi variantlardan biri deb hisoblash kerak.

Psixologiya tarixi 2 ta davrga ajratiladi. Ular o'z navbatida kichikroq davrlarga bolinish prinsipiga asosan tuzilgan.

1- davr. Psixologiya fanining falsafa tarkibida rivojlangan davri. Bu er.av. VI asrdan XIX asr o'rtasigacha 2,5 ming yil davom etgan davrdir.

2- davr. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida rivojlangan davri. Bu XIX asr o'rtasidan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

Psixologiyaning falsafa tarkibida rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natija
Er.av. V-VI asrlar	Psixika haqidagi dastlabki ilmiy fikrJaming paydo bo'lishi va rivojlauishi	Ruh haqidagi fanning paydo bo'lishi va unda 2 yo'nalish materialistik va idealistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi. Psixik jarayonlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, affekt, iroda haqidagi ilk empirik bilimlarning paydo bo'lishi. Tana va ruh munosabatiga har xil yondasxish.

V-VIII asr	Ruh haqidagi fanning falsafiy ta'limot doirasida tibbiy bilimlar asosida rivojlanishi	Tomistik psixologiyaning paydo bo'lishi.
XV-XVI asr	Ruh haqida fanning anatomik-fiziologik bilimlar asosida rivojlanishini davom ettirish.	Tadqiqot obyekti sifatida ruhni inkor etish, «Psixologiya» terminini kiritilishi.

Psixologiyaning mustaqil fan bo'lib rivojlanishi

Xronologiya	Bosqicbning mazmuni	Natija
XIX asr boshidan XIX asming 60-yil!arigacha	Psixologiya mustaqil fan ekanligini ta'kidlovchi ilk bilimlarning paydo bo'lishi.	Nerv sistemasi va sezgi organi faoliyatini eksperimental metod bilan o'rganila boshlashi psixofizika va psixogeometriyaning paydo bo'lishi, sezish va idrok etish teoriylarining kashf etilishi.
XIX asming 60-yillaridan XIX asming oxirigacha	Psixologiyaning bevosita mustaqil fan sifatida rivojlanishi	Eksperimental metodlar psixologiyadan mustaqil o'rin egallashi psixologiyada amaliy tadqiqotlarning paydo bo'lishi fanda yangi tarmoqlarning vujudga kelishi
2asming 10-30-yillari	Psixologiyada ochiq krizis /inqiroz/	Chet el psixologiya maktablari, bixeviorizm

Psixologiya tarixining manbalari bo'lib, psixologik bilimlarni to'plashni aks ettiruvchi barcha materiallar eng, avvalo, o'tmish psixologlarining, faylasuflarining asarlari hamda tibbiyotga, ayniqsa,, psixatriya sohasiga oid bilimlar, shuningdek, boshqa fanlar tabiatshunoslik, fizika, kimyo, astronomiya, tilshunoslik, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ma'lumotlari ham psixologiya tarixining manbai hisoblanadi.

Idealizm (fransuzchadan idealisme) — idealizm: falsafaning bosh masalasida — ongning borliqqa munosabati masalasida materializmga qarama qarshi o'laroq ong, ruh birlamchi, moddiy dunyo, borliq esa ikkilamchi, ong, sezgi, tasavvur va tushunchalarning mahsulidir deb da'vo qiluvchi g'ayri ilmiy falsafiy oqim. Idealistlar materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, psixika tan bilan yashirin yo'sinda birlashgan, inson o'lgach, tanani tashlab «narigi dunyoga», g'oyalar dunyosiga ketib, u yerda abadiy yashaydigan moddiy bo'Mmagan qandaydir ilohiy substansiya yoki mohiyatning namoyon bo'lishidir deb tushunadilar.

Materializm (lotincha materialis — moddiy) materialism falsafasidagi ikki asosiy oqimdan biri, ya'ni idealizmga qarama-qarshi o'laroq, birdan-bir ilmiy, tarixan progressiv dunyoqarashdir. Falsafa tafakkurning borliqqa munosabati haqidagi bosh masalasini hal qilishda materializm, dunyo o'z tabiatiga ko'ra moddiydir, materiya, tabiat, borliq, inson ongidan tashqari unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir, material birlamchi hamda sezgilarning manbaidir, ong esa ikkilamchi, hosila narsadir,

dunyoni va uning qonuniyatlarini to'liq bilish mumkin, deb ta'lim beradi. Materializm falsafiy oqim sifatida eramizdan bir qancha asrlar avval qadimgi Hindiston, Xitoy va Gretsiyada paydo bo'lgan.

Qadimgi Misr va Hindistonda qalb haqidagi ta'liinotlar.

Eramizgacha bo'lgan IV ming yillikda buyuk Efrot, Nil, Hind va Xuanxe daryolari vohalarida davlatchilikning birinchi o'choqlari paydo bo'lganligi kuzatiladi. Bulardan birinchilar qatorida qadimgi misrliklar uchun Misr buyuk mamlakat sifatida ma'lum va mashhur bo'lgan.

Misrliklarning ruhiy hayot, haqidagi tasavvurlari o'ta murakkab tasavvuf, g'ayritabiiy tasavvur— diniy e'tiqodning umumiy tizimidan ajralmagan holda rivojlangan edi. Ularning tasavvuri bo'yicha oddiy insonda 5 ta alohida qalb bo'lib, bular: Ka, Ba (ayollarda shunga muvofiq Xemsut va Bat), Ax, Shuitva, Ren, Xudo va hukmronlarda bunday qalblar bir necha baravar ko'proq bo'lgan. Masalan, Ra tangrisida Ba 7 ta, Ka esa 14 ta. Shuit — bu «soya» bo'lsa, Ren «ism»ni bildirgan. Qalblardan biri «ikkilangan» (aynan o'xshash) bo'lib, bu Ka.Ka insonning ruhiy ibtidosi bo'lib, u bilan birlashish hayotni anglatgan.

Miloddan avvalgi V asrda Hindistonda Upanishadlarfalsafiy hayotda muhim o'rin egallagan bir paytda, uning diniy hayotida veda an'analari ustunlik qilardi. Yangi budda ta'limoti qadimgi veda adabiyotlariga keskin qarshi chiqdi va marosimlar hamda urf-odatlamining hamma shakllarini inkor etdi. Ayni bir paytda u Upanishadlar muayyan bir qismining tanqidiy idrok etishgan.

Mantiqqa zid-ku, lekin Budda spekulativ va diniy tafakkurlar g'oyat salbiy munosabatda edi. Hozirgi sharhchilar ma'lum darajadagi anaxronizm bilan uni «empirisist» va «skeptik» sifatida tavsiflashadi. Ehtimol, Buddaga tegishli bo'lgan matnlar uning keyinchalik iohiylashtirilishi uchun asos bermaydi. Upanishadlarning ko'plab parchalari singari yangi ta'limot ham insonning ozod etilishi yoki xalos bo'lishiga qaratilgan. Ozodlik holatini Budda nirvana deydi. Bu atama ko'p jihatdan boshqa an'analardagi moksha atamasiga muvofiq keladi. Buddaning o'zi enshgani kabi nirvanaga erisxishni xohlaydigan kishi o'zini bu dunyo bilan bog'lab turgan hamma narsadan, shu jumiadan, falsafiy va diniy ta'limotlardan ham xalos qilishga o'rganishi kerak. Budda sol bilan analogiyadan foydalanib, bunday talabning narigi qirg'Log'iga suzib o'tishga majbur. II daraxt poyalarini yig'adi va ulami novdalar bilan bog'lab mustahkam sol yasaydi, shu sol yordamida daryoning narigi qirg'og'iga eson-omon yyetib oladi. U maqsadga erishgach, o'ziga o'zi bu solning haqiqatdan ham yaxshi va foydali bo'lganligini ta'kidlaydi. U solni o'zi bilan birga olib kyetishga qaror qiladi va miyasiga joylab, yo'lga tushadi. Shunday qilib, u endilikda unga ortiq kerak bo'lmagan solni qirg'oqda qoldirib kyetadi. Bunday analogiya ma'nosi shundaki, yangi ta'limot ham solga o'xshaydi. Sol uni o'zi bilan birga olib ketishi uchun emas, balki uning yordamida daryoni kesib o'tish va nirvanaga erishish uchun mo'ljallangan. Falsafaning maqsadi haqidagi bunga o'xshash tasavvurlar uning tarixida bir necha marta paydo bo'lgan. Ularga binoan, falsafa shunchaki egallab qo'yilsa yomon bo'lmaydigan narsa emas, balki vositadir.

Budda Shak'ya Muni (miloddan avvalgi 556 — 476-yillar) Budda dunyoda eng keng tarqalgan dinlardan biri — buddizmning asoschisidir. U Hindistondagi Shak'ya qabilasi hukmdorining o'g'li bo'lgan. Budda Himolay tog'ining etagida dunyoga kelgan. Uning asl ismi Gautama bo'lgan. Shak'ya Muni uning laqabi bo'lib, «Shak'ya qabilasining zohidiw degan ma'noni bildiradi.

Gautama muhtasham saroyda, gullar va dur javohirlar ichida yashagan. Shuning uchun u hayot hamma yerda go'zal va zavqli degan xulosaga kelgan.

Biroq bir kuni og'zida bitta ham tishi yo'q, qartayib qolgan qariyani uchratgach, keksalik muqarrar ekanini tushunadi. Bemor odamni uchratib, salomatlik omonatligini angladi va o'lim to'g'risida o'ylay boshladi. Shu tariqa zohidlikni ixtiyor qiladi. Yetti yil tarki dunyochilikda, ochlik va sargardonlikda yashaydi. Kunlardan bir kuni u katta daraxt ostida chordona qurib chuqur o'yga tolganча o'tirganda mo'jiza yuz berib, ongi tiniqlashadi va donishmandlik sari yuz tutadi. Shu paytdan boshlab uni Budda deb atashadi. Budda Gang daryosi bo'yidagi Banoras shahrida o'z ta'limoti asoslari bo'yicha dars bergan.

Budda Shak'ya Muni shunday degandi: «Inson hayoti azob uqubatlardan iboratdir. Biroq doimo to'g'ri so'zlab, ezgulikka intilish o'zgalaming haqiga xiyonat qilmaslik, g'azab va hasadni yengish orqali uni yengillatish mumkin. Shuningdek, inson behuda yugur-yugurlardan, mol-dunyo orttirish havasi va haddan ziyoda huzur-halovat istagidan ozod bo'lmog'i lozim. Ana shunda har bir boy va kambag'al, shoh va qul, ruhoniylar va oddiy kimsalar dunyoga qayta-qayta kelish azobidan xalos bo'lalilar».

Budda ta'limoti ayni bir vaqtning o'zida ham qiyin, ham teran. Biz bu o'rinda faqat uning «to'rtta yaxshi haqiqat» degan noni bilan tanilgan asosiy qoidalarini sxematik tarzda tavsiflab berishimiz mumkin.

1) Dunyo azob-uqubatlarga to'lib ketgan. Tug'ilish azob, qarilik azob, kasallik azob va o'lim azob. O'zing yomon ko'radigan odam bilan uchrashtirish azob, sevimli kishidan judo bo'lish azob, xohlagan narsani qodirish uchun behuda kurash azob. Aslida xoxish-istaklar va ehtirolardan bo'lmagan hayot har doim azob keltiradi. Bu azob haqidagi haqiqat deyiladi.

2) Inson azoblarining sababi shubhasiz jismoniy mavjud bo'lish ishtiyoqida va dunyoviy ehtirolarning xomxayoligidadir. Agar bunday ehtirolar va xomxayollarning kelib chiqishi kuzatilsa, shu narsa ma'lum bo'ladi, ular hamma narsani yutib yuboradigan, instinktli tarzda kelib chiqadigan xohish-istaklarga asoslanadi. Masalan: yashashga nisbatan kuchli irodaga asoslanadigan xohish, agar hatto uning izlaydigan narsasi ba'zan o'lim bo'lib chiqsada, o'zi xohlagan narsani izlaydi. Bu azoblarning sababi to'g'risidagi haqiqat deb ataladi.

3) Agar insonning barcha ehtirolari negizida yotgan xohish bartaraf etilishi mumkin bo'lsa, unda ehtirolar o'ladi va odamning azoblari nihoyasiga yetadi. Bu azoblarning to'xtatilishi haqidagi haqiqat, deb ataladi.

4) Xohish-istaklar va azoblar bo'lmaydigan holatga erishish uchun muayyan yo'lga amal qilish lozim. Bunday saxovatli eski yo'lning bosqichlari quyidagilardir: to'g'ri tushunish, to'g'ri nutq, to'g'ri tafakkur, to'g'ri fe'l-atvor, to'g'ri turmush ta'zi, to'g'ri kuchg'ayrat, fikrning to'g'ri yo'nalishi va diqqat e'tibori to'g'ri qaratish. Bu azoblarning sababidan xalos bo'lishning sahovatli yo'li haqidagi haqiqatdir.

Keyinchalik paydo bo'lgan **San'ya Vedanta, Yoga, Milansa** falsafa maktablari ham ruhni o'rganishga metafizik etik tomondan yondashdilar. Vedantada Upanishadagi idealistik g'oyalar avval surildi. Ularda Ataman va Braxman haqida fikr yuritildi. Bu fikrga ko'ra ruh doim tananing intilishlari va xisliy kechinmalari ortida yashiringan bo'ladi. Qat'iy intizom orqali ruh bulardan xalos bo'lib, abadiy Braxman darajasiga yetadi. Yoga ta'limotida esa haqiqiy yuksaklikka erishish uchun psixik faoliyatga to'sqinlik qilayotgan tomonlarni bartaraf qilish kerak bo'ladi deyiladi. Buning uchun yogalar maxsus 8 olamni: avval tana harakatlarini (nafas olish, gavda harakatlari (keyin psixik aktlar) diqqat, tafakkur boshqarish uslublarini ishlab chiqqan. Yogalartomonidan ishlab chiqilgan sezgi chegaralarida narsalarni idrok etish, ko'rish gallyutsinatsiya, idrok illyuziyasi hindlarning psixologik ta'limotida katta o'rin egalladi.

Hind adabiyotida qadimdan idrokning 2 xil: noaniq (nirvikalka) va aniq (sarvikalka) shakli farqlangan. Noaniq idrok sensor, narsa va hodisaning sezgi a'zosi bilan kontaktga kirishi orqali idrok qitinishi. Vedanta maktabining namoyondalari noaniq hech qanday individualligi ham, umumiyliigi ham bo'lmagan xisliy kechinmalar yig'indisidir, deb ta'kidlaydilar. Aniq idrok bo'lingan nutq strukturasi namoyon bo'luvchi idrok bo'lib, buddistlarning ta'kidlashicha, u idrok emas, chunki unga aql ta'sir etadi. Nutq har xil belgilardan tashkil topganligi uchun idrok etilayotgan obrazni xiralashtiradi. Mimansa maktabining tarafdorlari vedantistlarni ham, buddistlarni ham, tanqid qilgan holda noaniq idrok ikki belgiga umumiy va spetsifik belgilarga ega ekanligini ta'kidlaydi. Umumiy belgi ko'pchilik individual obyektlarga taluqli bo'lsa, spetsifik idrok faqat berilgan obyektlarga tegishlidir. Noaniq idrok qilinishi mumkin emas, chunki buning uchun uni boshqalaridan ajratishga to'g'ri keladi. Lekin bu obyekt umumiy belgi sifatida ham idrok qilinmaydi, chunki buning uchun u

boshqalar bilan birlashtirilishi kerak. Bunga esa faqat nutq hisobidan erishish mumkin. Chunki nutq narsalarga xos belgilarni ajratishi ham birlashtirishi ham mumkin degan xulosaga keldilar. Buni maktab namoyondalari «Reallik» va «Illyuziya» deb atardi. «Reallik» va «Illyuziya»ni Mimansa maktabining faylasufi Bxata organ va tashqi obyekt o'rtasidagi munosabat bilan belgilaydi. Agar bu munosabat qandaydir sabab bilan buzilsa, idrok illyuzior bo'lib qoladi. Buning sababi sifatida Bxata: periferik (sezgi a'zosidagi) va markaziy (manas) qismdagi buzilishni ko'rsatadi. Gallyutsinatsiya ham xuddi shunday paydo bo'ladi. Tush ko'rish ham gallyutsinatsiyaning bir turidir.

Pstxik hayot davomida o'tish davri muammosi G'arbiy Evropa faylasuflarini ko'proq qiziqitirdi. Hech kimni hindlar kabi «men» muammosi bunchalik ko'p o'ylantirmagan. Masalan, lakata taTimotida umuman «men» muammosi inkor qilinadi. Ular shunga asoslanadiki, sezgi a'zolarimiz bizga «men» haqida hech narsani maTum qilmaydi. Xulosa chiqarish yoTi bilan olingan maTumotlar esa noto'g'ri boTishi ham mumkin.

Miloddan avvalgi bir necha mingyillikning o'rtalarida Hindiston va Xitoyda 11-mingyillikda paydo boTgan. Vedalar eng qadimgi ariylik dunyoqarashini ifodalardi. Grek, skandinaviya va slavyan afsonalarida boTgani singari unda ham xudolar ko'pincha tabiiy kuchlarga qiyos qilinardi. Bunday dunyoqarash Koinot bilan Tartibsizlik (Xaos) o'rtasidagi azaliy kurash bilan tavsiflanardi. Bu jangdaxudolarning uzilkesil va abadiy g'alaba qilishi kafolatlanmaydi. Tartibsizlikka qarshi kurashda xudolar odamlarning yordamiga muhtoj boTgan. Qurbonliklar va to'g'ri bajariladigan marosimlar koinotdagi tartibni tutib turishga katta xissa qo'shib turadi. Vedalar bilan tanisxishda muayyan afsonaviy olamga g'arq boTamiz. Agar biz hind ma'naviy hayotida **afsonadan logosga** o'tish haqida gapirsak edi, unda uni matnlarning yangi va ancha tushunarli guruhlari (miloddan avvalgi 800-300-yillar) bo'lgan **Upanishadlarga** tegishli deyish mumkin boTardi. Upanishadlar Veda dunyoqarashining tanqidiy jihatdan idrok etilishidir. Ehtimol, ular asriy madaniyatining ayrim jihatlariga nisbatan norozilikni ifodalar. Eng yangi tadqiqotlar ularda **noariy** tendensiyalarning ta'sirini topmoqda. Biroq bu murakkab masala din tarixchilari ixtiyorida qoldirilishi kerak.

Lekin, baribir Upanishadlarga dalil-asoslar muvofiq keladi. Bu narsa mazlumlamining o'z ovozi chiqarish usulini topganligini anglatadimi? Biz buni bilmaymiz va faqat taxminlar bilan cheklanishimizga to'g'ri keladi.

«**Upanishada**» atamasi donishmandning o'z shogirdlariga ta'lim berishi jarayonini anglatadi. Vaqt o'tishi bilan bu atama shu jarayonda beriladigan mazmunni ifodalaydigan falsafiy matnni ham ifodaiydigan bo'idi. Shunday qilib, muayyan ma'noda Upanishadlarni Platonning dialoglari bilan o'xshatish mumkin.

Upanishadlarning markaziy mavzularidan biri tug'ilish va o'limning abadiy «almashinuvi» g'oyasidir. Bunday g'oya tirik mavjudotlarning o'limidan keyin yana qayta tirilishini nazarda tutadigan ruhlarning ko'chib yurishi (reinkarnatsiya) haqidagi ta'limotga asos qilib olingan. Tug'ilish bilan o'lim o'rtasidagi abadiy qayta tiklanib turadigan sikl sansara deyiladi. Aynan ana shunday siklda insonning eng teran «mohiyati» (atman) takror va takror qayta tiklanaveradi.

Sharqshunoslik adabiyotlarida nimani atman deb tushunish masalasi xususida munozara ko'pdan beri davom etib keladi. Upanishadlarning ayrimlarida, aftidan, atman o'zgarmas va substansial narsa hisoblanadi va idrok etuvchi «men» yoki «ego»dan farq qiladi.

Upanishadlarning boshqa bir muhim qoidasi **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishidir. «Braxman» so'zining adekvat tarjimasim topish qiyin. **Bu** holda **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishi atman absalyut yoki ilohiyot bilan teng degani bo'ladi. Bunga o'xshash qarashlar odam (yoki uning mhi) Xudo bilan ayni bir narsa bo'la oladigan g'arb mistisizmida ham mavjud. Bunday birlik hind falsafasi va G'arb mistisizmi targ'ib qiladigan zohidona turmush tarzini nazarda tutadi.

Upanishada faylasuflari shu tariqa olamdan teskari o'girilib oiishdi. Ularning maqsadi zohidlarcha **dunyodan qochish** edi. Ularning e'tiqodicha, matndami yoki tabiatdami bo'lishidan qa'tiy

nazar «tashqari»da emas, u sening ichingda. Sen «oʻz-oʻzingni topish»ni oʻrganishing kerak. Mistisizm haqida koʻp narsani oʻqib olish mumkin, lekin bu mistik bilishni anglatmaydi. U faqat sen tomoningdan va oʻzingning shaxsiy saʼy-harakatlaring yordamida ishlab chiqiladi. Hindistonda bunga oʻxshash mistik donishmandlik kohinlar tabaqasiga, haqiqiy «braxman»larga xos deb hisoblanardi.

Atman bilan **braxman** toʻgʻrisidagi tezis atman absolyutga tengdir, deb talqin etilishi mumkin. Faqat ana shunday sharoitda individ oʻlimdan keyingi yangi qayta tirilishlarga qodirboʻladi. Hind falsafasiga binoan odam sanjaradan, hayotlar va oʻlimlar «xorovodi»dan xalos boʻlishi lozim. Butun hind falsafasi mujassamlashtirishlarning abadiy siklidan xalos boʻlish (moksha) yoʻlini izlaydi. Bunday qoida nafaqat Upanishadlarda, shu bilan birga buddizm falsafasida ham yetakchi oʻrin tutadi.

Hind falsafasining bu sikldan xalos boʻlishga nima uchun bunchalik alohida eʼtibor qaratganligini qisqacha koʻrib, chiqamiz. Shubhasiz, bu unga xos boʻlgan, karma haqidagi taʼlimotda ifodalangan faoliyat tushunchasi bilan bogʻliq edi. Unga koʻra, bizning xatti-harakatlarimiz navbatdagi hayotda «braxman» yoki kaltakesak boʻlib qayta tugʻilishimizni belgilab beradi — bu million-million imkoniyat ichidan bizning peshonamizga bitishi mumkin boʻlgan atigi ikkitagina taqdir.

Karma koʻpincha butun hind falsafasining oʻzagi boʻlgan asosiy tushuncha sifatida koʻrib chiqiladi. Karma xatti-harakat, amalni anglatadi. Karmacha fikrlash uslubi deb ataladigan uslub ayni bir vaqtda falsafaning axloqiy va metafizik mezonlarini ochib beradi, ular hozirgi Gʻarb falsafasida odatda bir-biridan ajratib qoʻyilgan. Bu karmaning reinkarnatsiyaga, qayta tugʻilishga ishonch va axloqiy sabablilik gʻoyasi bilan chambarchas bogʻlangandir. Axloqiy sabablilik deganda koinotning adolat bilan sugʻorilganligi tushuniladi. Biz har bir kishi oʻzi xizmat qilgan narsasini oladigan olamda yashaymiz, lekin bu yerda yana keyingi hayotda yaxshiroq holatga erishish imkoniyati ham mavjud. Boshqacha aytganda, saxovatpesha kishi uchun yaxshilikka, gunohkor odamga esa yomonlikka tomon istiqbollar ochiladi. Dunyodagi barcha nomukamalliklar va azob-uqubatlar odamning oʻz xatti-harakatlarining oqibatidir. Biroq muayyan tabaqaga mansublik odam uchun yaxshi va yomon boʻlib hisoblanadigan narsani jiddiy darajada taqdim etadi. Shunday qilib, Upanishadlar tabaqali tizimni legalashtiradi. Odamlar muayyan tabaqaga mansub boʻlish huquqini oʻzlarining bundan oldingi hayotida «ishlab topgan».

Karma haqidagi tasavur Yevropacha tafakkurga butunlay yot emas. U jumladan, «har bir kishi oʻz baxtining yaratuvchisidir» va «nima eksang, shuni oʻlasan» kabi maqollarda ifodalangan. Biroq Yevropacha tafakkurda, hindlamikidan farqli ravishda, axloqiy sabablilik reinkarnatsiya bilan bogʻlanmaydi. Reinkarnatsiya gʻoyasi bu spetsifik hindcha fenomendir.

Shunday qilib, hind falsafasida axloqiy xatti-harakatlar «aylanish»ga kiritilgan. Reinkarnatsiya toʻgʻrisidagi taʼlimotning Gʻarbdagi koʻpgina talqinlari, ayniqsa, yangi davrga oidlari uni individning koʻplab hayotlari yoki hatto uning abadiy hayoti haqidagi gʻoyaning ifodasi sifatida koʻrib chiqilgan. Masalan, Nisshening hind falsafasi kayfiyatlari bilan sugʻorilgan hamma narsalarning «abadiy takrorlanishi» toʻgʻrisidagi nazariyasi borliqni xristiancha tushunishga pozitiv muqobillik sifatida koʻrib chiqilishi mumkin. Ehtimol, reinkarnatsiya gʻoyasini u oʻlim oldidagi qoʻrquvni bartaraf etishi va bizga takror va takror yangicha yashash, yaʼni amalda cheksiz sonli umrlarni yashash imkoniyatini berishi uchun ham ijobiy baholasa kerak. Biroq bunday mulohazalar shaxsni karmaga oid shakl oʻzgarishlar zanjiriga singdirib yuboradigan hindcha dunyoqarashga unchalik muvofiq kelmaydi.

Darhaqiqat, xatti-harakatlar (shu jumladan, nutq va tafakkur), xoxish -istaklar va ehtiroslar muammosi hind falsafasi uchun asosiy muammolar boʻlib hisoblanadi. Reinkarnatsiya haqidagi taʼlimotning taʼkidlashicha, bizning navbatdagi hayotdagi mavjud boʻlish shaklimiz bu hayotdagi orzularimiz va ehtiroslarimizni aks ettiradi.

Buni oʻz yoʻlida uchraydigan hamma narsani yeb, hazm qilib yuboradigan kapalak qurti bilan qiyoslash oʻrinli boʻlishi mumkin.

Kapalak qurtiniki kabi xohish-istaklarga ega boʻlgan kishi navbatdagi hayotida unga aylanadi. Kapalak qurti Gʻarb mentalitetining tobora koʻproq va betoʻxtov isteʼmolga nisbatan toʻyim bilmas

ehtiros bilan ifodalanadigan xususiyatining obrazi bo'ladi. Shu sababli kapalak qurtiga aylanmaslik uchun unga xos bo'lgan xatti-harakatlar va xohishistaklardan yiroq bo'lish kerak.

Qadimgi Xitoy tibbiy manbalari (er. av. VIII asrga oid «Ichki olam haqidagi kitoblar»)dan ma'lum bo'lishicha, bosh organ «tana knyazi» bu yurak bo'lib, hayotiy jarayonlar asosan havosimon Si elementi bilan bog'liq. Tanadagi boshqa elementlar bilan aralashib, Si fiziologik jarayonlarni va psixik fe'lni bajaradi deb hisoblangan. «Yurak fikrni harakatlantirgani uchun u fikrimiz asosi, jigar esa xissiyotlarimiz asosidir» deb ta'kidlaydi, qadimgi Xitoy tabiblari. Tabiblar o'sha davrdayoq temperament haqidagi ma'lumotni yaratdilar. Bu maTumotga koTa temperament 3 ta element: Havosimon Si elementi, qon va balg'amning miqdoriga bogTiq boTadi.

1. Agar qon ko'p bo'lsa: odam kuchii yoTbarsdek jasur boTadi.
2. Agar Si elementi ko'p bo'lsa: odam maymun kabi beqaror, harakatchan boTadi.
3. Agar shilimshiq modda ko'p bo'lsa, odam kamharakat sust boTadi.

Xuddi Hindistonda bo'lgani kabi er. av. I-ming yillikning oTlaiarida paydo boTgan Xitoy falsafasi maktablari o'zining etik yo'nalishi bilan ajralib turadi. Shunday maktabning eng yirigi Lao-Szi asos solgan maktab hisoblangan.

Lao-Szi (iniloddan avvalgi 579-499-yillar) xitoylik faylasuf LaoSzi Chu podshohligining fuqarosi boTib, asl ismi Li Er edi. Lao-Szi «ustoz Lao» degan ma'noni anglatadi. Lao esa laqab boTib, «qariya» deganidir.

Lao-Szi Chjou saroyida arxiv xodimi bo'lib xizmat qilgan. Konfutsiy bilan uchrashgan. Lao-Szi Chjou saltanatining inqirozga yuz tutganini ko'rib, «iste'foga» chiqadi va tarki dunyo qilib, G'arbga qarab yo'l oladi.

Chegaraga yetib kelganda chegara boshlig'i undan o'z vataniga nimadir qoldirib ketishni soTaydi. Li Er chegara boshlig'ga 5000 belgidan iborat qo'lyozmani topshiradi. Bu tarixda «Daodeszin» («Ezgulik yo'li yoki kuch va harakat haqidagi kitob») nomi bilan mashhur kitob edi. Bu kitobda Dao taTimotining mohiyati haqida so'z boradi. Bu «odamlar yuradigan yo'l», degan ma'noni bildiradi. Hozirga kelib «Dao» qonuniyat, qonun degan ko'chma ma'noni anglatadi.

Buyuk ishlar, albatta mayda ishlardan boshlanadi.

Bilguvchi so'zlamaydi, so'zlaguvchi bilmaydi.

Fikrlaringizga ehtiyot bo'ling ular qilmishlaringiz ibtidosidir.

Buyuk to'g'rilik egrilikka, buyuk zakovat axmoqlikka o'xshaydi.

Lao-Szining haqida ma'lumotlar ko'p emas. Faqat shu narsa ma'lumki, u Konfutsiyning zamondoshi bo'lgan. U yolg'iz yashagan va mashhurlikdan o'zini yiroq tutgan, deb hisoblanadi. Lao-Szining nomi «Dao de'szinw (Yo'l va uning saxovati haqidagi kitob yoki Dao va de haqidagi kitob) degan asar bilan bog'liqdir, lekin bu asami uning yozganligi aniq emas. Bu asar uning muxlislari tomonidan bitilgan bo'lishi ham mumkin.

«Dao de'szin» daosizm falsafasiga doir klassik matndan iborat. Uni tushunish qiyin, talqin qilishda esa katta muammolar ko'ndalang bo'ladi. Geraklit singari LaoSzini ham ko'pincha «sirli» va «c'qib bo'lmaydigan» deb atashadi. «Dao de szin» asari tabiat yoki borliqqa oid xitoy falsafasiga qo'shilgan katta xissa bo'ldi. Bu uning amaliy yo'nalishdagi konfutsiychilik an'alariga o'xshagan ayrim markaziy lalsafiy qoidalaridan ham yaqqol ajralib turadi.

Lao-Szi uchun «dao» tushunchasi fundamental tushuncha hisoblanadi. Dao «moaniq», «cheksiz», «o'zgarmas», «makon va zamonda cheksiz», «tartibsizlik va shakl» deb hisoblangan deyiladi adabiyotlarda. Bunga o'xshash so'zlar vositasidagi ifodalashlar faqat o'zlari ifodalaydigan narsalarning alomati bo'lishi mumkm. Qafiyroq qilib aytganda, til bunday holda adekvat bo'la ohnaydi, chunki uni hatto salbiy ta'riflar orqali ifodalashda ham daoning nima bo'lishini darhol faraz qiladi. G'arb tafakkurida bunga o'xshash yondashuv salbiy (apofaiik) teologiyaga o'xshaydi, unga ko'ra biz Xudo to'g'risida ijobiy fikr bildirishga ojizmiz. Biz faqat uning nima bo'la olmasligini ta'kidlashimiz

mumkin. Shu bilan birga Lao-Szining Dao haqidagi likrlari grek naturfalsafasi qo'llagan savollar va javoblar tiplari bilan ko'plab umumiylikka ega fikrlarga o'xshab tuyuladi.

Konfutsiy (miloddan avvalgi 551—479-yillar) Konfutsiy Xitoyning sharqidagi Lu knyazligida tug'ildi. U aslzodalar xonadoniga mansub bo'lib, otasi Shulyan Xe Lu knyazligidagi Szou muzofotini boshqargan.

Konfutsiy tug'ilganda otasi 70 yoshga to'lgan edi. Uch yoshgato'lganda otasidan, 17 yoshida onasidan ayrildi. Oilada Konfutsiydan tashqari 9 qiz va bir nogiron o'g'il bo'lgan.

Konfutsiylikda uning asoschisi Konfutsiy birinchi bo'lib inson psixologiyasida irsiy va hayotda orttirilgan jihatlar mutanosibligi masalasini ko'tarib chiqdi. Uning fikricha, insonga xos psixik jihatlar tug'ma hisoblanadi shuningdek, odam o'z tabiatiga ko'ra mehribon mavjudot, uni tashqi muhit buzadi. Uning zararli ta'sirini yengish uchun inson yetuklikka erishish kerak.

Konfutsiy (milodan avvalgi 551-479-yilgacha) taxminan Budda, Fales va Pifagor yashagan davrda yashab o'tgan. U yozgan matnlar saqlanib qolmagan, lekin uning ta'limotining asosiy qoidalari Konfutsiyning shogirdlari bilan suhbatlari (savollar va javoblar) haqidagi qisqacha qaydlar to'plami fikrlar va suhbat/arda yozib qo'yilgan.

Ular asosan to'g'ri fe'l-atvoming ijtimoiy yetik muammolariga bag'ishlangan. Ulardan Konfutsiy siymosi an'analariga qattiq rioya qilgan mutafakkir sifatida gavdalanadi. Masalan: u odam faqat an'anani astoydil o'rganish yordamida o'z vazifalarini to'g'ri tushunib yetishi mumkin, deb hisoblaydi. An'ana, shuningdek, mavjud betartib ijtimoiy shart-sharoitlarni isloh qilish borasidagi urinishlarga asos bo'ladigan me'yor tusini kasb etadi. Ana shunday yondashuv tufayli Konfutsiy ta'limotida qadimgi yozma manbalami o'rganish markaziy o'rin tutadi. Hind falsafasida bo'lgani kabi olamdan qochish emas, balki dunyoga moslashish Konfutsiyning asosiy fikri bo'lgan. Konfutsiyning bunday qarashlarini uning izdosht Men-Szi davom ettirgan.

Men-Szi (miloddan avvalgi 372 (taxminan) — 289-yillar) «Men koinot fuqarolaridanman», degan ekan Men-Szi. U Xitoyning hozirgi Shandun viloyati hududida joylashgan Lu xonligida tug'ilib o'sdi. Men-Szi Konfutsiyning nevarasi Szi Si qo'lida tahsil olgan. Bu faylasuf mamlakatni muvaffaqiyatli idora etishning 12 qoidasini ishlab chiqqan.

O'zining ana shu g'oyalarini amalga tatbiq etish niyatida u hukumat tizimiga ishga kirish uchun Xitoyning turli xonliklarini kezib, qisqa muddat Si xonligida maslahatchi bo'lib ishlagan. Insonparvarlikka tayangan holda davlatni boshqarish g'oyalarini hayotga tatbiq etish yo'lidagi behuda urinishlardan so'ng Men-Szi vatani Luga qaytadi va g'oyaviy qarashlarini o'zi tashkil etgan maktab, shogirdlari, kitoblari orqali targ'ib va tashviq qiladi.

Men-Szining asosiy asari «**Men-Szi**» deb ataladi. Lyudvig Feyerbax: «Men-Szi Xitoyning Konfutsiydan keyingi eng buyuk faylasufidir», deb yozgandi.

Konfutsiy kabi u ham inson tug'ma ravishda yaxshi bo'ladi va bunday yaxshilik tarbiya yo'li bilan rivojlantirilishi mumkin, deb hisobiagan. U ham o'z davridagi ko'plab xitoylik faylasuflarga o'xshab o'z umrini turli imperatorlik saroylarida o'tkazgan va shahzodalarga saxovat, insonparvarlik va adolatdan ta'lim bergan. Lekin Konfutsiyda yana bir oqim Syun-Szi asos solgan oqim paydo bo'ldi.

Syun-Szi (taxminan miloddan avvalgi 313—235-yillar) Qadimiy Xitoy faylasufi Syun-Szi Chjao hoqonligida dunyoga keldi. Miloddan avvaigi 266-yilda Chjaoni tark etib, Sinn saltanatiga jo'nadi va bu yerda hoqon Chjao-van hamda uning bosh vaziri Suy bilan hamsuhbat bo'ldi.

Miloddan avvalgi 264-yili faylasuf Si hoqonligiga kelib, «Szisya» akademiyasida dars bera boshlaydi va tez orada saitandatdagi eng ko'zga ko'ringan a'yonlar qatoridan joy olib, olimlarga boshchilik qiladi.

O'ta mustaqilikka va fikrlarini ochiq-oydin aytishga odatlangani bois Syun-Szi 255-yilda tuhmatga uchraydi. Natijada Si xoqonligidan Chu saltanatiga qarab yo'l oladi va bu yerda Lanlin tumaniga hokim qilib tayinlanadi.

Miloddan avvalgi 250-yilda Syun-Szi vazifasidan ozod etiladi va Chjao xonligiga qaytib boradi. Oradan ko'p o'tmay u Chu hoqonligi Lanlin viloyati hokimligi vazifasiga qayta tiklanadi. Miloddan avvalgi 238-yili faylasufning homiysi bo'lmish Chun-Shen viloyatining hukmdoriga suiqasd qilinadi. Syun-Szi noiloj davlat xizmatidan ketadi. (J Lanlin viloyatida muqim qolib, shogirdlari bilan birgalikda «SyunSzi» deb nomlangan asarini yozishga kirishadi.

Hukmdorlar-u vazirlar bilan dadil muloqotda bo'lib, o'z fikrini (ap tortmay ayta olgan Syun-Szi hayotini qashshoqlik va faqirlikda o'tkazadi. Zamondoshlari uning falsafiy salohiyatini munosib qadrlay olmaydilar. U hayotdan shu tariqa ko'z yumadi. Uning fikricha inson o'z tabiatiga ko'ra badjahl bo'lib, mehribonlik bu tarbiyaning natijasidir. Axir bunday bo'lmaganda insonni tarbiyalashga hojat qolmas edi-ku! O'zingda bor narsaga, intilib nimaqilasani. Inson harakteri kulol loydan yasagan ko'zaga o'xshaydi deb ta'kidlanadi, Syun-Szi tomonidan.

Syun-Szining g'oyalarini targ'ib qilishda faollik ko'rsatgan shogirdlaridan biri Xan Feydir.

Xan Fey (miloddan avvalgi 288-233-yillar) Qadimgi Xitoy faylasufi Xan Fey Xan saltanatining aslzoda xonadonlaridan birida dunyogakeldi. U bolalikchog'idanoq duduqlanibgapirardi. Keyinchalik Syun-Szining qo'lida tahsil olib, Shan Yan, Shen Buxay, shuningdek, daosizm (xitoycha «dao» — qonun demak) ta'limoti bilan qiziqqan.

Xan Fey o'ziga qadar yashab o'tgan ko'plab yirik donishmandlar kabi legistik («legis» lotincha «qonun» degan ma'noni anglatadi) dunyoqarash tarafdori bo'lib, davlatni boshqarish muammolari bilan shug'ullangan. «Qonunlar xalqning otasi va onasidir. Hukmdor va amaldorlar, oliy nnerlilar-u past tabaqadagilar hamma qonunga birdek amal qilmog'i lozim. Bubuyuk boshqarish san'ati deb ataladi» degan g'oyani yoqlagan.

Xan Fey qonunni birinchi o'ringa qo'ygan Shan Yan («qonunlar va farmoyishlar xalqning hayoti va boshqaruvning asosidir»), hukmdorlik san'atini birinchi o'ringa qo'ygan Shen Buxay («Hukmdor qo'l ostidagi amaldoriarni ishlata biladi va harakatlarining natijasi bilan o'zgalami lol qoldiradi»), ierarxiya (quyi mansabdagilarning yuqori mansabdagilarga bo'ysunish tartibi) kuchini birinchi o'ringa qo'ygan Shen Dao («Axloqsizlarni itoatga keltirish uchun donishmandlikning o'zi etarli emas, ammo donishmandlarni egib olish uchun e'tiborli mavqening o'zi yetarli») qarashlariga tayanib, boshqaruvning «uch quroli» va «ikki tayanchiw haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi.

Xitoydagi materialistik oqimning yirik namoyondalaridan biri Van Chun edi. U o'zining mashhur «**Tanqidiy mulohazalar**» nomli asarida tabiatshunoslik va meditsinaning o'sha davrdagi yutuqlari asosida diniy teologik g'oyalarni tanqid qiladi. Tabiat qonunlari inson ruhiyatini bilishda birdan bir xitoylik mutafakkir Fan' Chjen ham o'z davrida avval surdi. U ruhning abadiy emasligi, aksincha, moddiy tananing funksiyasi bo'lgani uchun ajralmasligi va u bilan birga yo'qolishini o'z traktida yozgan «Tana, deb yozadi u, — ruhning materiyasi, ruh tananing funksiyasidir. Materiya uchun ruh pichoqdek o'tkirdir, o'tkirlik bu pichoq emas. Pichoq mavjud bo'lmay o'tkirlik bo'tishi mumkin emas. Xuddi shunday ravishda tana o'lib ruh qolishi mumkin emas» — deb ta'kidlaydi Fan' Chjen. Shu bilan birga u ruh faqat ma'lum tarzda tuzilgan materiyaga xos ekanligini aytib o'tdi.

Ma'lumki, er.av. IV-V asrda ishlab chiqarish kuchlarning rivojlanishi jamiyatning tabaqalanishi va quldorlik davlatlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu davlatlarda ruhning abadiyligini, u lanani lark etib bemalol harakatlanib yurishi mumkinligini ta'kidlovchi diniy ideologiya hukmron edi. Shu bilan birga bizgacha yetib kelgan manbalarda nafaqat diniy balki, tabiiy bilimlarning asoslan ham ta'riflangan. Narsa va hodisalarni teologik, mifologik jihatdan tushuntirishga harakat qiluvchi tasavvurlar asta-sekin ratsionalizasiyaga uchrab yangi tushunchalar bilan almasha boshladi. Xudo hali ham oliy hukmron bo'tib hisoblansa-da, odam hayotiga o'tkaziladigan ta'siri haqidagi qarashlar avvalgidan o'zgarib bordi.

4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omillari va tamoyillari.

Hozirgi mustaqillik sharoitida psixologiyaga bo'lgan talab va ehtiyoj juda kuchayib ketdi. Yoshlar mamaviyatini boyitish uchun ularning dunyoqarashi, tafakkuri, irodasi, umuman olganda

ongini o‘stirish zarur. Buning uchun eksperimental ishlarni kuchaytirish, ta’lim jarayomni yangi texnologiyalar asosida qayta qurish lozim. Hozirda Respublikamiz universitetlarining psixologiya bo‘limlari, kafedra, laboratoriyalari ilmiy fikrlar markaziga aylantirildi. Mazkur muassasalarda psixologik tadqiqotlar o‘tkazilib, psixik jarayonlar, holatlar, shaxsning individual xususiyatlari, xislati-irodaviy sohasiga doir nazariy va amaliy bilimlar qo‘lga kiritildi. Ayniqsa, fan sohasida tadqiqotlar shu darajada ko‘paydiki, ular ma’lum qonun-qoidaga tayanishi lozim. Shu bois olib borilayotgan izlanishlarga asos bo‘lishi uchun tamoyillar ishlab chiqildi. Shunga ko‘ra psixologiyani tamoyillari quyidagicha:

1. **Determinizm tamoyili.** Bu tamoyil ko‘ra, psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va sharoit o‘zgarishi bilan o‘zgaradi.

Hayvonlar psixikasining taraqqiyoti tabiiy saralanish bilan, odam psixikasi taraqqiyoti esa ijtimoiy taraqqiyot qonunlari bilan belgilanadi.

2. **Ong va faoliyat birligi tamoyili.** Bu tamoyilga ko‘ra, ong va faoliyat bir-biriga qarama-qarshi ham, aynan bir narsa ham emas. Ular bir butunlikni tashkil etadi. Ong faoliyatning ichki rejasini, dasturini tashkil etadi. Bu tamoyil psixologlarga inson xulq-atvori, xatti-harakatlari va faoliyatlarini o‘rganish orqali xatti-harakatlardan ko‘zlangan maqsadlarga, muvaffaqiyatlarga erishishni ta’minlovchi ichki psixologik mexanizm, ya’ni psixikaning ob’ektiv qonuniyatlarini ochishga imkon beradi.

3. **Psixika va ongni faoliyatda rivojlanishi tamoyili.** Bu tamoyilning mohiyati, psixikaga taraqqiyot mahsuloti va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to‘g‘ri tushunish hamda tushuntirib berish mumkin. Bu tamoyil L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, V.M. Teplov kabi psixologlar ishlarida o‘z aksini topgan. L.S. Vigotskiy ta’lim psixikani rivojlantirishga yo‘naltirishini, P.P. Blonskiy esa tafakkurning kichik maktab yoshida o‘yinlar bilan o‘spirinlik yoshida o‘qish bilan bog‘liq tarzda rivojlanishini tahlil qildi. S.L. Rubinshteyn «Ong faoliyatda paydo bo‘lib, faoliyatda shakllanadi» degan edi.

Adabiyotlar ro‘yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya”; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G‘ozdiyev; O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O‘quv qo‘llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il’in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il’in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret’yego pokoleniya	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

4-bosqich

Psixologiya. psixikaning mexanizmlari, qonuniyatlari va laktlanni o'rganuvchi fan sifatida Dunyoga materialistik nuqiai-nazardan qarash shakllangan. Rossiya psixologiyasining asosida aks ettirish nazariyasi asosiy qonuniyat sifatida ko'rsaliladi.

Vbosqich

Psixologiya hnlq-atvor haqidagi fan

XIX asrdan boshlanadi. Psixologiyaning vazifasi ko'rgan narsalami bevosila kuzatish, aniqrog'i inson xulq-atvoiini, faoliyatini, reaksiyasini kuzatish deb hisoblangan. Bunda morivlaming o'mi hisobga olinmagan.

2-bosqich

Psixologiya ong haqidagi fan sifatida

XVII asrda tabiiy fanlar rivojlanishi bilan boshlanadi. Fikrlash, xohlash, his qilish, qobiliyatini ong deb atashgan. O'z-o'ini kuzatish asosiy melod hisoblangan.

1 -bosqich

Psixologiya jon haqidagi fan

Bu yo'nalish psixofogiyada bundan 2500 yil otdin paydo bo'lgan. Inson hayotidagi barcha narsalar tushunchalami, tushunarsizhodisalaiiri jon ruh biian tushuntirishga harakat qilganlar.

2-mavzu. Psixologiya tarixining metodlari va manbalari.

Asosiy savollar

1. Psixologiya tarixi qanday o'rganiladi?
2. Psixologiya tarixi fanini metodlari.
3. Qadimgi yozuvlarda psixologiya yoritilishi. Sharq manbalari. Mustaqil rivojlanishi.
4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omilari va tamoyillari.

O'QUV MAQSADI:

Psixologiya tarixi qanday o'rganiladi? Psixologiya tarixi fanini metodlari. Qadimgi yozuvlarda psixologiya yoritilishi. Sharq manbalari. Mustaqil rivojlanishi. Turli davrlarda psixologiyani talqinini o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

psixologiya tarixi, fanning predmeti, metodlari. fanning rivojlanish borsqichlari, fanning asosiy omillari va tamoyilari.

1. Psixologiya tarixi qanday o'rganiladi?

Psixologiya tarixi faniga kirish. Har bir fan o'zining tarixiga egadir. O'rgatilayotgan har bir nazariy qarashlarning o'ziga xos bo'lgan tarixini o'rganish zarur. Fanning tarixini bilish hozirda

oldinga qobyilgan maqsadni to'la yechishga imkon beradi va katta ahamiyatni kasb etadi. Faylasuf Arastu «eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun shunday qiyoslash o'tkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini ko'raylik va tarix bilan muloqotga kirishaylik» deb takidlaydi. Tarixga nazar solib yangilik yaratish psixologiya fanining yangi qirralarini ochib beradi. Psixik xususiyatlar va jarayonlar to'g'risida harcha ilmiy qarashlarni o'rganishda empirik ma'lumotlarni shartli ravishda yo'nalishlarga ajratish lozim.

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'plab borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'rin tutadi.

Psixologiya tarixi shaxsning o'ziga xos bo'lgan psixik xususiyatlari, g'oyalari, dunyoqarashi, rivojlanishi va takomillasxish qonuniyatlarining psixik mexanizmlarini o'rganadi. Ma'naviy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, buyuk allomalar, faylasuflar, olimlar va shaxslarning hayoti, qarashlari, ilmiy yo'nalishlari, g'oyalari o'rganiladi.

2. Psixologiya tarixi fanini metodlari

Usullari:

Nazariy rekonstruksiya (boshqa fanlardan olingan usul) o'tmishning ilmiy tizimlarini tavsiflash va tanqidiy tahlil qilish, psixologik bilimlarni olish, asoslash va tizimlashtirishning o'ziga xos dasturlarini o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqotning natijasi ilmiy tushunchalar, muammolar, tadqiqot usullarini mavzu mantig'iga muvofiq tarixiy ketma-ketlikda retrospektiv takrorlashdir.

Ilmiy maktablarni o'rganish-u tomonidan ishlab chiqilgan va qo'llanadigan ilmiy bilimlarni ishlab chiqarish usullari, maktab vakillari o'rtasida ilmiy muloqotning tabiati, ularning fikrlari, baholashlari, tanqidlarining o'xshashligi va farqlari bilan muayyan maktabning ichki jihatlari va xususiyatlarini o'rganish.

Arxiv materiallarini o'rganish-ilmiy ishlarni qidirish va ularni sharhlash, izohlar va eslatmalar bilan ta'minlash. Intervyu-muayyan masalalar orqali tadqiqotning o'ziga xos vazifalariga muvofiq materiallarni olish maqsadida muayyan maktab vakili uchey bilan tadqiqotchi bilan suhbat.

Biografik va avtobiografiya usullari-nazariyaning yaratuvchisi olimining haqiqiy hayot muhitini, uning ma'naviy rivojlanish manbalarini, nazariyani yaratish sabablarini tushunishni qayta tiklash.

Ilmiy aloqalarni tahlil qilish-ilmiy yo'nalishlar o'rtasidagi aloqalar, fanning dolzarb holati va uning rivojlanish tendensiyalari to'g'risida ma'lumot olish uchun ilmiy asarlarning kotirovkalari chastotasini belgilash.

Psixologiya tarixini o'rganish manbalari psixologik bilimlarning butun tarixiy jarayoni, olimlar, faylasuflar, psixologlar, boshqa ijtimoiy fanlar materiallari to'plangan materiallardir. Psixologiya predmeti-ilmiy bilimlarni rivojlantirishning turli bosqichlarida aqliy haqiqat tushunchasini shakllantirishni o'rganish. Psixologiya tarixi psixologiya mavzusidan farqli ravishda o'rganish mavzusiga ega. Psixologiya tarixining ilm-fanini rivojlantirish jarayonida uning mavzusining uchta asosiy ta'rifi aniqlandi: ruh, ong, xatti-harakatlar. Psixologiya ruh fani sifatida uni hamma narsaning sababi deb tushuntirdi, ya'ni. ruh tushuntirish printsiplari sifatida aniqlandi. Psixologiya tarixining mavzusi sifatida ong ikki tomonlama funktsiyaga ega edi: u o'rganish ob'ekti va tushuntirish printsiplari edi. Tadqiqotning yangi mavzusi xatti – harakatlar paydo bo'lishi bilan-ong psixologiyasining sub'ektivligi bartaraf etildi, ammo bu o'rganish ob'ektining yo'qolishiga olib keldi

ruh va ong. Ilm-fanni rivojlantirishning hozirgi bosqichida ong va xatti-harakatlar yoki faoliyat o'rtasida yaqin aloqalar

1. Inson psixikasi haqidagi g'oyalar evolyutsiyasini o'rganishda kundalik yoki diniy yondashuv emas, balki ilmiy nuqtai nazardan psixikaning ilmiy bilimlarining paydo bo'lishi va yanada rivojlanishini tahlil qilish.

2. Psixologiya tarixi va boshqa fanlar o'rtasidagi disiplinlararası aloqalarni tahlil qilish va tushunish, psixologiyaning yutuqlariga bog'liq bo'lgan munosabatlarni oshkor qilish.

3. Ilmiy ijodkorlikka ijtimoiy, madaniy va mafkuraviy ta'sirlardan kelib chiqish va bilimlarni idrok etishga bog'liqligini aniqlash.

4. Shaxsning rolini o'rganish, uning shaxsiyati.

Psixologiya tarixi fanini o'rganishda psixik haqiqiylik emas, balki tasavvurlar o'rganilgan har bir davrda o'ziga mos bo'lgan. Fanning rivojlanish jarayonida bu tasavvurlar juda qadimdan mavjud ekanligi aniqlangan va ular 319 yo'nalishga ajratilgan. Birinchi, qalb haqida fan ekanligi, ikkinchisi ong haqidagi fan, uchinchisi faoliyat haqidagi fandir. Psixologiya tarixi to'g'risida ta'limotlarning haqiqiylik darajasini belgilaydigan mezon ilmiy qarashlarning bir-biridan farqlari bo'lib, ular ba'zida umuman tan olinmas edi. Psixologiya tarixi fani rivojlanishida ahamiyat kasb etadigan yutuq va kamchiliklari yangi haqqoniy psixologik qarashlarni keltirib chiqarar va shu davrga mos ravishda tahlil qilingan. Psixologiya tarixini o'rganishda empirik ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya tarixini o'rganish uchun ishlatiladigan asosiy psixologik printsiplar.

Har qanday ilm-fan metodologiyasining muhim elementi metodologik printsiplar tizimi bo'lib, ularning har biri qisqacha shakllantirilgan nazariya shaklida bo'lib, bu bilim sohasini rivojlantirishning tarixiy tajribasini umumlashtiradi va uning asosiy qonunlari va qonunlarini aks ettiradi, ammo keyingi tadqiqotlar uchun dastlabki talabni tashkil etadi. Psixologiya tarixi psixologiya tarixining nazariya va uslubiy asoslarida psixologiyaning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, tarixiy-psixologik tadqiqotlar bilan bog'liq bo'lgan umumiy falsafiy va umumiy psixologik printsiplarga asoslangan bo'lib, psixologiya tarixining shaxsiy-psixologik tamoyillari bo'lib xizmat qiladi. Bu tamoyillar nima?

1. Determinizm printsipli, olimlar tomonidan psixologik bilimlarni shakllantirish va rivojlantirish jarayonini tushuntirish usullarini tushunish. Ushbu tamoyilga muvofiq, har qanday tarixiy-psixologik hodisaning qalbida aniq yoki aniq sabablar mavjud. Psixologiya tarixida hech qanday dalil yo'q, bu ma'lum sabablarga ko'ra yuzaga kelmaydi.

2. Ichki, intrauskulyar (an'analarning ta'siri, kategorik kontseptual apparatning o'zgarishi, ilm-fan tuzilmasining dinamikasi, turli ilmiy fanlarning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri, yangi tadqiqot usullari paydo bo'lishi va boshqalar) va tashqi, ijtimoiy-madaniy sabablar (ijtimoiy amaliyot ehtiyojlari, mafkuraviy va siyosiy ta'sirlar, ilmiy va texnologik taraqqiyotning ta'siri), jamiyatda ma'naviy va intellektual muhitning xususiyatlari va boshqalar) psixologiyaning tarixiy rivojlanishining haqiqiy jarayonida.

3. Tizimli tamoyil. Bir ma'noda, umumlashtirish, integratsiya qilish va ayni paytda, ushbu ikki tamoyilni haqiqiy tarixiy va psixologik tadqiqotlar orqali amalga oshirish psixologik bilim tarixini o'rganishda tizimli tamoyil hisoblanadi. Bu psixologik g'oyalar, muammolar va ko'p bosqichli (fundamental va amaliy darajasi), ko'p sifatli (kundalik, ilmiy, badiiy-majoziy, diniy bilim), ko'p o'lchovli (ilmiy ijod individual olim, ilmiy jamoalar va maktablar, mintaqaviy psixologik hamjamiyat, tarafdorlari sifatida yo'nalishlari rivojlanish tarixini tushunish o'z ichiga oladi muayyan paradigma, nazariya yoki kontseptual yondashuv) va uning namoyon turli (donauchnoe, ilmiy va paranauchnoe davlat) jarayoni

4. Tarixchi psixologiya tarixchisining o'rganilayotgan ob'ektga nisbatan munosabatini belgilovchi tarixiy-psixologik tadqiqotlar ob'ektivligi printsipli. Tarixiy va psixologik tadqiqotning tabiatidan kelib chiqqan holda, kamida ikkita ilmiy pozitsiyaning o'zaro ta'siri (psixologiya tarixining tadqiqotchisining pozitsiyasi va uning g'oyalari, nuqtai nazarlari, o'rganilayotgan haqiqatning mazmuni) va ikki vaqtinchalik koordinatalar (o'rganish vaqti va vaqti), tarixiy-psixologik tadqiqotlar muammolarini hal qilishda tadqiqotchining o'zi ("anikvarist" yoki "nafrat") kontseptual yondashuvi masalasini hal qilish dolzarbdır. Ushbu printsipl shuni ko'rsatadiki, muayyan

g'oyalar va ijodkorlik natijalarining ahamiyatini baholash kabi bunday tartibda nafaqat tadqiqotchi tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va yaratilgan bilimlarning hozirgi holatidan, balki haqiqiy psixologiyada va uning vaqt madaniyatida ("qahramon o'z vaqtining qonunlariga muvofiq hukm qilinadi") muayyan fikrlarni egallagan joy. Bu psixologiya tarixchisi psixologik bilimlarni rivojlantirishda o'z afzalliklarini (ilmiy va shaxsiy) engishga imkon beradi.

5. Konstruktiv-ijobiy tahlil tamoyili. Xolislik printsipti to'g'ridan-to'g'ri bog'liq va tarixiy va psixologik tadqiqotlar e'tibor psixologiya tarixi, konstruktiv-ijobiy tahlil tamoyili bilan to'ldiriladi emas, balki xatolar, kamchiliklar va ilmiy tarixiy davrning har qanday mustaqil psixologik fikr rivojlantirish noto'g'ri hisob-kitoblar, lekin tarixiy va psixologik faktlar, voqealar, nazariyalar va tushunchalar bilan birgalikda aniqlash bo'yicha bu davrning psixologik fikriga erishishga muvaffaq bo'lgan ijobiy, konstruktiv va progressiv; orientatsiya nomukammallikni tanqid qilish emas, balki oqilona va istiqbolli qidirishga qaratilgan. Biroq, bu muayyan g'oyalar, qarashlar, yondashuvlarni aniq baholashni (shu jumladan, uning tanqidiy onlarini) rad etishni anglatmaydi. Shu bilan birga, o'z-o'zidan maqsadni tanqidiy tahlil qilish ilmiy bilim vositasi bo'ladi.

6. Yagona va uzluksiz ilmiy bilim jarayonining dinamikasida sifat jihatidan turli bosqichlar va davrlar (mazmunli va mantiqiy ravishda bir-biri bilan bog'liq) mavjudligini nazarda tutadigan psixologik bilimlarni davriylashtirish va rivojlantirishning uzluksizligi printsipti. Ushbu tamoyilga asoslanib, psixologiya tarixchisi nafaqat ushbu jarayonning asosiy, eng muhim bosqichlari va momentlarini ta'kidlabgina qolmay, balki bilimlarni rivojlantirishning tanlangan bosqichlarining tarixiy va mantiqiy xususiyatlarini ham tasvirlab berishi kerak, balki ularning evolyutsion munosabatlari va o'zaro bog'liqligini ham ko'rsatishi kerak.

7. O'tmish, hozirgi va kelajakning birligi printsipti tarixiy va psixologik tadqiqotlarning roli va maqsadli funksiyasini tushunishni belgilaydi. Psixologiya fanining tarixini bilish psixologik bilimlarning shakllanishi va rivojlanishini (faktlarni arxivlash) yoki psixologik fikrning yagona zanjirida etishmayotgan (yopiq) ulanishlarni qayta tiklash va rekonstruksiya qilishni tavsiflovchi tarixiy materiallarni yig'ish va takomillashtirish nuqtai nazaridan o'z-o'zidan yakunlanmaydi. Ushbu printsipti olimni o'tmishda shakllangan istiqbolli liniyalar, pozitsiyalar, g'oyalar va yondashuvlarni aniqlash, ikkinchidan, ularni psixologik fanning zamonaviy yutuqlari nuqtai nazaridan amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan prognostik tadqiqot strategiyasiga yo'naltiradi. Hozirgi zamon nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan o'tmish nafaqat kelajakdagi tadqiqotlarning muammoli maydonini belgilashga imkon beradi va shu bilan nafaqat bilimga qiziqish bilan emas, balki psixologik bilimlarni yanada rivojlantirish uchun aniq va taxminiy xususiyatga ega.

8. Psixologik bilimlarni rivojlantirishda jamoaviy va individual ijodning birligi printsipti psixologiya tarixini nafaqat taniqli olimlar, balki butun ilmiy jamoaning umumiy harakati sifatida ham amalga oshirish natijasi sifatida tushunishni o'z ichiga oladi. Ushbu tamoyil tadqiqotchini ma'lum bir g'oyani shakllantirish uchun barcha shart-sharoitlarni aniqlashga, oxir-oqibat ma'lum bir olimning asarlarida muayyan kontseptsiya yoki nazariyani shakllantirishga olib kelgan kontekstni tahlil qilishga yo'naltiradi. Bundan tashqari, psixologiya tarixchisi individual olim yoki ilmiy maktabning umumiy psixologik bilimlarni shakllantirishga qo'shgan hissasini mutlaqo ogohlantirmoqda.

3. Qadimgi yozuvlarda psixologiya yoritilishi. Sharq manbalari. Mustaqil rivojlanishi.

Qadimgi Sharqning asosiy falsafiy maktablarining psixologik qarashlari.

Psixologik bilimlarning evolyutsiyasining qadimgi Sharq bosqichining xronologik asoslari miloddan avvalgi III ming yillikni qamrab oladi. e. birinchi ming yillikning boshlanishi. e. uning natijalari insonning ruhi, ruhi va ruhiga birinchi rasmiylashtirilgan qarashlarning paydo bo'lishini o'z ichiga oladi. Qadimgi Sharqiy tsivilizatsiyalarda diniy va kundalik dogmalardan ruh haqida ilmiy g'oyalarni ajratish boshlandi. Sharqiy protonauka asrlar davomida psixologiya asosiy muammolarini tushunish va hal qilishning birinchi urinishlari amalga oshirildi, aqliy jarayonlar haqida birinchi empirik bilimlar to'plandi: hislar, hislar, xotira, tasavvur, fikrlash, ta'sir qilish, Iroda va boshqalar.

Qadimgi Sharq manbalarini tahlil qilish natijalari tadqiqotchilarga umumlashma imkonini berdi: psixologik g'oyalar insoniyat paydo bo'lishi, bilimlarni ratsionalizatsiya qilish, insonni o'zi, atrofida dunyoni va bu dunyodagi insonning o'rnini tushunishga urinish bilan birga paydo bo'ldi.

Qadimgi Sharqiy dunyoda ruhga bo'lgan qarashlar sinkretlik bilan ajralib turardi mustaqil ravishda ajratilmagan, balki kundalik hayotga, muloqotga, ishlab chiqarish amaliyotiga, madaniyatga, dinga, dunyoning umumiy rasmiga kiritilgan. Ushbu naqsh universal va barcha qadimiy madaniyatlarga xosdir, bu umumlashma, ilmiy rasmiylashtirish va psixologik bilim asoslarini evolyutsiya jarayonini tushunish uchun asos yaratadi.

Psixologik fikrlarni aks ettirishning qadimgi Sharq shakli — "hissiy fikr", haqiqatni e'lon qilishning she'riy shakli, ramzlar yordamida sabablar va oqibatlarining tavsifi edi. Bu endi dologik fikrlash emas, balki hodisalar va jarayonlarni tushuntirish uchun mo'ljallangan nozik xulosalar tizimi edi. Zamonaviy ma'noda, ob'ektiv haqiqat aqliy fazilatlariga ega bo'lib, bu oldinga katta qadam va ibtidoiy fikrlashdan farq edi. Inson va uning atrofida dunyo qadimiy psixologiyani tushuntirish va tavsiflovchi vositalarini shakllantirishni rag'batlantiradigan shaxsning psixologik shartlari, uning xususiyatlari, sharoitlari va munosabatlari bilan tasvirlana boshladi.

Qadimgi Misrda psixologik g'oyalar

Miloddan avvalgi IV ming yillikning boshida. E. Misrda piramidalar, lahitalar, freskalar va keyinchalik papiruslarda noma'lum matnlar paydo bo'ladi. Ular Xudo haqidagi afsonalar va afsonalar, o'liklarning kitoblari va mavjudligidir.

Britaniya muzeyida saqlanadigan va VIII — VII asrlarda hukmronlik qilgan Fir'avn nomi bilan atalgan zararlangan toshdagi yozuvlar. eramizdan avvalgi "Memfis diniy risolasi" deb nomlangan qadimgi Misrning avlodlarga Koinot va inson tabiatiga bo'lgan qarashlarining yagona tizimini taqdim etdi. Hujjat Misr sivilizatsiyasining dastlabki davrlaridan kelib chiqqan bo'lib, birinchi sulolalar Memfisda yangi poytaxt — Xudo ptah shahrini tashkil etgan.

Xudo — inson o'rtasidagi munosabatlarning tavsifida odamlar va xudolar o'rtasida aniq va aniq farq yo'q. Qadimgi Misr matnlarida odamlarga xudojo'ylik g'oyalari, ilohiy kuchning harakat chegaralarini cheklash, shuningdek, insonda ijodkorlik, uning fikrlari va harakatlarining xudolar paydo bo'lishi bilan bog'liqligi ifodalangan.

Qadimgi mualliflar materialistik nuqtai nazardan boqiylikni tushuntiradilar: agar tananing o'lishi bo'lsa, ruh qayta jonlanmaydi. Har bir insonning uchta ruhi bor, ular saqlanishi kerak, bu holat tananing xavfsizligi. Shunday qilib, odamlarni issiq qumni quritish uchun sayoz quduqlarda ko'mish, ichaklarni chiqarib tashlash va gumifikatsiya qilish, bu anatomik bilimlarning rivojlanishiga olib keldi.

Inson jamiyatning bir qismi, jamiyat — kosmik kuchlarga bog'liq tabiatning bir qismi sifatida aniqlandi. Qadimgi Misr manbalarida insonning atrofida dunyoni bilish va ruh bilan aloqada bo'lgan his-tuyg'ularining roli namoyon bo'ladi. Mutlaq ruh atrofida dunyo bilan his-tuyg'ular orqali muloqot qiladi, buning natijasida u ma'lumot oladi: xudolar "yurakka xabar berish uchun ko'zni ko'rish, quloqni eshitish, burun nafasini yaratdi". Inson organizmida periferik organlar ong va nutqdan kelib chiqqan Markaziy organga ulangan. Shu bilan birga, qon aylanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega edi va hayotning asosi ikki tamoyil edi: qon suyuqligi va uning havosi.

Qadimgi Misr manbalarida siz zamonaviy talqinda, aqliy harakatning birinchi modelida: asosiy idrokni taklif qilishingiz mumkin

atrofida dunyo inson tomonidan ko'rish, eshitish va hidlash orqali amalga oshiriladi; yurakka shahvoniy axborotni etkazish turli his — tuyg'ular yurak va til bilan mexanik ravishda bog'liqligi bilan bog'liq; hissiy ma'lumotlarga asoslanib, yurak "tugallangan narsalar" ni chiqaradi-natijada paydo bo'lgan fikr; keyin "til qalbni tasavvur qiladigan narsalarni e'lon qiladi". Qadimgi Misr matnlarida tadqiqotchilar yangi psixologik bilimlarning birinchi tushunchalarini topdilar. Qadimgi mualliflar bilim jarayonlarini (til, so'z, nutq) va hissiy organlarning faoliyatini (ko'rish, eshitish va h.k.) aks ettirish uchun butun atamalar to'plamidan foydalanganlar. Tarjimalarda "ong", "fikr", "bilim" va boshqa tavsiflar sifatida talqin qilingan umumiy tushunchalar mavjud.

Shunday qilib, qadimgi Misr afsonalari va matnlari insonni, ruhni va uning nedenselligini tushuntirish uchun ilohiyotshunoslik va tabiiy fan darajasida yaxlit kontseptual tashabbus edi.

Qadimgi Misr matnlarida oddiy jismoniy faoliyat bilan emas, balki insonni fikrlash jarayoni va nutq bilan bog'lash uchun erta urinish amalga oshirildi. Odamlar bilish mumkin bo'lgan shaxsiy psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan birodarlar kabi birlikda ko'riladi. Ammo bu bosqichda psixologik fikrning mavzusi ruh bo'lib qolmoqda, bu esa insonning ruhiy dunyosini tushunish uchun etarli emas.

Qadimgi Mesopotamiyada psixologik qarashlar

Mesopotamiya tsivilizatsiyasi, barcha ming yillik madaniyatlar singari, rivojlanishida turli xil tendentsiyalar bilan ajralib turardi: gullab-yashnash, pasayish, nekinlik va shubha, turli manbalarda aks ettirilgan o'z Kuchlarida imon va kufr. Yondashuvlarning barcha alternativlari uchun, ular umumiy bo'lib, qadimgi Misr protonaukida bo'lgani kabi, psixologik qarashlar "inson va tabiat", "Xudo va shaxs" o'rtasidagi munosabatni tushunish orqali tasvirlangan.

Miflarda tabiatda erigan, lekin o'ziga xos fazilatlar va individuallikka ega bo'lgan, o'z navbatida, barcha ob'ektiv hodisalarni — inson xususiyatlari va xususiyatlariga ega bo'lgan idealizatsiyalangan shaxsiyat turi mavjud edi. Bu "shaxsiyat" orqali uning ruhiy fazilatlar bilan, prizma orqali bo'lgani kabi, qadimgi kishi ob'ektiv haqiqatni qabul qildi va baholadi, atrofida dunyo bilan hamkorlik qildi. Uning uchun tabiatdagi hamma narsa jonlantirilgan, inson bo'lgan, irodasi bor edi, o'z "men", uning tabiati hodisalarning xususiyatlariga bog'liq edi. Shuning uchun tabiatni tushunish insonni, uning xarakterini, irodasini, yo'nalishini, imkoniyatlarini va boshqalarni tushunish edi. D. bunday psixologiya qadimiy psixologik fikr tavsiflovchi, kontseptual apparati tashkil asosida, inson aqliy fazilatlar va xususiyatlari umumlashma va ta'riflar talab..

Qadimgi matnlarda insonning ahvolini va kayfiyatini ta'riflashga urinishlar qilingan. Miflarda epik shaklda aql va aqlning ijodiy tabiati g'oyalari shakllantirilgan. "Hiyla-nayrang g'oyasi" hukmdorlarga chuqur aql, hamma narsaga kirib borish imkoniyatini beradi "tushunish eshigini ochadi" va har qanday bilimda namoyon bo'ladi. Qadimgi boshqaruv psixologiyasining elementlarida qaror qabul qilishda orzular katta ahamiyatga ega.

Qadimgi shaharlarning ijtimoiy hayotida itoatkorlik va hokimiyatni birinchi fazilat sifatida qo'llab-quvvatlash va'z qilindi.

Umuman olganda, qadimgi Mesopotamiyaning mifologiyasi inson va uning atrofida dunyoni tushuntirishda psixologiya bilan tavsiflanadi.

Qadimgi Xitoyda psixologik tushunchalar

Tarixchilarning fikriga ko'ra, Xitoy tsivilizatsiyasining yoshi 5 ming yildan ortiq bo'lib, bizga yetib kelgan manbalar kamida 35 asrni qamrab oladi. Qadimgi Xitoy inson tsivilizatsiyasining eng muhim kashfiyotlaridan biri, jumladan, qog'oz, kompas, porox va tipografiyani o'z ichiga oladi. Ko'chmanchi va tog' xalqlari-bir-birining o'rniga sulolalar yaxshilandi ma'muriy boshqaruv tizimlari, mavjudligi, daryolar havzasida eng yirik qishloq xo'jaligi o'choqlari erta rivojlantirish kimning iqtisodiyoti qo'shnilar bilan solishtirganda, rivojlangan qishloq xo'jaligi asoslangan Xitoy davlat uchun foyda yaratdi. Konfutsiylikni davlat mafkurasi va yagona yozish tizimi sifatida tasdiqlash Xitoy tsivilizatsiyasini birlashtirdi va mustahkamladi.

Qadimgi Xitoyning eng qadimgi adabiy yodgorliklaridan biri bo'lib, unda inson va uning qalbining mohiyati haqidagi g'oyalar "o'zgarish kitobi" mifologik g'oyalardan falsafiy fikrlashga o'tish amalga oshirilgan adabiy va she'riy ish va kollektivistik qabila ongi mutafakkirlarning shaxsiy qarashlariga aylanadi. Qadimgi Xitoyning ilmiy fikrining eng ko'zga ko'ringan vakillari, asrlar davomida uning muammolari va rivojlanishini aniqlagan Laozi va Konfutsiy edi. Ularning merosi qadimgi Xitoy mutafakkirlarining inson qalbini tushunishdagi izlanishlari haqida juda ob'ektiv fikr beradi.

Miloddan avvalgi IV — III asrlarda uning izdoshlari tomonidan tayyorlangan "Dao de jin" kitobida Lao Tzu g'oyalari (VI ning ikkinchi yarmi — miloddan avvalgi V asrning birinchi yarmi) tasvirlangan. e. uzoq umr ko'rgan va bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotmagan qadimiy Xitoyning birinchi rasmiylashtirilgan dunyoqarashi taoizmining asosi hisoblanadi.

Daosist ta'limotning Markaziy qiymati Tao tushunchasiga tegishli bo'lib, u doimo Koinotning har qanday nuqtasida paydo bo'ladi va tug'iladi. Uning mazmunini talqin qilish noaniq: bir tomondan, Tao Xudoga yoki odamlarga bog'liq bo'lmagan barcha narsalarning tabiiy yo'lini anglatadi va bu harakatning universal qonunining va dunyodagi o'zgarishning ifodasidir. Shu bilan birga, rivojlanish

yuqoriga qarab emas, balki bir doira ichida amalga oshiriladi. Boshqa tomondan, Tao insoniy his-tuyg'ular organlari tomonidan algılanamayan abadiy, o'zgarmas, hech qanday shaklga ega bo'lmagan, noma'lum boshlanishdir. Tao tabiatning barcha narsalari va hodisalari, shu jumladan, odamlar uchun nomoddiy ma'naviy asos bo'lib xizmat qiladi: "inson erni kuzatib boradi. Yer osmonni kuzatib boradi. Osmon Tao ta'qib va Tao tabiiylik quyidagicha .

Lao Tzu va uning izdoshlari bilim zarurligiga ishonch hosil qilishdi va ularning inson hayotidagi ulkan rolini nishonladilar. Lekin, bu, odatda, tafakkur bilimlari, ya'ni narsalar, hodisalar va jarayonlarni ifodalash, aniqlash: "hamma narsa o'z-o'zidan o'zgarganligi sababli, biz uning qaytib kelishini (ildizga) o'ylashimiz kerak. Garchi narsalar (dunyoda) murakkab va xilma-xil bo'lsa-da, ularning barchasi gullab-yashnamoqda va ildizlariga qaytadilar. Men avvalgi ildizga qaytib, tinchlik deb atayman va tinchlik-bu mohiyatga qaytish deb ataladi. Mohiyatga qaytish doimiylik deb ataladi. Doimiylikni bilish ravshanlikka erishish deb ataladi va doimiylikni bilmaslik tartibsizlik va qiyinchiliklarga olib keladi (...) Doimiylikni bilish mukammal bo'ladi".

Lao Tzu bilim darajasini tuzadi: "odamlarni bilish dono, o'zini biladigan Ravshan". U bir xil bilim metodologiyasini taklif qiladi, uning mohiyati boshqalarni bilishi mumkin, bir oila boshqalarni bilishi mumkin, bir podshohlik boshqalarni bilishi mumkin, bir mamlakatda siz koinotni o'rganishingiz mumkin.

Mutafakkir davlat boshqaruvining uslubi va uslubi haqida shunday deyilgan: hukumat xotirjam bo'lganida, odamlar sodda bo'lib qoladi; hukumat faol bo'lganda, odamlar baxtsiz bo'ladi. Hukmdorlarga maslahat sifatida, odamlarning uylariga yopishmaslik, ularning hayotidan nafratlanmaslik tavsiya etiladi; oddiy odamlarni nafratlantirmaydigan kishi ulardan nafratlanmaydi; "o'zini bilish mutlaqo dono, mag'rurlikka kirmaydi, o'zini sevadi, lekin o'zini ko'tarmaydi".

Mingyillikdan omon qolgan asl axloqiy-siyosiy doktrinani yaratuvchisi Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479) ning mashhur "Xitoy tili o'qituvchisi" ning fikrlari uning izdoshlari tomonidan chop etilgan "suhbatlar va hukmlar" kitobida keltirilgan. Ta'limot ijtimoiy hayotning barcha sohalarini, oiladan, shu jumladan, davlat munosabatlaridan, shuningdek, jamiyat ichidagi munosabatlarni — shaxslar va turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida tartibga soluvchi keng doiradagi me'yorlarni o'z ichiga oladi. Konfutsiy ta'limotida axloqiy tamoyillar, ijtimoiy munosabatlar va davlat boshqaruvi — dominant komponentlar .

Konfutsiy axloqi diniy emas, ilohiyot muammolari uning uchun muhim emas edi. Konfutsiylikning ideal va maqsadi har bir insonning o'z funktsiyasiga ega bo'lgan uyg'un jamiyatni qurish edi. Mutafakkir o'zining axloqiy ta'limotining oltin qoidasini shakllantirdi: "o'zingizga istamagan narsalarni qilmang".

Bilim darajasida u quyidagi tasnifni taklif qiladi: "Oliy ma'lumot tug'ma bilimdir. Quyida-ta'lim olgan bilim. Hatto pastroq-qiyinchiliklarni engib o'tish natijasida olingan bilim. Eng muhimi, qiyinchiliklardan saboq olishni istamaydigan kishi".

Konfutsiy tabiatan yaxshi bo'lgan va faqat tashqi sharoitlarni buzadigan insonda tug'ma va orttirilgan munosabatlar muammosini qo'ydi. Vazifa o'z-o'zini anglash va ichki o'zini takomillashtirish qobiliyatini tarbiyalash orqali ularning ta'sirini engib o'tishdir.

Lao Tzu, Konfutsiy va ularning izdoshlarining dunyoqarashi nuqtai nazari nafaqat Xitoy, balki ko'plab asrlar davomida boshqa Sharqiy va Evropa axloqiy va ilmiy maktablarning evolyutsiyasi uchun mustahkam poydevor edi.

Inson qalbiga moddiy nuqtai nazarni shakllantirish uchun tibbiy manbalar, masalan, "ichki kitob" (VIII asr.

E.). Qadimgi Xitoy tibbiyotining fiziologik va psixologik yondashuvlari, diagnostika va davolash usullari bugungi kunda amalga oshirilmoqda.

Qadimgi psixologiya uchun original VIII—VII asrlarda yaratilgan. BC. e. Xitoy olimlari temperament tushunchalari. Uning asoslari havo, shilliq, safro yoki qon edi. Ushbu elementlardan birining ustunligidan odamlar quyidagi turlarga bo'lingan: safro yoki qonning ustunligi bilan — kuchli, Jasur, yo'lbarsga o'xshash; "Qi" ning ustunligi bilan — muvozanatsiz, harakatlanuvchi, maymunga o'xshash; mukusning ustunligi bilan — harakatsiz, sekin.

Jon haqidagi ta'limotlardagi materialistik an'analar "tanqidiy fikrlash" mehnatining muallifi Vang Chunning (27-104) asarlari bilan davom ettirildi. Ularga inson psixikasini tabiatning naqshlariga asoslangan holda o'rganish, inson bilimining konjenital ekanligi va individual ijtimoiy qatlamlarning intellektual afzalliklari haqida postulatlarining inkor etilishi taklif qilindi. Boshqa bir materialistik, fan Zhen (450-515),.

buddizm jamiyatning axloqiy asoslarini buzadigan "barbar ta'limot" deb e'lon qildi. Buddizm qonunlariga qarshi kurashishning samarali usuli, u o'zining ta'limotini, birinchi navbatda, ruhning hisobga olinmasligini obro'sizlantirdi. Shuning uchun, mutafakkirning nazariy nuqtai nazaridagi asosiy postulatsiya — tana shakli va ruhining asosiy birligi. Natijada, inson ruhi undan ajralib turadigan moddiy tananing vazifasi edi.

Xitoyning fiziologik amaliyotida original sxemalar ishlatilgan. Yuzning barcha qismlari bir nechta turlarga qisqartirildi. Sakkiz burun turi, oltita ko'z turi va boshqalar. har bir turdagi ieroglif analoglari va ma'lum bir yozish usuli bilan bog'langan. Fiziologik amaliyotning asosiy ko'rsatkichlari: mo'l-ko'l nasl, moddiy farovonlik va reklama. Masalan, Konfutsiy fiziologlari, birinchi navbatda, otalarga hurmat, xayrixohlik, xo'jayinining sadoqati, hokimiyatga sodiqlik kabi axloqiy fazilatlarining mavjudligi yoki yo'qligini aniqlashga harakat qildilar. Shu bilan birga, yaxshi taqdirni va'da qilgan yuz xususiyatlarining simmetriyasi va uyg'unligi ayniqsa muhimdir.

Umuman olganda, qadimgi Xitoy fikrining jahon psixologiya faniga qo'shgan hissasini tavsiflab, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim, his-tuyg'ular, bilim, harakat va shaxsiyat muammolarini hal qilish uchun harakat qilish va hal qilish uchun o'zini o'zi tashkil etuvchi tizimning ruhiy tanasining qadimiy Xitoy qarashlari doirasida shakllanishini qayd etish mumkin emas. yaxlit psixosomatik organizm sifatida. Bu erda inson psixikasining kognitiv tuzilishi, uning to'liq va implitsit tarkibiy qismlariga bo'linishi haqida savollar berildi.

Xitoy donishmandlari makro va mikrokosmning identifikatsiyasini atrof — muhit va tananing, ob'ektning va ob'ektning o'zaro aloqasi g'oyasini aks ettirish deb e'lon qildi. Bu haqiqat psixologik qarashlar va kontseptsiyalarda sub'ekt-ob'ekt modelini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Qadimgi Xitoyda qo'llaniladigan ramzlar va raqamlar doktrinasini psixologik, ijtimoiy, axloqiy, fiziologik va boshqa g'oyalarni tasvirlash uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida K. Yaspersning fikriga ko'ra. e. eksenel vaqt deb ta'riflanadi — burilish tarixiy davri, bir vaqtning o'zida Xitoydan Yunonistonga bir necha qadimiy tsivilizatsiyalarda insoniyatning rivojlanish jarayonini ko'p asrlar davomida belgilab bergan asosiy diniy va ilmiy tendentsiyalar va g'oyalar paydo bo'lgan.

Qadimgi Sharqning matnlari insonning ichki dunyosini aks ettirishga qaratilgan birinchi urinish edi. Ular inson psixikasi haqidagi birinchi, ilm-fan g'oyalarining asrlar davomida yuzaga kelgan muammolarini shakllantirdilar. Ushbu davrning psixologik g'oyalari paydo bo'lishining muntazamligi bu jarayonning inson tanasining tabiatning bir qismi sifatida namoyon bo'lishiga bog'liqligi edi. Zamonaviy ma'noda, aqliy tadqiqotning ilmiy vositalarining yo'qligi uning diniy va sof spekulativ talqinlarini, intuitiv va spontan evristik g'oyalarini keltirib chiqardi, bu esa o'z navbatida psixologik bilimlarning o'sishini rag'batlantirdi, uning tushuntirish vositalarini va tavsiflovchi kontseptual apparatini ishlab chiqdi. Sharqning qadimgi dunyosi birinchi bo'lib psixologik bilimlarning tushuntirish tamoyillarini o'rnatdi va keyinchalik o'zgartirdi. Birinchidan, ilohiy oldindan belgilash, keyinchalik tabiatga qaramlik va keyinchalik qadimgi yunonlardan atomizmga aylangan "sodda determinizm" edi.

Shunday qilib, dunyoqarashning umumiy jarayonidan psixologiyani ajratish asta-sekin sodir bo'ldi. Ilmiy psixologiyaning filiallari Osiyo va Evropa falsafiy an'alaridan kelib chiqqan madaniyat majmuasida shakllandi.

4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omilari va tamoyillari.

Psixologiya — [inson](#) faoliyati va [hayvonlar](#) xatti-harakati jarayonida voqelikning psixik aks etishi, ruhiy jarayonlar, holatlar, hodisalar, hislatlar to'g'ri-sidagi fan. Psixologiyaning tadqiqot predmetiga sezgilar va idrok obrazlari, ta-fakkur va hissiyot, faoliyat va muomala kabi psixologik jarayonlar, kate-goriyalar kiradi. Psixologiyaning asosiy vazifalari — psixika qonuniyatlarini, inson ruhiy holatlari shakllanishini filogenetik va ontogenetik taraqqiyot birligida ochishdan iboratdir.

Mazkur vazifalar yechimini topishda Psixologiya bir tomondan, biol. fani sohalari bilan, jumladan, fiziologiya bilan, boshqa tomondan esa, sotsiologiya, pedagogika, madaniyat tarixi, mantik hamda ijtimoiy fanlar bilan jips aloqaga kirishadi. Psixologiya eng avvalo, psixikaning insonga xos shakli bo'lmish ong va o'zini o'zi anglashni tadqiq etadi.

Antik davrdan boshlab psixologik bilimlar falsafa va tibbiyot fanlari negizida rivojlanib kelgan. Yunon shifokorlari Gippokrat, Erasistrat psixikaning organi miya ekanligini bilganlar va inson jonini koinotning ashyoviy bo'lagi sifatida (Demok-/shyaning moddiyunchiligi asosida) talqin qilganlar. Ularning g'oyalari Platonning jon abadiyligi to'g'risidagi ta'limotiga qaramaqarshi qo'yilgan. Aristotel „Jon to'g'risida“gi asarida psixologik tushunchalar tizimini ishlab chiqdi.

O'rta asrlarda psixikaga nisbatan har xil ko'rinishdagi g'ayritabiiy qarashlar hukmronlik qildi. Shu tufayli psixologik bilimlar rivojlanmay qoldi. Ammo ba'zi faylasuflar va shifokorlar ([Ibn Sino](#) va boshqalar) asarlarida bu sohada olg'a qadam qo'yildi. Inson xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar qad. qo'lyozmalar, yodgorliklarda o'z aksini topa boshladi. Turli mamlakatlarda va shaharlarda tuzilgan akademiyalarda (Xorazm, Samarqand, Kiyev, Moskva va boshqa shaharlarda) Psixologiya yuzasidan tinglovchilarga saboq berilgan.

Yevropa Uyg'onish davrida Leonardo da Vinchi, X. Vives kabilar Psixologiya rivojiga o'z hissalarini qo'shdilar. 18-asrgakelib M. V. Lomonosov, A.N. Radishchev, G. S. Skovoroda, T. Gobbs, B. Spinoza, G. Leybnits. J. Lokk, K. A. Gelvetsii, Psixologiya A. Golbax, D. Didro Psixologiyada bir talay kashfiyot qildilar, uni amaliy ma'lumotlar bilan boyitdilar. Psixologiya 19-asrning 2yarmiga kelib mustaqil fan sifatida ajralib chikdi. Nemis olimi V. Vundt Leypsigda 1879 yil dastlabki eksperimental lab.ni jihozlashga erishdi.

Psixologiya taraqqiyotida umuman 19-asrdagi ek-sperimentlar alohida ahamiyat kasb etdi. Bu davrda psixologik real voqelikni o'rganish uchun metodlar majmu-asi qo'llana boshlandi: kuzatish, lab. eksperimenti, tabiiy eksperiment, faoliyat natijasini tahlil qilish, ruhiy jarayonlarni modellashtirish genetik metodi, test, ekspert baholash, intervyu, anketa, so'rovnoma, tarjimai hol va h.k. 19-asr oxiri —20-asr boshlarida qator psixologik ilmiy maktablar, yo'nalishlar vujudga keldi: bixeviorizm, geshtaltpsixologiya, personalizm, freydizm va h.k. Psixologiyaningrivojiga I. M. Sechenov (psixikaning reflektor tabiati), I. Psixologiya Pavlov (oliy nerv faoliyati) ta'limotlari muhim hissa bo'lib qo'shildi. Rossiyada V. M. Bexterev eksperimental lab. (Qozon, 1885), Harkov universiteti va N. N. Langening Odessadagi lab., G.Chelpanovning Kiyevdagi, S. Korsakovning Moskvadagi, keyinchalik V. M. Bexterev, A. Lazurskiy, A. Nechayevlarning Peterburgdagi, V. Chijning Yuryev (Tartu, Estoniya)dagi eksperimen-tal lab. lari Psixologiya taraqqiyotiga alohida ta'sir o'tkazdi. 1912 yil Moskva universitetida Psixologiya instituti ochildi. Shu yilda I. A. Sikorskiy tomonidan Kiyevda jahonda birinchi marta Bolalar psi-xologiyasi instituti tashkil qilindi. 20-asr ning 1yarmida Rossiyada K. N. Kornilov, Psixologiya Psixologiya Blonskiy va boshqa dialekti-kaga asoslangan ilmiy Psixologiyani yaratishga kirishdilar.

Hozirgi zamon Psixologiyasi ko'p tarmoqli psixologik bilimlar tizimidan iborat fan hisoblanib, o'zining tadqiqot predmetiga ega bo'lgan ko'plab sohalardan tashkil topgan: umumiy Psixologiya, aviatsiya Psixologiyasi, harbiy Psixologiya, differensial psixologiya, psixofiziologiya, muhandislik psixologiyasi, kosmik psixologiya, huquq Psixologiyasi, tibbiyot Psixologiyasi, neyropsixologiya, patopsixologiya, pedagogik psixologiya, mehnat Psixologiyasi, sport Psixologiyasi, max-sus Psixologiya, ijodiyot Psixologiyasi, menejment Psixologiyasi, marketing Psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, yosh psixologiyasi, tashkiliy Psixologiya, din Psixologiyasi, oila Psixologiyasi, Psixologiya tarixi, genetik Psixologiya, amaliy Psixologiya, eksperimen-tal Psixologiya, kasb Psixologiyasi, psixolingvistika, siyosiy Psixologiya va boshqa Psixologiyaning tarmoqlarga ajralishining asosiy sababi uning tarkibida tatbiqiy sohalar vujudga kelishidir. Psixologiya sanoatda, jamiyat boshqaruvida, ta'lim tizimida, sog'liqni saklash, madaniyat, sport, transport, radio, televideniye va boshqa tuzilmalarda muhim masalalarni hal qilishda faol ishtirok qilmoqda. Psixologiya erishgan yutuqlari shaxs imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va ularni harakatga keltirishda alohida ahamiyat kasb qilmoqda hamda shu asnoda mehnat samaradorligini oshirishga ta'sir o'tkazmoqda. Zamonavvy Psixologiyada elektron-hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordami bilan psixikani chuqur o'rganish kabilar qo'llanilmoqda. Psixologiyadao'zini o'zi

kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Ba'zi yo'nalishdagi psixologlar uni tadqiqot o'tkazishning asosiy metodi deb ta'kidlasalar, boshqalari esa uning cheklanganligini e'tirof qila-dilar, buning o'rniga ob'yektiv metodlardan foydalanishni tavsiya etadilar. Ob'yektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniklangan, inson ichki munosabatlari bilan sub'yektiv holatlar sababiy bog'liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo'lishi dalillangan. Jahon hamjamiyatida AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Shveysariya mamlakatlarida i. t. insti-tutlari va markazlarida, universitetlarda psixologik izlanishlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

O'zbekistonda Psixologiya 1928 yildan e'tiboran hozirgi Milliy universitetda fan sifatida o'qitila boshlandi. 1929 yil Xalq maorifi komissarligi qoshida Psixologiya labo-ratoriyasi ochildi. Keyinchalik pedagogika institutlarida Psixologiyani bir necha sohalari bo'yicha talabalarga bilim berila boshlandi. 20-asrning 2yarmida M. Vohidov, M. Davletshin singari mahalliy kadrlar yetishib chikdi. Hozirgi davrda Psixologiya fanlari doktorlari V. Tokareva, E. G'oziyev, B. Qodirov, G'. Shoumarov, R. Gaynutdinov, V. Karimova, Sh. Barotov, A. Jabborov, R. Sunnatovalar Psixologiyani umumiy Psixologiya, pedagogik va yosh Psixologiyasi, ijtimoiy Psixologiya sohalari bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqdalar. Psixolog mutaxassislar tayyorlash va tadqiqot ishlari O'zMU, SamDU, Farg'ona universiteti, Qarshi universiteti, Termiz universiteti bazalarida yo'lga qo'yilgan. Respublikamizda psixologik xizmat joriy qilingan va uning tarmog'i tobora kengayib bormoqda.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Psixologiya tarixi fanimg predmeti va metodlari haqida ma'lumot bering.
2. Psixologiya tarixi fanining nazariy va amaliy vazifalari haqida izohlab bering.
3. Psixologiya tarixi haqida ma'lumot bering.
4. Psixologiya tarixida psixikaning ahamiyati qanday?
5. Psixologiyani rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot bering.
6. Psixologiya tarixi davrlarini tahlil qiling?
7. Idealizm haqida ma'lumot bering?
8. Materializm haqida ma'lumot bering?
9. Psixologiyani qanday tamoyillari mavjud?

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-

7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

9. <http://textshare.tsx.org>
10. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
11. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
12. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
13. <http://www.voppsy.ru>
14. <http://flogiston.ru/arch>
15. <http://psychol.ras.ru>
16. <http://psyberia.ru>

3-mavzu. Antik davr psixologiyasi.

Asosiy savollar

1. Antik davr psixologiyasida jon haqida materialistik ta'limotlarning asosiy holatlari.
2. Antik materializmda «jon» haqidagi ta'limotlar.
3. Antik materializm cho'qqisi, atomistik materializm.
4. Jonning 8 qismi haqidagi stoiklar tasavvurlari. Ong haqida ta'limotlar.

O'QUV MAQSADI:

Antik davr psixologiyasida jon haqida materialistik ta'limotlarning asosiy holatlari. Antik materializmda «jon» haqidagi ta'limotlar. Antik materializm cho'qqisi, atomistik materializm. Jonning 8 qismi haqidagi stoiklar tasavvurlari. Ong haqida ta'limotlar o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

psixologiya tarixi, fanning paydo bo'lishi va rivojlanishi, animizm, dualizm, determinant, indeterminant, realist, nominalist dastlabki qarashlar, antik davr, o'rta asr, yangi davr, ratsionalizm, sensualizm

1. Antik davr psixologiyasida jon haqida materialistik ta'limotlarning asosiy holatlari.

Antik davrning psixologik nazariyalari. Antik mutafakkirlar tomonidan to'plangan ruh haqidagi ta'limot keyinchalik fanning shakllanishi uchun zamin yaratdi. Insonda jismoniy tanadan tashqari undan farqlanuvchi yana nimadir boriigi haqidagi tasavvurlar qadimdan mavjud bo'lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko'rish hodisasi orqali ayrim odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o'lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik harakterda edi. Lillar fikrlash orqali emas, ko'r-ko'rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko'pincha nafas bilan bog'lanardi, ruhni esa uchar maxluq sifatida tasavvur etardilar. Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi deb tushuntirilgan. Jonning o'zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tasavvurlar «animizm» deb ataladi.

Animizm so'zi — **anima «jon»** degan ma'noni anglatadi. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan iborat ekanligi Geraklit tomonidan, yoki olovsimon atomdan iboratligi Demokrit tomonidan ta'kidlangan. Platonning «ideyalar tug'ma bo'ladi» degan g'oyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta xissa qo'shdi. Platon ta'limotiga ko'ra «ideyalar» mohiyati abadiy va o'zgarmas, tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi. Platon psixologiyada «dualizm» oqimining asoschisi hisoblanadi.

Dualizm soʻzi «ikki yoqlamalik» yoki «ikki mustaqil fikr» degan maʼnoni anglatadi. Dualizm taʼlimoti mohiyati moddiy va ruhiy olam tana va psixikaning bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda mavjud boʻlib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi. Platonning dualizmdagi shogirdi Arastu (Aristotel eramizdan oldingi IV asr; 384-322-yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning taʼlimotlari keyingi asrlarda psixologik gʻoyalarning rivojlanishida tayanch nuqta boʻlib hisoblanadi.

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi taʼlimot oʻrta asrlarda Sharqda ham, Gʻarbda ham hukmron boʻlib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi. Bu psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti boʻlgan ruh, psixik jarayonlar fizik xissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, gʻayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat qunq mulohazadan iborat edi.

Demokrit, Epikur, Lukretsiy, kabilar Demokritning ruh haqidagi tasavurlarning rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikurga koʻra ruh atomlardan emas, oʻzgarmas 4 elementdan: olov issiqlik asosi, bugʻ — harakati asosi, shamol sovish, nomsiz 4-element ruhning ruhdan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy «A», deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha, faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh boʻladi. Ruhni qanotli arava izvoshiga oʻxshatish mumkin, izvosh va otlar oʻrtasidagi munosabat, tana va ruh oʻrtasidagi munosabat kabidir.

«Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi taʼlimotdan boshlamshi kerak edi. Ruh haqidagi taʼlimot odamzot tomonidan avval surilgan birinchi ilmiy gepotezadir» deb yozadi L.S. Vigotskiy.

Anita ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud boʻlgan boʻlsada, er. av. II asrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo boʻla boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

Miloddan avvalgi V asming ikkinchi yarmida yashab oʻtgan Yunon faylasufi Kratil shunday degan edi: «Geraklit aytganidek, oqayotgan suvga ikki marta emas, hatto bir marta ham shoʻngʻib boʻlmaydi. Chunki nima haqda gapirmaylik, biz tugal fikr aytib ulgurmasdan uzluksiz oʻtkinchilik qonuniga boʻysunuvchi har qanday voqelikning mohiyati oʻzgarib ketadi». Lekin uning gʻoyalari psixik hayotning hamma eshiklarini ochishga kalit boʻla olmas edi. Geraklit oʻzidan oldin oʻtgan Milet maktabi faylasuflari Fales, Anaksimandr, Anasimenlarning ruh boʻlinmasligi toʻgʻrisidagi fikrlarining izdoshidir.

Falesning ushbu fikrlari bizning nuqtai nazarimizcha hali-hanuz oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan. Uni quyida keltiramiz:

Eng goʻzal narsa nima?

Odam, chunki u Tangrining mahsulidir.

Eng tez narsa nima?

Aql, u hamma narsani ortda qoldiradi.

Hammadan donoroq narsa-chi?

Vaqt, chunki yolgʻiz vaqtgina hamma narsani oydinlashtiradi.

Hamma uchun eng umumiy narsa nima?

Umid, chunki u hech vaqosi yoʻqlarda ham mavjuddir.

— Eng kuchli narsa nima?

Zaruriyat, chunki u hamma narsaning ustidan hukmronlik qiladi.

Eng qiyin narsa nima?

— Oʻzni anglash.

Eng oson narsa-chi?

Oʻzgalarga maslahat berish.

Kimni baxtli sanash mumkin?

Jismoniy sogʻlom, ruhiy xotirjam hamda isteʼdodini oʻstira olgan kishini.

Baxtsizlikka dosh berishning oson yoʻli nima?

Gʻanimlarning sendan-da yomon ahvolga tushib qolganiga guvoh boʻlish.

Geraklit hayoti: Geraklit Milet bilan qo'shni bo'lgan dengiz forti Efesda tug'ilib o'sgan. U miloddan avvalgi 500-yillar atrofida, ya'ni Falesdan taxminan 80-yildan so'ng yashab o'tgan.

U podishox xonadoniga mansub bo'lib, akasining foydasiga shoxlik martabasidan voz kechgan.

U «kosmos» so'zini birinchi bo'lib qo'llagan Yunon faylasufi edi. («Kosmos» so'zi «tartib» degan ma'noni anglatadi. Bu so'z dastlab davlat tizimi va hatto ayollarni «tartib»ga keltiruvchi pardoziylik anjomlariga nisbatan ham qo'llanilgan. «Kosmetika» so'zi shundan kelib chiqqan).

Geraklit to'g'risida bir necha tarixlar ma'lum, biroq ularning real negizga egaligi ehtimoldan ancha yiroq. Bulaming hammasiga qaramasdan, saqlanib qolgan parchalar asosida uning obrazini qayta tasvirlash imkoniga egamiz. Geraklit har doim ham o'z zamondoshlari tomonidan tushunilmagan, mahdud, achchiq istehzoli faylasuf sifatida g'aydalanadi, u zamondoshlarining o'zini anglab yetishmaganligi uchun ularning aqliy qobiliyatlarini juda past deb qaragan. Mana shuning uchun u odamlarning fikrlari va nuqtai nazarlari «bolalarning o'yinchoqlariga o'xshaydi», deb ta'kidlagan. Geraklitga doir yana bir parchaga binoan, tushunmaydigan odamlar kamlarga, «ishtirok eta turib qatnashmayotgan» kishilarga o'xshaydi. Buning ustiga, Geraklit ko'pchilik fikrini nazarda tutib, uning vakillarini «poxolni oltindan afzal ko'radigan eshakilarga» qiyoslaydi.

Zamondoshlarining Geraklit ta'limotini tushunmaganligi, shubhasiz, ko'pchilikning, noto'g'ri fikrlashi bilan bog'liq edi. Geraklitga faylasuf sifatida «Noma'lum» degan laqab berilgan. U ko'pincha o'z fikrlarini noaniq va ko'p ma'noli majozlar yordamida bayon qilardi. Afsonaviylikdan qafiyat bilan yiroqlashishga harakat qilgan miletlik naturfaylasuflardan farqli ravishda Geraklit afsonaviylik uslubida bayon qilish tarafdori edi.

U miletliklarda bo'lgani kabi ilmiylik darajasiga ega bo'lmagan. U Parmenidga o'xshab mantiqiy, puxta belgilangan tushunchalarni ham qo'llamagan. Geraklit xis qilish va kuzatuvga tayangan uning nutqi folbinlarning gap-so'zlariga o'xshab ketardi.

Bizning bilishimizcha, Geraklit o'z asarlarini Artemida Efesskaya ibodatxonasida saqlagan. Uning ko'p parchalari saqlanib qolgan. 126 ta parcha haqiqatdan ham unga tegishli deb hisoblanadi, 13 ta parchaning muallifi kimligi shubhalidir.

Geraklitning parchalarida boshqa faylasuflar ham esga olinadi. Bu shundan dalolat beradiki, faylasuflar nafaqat tashqi hodisalar bilan qiziqqa boshlagan, shu bilan birga ular falsafiy muammolar xususida boshqa faylasuflarning bildirgan fikrlari to'g'risida ham muayyan pozitsiyani namoyon etishgan. Natijada, faylasuflar o'rtasidagi bahs-munozaralar va bir faylasuflar asarlarining boshqa faylasuflar asarlarida izohlanishi tufayli falsafiy an'ana vujudga keladi va qo'llab-quvvatlanadi.

Fales hayoti: Bizning eng qadimgi grek faylasuflari va ularning ta'limotlari to'g'risidagi bilimimiz g'oyat kam. Bizda ular haqidagi ishonchli axborotlar ko'p emas, ularning o'z asarlari bizga ko'proq parchalar holida yetib kelgan. Shuning uchun ular to'g'risida aytiladigan ma'lumotlar taxminlar va ularning ta'limotlari haqida boshqa faylasuflar hikoya qilib ketgan xotiralarga asoslanadi.

Fales miloddan avvalgi 624-yil bilan 546-yil oralig'ida yashab o'tgan, deb hisoblanadi. Bunday taxmin qisman Falesning miloddan avvalgi 585-yildagi quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqida yozgan Gerodot (miloddan avvalgi 484-430/420-yillar atrofida yashagan) fikriga asoslanadi.

Boshqa manbalar Falesning Misr bo'ylab sayohati to'g'risida ma'lumot beradi, bunday sayohat o'sha paytdagi greklar uchun, ayniqsa noodatiy hol bo'lgan. Yana shunday ma'lumotlar borki, Fales chomlamang balandligini hisoblash masalasini uning o'z soyasi o'zining bo'yi o'lchamiga tenglashgan paytda ehtimoldan tushgan soyaning uzunligini o'lchash yo'li bilan hal qilgan.

Miletlik Fales o'z zamonasidagi yetti donishmandning biri bo'lgan. Aytishlaricha, Fales shu yetti donishmandning ichida yetakchilik qilgan. U birinchilardan bo'lib tabiat haqida fikr yuritgan. Quyosh tutilishi uning oy bilan to'silishi tufayli yuz berishini birinchi bo'lib Fales anglagan, diametr aylanani teng ikkiga bo'lishini isbotlab bergan.

Fales falakiyotshunoslik bilan ham shug'ullanib, quyosh tutilishini oldindan aytib bergan. Fales Misr ehromlarining balandligini ularning soyasiga qarab o'lchagan. U yolg'izlikda hayot kechirib, davlat ishlariga aralashmagan.

Falesning quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqidagi hikoya uning ehtimol, Bobildan o'tib kelgan astronomiyaga oid bilimlarni bilganligini ko'rsatadi. U shuningdek, matematikaning

greklar tomonidan rivojlantirilgan sohasi geometriyaga doir bilimlarni ham egallagan. (Arifmetika va nol bizga arablardan yetib kelgan. Bizning raqamlarimiz greklar yoki rimliklarniki emas, balki arablarnikidir). Matematik fikrlarning universalligi greklarda nazariya va nazariy tekshirish haqidagi tasavurlarning shakllanishiga yordam bergan. Darhaqiqat, matematik fikrlar alohida xususiy voqeahodisalar haqidagi fikrlarga nisbatan boshqacha ma'noda haqiqiy bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun matematikaga doir universal fikrlar noniatiematik fikrlarga nisbatan qo'llaniladiganidan boshqacha usulda tanqid qilinishi kerak. Bularning hammasi daiillash uslublari va idrok etiladigan haqiqatga asoslanmaydigan fikrlarning rivojlanishini zarur qilib qo'ydi.

Ta'kidlanishicha, Fales Miletning siyosiy hayotida ishtirok etgan. U navigatsiya uskunalarini yaxshilash uchun o'zining matematik bilimlarini qo'llagan. U birinchi bo'lib, quyosh soati bo'yicha vaqtni aniq belgilab bergan edi. Va nihoyat, Fales qurg'oqchilik tufayli hosil bo'lmaydigan yilni oldindan aytib berib, uning arafasida zaytun moyini saqlab qo'yish va keyinchalik uni

foydasiga sotish yoli bilan boyib ketgan. Uning asarlari haqida ko'p ma'lumot berish qiyin, chunki bunday asarlar bizga faqat boshqa kishilarning takroriy bayonlari orqali kelgan. Shuning uchun biz ularni bayon qilishda boshqa mualliflarning bu asarlar to'g'risida rildirgan ma'lumotlariga tayanib ish ko'rishga majburmiz. Arastu Metafizika asarida Fales jami mavjudot, ya'ni mavjud bo'ladigan narsalar kelib chiqadigan va yana qaytib borib joylashadigan ibtido haqidagi masalalarni qo'yadigan falsafa turining asoschisi bo'lgan, deydi. Arastu yana shuningdek, Fales bunday ibtido suvdan (yoki suyuqlikdan) iboratdir, deb faraz qilgan deydi. Biroq, agar Fales haqiqatan ham shunday deb ta'kidlagan bo'lsada, uning bunda nimani nazarda tutganligi aniq ma'lum emas. Bunday izohni hisobga olgan holda biz «Fales falsafasini rekonstruktiv tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Faylasuf Anaksimandr shogirdi Pifagor: «Donishmandlik ibtidosi: fikrlashni o'rganish, vaysaqilikka barham berish» deya ta'kidlab, ilk bora tafakkur operatsiyalariga e'tibor qaratish kerakligi haqidagi fikrlarni avval suradi.

Quyida Pifagorning bir qancha aforizmlarini keltirib o'tamiz, ularni psixologik tahlil qilishga harakat qilib ko'ring.

Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut donolikning boshlanishi.

Bilimlilik va donishmandlikni ayni bir narsa deb hisoblamang.

Jonzotlarni o'ldirishdan saqlaning, chunki odam o'ldirish jonivorlarni o'ldirishdan boshlangan.

O'tgan kun haqidagi: «Men uni qanday o'tkazdim, nimalar qildim-u, nimalarga ulgurolmadim?» degan savollarga javob topilmaguncha ko'zlaring uyquga ketmasin.

Pifagor hayoti: (miloddan avvalgi 576-496-yillar). Janubiy Italiyaning Regiya shahrida tug'ilib o'sgan qadimgi Yunon faylasufi Pifagor Mnexarx ismli kishining farzandi bo'lgan. Otasi uni xizmat safariga doimo o'zi bilan olib yurgan. Oqibatda Pifagor qiziquvchan va yangi narsalarni bilishga intiluvchan bo'lgan bo'lgan.

Pifagor uzoq vaqt davomida Misrda tahsil olgan. Zardushtiylik diniga juda qiziqqan. U Misrda ilm sirlarini o'rganish uchun hatto xatna qildirishga ham rozi bo'lgan. Aks hoida uni kitobiarga yaqinlashtirishmasdi. U hech qachon yig'iamagan va umuman ehtiros hamda xis-hayajonga berilmagan.

Pifagorning quyidagi asarlari ma'lum: «Tabiat haqida», «Davlat haqida», «Tarbiya haqida», «Jon haqida», «Olam haqida», «Illohiy kalom». Pifagor miloddan avvalgi 496-yilda dushmanlari tomonidan o'ldirilgan. Pifagor hayotning mazmuniga oid qarashlarga «falsafa», deb nom bergan birmunchi donishmand edi. Rivoyat qilishlaricha, Fliunt shahriga safari chog'ida hokim Leon Pifagordan so'radi: «Sen qaysi ilm bilimdonisan?» «Hech qaysi, deb javob berdi Pifagor. — Men shunchaki bir faylasufman». — «Falsafa degani nima o'zi?» — taajjublanib so'radi hokim. Pifagor shunday javob berdi. «Inson umrini bozor va Olimpiya o'yinlariga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchilar ham, haridorlar ham doimo o'z foydalarini ko'zlaydilar.

Olimpiya o'yinlari ishtirokchilari esa shon-shuhrat va mashhurlik payida bo'ladilar. O'yingohdagi tomoshabinlar esa ularni diqqat bilan kuzatadilar. Hayotda ham shunday. Odamlarning katta bir guruhi boylik va shon-shuhrat orttirish maqsadida yelibuguradilar. Ana shu olomon orasida kamchilikdan iborat bir guruh borkim, uyar chetdan turib atrofdagilarni jimgina kuzatadilar. Voqeahodisalarni, inson tabiatini tadqiq etadilar. Haqiqatni anglash ularning eng sevimli amalidir. Ana shu

toifadagi odamlar faylasuflar — donolikni sevuvchilar, deb ataladi. Ular sofoslar, ya'ni donishmandlar emas. Chunki tom ma'nodagi donishmandlik yolg'iz Ollohga xos sifat. Bandalar esa donishmandlikka intilish bilan kifoyalanadiar xolos».

2. Antik materializmda «jon» haqidagi ta'limotlar.

Platon fikriga ko'ra inson ruhining 3 ta asosi bor:

Hayvonlar va o'simliklarga xos aqlsiz asos. U tufayli tirik mavjudot o'zining tana ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Ruhning mana shu qismi bilan odam sezadi, ochlik va tashnalikni xis etadi. Bu asos inson ruhining katta qismini tashkil etadi.

Asosning intilishlariga qarshi chiqadi.

Asos azob va qiyinchiliklar asosidir. Bu qism bilan «odamning jahli chiqadi, g'olib chiqish uchun qiyinchiliklarga tayyor bo'ladi». Platon fikriga ko'ra, doim mana shu asoslar o'rtasida kurash kechib, uning oqibatlari tushlarda namoyon bo'ladi.

Platonning tushlarni tushuntirish bo'yicha fikrlari ko'p jihatdan zamonaviy fikrlardan biri — freydzizmga o'xshab ketadi. Chunki Platon ham ulaming asosida mayllar, shu jumladan, haqiqiy mayllar yotishini ta'kidlagan. Platon ruh tana o'lgandan keyin ham hayot bo'ladi deb fikr yuritadi. Uning yozishicha: «Agar ruh abadiy bo'lsa, unda ruh haqida nafaqat bu dunyoda balki keyingi uning hayoti haqida ham qayg'urish kerak. Platon ruh haqidagi g'oyasining yetakchi qismi xissiyotlardir. Unda Platon birinchi o'rinda odamlar uchun rohatlanish xissi turmasligini aytadi. Qoramol, ot va boshqa hayvonlar uchun shundaydir, lekin odam uchun birinchi o'rin u yoqda tursin, ikkinchi o'rinda ham turmaydi, hatto uchunchi o'rindan ham ancha uzoqdadir. Platon o'zining «Fileb» dialogida rohatlanish, azoblanish va har ikkisining bo'lmazligi ruhning 3 xil holatidir deb aytib o'tadi.

Platonning ruh va qalb haqidagi qarashlari, Platon (427-347) bilan Demokritlar deyarli bir vaqtda yashadilar va irod etdilar. Bular quldorlik aristokratiyasi mafkurasining namoyondalari edilar. Platon jon va tan mutlaqo har xil, hatto qarama-qarshi bo'lgan ikkita mohiyatidir, deb ta'lim bergan. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilish mumkin: uni ko'rish va sezish mumkin, u fizik jismdir. Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilish mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo'lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo'lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatdan yashayotgan ideallar (g'oyalar), «obrazlar» dunyosiga taalluqlidir. Jon inson tanasiga o'sha dunyodan kelib qo'shiladi. Uning tana bilan birga bo'lishi vaqtinchalikdir, tana o'lishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yerdagi hayot davomida jon tanaga mahkum etilgan, u zindondagi narsa kabi, doimo ideallar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo'lib, intilib turadi. O'z ongini oshirish yo'li bilan shu dunyo haqida eslash insonga haqiqiy demak, Platon fikricha, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai-idealiar dunyosidir. Bizning atrofimiz dunyosini sezishimiz va idrok qilishimiz esa, faqatgina o'zgarib turadigan beqaror hodisalar haqida bilim beradi, holos. Biroq jonning (ruhning) ideal holda namoyon boTishi ko'pchilik kishilarda to'silib turilishi va moddiy tanaga bo'ysundirilishi mumkin. Oqibatda, jon ideallar dunyosini go'yo esdan chiqarib, materiyaga farq bo'lmog'i mumkin. Shuning uchun ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, materiyaga qanchalik farq boTishi darajasiga qarab, go'yoki 3 qismga bo'linadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon bo'ladi. Jonning qaysi qismi ustun chiqishiga qarab, kishining har xil individual xususiyatlari, hayotining yo'nalishi. harakteri, mayl va qobiiyatlarlari paydo bo'ladi.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik Demokrit (er.av. 460-370-yillar) ning ta'limotida «olovli atomwlarga aylandi. Demokrit va uning ustozlari Levkipp (er. av. 500-440) atomik materializm mizariyasini avval surdilar. Unga ko'ra, barcha narsalar 2 ta asosdanboTinmas harakatchan, sharsimon yengii atomlardan va bo'shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya'ni olov atomlari ruhni hosil qiladi.

«Bitta ilmiy isbotu dalilni qo'lga kiritish men uchun fors saltanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir», degandi Demokrit.

Yana bir grek mutafakkiri **Anaksagor (er.av.500—428)** ning barcha narsalar gameomeriy nomli mayda moddalardan tashkil iopganligi va ularning aql bilan va ya'ni ruh bilan boshqarilishi to'g'risidagi fikri ham Demokritning atomik qarashlariga o'xshaydi. Sochilib ketishidan iborat fizik

qonunini tana uchun ham, taaliuqli deb hisoblab, Demokrit ruhning abadiyligini inkor etadi. Demokrit ruhni tana harakatining sababi deb biladi. Uning yozishicha ruh og'ir tanaga kirib harakatga keltiradi. Tana o'lgandan keyin esa u fazoda tarqalib ketadi. Biz nafas olganimizda ruhni tashkil etuvchi atomlarni yutib nafas chiqarganda ruhimizning bir qismini tashqariga chiqarib yuboramiz. Shu tariqa ruhimizning doimo yengillashib turadi, deb hisoblaydi Demokrit. Uning fikricha, hamma narsaning, hatto o'likning ruhi bor, faqat juda kam.

Demokritning bunday fikri panpsixizmga yaqiniashib qoidi. Tanadan tashqari ruh boTishi mumkin emas, degan umumiy hukm chiqardi. U nafaqat tana va ruh birligi, balki ruhning o'zi tana ekanligini ta'kidlaydi. «Agar ruh tanani harakatlantirsa, demak, uning o'zi tana qismi deb yozadi **Demokrit. Epikur**, Lukretsiy, kabilar Demokritning mh haqidagi tasavvurlarining rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikur ta'limotiga ko'ra, ruh atomlardan emas, o'zgarmas 4 elementdan: olov, issiqlik asosi, bug' harakat asosi, shamol — sovish asosi, nomsiz 4-element — ruhning ruhidan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy «A», deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha, faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh boTadi.

«Anaksagor olov va quyosh ayni bir narsadir, deb hisoblaganda qattiq yanglishgandi, — deydi Suqrot, — chunki odamlar olovga bemaol qaray olishlarini, Quyoshga esa hech qachon tik boqolmasliklarini nazardan qochirgan. Shuningdek, Anaksagor inson terisi quyosh nuri ta'sirida qorayishini, olov esa bunday qudratga ega emasligini, o'simliklar Quyosh haroratisiz yashay olmasliklarini, olov taftidan esa halok bo'lishlarini unutgan. Anaksagor quyoshni olovda toblangan tosh, deb taTiflagan. Ammo tosh qancha qizdirilmasin, hech qachon Quyosh kabi yog'du tarata olmasligi kundek ravshandir. Quyosh esa doimo eng porloq yoritgich boTib, qolajakw.

Suqrot g'oyalari: «Taajjubki, haykaltaroshlar toshni insonga o'xshatish yo'lida o'lib-tiriladilar-u, ammo o'zlarining toshga o'xshab qolmasliklari haqida qayg'urmaydilar».

«Men bu odamdan donoroqman. Sababi, har ikkimiz ham ba'zi bir joiz va zarur narsalarni bilmasak-da, u manmanlik qiladi, men esa manmanlikdan o'zimni tiyaman».

«O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydaliligi va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qoTidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi oTaroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezgulik yoTida foydalana biladi. Oqibatda o'zini kulfatlardan asraydi».

Demokrit hayoti: Demokrit niiloddan avvalgi 460-yildan 370-yilgacha yashagan deb hisoblanadi. Binobarin, u Platonning katta zamondoshi bo'lgan. Demokrit Frakiyadagi Abderi koloniyasida tug'ilgan. Ma'lumki, u Afinaga tashrif buyurgan va Sharq hamda Misrga bir necha uzoq muddatli sayohatlarga chiqqan. Ehtimol, u bilish va tadqiqotchilik maqsadlarida sayohat qilgan. U badavlat oilaning larzandi edi. Ammo boylikdan kechib, butun umrini kambag'allikda o'tkazdi. Bor umrini donishmandlikka bag'ishladi.

Demokrit shahar tashqarisida joylashgan yer ostidagi sag'anada kechay-kunduz tinmay ijod bilan mashg'ul bo'lgan. Demokrit keng bilimlarga ega bo'lgan. U o'z zamonidagi fanning ko'pgina sohalarida samarali ish olib borgan. Uning bir necha asarlan nomini keltirish bilanoq qiziqishlarining keng doirasini ko'rsatish mumkin bo'ladi. «Buyuk diakosmosw, «Vrachlik fani», «O'limdan keyingi narsalar haqida», «Tabiatning tuzilishi haqida», «Jahon tartiboti va tafakkur qoidalari haqida», «She'riyat to'g'risida», «Dehqonchilik to'g'risida», «Matematika to'g'risida», «To'g'ri nutq va tushunarsiz so'zlar to'g'risida», «Yoqimli va yoqimsiz harflar to'g'risida» va hokazo.

Demokrit asarlaridan 200 dan 300 gacha parcha saqlanib qolgan. Muayyan ma'noda bu ko'pdir, lekin Demokritning ulkan ijodi mahsuldor bo'lganligini hisobga olsak, biz faqat uning asarlarining nisbatan kani qismiga egamiz. Shuning uchun bizning uning qarashlarini talqin etishimiz Demokrit haqidagi mavjud ikkilamchi axborotlardan loy dalanadigan qayta ta'mirlashlardan iborat bo'iadi.

Anaksagor hayoti: Anaksagor taxminan miloddan avvalgi 498-yildan 428-yilgacha yashagan. U yoshlik yillarini Klazomena shahrida o'tkazgan, balog'at yoshida Afinada istiqomat qilgan va u yerda intellektuallar o'rtasida ko'zga ko'ringan o'rinni egallagan. Anaksagor Perikl (taxminan miloddan avvalgi 495-429-yillar) muhitiga mansub boTgan, lekin o'zining an'anaviy e'tiqodlarga zid bo'lgan qarashlari sababli Afinani tashlab chiqib ketishga majbur boTgan. Boshqa narsalardan tashqari, u

quyosh xudo emas, balki katta yolqinlanib turgan tanadir, deb ta'kidlagan. Anaksagor asarlarining 22 (a parchasi saqlanib qolgan).

Yunon faylasufi Anaksagor tug'ilganidan so'ng uning na kulgani va na tabassum qilganini ko'rishgan. U faylasuf Anaksimendan tahsil olgan. Anaksagor falsafaga shu qadar sho'ng'ib ketganki, xo'jalik ishlari qarovsiz qolib, butun yer-mulki poda boqiladigan yaylovga aylangan. Anaksagor hur, noan'anaviy fikrlash tarzi tufayli ta'qiblarga duchor bo'lgan. Bir qancha muddat turmada o'tirgan. Anaksagorning faqat «Tabiat haqida» nomli asari bizgacha yetib kelgan.

Suqrot hayoti: Suqrot taxminan miloddan avvalgi 470-yilda tug'ilgan va 399-yilda vafot etgan. Uning faol falsafiy faoliyati naturfalsafa davriga (miloddan avvalgi 450-400-yillar) to'g'ri keladi. Sofistlarga zamondosh bo'lgan Suqrot dastlabki Afinalik faylasuf edi va butun umr bo'yi ona shahrida yashagan. Uning otasi toshtarosh, onasi esa doya bo'lgan. U aslzoda va badavlat bo'lmasada, hech qachon o'zining moddiy ahvolinin yaxshilashga urinmagan. Suqrot Ksantippaga uylangan va uch farzandli bo'lgan. U juda ko'rimsiz qiyofaga ega bo'lgan. U doimo eski liboslarda, yalangoyoq yurgan. Ayollar borasida ham Suqrotning omadi yurishmagan. Garchi ikki marta uylangan bo'lsa-da, oilaviy baxtga erisha olmagan.

Suqrot asosiy vaqtini munozara va bahslarda o'tkazgan. Bahslarda doim uning qo'li baland kelgan. Shuning uchun ko'pincha uning sochidan tortib kaltaklashgan, ustidan kulib haqoratlashgan. Suqrot hammasiga dosh bergan. Odamlar bundan ajablanishganda ularga qarata shunday degan: «Eshak tepsa uni sudga bera olmayman-ku!».

Suqrot mohirraqqos bo'lgan va bunday mashqni jismning salomatligi uchun foydali deb bilgan. U talabalarga og'zaki saboq bergan va hech qanday yozma manba qoldirmagan. Timey ismli shogirdi: «Ey, ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog'ozga tushirmaysiz?» — deb so'raganda, Suqrot: «Ey, Timey, o'lik hayvonlaming terisiga ishonching va tirik, barhayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan», deb javob bergan.

399-yil Suqrot biryurtdoshiningfitnasi tufayli fuqarolik me'yorlarini buzganlikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan va qatl etilgan. Sudda Suqrotning og'zidan chiqqan so'nggi so'zlar shunday bo'lgan: «Menga o'lish uchun, sizga esa yashash uchuti bu yemi tark etish fursati yetdi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan O'zga hech kimga ayon emas».

Sudda 220 nafar odam Suqrotning aybsizligini yoqlab, 280 nafar kishi esa unga qarshi ovoz bergan. Suqrot Piatonning dialoglarida lasvirlanganidek, G'arbiy dunyo ruhiga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan kishilar sirasiga kiradi. Suqrot insoniy shaxs sifatida u yuksak. ma'naviyati, kamtarin va oddiy turmush tarzi, zukkoligi, samimiyligi, xushfe'lligi va hazil-mutoyibaga moyiliigi kabi xususiyatlari bilan ajralib turar edi. Biroq afinalik fiqarolar Suqrot ulami kokchada yoki bozorda yo'ldan to'xtatib, suhbatga solib, qiyin savollarga tutadigan holatlarda muayyan darajada noqulay vaziyatga tushib qolishardi. Bir qator sabablarga ko'ra, Suqrot ham sofistlar kabi o'zining yoshlik davrini xazon qilib, jamiyat uchun xavfli odamga aylanmoqda, degan qarash ham shakllangan edi. Suqrot hech narsa yozmagan. Uning ta'limoti (mabodo umuman uning ta'limoti xususida gapirish mumkin bo'lsa) haqidagi bizning bilimimiz u haqida boshqalaming yozgan asarlariga asoslanadi. Asosan, bular Platon asarlari bo'lib, Suqrot uning dialoglarida asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun Suqrotning aslida nimalami gapirganligini va Platonning dialoglarida Suqrot fikrlari bilan Platon fikrlari o'rtasidagi chegarani aniqlash ancha qiyin vazifadir. Ana shu jihatni e'tiborga olib, Suqrot falsafasini Platonning bayon qilgani tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Qadimgi grek materialistlari, shuningdek, idealist Suqrot va Platonlar ham o'zlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan mukammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tariqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikrlari esa har xil falsafiy asarlarida, diologlarida saqlangan.

Sharqda Aflotun nomi bilan mashhur bo'lgan **Platonning** fikricha, ruhni qanotli ot-arava va izvoshiga o'xshatish mumkin, izvosh va otlar o'rtasidagi munosabat, tana va ruh o'rtasidagi munosabat kabi.

Aflotun kelgusi avlodlarga hech qachon eskirmaydigan mana bu o'gitni nieros qoldirgan: «Haqiqiy va to'g'ri fikrlay oluvchi faylasuflar davlat tepasiga kelmaguncha, yohud hukmdorlar ilohiy

iqtidorlari ila tom ma'nodagi faylasuflik maqomiga ko'tarilmaganlariga qadar insoniyat yovuzlikdan qutulolmaydi».

Platon hayoti: Platon taxminan miloddan avvalgi 427-yilda Afinada tug'ilgan va 347-yilda shu yerda vafot etgan. kishining asl ismi Aristokl bo'lgan. «Platon» uning laqabi bo'lib, yunoncha «keng yelkali», «bo'lali» degan ma'noni anglatadi. Bu laqabni unga Suqrot bergan. Aflotunning oilasi badavlat bo'lmasa-da aslzodalar avlodidan edi. Otasi Ariston Afinaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub bo'lgan. Aflotun aslzoda Afinaliklarga xos bo'lgan riyoziyot, musiqa, grammaatika va gimnastikadan ta'lim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. Miloddan avvalgi 407-yilda Suqrot bilan tanishgan. Suqrotning o'limigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida bo'lgan.

Ko'p vaqtini she'riyatga bag'ishlagan. Manbalarga ko'ra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojea va komediyalarning muallifi bo'lgan. Uning 25 ga yaqin she'riy usulda bitilgan miniatura epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbatlari, «Suqrot madhi» deb nomlangan nutqi, shuningdek, 13 ta maktubi ma'lum. Aflotunning suhbatlari quyidagilardan iborat: «Protagor», «Fedon», «Parmenid», «Teetet», «Timey», «Kritiy», «Laxet», «Davlat», «Siyosatdon», «Qonunlar», «Fedr», «Fileb» va boshqalar.

Aflotunning Atlantida to'g'risidagi hikoyasi keyingi madaniyatning halovatini buzib, avlodlarning ichiga g'ulg'ula soldi. Uning yozishicha, 12 ming yil oldin Gibraltar yaqinida sirli qit'a mavjud bo'lib, bir kecha-kunduz ichida dengiz qa'riga cho'kib ketgan. Aflotun halokatning aniq o'mini ko'rsatmagan, ammo faylasufning obro'yi shu qadar baland ediki, darhol g'oyib bo'lgan atlantlar mamlakatini izlashga kirishilgan. Uni hozir ham izlashmoqda.

Oilaviy an'anaga rioya etib, uni siyosiy faoliyatga tayyorlashgan. Biroq taqdir boshqacha hukm chiqardi. Afina demokratiyasi Spartadan magTubiyatga uchradi va Afinadagi hokimiyat qisqa muddatga o'ttizta tiranga o'tdi. O'z navbatida, ularning o'rnini yangi demokratik hokimiyat egalladi, bu hokimiyat 399-yilda Suqrotni o'lim jazosiga hukm qildi, Platon esa uning shogirdi va izdoshi bo'lgan. Ehtimol shuning uchun Platon siyosiy faoliyatda, juda bo'lmaganda, o'sha paytda Afinada mavjud bo'lgani kabi turdagi bunday faoliyatda ishtirok etmaslikka qaror qilgan. U buning o'rniga siyosatni qanday qilib qayta qurish mumkinligi bilan qiziq boshlagan. Platon Suqrotning sofistlar relyativizmini nazariy jihatdan inkor qilishga doir ishini davom ettirgan, u bunday oqimni ijtimoiy inqirozning namoyon bo'lish shakllaridan biri deb qaragan edi.

Platon ideal davlatning oqilona siyosatini qurish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan tamoyillarni ochib berish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U siyosiy faoliyatda ishtirok etish o'rniga siyosatning o'zi nima va u qanday bo'lishi kerak degan masalani tadqiq etishga kirishdi. Bunda Platon ushbu prinsipial masalalar xususida mushohada yuritarkan, gerkcha polisni nazarda tutgan edi.

Platon o'zining siyosat haqidagi g'oyalarni bir necha marta amalga oshirishga urinib ko'rdi. Shunday bir urinish Sitsiliyaning Sirakuzi shahrida hukmronlik qilgan tiran Dionisiy 1 (taxminan miloddan avvalgi 430-367-yillar) hokimiyati qoshida, boshqasi — uning o'g'li Dionisiy 11 ning (miloddan avvalgi 367-344-yillar) hokimligi davrida amalga oshirilgan. Uning har ikkala urinishi ham to'la mag'lubiyatga uchradi va Platon Afinaga sog'omon qaytib ketishga bazo'r muvaffaq bo'ldi.

Platon Sirakuziga qilgan sayohatidan tashqari Janubiy Italiya bo'ylab ham safar qildi va bu yerda pifagorchilar bilan tanishdi. Aftidan, bu uchrashuv unga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ularni quyidagi 1) matematika barcha narsalarning ichki mohiyatidir; olam dualistik tusdadir, bu g'oyalarning haqiqiy borlig'i bilan g'oyalarning soyasi sifatidagi xissiy borliqqa bo'linishda aks etadi; ruh abadiydir va bir jismdan boshqa jismga ko'chib yuradi, degan umumiy qarashlar birlashtirgan. Platon va pifagorchilarga, shuningdek, nazariy fan diniy mistisizmga bo'lgan qiziqish va asketik axloq birdek xos edi.

Miloddan avvalgi 388-yilda Platon Afinadagi maktab Akademiyaga asos soldi. U o'zi joylashgan joy yarim xudo

Akademga bag'ishlangan qayinzor nomi bilan atalgan edi. Akademiya 900-yildan ziyod amal qilib turdi va imperator Yustinian 1 ning (483—565) farmoniga ko'ra 529-yilda yopildi. Bu Rim

imperiya­si­ning tanazzulga uchragan davrida dastlabki xristian monastirlarining ommalashishi bilan qariyb bir vaqtda yuz berdi. 1100-yillarda ilk universitetlar (Balon'ya, Parij) tashkil etilgan vaqtgacha ayni shu monastirlar jamoalari O'rta asrlardagi Yevropa madaniy institutlarining asosiy tayanchi bo'lgan edi. Shunday qilib, Platon akademiyasidan boshlab hozirgi universitetlar va «o'qituvchilar hamda olimlar sifatidagi akademiklar» bir qismi bo'lgan uzluksiz an'anaga asos solingan.

Afinadagi Akademiyada nafaqat falsafa, shu bilan birga geometriya, astronomiya, geografiya, zoologiya va botanikadan ham ta'lim berilardi. Biroq siyosiy ta'lim markaziy o'rinni egallagan edi. Ta'lim ma'ruzalar, munozaralar va birgalikdagi suhbatlarga asoslanardi. Har kuni gimnastika mashg'ulotlari o'tkazilar edi.

Suqrotgacha bo'lgan olimlar asarlarining faqat bir necha parchalarigina bizning davrimizgacha yetib kelgan. Platondan 30 ga yaqin kichik va katta dialoglar, shuningdek, bir qator xatlar saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Platonga bag'ishlangan ikkilamchi adabiyotlar ham mavjud.

Platon talimotini qayta tiklashning qiyinligi saqlanib qolgan asarlarning kamligi bilan emas, balki dialoglar yozilgan uslub bilan bog'liqdir. Ularda uzil-kesil xulosa va qoidalar yo'q, Platonning o'zi esa ularda juda kamdan-kam namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, Platonning umri mobaynida uning qarashlari o'zgarib borganligini ham hisobga olish kerak. Odatda, Platon dialoglari ichidan uch guruhni ajratib ko'rsatishadi: 1) ilk, «Suqrotcha» dialoglar; 2) Platonning yetukdoktrinasi aks ettiruvchi dialoglar (Davlat shunga kiradi); va 3) so'nggi davrdagi dialoglari, qonunlar shularga mansubdir.

3. Antik materializm cho'qqisi, atomistik materializm.

Grek filosoflaridan birinchi bo'lib ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali talimot yaratgan kishi Aristotel (384-322-y) bo'ladi. Aristotel Platonning shogirdi bo'lib, uning ta'limotiga tanqidiy yondashgan ta'rifi­ga ko'ra, Aristotel o'z falsafiy ta'limotida idealizm bilan materializm o'rtasida ikkilanib qolgan. Aristotel ruh tana bilan uzviy bog'langan, deb hisoblaydi. Lekin uning fikricha ruh moddiy, jis­miy har bir narsa emas.

Arastu (Arastu) hayoti: Qadimiy Yunon faylasufi Arastu Frakiyaning Stagira shahrida tug'ilgan. Shu tufayli ba'zan Arastuni Stagirit deb ham atashadi.

Arastuning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo'lgan. Arastu Makedoniyaning bo'lg'usi hukmdori Filipp bilan bolaligidanoq birga o'ynab katta bo'lgan. U 17 yoshidan 37 yoshigacha (367—347-yillar) faylasuf Aflotunning Akademiyasida tahsil olgan.

Miloddan avvalgi 343-yildan boshlab Arastu Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)ga murabbiylik qila boshlaydi. Iskandar Maqduniy hukmdorlik taxtiga o'tirgach, o'z ustozini va do'stiga atab haykal barpo etadi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: «Iskandar ushbu yodgorlikni Nikomaxning o'g'li, buyuk donishmand va avliyo Arastu xotirasiga o'matdi».

Sharq asotirlarida yozilishicha, bir kuni Iskandar Zulqamayndan so'radilar:

Ne sababdan ustozing Arastuni otang Sulton Faylaqus (Filipp) dan ham a'lo ko'rasan?

Shoh Iskandar shunday javob qaytaradi:

Otam mening jismimni tarbiyalab, osmondan yerga olib tushdi. Ustozim Arastu esa mening ruhimni tarbiya qilib, yerdan osmon qadar yuksaltirdi.

Arastu peshonasiga sochini tushirib, kalta soqol qo'yib yurgan. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, lablari chetidagi doimiy kinoyali tabassum natijasida paydo bo'lgan ajinlar Arastu o'zini laylasuf Aflotunnig shogirdi, deb bilishidan darak berardi. Arastu Yunon ilm-fani qo'lga kiritgan bilimlarni egallash borasida Aflotunni hatto shoh Iskandardan ham ustun qo'ygan.

Miloddan avvalgi 336-yilda Arastu Afina shahrida o'zining xususiy maktabini ochdi. Bu ilmgoh kurash maktablari qatorida va Afinaning shimoliy darvozasidagi Likey maydonlariga tutash yerda joylashgandi.

Arastuni hayajonga soluvchi muammolar favqulodda qiziqarli va teran edi. Masalan: inson eng avvalo o'zini sevishi kerakmi yo boshqanimi, degan savol uni ko'p o'ylantirardi. O'zini ko'proq sevgan odamni xudbinlikda ayblaydilar. Boshqa tomondan olib qaralganda esa, inson avvalo o'zining eng yaqin do'sti bo'lgan kimsani ko'proq qadrlashi va sevishi lozim, deyiladi. Vaholanki, har bir odamning zidan o'zga sadoqatli do'sti bormi dunyoda? Demak inson avvalo o'zini hurmat qilishi va

sevishi lozim, deb fikr yuritadi Arastu. Agar faylasuf Zenon Eleyskiy Arastuga zamondosh bo'lganida shu so'zlari uchun unga ta'zim qilishi turgan gap edi.

Arastu havas qilarli darajada o'tkir zehn sohibi bo'lgan. U 445270 satrdan iborat 28 ta kitob yozgan. Faylasufning «Metodika», «Metafizika», «Jon haqida», «Poetika», «Osmon haqida», «Fizika», «Ritorika», «Sevgi haqida», «Uyqu va bedorlik haqida» asarlari shu kitoblar sirasiga kiradi.

Aristotel jon (ruh)ning uch qismi haqida Platon ta'limotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqlli ruh turlari haqida ta'limot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va ko'payishda ifodalanadi. Ruhning bu turi o'simliklarda, hayvonlarda. insonlarda ham bo'ladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va xislarda xotira va tasavvurlar sezuvchi ruhning taoliyati sezgi va xislarda, xotira va tasavvurlarda namayon bo'ladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham bo'ladi. Aqlli ruhning faoliyati tafakkurda, bilimda va ixtiyoriy harakatlarda yuzaga chiqadi.

Antik psixologiyaning eng yuqori cho'qqisi Aristotelning ruh haqidagi mashhur ta'limoti hisoblanadi. Mashhur faylasuf Gegel itganidek: «Biz psixologiyada ega bo'lgan yaxshi narsalar bu Vistoteklan olgan narsalarimizdir». Aristotel «O dushe», ya'ni Uon haqida» nomli traktida ruh muammosini sistemali o'rganishga bag'ishlangan o'z g'oyalarini yoritib beradi.

Shimoliy Gretsiya, Stariga shahrida tabib oilasida tavallud topgan. Aristotel 17 yoshda Platonga shogird bo'lib tushgan. Ammo Platonning qarashlari yo'ldan bormadi. Aristotelga ko'ra, ruh organik tananing shakli. Bu tanani Aristotel quyidagi metafora bilan tushuntirdi, «Agar ko'z aihida tirik mavjudot bo'lsa, ko'rish qobiliyati uning ruhi bo'lar edi. Ko'rish qobiliyatini yo'qotgan ko'z aslida ko'z bo'lmaydi, u faqatgina ko'z degan nomni saqlab qoladi, xolos. Bunday nomni chizilgan yoki biror narsadan yasalgan ko'zga ham berish mumkin. Tiriklik ruhsiz bo'Tmaydi. Ruh tanani tirik qilad'. Tananing barcha xususiyatlari o'sish, nafas olish, fikrlash asosida ruh turadi. Boshqacha aytganda, tana va boshqa organlar ruh xizmatidag; quroldir. «Tana ruh uchun mavjuddir», deb yozadi. Aristotel ruhj tanadan ajratib bo'Tmaydi», degan qat'iy xulosaga keldi. Aristotel barcha ruhning harakter va xususiyatlarini «entelexiya» degan maxsus tushunchaga birlashtiradi. Ruh harakat qilmaydi, tana harakat qiladi, lekin bunday tana ruhlidir. Shu tariqa Aristotel Platonning tana va ruh ajralishi, ruhning qismlarga bo'Tinishi haqidagi g'oyasini o'tkir tanqid qildi.

Aqlli ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqlli ruh va uning faoliyati haqidagi mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy o'rin tutadi. Lning fikricha, bu ruhiyatning mohiyati yashirin, ilmiy yoT bilan bilib bo'Tmaydigan botir kuchdan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berish, deydi Aristotel, -har jihatdan haddan tashqari kiyinish, ruh bu jism emas, balki o'shanga xos bir narsadir. U mavhum tushunchadir».

Aristotelning fikricha, aqlli ruh ilohiy yoT bilan paydo bo'lgan: u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana oTgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilan qo'shilib ketadi». Aristotel ruh va tananing o'zaro munosabati masalasiga katta e'tibor bergan. «Ruh, deydi u, o'z tabia tiga ko'ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir». Forma materiyaga nisbatan qanday bo'Tsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va yo'nalish beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi. tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisni quyidagi so'zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidirw.

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan o'zaro munosabati haqida bu o'ziga xos fikrlar bilan birga birinchi bo'lib, o'z-o'zidan kuzatish mumkin boTgan ruhiy hodisalami tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos bo'lgan ko'pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, jumladan: tashqi beshta sezgi va sezgilar haqidagi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz protsesslar haqidagi, tasavvur assotsiatsiyalar haqidagi, tafakkur haqidagi, tushunchalar va xulosa chiqarishlar va hokazalar haqidagi ta'limotni yaratdi.

Aristotel, inson sezgilari tashqi moddiy qo'zg'ovchilar ta'siri tufayli hosil bo'ladi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi ta'limotda u Platonning umumiy va mavhum tushuncha — ideal narigi dunyodan kelib chiqqan, degan taTimotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan avval o'zi bor boTgan emas, baTki yakka narsalarning o'zida boTadi, degan taTimotni ilgari surdi. U qadimgi Grek faylasuflari ichida birinchi bo'lib, mantiqiy tafakkur formalarining mukammal sistemasini ishlab chiqdi. Shunisi

diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilgan ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qilishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda ko'rinadi.

Epikur hayoti: (miloddan avvalgi 341—270-yil) Yunon faylasufi Epikurning vatani Lampaska shahri bo'lib. Afinadan Samos oroliga ko'chib o'tgan oilada tug'ilgan. Epikur Aflotunning shogirdi Pamfil qo'tida tahsil olgan. Donishmand miloddan avvalgi 310-yilda Lebosdagi Mitilen shahrida, 306-yildan o'timiga qadar Afinadagi o'z «bog'»ida talabalarga falsafadan saboq bergan. Bu bog' epikurchilarning muqaddas dargohiga aylangan. Epikur umri davomida hech qachon o'zgalarning fikriga tayanmaslikka harakat qilgan. Jami 300 ga yaqin asar yozgan, biroq ular bizga qadar yetib kelmagan. Epikurning taTimotiga asoslari bayon etilgan uchta maktubi va ba'zi qo'lyozmalaridan parchalargina saqlanib qolgan.

Donishmand umrining so'nggi 14 kuni davomida buyragidagi toshdan qattiq azob chekkan. Rivoyatlarga qaraganda, u issiq suv to'ldirilgan jomga yotib o'tkir sharobni simirgan-da, do'stlariga saboqlarini unutmaslikni vasiyat qilib, hayotdan ko'z yumgan.

Epikur aytadiki; alonlar yo hasad, yo ko'rolmaslik, yoki nafrat (ufayli bir-birining dilini og'ritadilar. Dono kishi esa aql» idrok ila bularning barchasidan ustun turadi. Donolikka erishgan odam hatto atayin urinsa ham buning aksini qilolmaydi. Sezgi hech qachon aldamaydi. (Epikur beqaror va yuzaki sezgini barqaror va umumiy sanalmish fikrga qarama-qarshi qo'ygan qadimiy falsafa aqidalarini rad etgan. U sezgini haqiqatning mezoni deb hisoblagan.) Donolik hamma narsaning ibtidosi va buyuk ezig'likdir. Shu bois u hatto falsafadan ham qimmatliroqdir.

Qadimgi grek faylasuflarining talimotiga ko'ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson dunyoning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624-547-yillar) ta'lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdur. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bug') shaklida tasavvur qilingan.

Anaksimenes (e.a. 588-525-y) butun mavjudot zichlashish va siyraklashish qobiliyatiga ega bo'lgan havodan tashkil topgan, deb ta'lim beradi. Ruh bu juda siyraklashgan havodir, deydi u.

Geraklit Tyomniy (e.a. 544—483-y) tabiatning asosi o't (olov) dir deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo bo'ladi va yana hamma narsa olovga aylanadi». Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi deydi u. Geraklitning fikricha, ruh bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va o'zgarib turadigan asosi — olovning o'tkinchi, holatlaridan biridir. Hamma narsaning asosi tuproq uning zarrachalaridir deb, hisoblagan mutafakkirlar ham bo'lgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483—423-y) «Tabiat haqida» degan poyemaning muallifi bo'lib, bu dunyoning asosida qandaydir bitta stixiya (suv, havo, tuproq yoki olovdan bittasi) emas, balki to'rtala stixiyaning hammasi, ya'ni suv, havo, tuproq yoki olov yotadi, deb ta'lim bergan. «Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi ta'limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh haqidagi ta'limot odamzod tomonidan avval surilgan birinchi ilmiy gipotezadir», deb yozadi L.S. Vigotskiy. Anita ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud bo'lgan bo'lsada er. av. asrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo bo'la boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

«Qaysi yo'llar bilan bormagin, baribir ruhning chegarasiga borolmaysan» degan aforizm bilan Efeslik Geroklit (er. av. 530-470) individual ruh va koinot birligi g'oyasini avval surdi. Unga ko'ra barcha narsa asosida olov yotarkan. «Organizmdagi olov uchquni psixologiyadagi ruhdir. U «olovli va nam» holatda bo'ladi va mastodan qayerga ketayotganini bilmaydi, chunki uning psixikasi namdir» deb yozadi Geraklit. Uning ta'kidlashicha, ruh nomi umumiy logos qonunlari bilan belgilanadi. Bu fikr bilan Geraklit barcha psixik hodisalar moddiy dunyo qonunlariga baysunishin ta'kidlamochi bo'ldi. Determinizm prinsipini juda soddako'rinishda ta'riflamochi bo'ldi. Lekin uning g'oyalari psixik hayotning hamma eshiklarini ochishga kalit bo'la olmas edi. Geraklit o'zidan oldin o'tgan Milet »r aktabi faylasuflari Fales, Anaksimandir, Anaksimeneslarning ruh bo'linmasligi to'g'risidagi fikrlari izdoshi.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik **Demokrit (er.av. 400-370)** ning ta'limotida «olovli atom»larga aylandi. Demokrit va uning ustoz Levkipp (er. av. 500-440) atomik materializm nazariyasini avval surdilar. Unga ko'ra barcha narsalar 2 ta asosdan bo'linmas harakatchan,

sharsimon va yengil atomlardan va bo'shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya'ni olov atomlari ruhni hosil qiladi.

Materializm g'oyalar antik psixologiyada anatomiya va meditsinadagi yutuqlari bilan mustahkamlab qo'yiladi. Er.av. VI asrda yashagan tabib va faylasuf Olkmson Krotonskiy fan tarixida birinchi bo'lib, fikrlarning bosh miyada tug'ilishi to'g'risidagi taxminni avval surdi. «**Meditsinaning otasi**» **Gippokrat (er. av. 460-377)** Likseon kabi tafakkur va sezgi organi miya ekanini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, mana shu qism biian biz fikrlaymiz, yaxshi va yomonni ajratamiz, tanamizning mana shu qismi bilan ko'ramiz. Miya sof holatda bo'lgandagina biz sof fikrlaymiz».

Gippokratning ishlari orasida eng katta shuhrat keltirgani temperament haqidagi ta'limotdir. Unga ko'ra, inson temperamentini organizmdagi 4 xil suyuqlik: miyadagi shilimshiq modda, yurakdagi, jigardagi safro, qora taloqdagi qora safroning nisbati belgilab beradi. Qonning ustunligi

— sangvinik temperamentiga (lot. — qon), shilimshiq modda ustunligi

flegmatik temperamentiga (grek shilimshiq modda), safro ustunligi

xolerik temperamentiga (grek safro, o't), qora safro ustunligi

melanxolik temperamentiga (grek qora safro, o't) to'g'ri keladi.

I.P. Pavlovning aytishicha, Gippokrat son-sanoqsiz variantlar ichida inson xulqini tushuntiruvchi kapitai nazariyaga asos soldi.

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotei (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning ko'zga ko'ringan vakiliari grek faylasuf **Epikur (342-271-y.)** va Rim shoiri, -faylasuf **Lukretsiy Karr (99—55 y.)** edilar.

Epikuming fikricha, ruh g'ayri jismoniy bir narsa emas, «Jismsiz bo'shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni g'ayri jisimiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy bo'lmagan substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizmga tarqalgan juda nozik jismdir deb hisobladi.

Lukretsiy o'zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm falsafasini, xususan, ruh haqidagi materialistik tallimotni poetik formada bayon qiladi. U moddiy bo'lmagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy bo'lib, faqat inson tanasiga xos bo'lgan kuchlamigina tashkil qiladi». Ruh ham, jon ham, jisimiy tabiatga ega. Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bog'liqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U, «Aql ham tana bilan birga o'sadi va so'nadi, aql ham tana singari kasallikka duchor bo'ladi, mastlik natijasida xiralashadi» degan va shunga o'xshash dalillar keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to'g'risidagi ta'limotning yolg'onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shug'ullandi. Masalan, u sezgi organlariga ta'sir etib turgan har qanday qo'zg'ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki ma'lum bir kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U birinchi bo'lib sezgi chegaralari haqida ta'limot yaratdi, uyqu va tush ko'rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon izdoshlari tomonidan targ'ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti nihoyatiga yclkazilib, Animoni **Sakksning (175-242)**, ayniqsa,, **Plotinning (b. e. 205-270 y.)** ta'limotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo'shilib ketdi.

Aleksandriyada ma'lum vaqtgacha o4liklami yorib o4rganishga ruhsat berilishi Aleksandriyadagi 2 ta yirik tabib-olim Gerofil va I inizistratning yangi kashfiyotlariga sabab bo'Idi. Ptolemeyning shaxsiy labibi Gerofil birinchi bo'lib, nervlar, paylar va bog'lamlar o'rtasidagi larqni aniqladi, ko'zning tuzilishini batafsil tariflab berdi. Erazistrat bosh miyaning tuzilishini ta'riflab, katta yarim sharlardagi egribugriliklaming ko'pligidan odam aqliy jihatdan hayvonlardan ustun luradi, degan fikrga keldi. Bu barcha anatomo-fiziologik ma'lumotlami rimlik tabib Klavdiy Galen (II asr) umumlashtirdi va yangilari bilan boyitdi. Uning asarlaridan XVU asrgacha keng foydalanildi. Har xil muskullarga boruvchi nervlarni kesish bilan Galen xulosaga keldi-ki, lananing nervsiz birorta qismi yo'q, birorta harakat, birorta xissiyot ukirning ishtirokisiz kechmaydi.

Ekspirimentlar orqali Galen orqa miyaning funksiyalarini ham aniqladi. Agar orqa miyani ko'ndalang kessa, kesilgan joydan pastda joylashgan barcha tana qismlari harakatchanligi va sezuvchanligini yo'qotadi, degan xulosani olim asoslab berdi. Galen Gippokratning temperament

la'limotini yanada rivojlantirdi. U barcha narsalarning 4 xil holati — iliq, sovuq, quruq va nam va 4 xil suyuqlik 13 ta temperamentni keltirib chiqaradi, degan fikrda edi. Shu temperamentlarning bittasi normal bo'lib, 12 tasida normadan chetga chiqish mavjudligini Galen tushuntirmoqchi bo'ldi.

Ko'rish idrokini o'rganishga afinalik tabib **Aleksandr Vfrodiyskiy (139-211)** katta xissa qo'shdi.

4. Jonning 8 qismi haqidagi stoiklar tasavvurlari. Ong haqida ta'limotlar.

- Zamonaviy tushunchalarga ko'ra, ruh tushunchasi inson va hayvon tanasida, ba'zan esa o'simliklarda mavjud bo'lgan maxsus kuch haqida hayvonot tushunchalariga qaytadi. Qadim zamonlardan beri inson tirik va jonsiz o'rtasidagi farq haqida hayron bo'ldi. Mifologik fikrlashni rivojlantirish jarayonida ruhning kontseptsiyasi tirik mavjudotning o'ziga xos xususiyati sifatida shakllandi. O'limdan keyin g'oyib bo'lgan hayotning nafasini kuzatish tashqi nafas olish kabi qalb haqidagi qadimiy g'oyalarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Qon bilan bog'liq kuzatuvlar va uning katta yo'qotilishi bilan hayotni to'xtatish qonda ruhning tashuvchisi ko'rilganiga olib keldi. Orzular ruh haqidagi fikrni tanadan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan modda sifatida keltirdi.[

- Tufayli ruh bir modda sifatida tushuniladi, deb aslida, u birinchi yunon falsafasi (Empedokl, Anaxagor, Demokrit) eng dosokratik edi, deb, qondagi eng yaxshi moddaning xususiyatlarini tegishli.

- Platonga ko'ra, ruh o'lmas va nomoddiy bo'lib, jismoniy tanada mavjud bo'lishdan oldin. Inson tug'ilishidan oldin, ruh nomoddiy dunyodagi g'oyalarni o'ylaydi va tanaga kirgandan so'ng, ularni "unutadi". Shuning uchun Platonning barcha bilimlari tug'ilishdan oldin ruh tomonidan ma'lum bo'lgan unutilgan g'oyalarning xotirasidir. Aristotel uni hayotiy tananing birinchi entelexiyasi deb ataydi; faqat insonning oqilona ruhi (ruhi) tanadan ajralib, o'lmasdir.

- 1863da Vilgelm Vundt inson qalbining rivojlanish tarixi va hayvonlarning ruhi haqida ma'ruzalar o'qidi. Vundt "Grundzüge der physiologischen Psychologie" (1908-1911) va "Völkerpsychologie" (1908-1917) asarlarida psixogenez muammolarini keltirib chiqardi. Endi, qadimgi va romantik davrlarda bo'lgani kabi, ko'pincha ruh va ong o'rtasida farq bor. Paladya va Klages uchun ruh ritmik ravishda davom etadigan doimiy hayot jarayonlarining tashuvchisi bo'lib, ong, ruhdan farqli o'laroq, "intervalgacha".

- Qadimgi an'analar. Dosokratiki, Platon va Aristotel

- Ruh qadimgi yunonlar orasida oqilona tahlil qilish uchun mavjud bo'lgan falsafiy kontsepsiya sifatida qaraldi.

- Dosokratlar qalb haqida, ayniqsa, uning tanasi va tanasining aloqasi-inson mavjudligining ikkita asosiy o'lchovini hayron qoldirdilar.

- Platon nuqtai nazaridan ruh va tana bir-biridan alohida mavjud. Ruh "hayotning Eidos" dir va o'limga moyil emas, o'lim ruhni tanadan quvib chiqaradi, lekin uni yo'q qila olmaydi, chunki u noaniq (Fedon 105A-107b).

- Aristotel uchun ruh va tana bir-biriga bog'liqdir. Ruh tananing shakli (Aristotelning "shakli" so'zining ma'nosida). Shuningdek, u ruhni "tananing birinchi entelexiyasi" deb ataydi.:

- Ruh-bu hayotga ega bo'lgan tabiiy tananing birinchi entelexiyasi. (...) Shunday qilib, ruh tanadan ajralib turadi; ruhning bir qismi bo'lsa, uning biron bir qismi ajralmas ekanligi ham aniq, chunki ruhning ba'zi qismlari tana qismlarining entelexiyasidir[8].

- Aristotel uch turdagi ruhni ajratib turadi:

- * o'simlik (ovqatlanish va ko'paytirishga qodir);

- * hayvon (uning vazifalari hissiyot va harakat);

- * oqilona (faqat insonga xos, uning vazifasi — fikrlash).

Insonning uchta ruhi bor. Birinchi ikkita Aristotel haqida, ular o'likdir va jasadlarni boshdan kechirmaydilar, oqilona ruh haqida-u tanasiz mavjud bo'lishi mumkinligiga ishonishadi. U yozadi:

Shunday qilib, ruh tanadan ajralib turadi; agar ruh tabiatan bir qismga ega bo'lsa, uning biron bir qismi ajralmas ekanligi ham aniq, chunki ruhning ba'zi qismlari tana qismlarining entelexiyasidir. Lekin, albatta, ruhning ba'zi qismlari tanadan ajralib turishiga hech narsa to'sqinlik qilmaydi, chunki ular tananing entelexiyasi emas. Bundan tashqari, kemanding entelexiyasi bo'lgan kemanding bir xil ma'nosida tananing entelexiyasining ruhi bor-yo'qligi aniq emas.[9]

Demokrit

Demokrit, ruhning hamma narsaga ega ekanligiga ishongan, hatto jonsiz narsalarda (masalan, toshlar), faqat juda kichik darajada mavjud.

U ruhni atomlardan va o'limdan iborat deb hisoblagan. Nafas olish, u ichki ruhni tashqi muhit bilan almashtirish jarayoni deb hisobladi: nafas olish, inson yoki hayvon tashqi ruh bilan to'ldiriladi, nafas oladi, havoda o'z qalbining zarralarini qoldiradi. Shuning uchun ruh o'zgaruvchan. Ruhning holati uning tarkibiy atomlarining harakatlanishiga bog'liq. Keksalikda mobil atomlarning soni kamayadi.

Stoiklar va epikuriylar

Epikuriylar, ruh, tananing kabi, bo'shliqda harakatlanadigan atomlardan iborat deb hisoblashgan. O'lim bilan ular tarqaladi. Epikura aforizm bilan bog'liq: "o'lim biz bilan hech qanday aloqasi yo'q; biz bor ekanmiz, o'lim hali yo'q, o'lim kelganda, biz endi yo'q".

Stoiklar ham qalbni moddiy va nozik pnevmoniyadan tashkil topgan deb hisoblashgan. Shuning uchun, ular ruh tanasi bilan yoki tez orada undan keyin o'lib, kosmosda parchalanishiga ishonishgan.

Stoikning ruhi sakkiz qismga bo'lingan:

* gegemonikon deb ataladigan aql, nazorat qilish boshlanishi (boshida joylashgan, odamlarda aql bor, hayvonlarda-instinktlar);

* ko'rish;

* eshitish;

* hid hissi;

• aloqa;

* Taste;

* ovoz;

* ko'paytirish qobiliyati.

Stoiklar chaqaloqning ruhini "papiirusning toza varag'i" bilan taqqosladilar, shuning uchun ular tabula rasa kontseptsiyasining mualliflari.

O'rta asrlarda

Tomas Aquinas qadimgi faylasuflardan keyin ruhni (anima) "hayotning birinchi boshlanishi"

Yangi vaqt

Qadimgi davrdan so'ng, Leibniz, Schopenhauer, Kant va Gegel ruhlarni o'rganishga qaytadi.

Ruhlarga yoki oqilona ruhlarga kelsak, aslida... barcha tirik mavjudotlar va hayvonlar bilan bir xil bo'ladi (bu hayvon va ruh faqat dunyo bilan boshlanadi va dunyo bilan bir xilda tugamaydi), lekin hali ham aqlli ruhlarda ularning kichik urug ' hayvonlari, ular bundan boshqa hech narsa emas, faqat oddiy yoki his-tuyg'ularga ega bo'lmagunga qadar, ularning oddiy hayvonlari; biroq, haqiqiy kontseptsiya orqali tanlangan kishilar inson tabiatining darajasiga etib borgach, ularning his-tuyg'ulari aql darajasiga va ruhlarning afzalliklariga ko'tariladi.

— Leibniz, Gottfried Wilhelm; Monadologiya.

Immanuel Kant ruhning nasroniy tushunchasiga qarshi chiqdi. Ruh haqidagi masalani hal qilish uchun nomoddiy printsipga murojaat qilish Kantga ko'ra, "dangasa aqlning panohi"dir. Uning uchun ruh-bu modda emas, balki tanaga bo'lgan munosabatlarida ichki tuyg'u mavzusi; ruhning asosiy mazmuni nazariyasi uning dolzarbligi nazariyasiga yo'l qo'yishi kerak.

Yigirmanchi asrda, Brentano, Freyd (ID tushunchasi bilan), Jung, Jaspers va Gabriel Marcel kabi olimlarning ishlariga qaramasdan, ruhning mistik tushunchasi sifatida talqin qilish tendentsiyasi hukmronlik qiladi, bu esa har qanday kishining o'z ichida aql-idrok sohasiga bevosita bog'liq bo'lmagan impuls va ijodiy hayot intilishlarini boshdan kechirayotganini ta'kidlaydi.

Ibrohim dinlarida ruh

Yahudiylar

Talmudda ruh tanadan mustaqil shaxs sifatida tasvirlangan[11], Xudo tomonidan bevosita yaratilgan insonning bir qismi sifatida[12]. Uning tabiatiga ko'ra, ruh pokdir va insondagi yovuzlik yaxshilikka intilayotgan yaxshi boshlanish (yezer ha-tov) bilan bir qatorda, insonda salbiy boshlanish — yomonlikka moyil (yezer ha-ra) mavjudligi bilan izohlanadi.[13] Ruh tanani ruhlantiradi va uni boshqaradi; Xudo koinotni to'ldirganidek, ko'rinmas qoladi va ruh inson tanasini to'ldiradi, ko'rinmas qoladi.

Zamonaviy yahudiylikning ba'zi oqimlarida o'limdan keyingi taqdir tushunchasi hindularga o'xshaydi, shuningdek, qadimgi Misrning e'tiqodlari, ehtimol, qarz olish mumkin: o'limdan keyin gunohkor ruhlar qayta tug'ilish doirasini (Reenkarnasyon) mukammallikka erishgunga qadar qayta-qayta o'tishlari kerak. Bu oqimlarga xos bo'lgan ruhning uchlikning mohiyati haqidagi okolokabalistik g'oyalar qadimgi Misr yoki Rim e'tiqodlaridan olingan yoki O'rta asrlarda "ikkinchi tug'ilish" ga ega bo'lgan, har qanday holatda ham, Tavrotda ham, Talmudda ham bunday narsa yo'q. Ushbu kontsepsiyaga ko'ra, insonning o'limi vaqtida ruh uch qismga bo'linadi. Solih o'lganida, uning "neshama "(Rim anima yoki spiritus, Misr" hu " — "aql dunyosi") cheksiz" sevgining o'pilishi "ni oladi va "ilohiy nur manbai" ga sho'ng'iydi. "Ruah" Solih (Rim manes, Misr "ba — " axloqiy xususiyatlar ombori") Adan bog'iga zavq bag'ishlaydi. "Nefesh "(Rim umbra, Misr" ka " — "Vital boshlanishi") qabrda qoladi va u parchalanib ketgunga qadar bir muncha vaqt davomida tanadan chiqadi, undan keyin" nefesh "olamning" uyqu burchagida " yakuniy tinchlik va tinchlik topadi.

Ikkinchi Ma'bud Davri

Ikkinchi Ma'bad davridagi yahudiylar ruhning mohiyatini tushunishda ajralib turishdi. Farziylar qalbning o'lmas ekanligiga ishonishdi va o'limdan tirilishgacha tanadan tashqarida bo'lishi mumkin edi. Sadduqiylar, ruhning tanasi bilan birga o'lishiga ishonishgan. "Sheol sizni ulug'lamaydi, o'lim sizni maqtaydi, qabrga sizning sadoqatingizga ishonmaydi. Jonli, faqat tirik, men hozir bo'lgani kabi sizga ham rahmat! Ota farzandlaringizga haqiqatni aytadi" (Ishayo 38:18, 19). "O'lik emas, Rabbiyni maqtab, qabrni sukut saqlamaydi" (Zabur 115:17). «5. Tirik odamlar hech bo'lmaganda o'lishlarini bilishadi va o'liklar hech narsani bilishmaydi va hech qanday haq olinmaydi, chunki ularning izi unutiladi. 6. Ularning sevgisi va nafratlari, hasadlari allaqachon yo'q bo'lib ketgan va quyosh ostida sodir bo'lgan hamma narsada abadiy ko'p narsalar yo'q "(Kohelet/Voiz 9:5).

Kabala

Kabalada ruh ruhiy shaxs sifatida qaraladi, bu oliy aql yoki jahon ruhidan kelib chiqadi va ikkinchisining emanatsiyasi sifatida paydo bo'ladi. Ruhning tanaga tushishi uning tabiati bilan belgilanadi: u er yuzidagi hayotda o'z maqsadini bajarib, sof nur dunyosiga — Xudoga qaytish uchun tanaga bog'lanishi kerak. insonning mohiyati butunlay boshqacha, ko'rinmaydigan va sezilmaydigan, chunki u tanada yashirin shaklda namoyon bo'lgan ma'naviy mohiyatdir. Va bu" men " inson. Uning barcha mazmuni bilan tanani ifodalovchi bu "men", bu "men" ning mulki, ma'naviy va abadiydir....

Baal Sulamning "tanasi va ruhi"

Yaratuvchining salohiyatini oshkor qilish vositasi bo'lgan yaratilish, uni his-tuyg'ularining axborot shakllarida bo'lgani kabi, uni boshqacha qabul qila olmaydi. Bu his-tuyg'ular yaratilishning tomirini Xudoyi taoloning nuriga to'ldirish natijasida yuzaga keladi. Nur bilan to'lgan kema, deyiladi-jon, dedi, deb: "va egamiz Xudo erning chang inson yaratgan, va uning hayot nafas burun teshigidan pufladi...". Yaratguvchini atrofimizdagi dunyo kabi his qiladigan ruh bizni egosentrik "men" deb biladi. Bu" men " moddiy tanaga kiyinadi, Shuning uchun Yaratguvchi qalb tomonidan moddiy dunyo sifatida qabul qilinadi, bu yaratilishning funktsional tabiatidir. (Lavi K. "Bilim Daraxti")

Yaratguvchini ochish vositasi sifatida ruh yaratilish rejasiga kiritilgan va Shuning uchun Yaratuvchining potentsialining cheksizligiga ko'ra o'lmasdir. Yaratilishning funktsiyasini takomillashtirish uchun dunyoda jon faoliyat yuritadigan tanasi, faqat bir marta o'z vazifasini amalga oshirish davrida dunyoda, "taqdir" deb nomlangan dasturga muvofiq namoyon bo'ladi. Keyin jismlarning o'zgarishi bor va ruh orqali yaratilish funktsiyasini takomillashtirish uchun yangi tsikl keladi. (Lavi K. "Bilim Daraxti")

Xristianlik

Eng nasroniy mazhablar Xudo[14] inson o'lmas nomoddiy mohiyati[15], inson o'lmas ruhi ajralmas qismi hisoblanadi aql, his-tuyg'ular va Iroda (deb atalmish uchlik jon), tashuvchisi sifatida jon g'oyasi bilan xarakterlanadi uchun[16]. Inson tanasining o'limidan so'ng, ruh, bu tushunchalarga ko'ra, butunlay ongli mavjudotni davom ettiradi va uning keyingi taqdiri Xudo tomonidan sudda belgilanadi (birinchi navbatda, dastlabki, keyin dahshatli) va ruhning yashash joyi jannat yoki do'zaxdir[manba 1897 kun aniqlanmagan]. Rim-katolik cherkovi, bundan tashqari, poklik ta'limotiga ega.

Ba'zi nasroniy yozuvchilari (masalan, Tertullian) tushunchasiga ko'ra, ruh moddiy (anima risolasi), boshqalari esa cherkov otalari (masalan, Avgustin) uni ma'naviy deb hisoblaydi, chunki klassik patristikada ruhni noaniq, nomoddiy modda sifatida tushunish ustunlik qiladi.

Jon Chrysostom da'vo qildi:

Jon-tabiat oqilona va ma'naviy, harakatsiz, doimiy faoliyati, butun dunyo, misli ko'rilmagan va tushunarsiz go'zallik, osmon bilan afiniteye ega mohiyati drazhayshee joylashgan biroq, ilohiy tabiat emas, balki osmon va bo'sh mavjudotlar uchun xalq. Insonning ruhi shunchalik baxtliki, har qanday tabiiy go'zallik bilan tengsiz. Agar qalbning go'zalligini ko'rish uchun tana ko'zlari bo'lishi mumkin bo'lsa, unda urning go'zalligi unga mos kelmaydi.

Grigoriy Nyssa ruhni pok bo'lsa, Xudoning suratini aks ettiradigan ko'zguga o'xshatdi, yoki agar u bulutli bo'lmasa, ilohiy go'zallikni[17] ko'rishga qodir bo'lgan ko'z.

Masihiylikda "ruh" tushunchasi najot tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Ruhning najoti insonni gunoh uchun abadiy jazodan (do'zaxda yoki do'zaxda) qutqarishni anglatadi[manba 1897 kun aniqlanmagan]. Najot Iso Masihning o'limi va tana tirilishiga va Xudo oldida tavba qilish orqali imon orqali erishiladi. Aksariyat masihiylar, o'lgan odamlarning jonlarini tiriltirgandan so'ng, jasadlar bilan birlashadilar va bu organlarda abadiy hayotga ega bo'lishadi, deb hisoblashadi.

Ruhning mavjudligi masalasi

Har bir jonning inson (yoki undan keyin) kelib chiqishi vaqtida to'g'ridan-to'g'ri Xudo tomonidan yaratilganmi yoki ruhlari ilgari yaratilganmi degan savol ochiq.

Origen barcha ruhlar mavjud ekanligiga ishonishgan. Origenizmni hukm qilish doirasida, bu qarash, shuningdek, asl gunoh va xudojo'ylik g'oyasiga zid ravishda hukm qilindi.

Har bir ruhning Xudo tomonidan yaratilishi haqida hech narsa yo'q. (Muqaddas cherkov Irenei Lionskiy, Muqaddas Efrayim sirin, muborak Teodorit, Aziz jon Chrysostom va boshqalar). Ba'zi avliyolar ruh bilan tanani yaratish haqida gapirishadi, boshqalari kontseptsiyadan keyingi 40 kunida ruhning yaratilishi haqida gapirishadi. Ushbu fikrning zaif tomoni shundaki, u odam Atoning gunohkor ziyonni butun inson jinsiga o'tishini, shuningdek, bolalarning ota-onasining fazilatlarini qanday egallashini tushuntirmaydi. Ota-onalarning ruhlaridan inson qalbining tug'ilishi haqida yana bir fikr bor. (Tertullian, Sankt-Gregorilar ilohiyotchisi, Nysaning Sankt-Gregori, Buyuk Makarius va boshqalar).

Ruhning boqiyligi

Ruhning o'lmasligi haqidagi ta'limot, ettinchi kun adventistlari, Yahovaning shohidlari va ba'zi bir necha mazhablar bundan mustasno, barcha xristian dinlarining ta'limotining ajralmas qismidir[manba 1897 kun aniqlanmagan].

Keyingi hayotga bo'lgan e'tiqodning asosiy g'oyasi shundaki, ruh o'lim va umumiy tirilish o'rtasidagi davrda ongli ravishda mavjud bo'lishni davom ettiradi. U darhol jannatga yoki do'zaxga boradi[manba 1897 kun aniqlanmagan] yoki bir muncha vaqt oraliqda qoladi. Bu Ibrohimning burchagi yoki tozalovchi (ba'zi ruhlar uchun, katolik cherkovining ta'limoti) bo'lishi mumkin. Bu nuqtai nazarga ko'ra, ruhning taqdiri inson o'limidan so'ng, xususiy sud deb ataladi[manba 1897 kun aniqlanmagan].

Umumjahon hukmidan keyin ruh tiriltirilgan tanaga ulanadi va abadiy hayot yoki do'zaxda abadiy azobni kutadi (olovli gey).

Boshqa dinlarda va ta'limotlarda ruh

Yog'och haykalcha ba (332-330 yil miloddan avvalgi yoki undan keyin). Metro muzeyi

Qadimgi misrliklar dinida inson bir nechta narsalardan iborat-ruhlr (jami 9). Dunyoqarash ayniqsa adabiyotda aks ettirilgan (ba, Honsuemheb va Ghost bilan xafa bo'lgan suhbat).

Buddizm

19-asr oxiri va 20-asr boshlarida P. da yirik shaharlar paydo bo'ldi. Buddizm (an'anaviy[tushuntirish]) nomoddiy mavjudotlarning mavjudligi bilan ajralib turmaydi. Bundan tashqari, jismoniy holatlarni aqliy holatlardan ajratib turadi. Bularning barchasi "Anatema" kontseptsiyasini tarjima qilishda qiyinchiliklarga olib keladi, bu odatda "ruh yo'q"deb tarjima qilinadi. Agar "ruh" so'zi narsaning tanasiz tarkibiy qismiga tegishli bo'lsa, buddizm ruhning mavjudligini inkor etmaydi[21]. Rus buddologi E. A. Torchinov buddizm atman, jon, shaxsiyat ("men") mavjudligini inkor, va atman mavjudligiga e'tiqod qoralashga olib keladi va barcha azob-uqubatlarni asosiy sababi, deb hisoblaydi, "jon emas" haqida anatmavod yoki asosiy buddist ta'limotiga ko'ra o'rgatadi[22].

Ruhning moddiy namoyon bo'lishini aniqlashga urinishlar

1854da Gettingendagi fiziologik Kongressda maxsus "ruhiy modda" mavjudligi haqidagi gipotezasi nemis anatomiyasi va fiziologi Rudolf Vagner tomonidan amalga oshirildi, ammo bu ilmiy dunyoda hech qanday oqibatlarga olib kelmadi.

1901 yilda amerikalik shifokor Duncan Macdougall o'z davrining ilmiy metodologiyasiga muvofiq "ruhni to'g'ri tortish" bo'yicha bir qator eksperimentlar o'tkazdi. Macdougall bir untsiya (28,35 g) dan 250 funt (113,4 kg) gacha bo'lgan yuklarni tortish imkonini beruvchi taglik qo'lini ishlatgan. Shifokor o'lgan odamlarning "ruhlari" ning 6 o'lchovlarini ularning roziligi bilan amalga oshirdi. Besh o'lchovda u 15 dan 35 gacha bo'lgan o'lik vazn yo'qotishini aniqladi[manba 1356 kun aniqlanmagan] bir marta o'lim vaqtini aniq qayd eta olmadi va tajriba rad etildi. Uning tajribalari natijalari Macdougall faqat 6 yil ichida chop etildi. Ular American Medicine va American Journal of The American Society for Psychical kabi mashhur jurnallarda chop etilgan va keyinchalik bu nashrlar Vashington Post va Nyu-York Tayms tomonidan qayta nashr etilgan. Shu bilan birga, Mcdougall o'z xulosalarini ilmiy baholash uchun katta miqdorda yangi aniq tajribalar kerakligini ta'kidladi. Biroq, bu sohada yangi ilmiy tajribalar chop etilmadi.[23]

Amerika tibbiyotida eksperiment nashr etilgandan so'ng, doktor avgust P. Klark eksperimentning haqiqiyligini tanqid qildi. Klarkning ta'kidlashicha, o'lim vaqtida tana haroratining keskin ko'tarilishi kuzatiladi, chunki o'pka qon bilan sovutishni to'xtatadi, bu esa terlashning keyingi

o'sishiga olib keladi, bu esa vazn yo'qotilishini osongina tushuntirishi mumkin. Klark, shuningdek, itlarning ter bezlari yo'qligi sababli, o'limdan keyin bu tarzda vazn yo'qotmaydi.[24][25]

Macdougallning tajribasi jiddiy shubha ostiga olingan va u noto'g'ri usullar va natijalarni olishda ochiq-oydin firibgarlikda ayblangan [26]. Eksperimentdagi oltita bemordan faqat bittasi og'irligini yo'qotganligini ta'kidlagan Karl Krushelnitskiy, avstraliyalik populist olim, tajriba, tanlov hisobotining namunasidir, chunki Macdougall natijalarning aksariyatini e'tiborsiz qoldirdi. Krushelnitskiy shuningdek, kichik namunaviy o'lchamlarni tanqid qilib, Macdougallning 1907 yilda mavjud bo'lgan texnologiyalarni hisobga olgan holda vafot etgan aniq vaqtni aniqlashga muvaffaq bo'lganligi haqida savol berdi.[27] fizik Robert Li Perk Duncanning tajribalarini quyidagicha tasvirlab berdi:"bugungi kunda ular hech qanday ilmiy ahamiyatga ega emas".[28] psixolog Bruce Hood shuningdek, shunday deb yozgan edi:"vaznning kamayishi ishonchli va takrorlanmas ekan, ruhning vazni haqidagi xulosalar ilmiy emas".[29]

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Antik davr mutafakkirlarining psixologik qarashlari haqida maTumot bering.
2. Aristotelning asarlaridagi psixologik qarashlarining mazmunini izohlang.
3. Gippokratni temperament haqidagi ta'limotini asoslang. O'rta asr mutafakkirlarining psixologik qarashlari haqida fikr bildiring.
4. Determinizm va indetennizm oqimi tarafdorlarining fikrlaridagi farqlari haqida maTumot bering.
5. Rasionalistik psixologiya haqida maTumot bering.
6. Platon psixologiyada qaysi oqim asoschisi hisoblanadi?
7. Epikurning fikricha, qanday xususiyatga ega narsalar Ruh bo'ladi?
8. Falesning ta'limotiga ko'ra, butun mavjudot va inson tabiatining asosini iuna tashkil qiladi?
9. Tabib va faylasuf Olkmlon Kratonskiy fan tarixida birinchi bo'lib qanday Laxminni ilgari surgan?
10. Gippokratning eng katta shuhrat keltirgan ta'limoti qaysi?
11. Bekon psixikani qanday yo'l bilan o'rganish mumkin deb taxmin qilgan?
12. Dekart qaysi asarlarida o'zining asosiy fikrlarini bayon etgan?
13. Bekon qaysi metodni fanda befoydadeb inkor qilgan?

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya	-

	psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

4-mavzu. Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya.

Asosiy savollar

1. Xalqlar psixologiyasi.
2. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi
3. Kollektiv organizm. G.Spenser.
4. Qadriyatlar konsepsiyasi.
5. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall).
6. Psixotexnika.

O'QUV MAQSADI:

Xalqlar psixologiyasi. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi Kollektiv organizm. G.Spenser. Qadriyatlar konsepsiyasi. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall). Psixotexnika.haqida malumot olish

KALIT SO'ZLAR:

qadimgi hindiston va xitoyning psixologik bilimlari, qadimgi yunonistonning psixologik g'oyalari, empirik tadqiqotlar, interpretatsiya, individ, qadimgi rimning psixologik g'oyalari.

1. Xalqlar psixologiyasi.

1. QADIMGI HINDISTON VA XITONING PSIXOLOGIK BILIMLARI

Miloddan avvalgi XV asrda. e. zamonaviy Hindiston hududida ko'chib kelgan Aryan xalqlari tomonidan tashkil etilgan Vedik tsivilizatsiyasi paydo bo'ldi. Ushbu tsivilizatsiya doirasida klassik varno-kast tizimi shakllandi. Karma qonuni odamlarni ijtimoiy kurashga yo'naltirmadi, bu Hindiston deyarli hech qanday ahamiyatga ega emas edi, ammo karmik fikrlash, hozirgi hayotda takomillashtirish va o'zgarishlarga intilishni rad etish va hatto faol ijtimoiy hayotdan voz kechish bilan tavsiflanadi.karma.

Ushbu davr mobaynida Hindistonda Vedalarning matnlari paydo bo'ldi, unda mavjudlikning mohiyati haqida asosiy g'oyalar paydo bo'ldi. Vedalar to'rt qismga bo'linadi: a) Vedik madhiyalar "sayagit", b)" brahman", bu marosimlarning tavsifi, C)" aranyaki " asketlar uchun risolalar va D)" vedanta", o'z-o'zini bilish maqsadi haqida ma'lumot o'z ichiga oladi. Insonning Vedik talqini, birinchi navbatda, buyurtma va betartiblik kuchlari o'rtasida energiya va ziddiyatlarga ega bo'lgan pervovesches TVA odamini yaratish faktini nazarda tutadi. Inson hayoti yaxshi va yomonlikning axloqiy tamoyillariga bo'ysunadi. Vedik Hindistonda Reenkarnasyon g'oyasi ifodalangan. Qadimgi hindlar, insonning "atman", ya'ni inson hayoti jarayonida takomillashgan shaxsiy aqlga ega ekanligiga

ishonishgan. Inson faoliyati jarayonlarining asosi — "Prana" nafas olish. Vedalarda fikr yuritish insonning his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi va insonning haqiqiy bilimlari uning o'zini yaxshilashning asosi hisoblanadi.

Veda ta'limoti turli ta'limotlarda yanada rivojlandi, ularning eng kuchli qismi jainizm, buddizm va yoga.

Reenkarnasyon Vedik g'oyasiga asoslangan jainizm ta'limoti miloddan avvalgi VII asrda paydo bo'lgan.e. va Hindiston hududida keng tarqalgan. Jainizmning muhim polosidan biri Xudoning mavjudligini inkor etish va quyidagi haqiqatlarga rioya qilish chaqirig'idir: o'ldirmang, yolg'on gapirmang, o'g'rilik qilmang, narsalarni bog'lamang, balki rohiblar uchun haqiqat poklikning va'dasi.

Jainizmda mavjud bo'lgan barcha narsalarning asosiy qismi "tatva" dir-bu abadiy (uzaytirilmagan) va uzoq moddaga bo'lingan modda. O'z navbatida, uzoq muddatli modda "Jiva" ning jonli moddasiga, ya'ni ruhga va jonsiz "ajiva"ga bo'linadi. Ruhlar yerdagi elementlar, jismlar va ongga ega. Ruhning imkoniyatlari ruhning topilgan tanasining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Jainistlarning fikriga ko'ra, ruh karmik modda tufayli tanaga bog'liq.

Buddizm ta'limoti miloddan avvalgi VI asrda paydo bo'ladi. E. asoschisi Shahzoda Saidhartha Gautama (Budda). Buddizmning asosiy g'oyalari reenkarnatsiya Vedik postulatsiyasiga asoslangan va "Tripitaka"qo'lyozmasida to'plangan. Buddizmning muhim mavqei "Nirvana" g'oyasi axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish orqali erishilgan ma'rifat orqali najot edi. Buddistning o'z-o'zini boshqarish yo'lidagi asosiy to'siq-bu erdagi barcha jonzotlarga universal sevgi va rahm-shafqatning namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi ochko'zlik, nafrat, yolg'on va mag'rurlikdir. Buddist an'analarida moddiy va ma'naviy hayotning barcha hodisalari illyuziya bo'lib, haqiqiy haqiqatni faqat Dharma bilan, ya'ni abadiy modda (bo'shliq) bilan birlashtirish orqali bilish mumkin. Abadiy va o'zgarmas narsa yo'q, shuning uchun buddizmda o'zgarmas, yakuniy haqiqat mavjudligining mumkin emasligi haqidagi fikr rivojlanadi. Buddizmda abadiy qalbning mavjudligi, ya'ni insonga xos bo'lgan boqiy modda mavjudligining g'oyasi rad etiladi. Inson beshta asosiy komponentning to'plamidir: tana, ong, his-tuyg'ular, hislar va aqliy faoliyat. O'z-o'zidan, inson " men " bu insonning o'zgaruvchan xususiyatlarini taqdim etish uchun zarur bo'lgan vositadir. Azob-bu tug'ilish, o'lim, qayg'u, solma, qayg'u, og'riq va to'g'ridan-to'g'ri mavjudotni o'z ichiga olgan insoniy mavjudotning ajralmas xususiyati. Azobning sababi insonning o'zi. Buddizm azob bartaraf to'rt haqiqatni quyidagi mumkin : birinchidan, azob muqarrar, ikkinchidan, azob sabab ehtiros yoki istagi, uchinchidan, ehtiros bartaraf-azob qutulish bor, to'rtinchidan, ehtiros va azob bartaraf qilish yo'li to'g'ri nutq, to'g'ri harakat, to'g'ri e'tibor, to'g'ri o'ylash, to'g'ri harakat o'zlashtirish hisoblanadi.

Yoga ta'limoti Vedik davrida paydo bo'ladi. Hatto yogislar ham asqizani qo'llashga katta e'tibor qaratdilar, chunki uning tanasini o'ldirishga qodir bo'lgan kishi xudolarni o'z talablarini bajarishga qodir. Bugungi kunda yoga haqidagi mashhur asarlarning eng qadimgi qismi "Bhagavatgita" (II asr. er), Krishna jangchi Arjunga meditatsiya va xizmatni o'rgatadigan suhbatdir. Yoga asosiy g'oyalari: ruh -" Cheat-ta " fikrlash jarayonlarida ishtirok etadi. Yoga yakuniy maqsadi muayyan shaxsda Ruhning namoyon bo'lishi bo'lgan o'z "men" ga e'tibor berishdir. Meditatsion amaliyotlar orqali yog hozirgi "men" ni ochib, Udo-ozodlik manbasidan, ya'ni "men"dan zavqlana oladi. Yoga ta'limoti ro'za tutishning astsetik amaliyotidan faol foydalanishni va zavqdan voz kechishni o'z ichiga oladi. Yoga an'anaviy amaliyotlaridan biri sukunat. Yoga, karma g'oyasi keng tarqalgan bo'lib, unga ko'ra, insonning har bir harakati uning hayotiga va uning avvalgi harakatlariga ta'sir qiladi. Yoga amaliyotining asosiy elementlaridan biri poklik, halollik va Mehribonlik degan ma'noni anglatadi. Yoga amaliyotini amalga oshirishdan tashqari, axloqiy poklik, zolimlik va sadoqat degan ma'noni anglatuvchi "rioya qilish" kerak. Faqat "samadhi" ga erisha oladigan kishi meditatsiya jarayonida ma'rifat haqiqiy yoga. Xuddi shu ma'rifat-yogi muayyan ob'ektga e'tibor berish jarayonida uning mohiyatini bilib, ushbu ob'ektning ma'nosini topadigan davlatdir. Insonning azob-uqubatlarining sababi-meditatsiya jarayonida engib o'tiladigan jaholat, ehtiros, xudbinlik, nafrat va qo'rquv.

Miloddan avvalgi VIII asrda. E. Xitoyda kichik erta feodal davlatlar mavjud edi. Bu siyosiy politsentrizm davri. Kichik zaif shohlar bir-biri bilan har qanday koalitsiyaga kirishdi, bu siyosiy muvozanatning doimiy o'zgarishiga, hokimiyat markazlarini bir mintaqaviy markazdan ikkinchisiga ko'chirishga yordam berdi. Shunga qaramay, o'sha davrning etakchi Xitoy davlati markazi Sharqiy Xitoyda joylashgan Zhou davlati edi.

Bu davrda "ichki kitob" yozildi, unda qadimgi Xitoy aholisining inson bo'lish mohiyati haqidagi g'oyalari tizimi taqdim etildi. Shunday qilib, qadimgi xitoylarning fikriga ko'ra, hayotning asosiy sababi, insonni fikrlash va nutq qilish qobiliyatiga ega bo'lgan "Qi" energiyasidir. Fikrlash faoliyati markazi-yurak. Inson xatti-harakatining determinanti sifatida uchta tamoyil aniqlandi: 1) havo shaklidagi "Qi", 2) safro va 3) mukus. Qadimgi xitoylar, "Qi" tanasida hukmronlik qilganda, odam muvozanatsiz bo'lib qoladi, safro ustunligi bilan odam jasoratga ega bo'ladi va mukus hukmronligi bilan odam harakatsiz bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi hind Vedasining asosiy g'oyalari nima?
2. Psixologiyaga tegishli jainizmning asosiy g'oyalari qanday?
3. Buddist tezisiga insonning beshta asosiy tarkibiy qismi: tana, ong, his-tuyg'ular, hislar va aqliy faoliyat to'plami ekanligini baholang.

4. Yoga psixologik salohiyati nima?

5. Qadimgi Xitoydagi "ichki kitob"ning psixologik g'oyalari qanday?

2. QADIMGI YUNONISTONNING PSIXOLOGIK G'OYALARI

Qadimgi madaniyatning gullab-yashnashi inson psixikasi haqidagi bilimlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Qadimgi yunon mutafakkirlarining falsafiy izlanishlari natijasida psixologik bilimlarni yanada rivojlantirish uchun zarur bo'lgan poydevor yaratildi.

Thales (miloddan avvalgi 624-547) koinotning asosiy sababi suv ekanligiga ishonadi, chunki Xudo dunyoni suvdan yaratdi. Thales ruhning suvning o'ziga xos holati ekanligiga ishonib, barcha narsalarni ruhga berdi. Thales, ruhning asosiy xarakteristikasi uning tanaga harakat qilish qobiliyatidir. Miletalik Shaxzoda ruhiy qobiliyatlar tananing holatiga bog'liq deb hisoblardi (sog'lom tana katta aqliy qobiliyatga ega).

Anaximander (610-547 BC) o'qituvchisi Thales g'oyalarining ta'sirini yengib chiqdi va koinotning asosiy sababi apeyron — yuqori sifatli ishonchga ega bo'lmagan moddalarning maxsus tarkibi degan xulosaga keldi. Anaximandraning fikriga ko'ra, ruh apeyronning holatlaridan biridir. Ular tirik mavjudotlarning evolyutsion rivojlanish g'oyalarini ifodalashdi: quyosh nurlari ta'siri ostida namlikdan o'simliklar, o'simliklardan hayvonlar paydo bo'ldi va inson baliqlardan keldi.

Efesskiy Heraklit (530-470 miloddan avvalgi), hamma narsaning asosiy sababi olov edi. Heraclit atomning kontseptsiyasini ilmiy foydalanishga kiritdi zarrachaning eng kichik, ko'zga ko'rinmas ko'zlari. U ruhni inert tanaga faol bo'lgan harakatlanuvchi olov atomlaridan tashkil topgan moddiy modda sifatida namoyon etdi. Heraclitus tashqi dunyo bilan aloqani zaiflashtiradi va o'lim vaqtida bu aloqani uzadi, deb hisoblaydi. Heraklitning fikriga ko'ra, inson va uning atrofidagi barcha narsalar o'zgarishi mumkin. Insonning asosiy vazifasi-o'zini, uning "ruhi" (qalb) ni bilishdir, bu esa odamga "logotip" (qonun) ni tushunishga imkon beradi, bu esa narsalarning uyg'unligini ta'minlaydi.

Qadimgi Yunonistonda psixologik bilimlarni rivojlantirishga muhim hissa qo'shgan taniqli shifokorlar Empedokl va Gippokrat.

E.) "to'rt ildizlari" original ta'limotini ishlab, unda u ibtido asosi tabiatning to'rt elementlari ekanligini g'oyasini ishlab chiqdi: olov, suv, havo va yer, koinot hosil birikmasi. Empedoklning fikriga ko'ra, dunyoni shakllantirish jarayonida muhim rol o'ynaydi: Sevgi va dushmanlik. Empedokl aqliy hayot uchun muhim bo'lgan rolni ruhiy funktsiyalarni tashuvchisi sifatida ishlaydigan qon bilan o'ynaydi, deb hisoblaydi. Qon aylanishi uchun mas'ul bo'lgan Markaziy organ yurak hisoblanadi.

Qonning xususiyatlari (harorat, zichlik) inson faoliyatining o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq (masalan, donishmandda miya eng samarali qon bilan ta'minlanadi, ma'ruzachi tildir).

Qon, shilliq, sariq safro va qora safro: Gippokrat (460-377 yil.e.) kasallik va inson salomatligi sababi turli "sharbatlari" organizmda aralash bo'lgan nisbati, degan xulosaga keldi. Yuqorida ko'tarilgan nisbat temperament deb ataladi. Temperamentlarning nomlari qat'iy ravishda ishlatilgan va hozirgi vaqtda ishlatilgan: sanguine temperament turi-qon ustunlik qiladi, flegmatik temperament turi-mukus ustunlik qiladi, xolerik sariq safro, melankolik-qora safro ustunlik qiladi. Gippokrat inson salomatligi holati va siyosiy tizimning o'ziga xos xususiyati o'rtasidagi aloqani yo'qotish g'oyasi edi. Gippokrat birinchi ilmiy tipologiyalardan biri sifatida psixologik nau ki tarixiga kirdi.

Demokrit (miloddan avvalgi 460-370) mukammal ta'lim oldi, juda ko'p sayohat qildi va yunonlar orasida birinchi entsiklopedik aql deb hisoblandi. Demokrit inson hayotining maqsadi tabiat bilan xotirjamlik va uyg'unlikdir, deb hisoblaydi. Demokrit koinotning asosi elementlar emas, balki mikroskopik tuzilmalar atomlar ekanligiga ishonadi. Atomlar ob'ektlar, jismlar va ruhlardan iborat bo'lib, ruhlar inert tanaga faol bo'lgan yumaloq, eng harakatlanuvchi atomlardan iborat. Tananing o'limidan so'ng, ruh atomlari havoda tarqalib ketgan degan fikrni ifodalab, Demokrit nafaqat tanani, balki ruhni ham o'limga mahkum etdi. Inson tanasida yurak atomlari bosh, jigar va yurak mintaqasida joylashgan. Bosh sohasidagi ruh atomlarining harakati kognitiv jarayonlarning rivojlanishiga olib keladi. Yurak sohasidagi yurak atomlarining harakati tegishli hissiy fonni ta'minlaydi va yurak atomlarining jigar sohasiga harakatlanishi insonning ter-bolaligiga qarshi belgilanadi. Demokrit, bilim nazariyasini ishlab chiqishda, bilim jarayoni ikki komponentdan iborat his-tuyg'ular va fikrlashni taklif qildi. Atrofdagi dunyoni bilish jarayoni quyidagicha tashkil etilgan: hissiy organlarda Lokalize qilingan ruh atomlari atrofdagi barcha ob'ektlarning mikroskopik nusxalari (eidollar) bilan aloqada bo'ladi tuyg'u paydo bo'ladi va fikrlash orqali inson narsalarning mohiyatini tushunishga qodir. Demokritning fikriga ko'ra, insonning barcha harakatlariga sababchi bo'lgan.

Qadimgi yunon falsafasi Sokrat, Platon va Aristotelning ta'limotlarida o'zining eng yuksak cho'qqisiga yetdi, ularning g'oyalari psixologik bilimlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Sokrat (miloddan avvalgi 469-399), Platonning asarlari va Aristophanes asarlari bilan mashhur bo'lgan qadimgi yunon faylasufi, Sokrat o'z fikrlarini yozmagan. Buyuk afinachilarning fikriga ko'ra, har qanday bilim nisbiy ("men hech narsa bilmayman"). Sokrat falsafaning haqiqiy maqsadini tushunishga harakat qildi, uning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash-haqiqiy yaxshilik va baxtni tushunish yo'lidir.

Sokratning fikriga ko'ra, insonning uchta asosiy fazilati bor, ularning asosiy qismi moderatsiya — ehtirolarni bartaraf etish qobiliyati. Faqat uning ehtirolarini cheklab, inson tabiat ustidan ko'tarilishga qodir. Boshqa ikkita fazilat jasorat va adolatdir. Jasurlik bilan Sokrat xavflarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan bilimlarni va adolat inson qonunlarga rioya qilishni o'rganadigan bilimlarni tushundi. Sokrat, o'zlarini qanday boshqarishni bilmaydigan odamlar boshqa odamlarni boshqarishga qodir emasligiga ishonishgan.

Sokrat og'zaki muloqot ustasi bo'lib, unda u suhbatdoshlariga "Sokratik" suhbat usuli orqali "o'zlarini" topishga yordam berishga harakat qildi. Keyingi raqib bilan suhbatlashayotganda, Sokrat, uning yordami bilan yashirin ongni ochishga intilgan savollarni oldi. Birinchidan, suhbatdoshga Sokrat raqibga uning hukmlarining haqiqatiga shubha tug'diradigan savollar berildi va keyin ochilgan qarama-qarshiliklarning aniqligini ko'rsatdi, Sokrat suhbatdoshga yangi bilimlarni topishga yordam berdi. Sokrat birinchi navbatda ruhni axloqning manbai deb hisoblay boshladi, unda inson tomonidan amalga oshirilgan yaxshi narsalar paydo bo'ldi.

Sokratning taqdiri fojiali. Keksalikda u "aqlni buzish" va "yangi xudolarni voizlik qilish" va o'limga hukm qilinganlikda ayblangan. Tanlangan maqsad insonning xatti-harakatini belgilab qo'yganiga ishonch hosil qilib, Sokrat jasurlik bilan zahar bilan kosani ichib, o'limini qabul qildi.

Platon (miloddan avvalgi 427-347), qadimgi yunon faylasufi. Sokratning shogirdi bo'lib, u butun hayotini o'qituvchining g'oyalarini rivojlantirishga bag'ishladi. Platon-"Davlat" risolasi, "Fedon", "Parmenon", "Lazet", "tulki" va boshqalar.

Platon, haqiqiy dunyo emas, balki g'oyalar dunyosi degan fikrni bildirdi. Moddiy dunyo-bu o'tmish va o'likdir. Moddiy dunyo Xudo tomonidan to'rt elementdan iborat: olov, er, havo va suv. Bundan tashqari, shahvoniy narsalar dunyosi ham mavjud bo'lib, u mavjud bo'lmagan narsalarning kirib borishi natijasidir. Inson tanasi o'likdir va ruh o'lmas bo'lib, u erda vaqtinchalik. Ruh Platonning o'lmasligini isbotlash uchun quyidagi argumentlar ishlatilgan: birinchi navbatda, tirik jonzotni jonsiz va orqaga aylantirish faqat tug'ilgan tanaga kiradigan ruhlar mavjud bo'lganda, ya'ni ruh tug'ilishdan oldin va o'limdan keyin doimo mavjud bo'ladi; ikkinchidan, insonning bilimlari avvalgi tug'ilishlarida bilgan narsaning ruhi bilan eslab qolishning natijasidir va agar ruh tug'ilishdan oldin mavjud bo'lsa, u; uchinchidan, tananing tashqarisida, ruh ilohiy g'oyalar dunyosida, ya'ni ruh xudolarga o'xshaydi va o'zini hamma narsaga bo'ysunadi va ilohiy bo'lib, ruh abadiy va o'lmasdir; to'rtinchidan, har qanday tanada ruh hayotga olib keladi va hayotni o'limga olib kelmaydi.

Qora, jon, itoatsiz va muhtoj bir shahvoniy shahvoniy qismini ramzi va doimiy nazorat muhtoj: Platon, jon muammosini ishlab chiqish, ikki otlar tomonidan chizilgan aravani boshqaradi chariotning Platon afsonasidan dalolat sifatida, inson faoliyati qarama-qarshi suv schnost e'tibor qaratdi va oq, qalbning ehtirosli qismini ifodalaydi, olijanob va itoatkor. Haydovchining o'zi ruhning oqilona qismini ramziy qiladi, u aravani boshqaradi, to'g'ri yo'lni izlaydi. Qalbning oqilona qismi boshida, ehtirosli ko'krakda va qorin bo'shlig'ida shahvoniy joyda joylashgan.

Aristotel (miloddan avvalgi 384-322) makedoniyalik shifokorning o'g'li edi. U Buyuk Iskandar (Makedoniya) Ni Tarbiyaladi. Aristotel Platonning maktabidan o'tganiga qaramasdan, u Platonning ruhning tabiatiga bo'lgan nuqtai nazarini engishga muvaffaq bo'ldi. Antik davrda birinchi marta Aristotel jonsiz va jonli jismlar o'rtasidagi chegarani amalga oshirdi. Aristotelning fikriga ko'ra, ruh tirik organizmni tashkil qilishning bir usuli hisoblanadi. Ruhning mohiyatini aniqlash uchun Aristotel "entelexiya" atamasidan foydalangan, bu esa tananing mavjudligining funktsional jihatini anglatadi. Aristotel ruhning rivojlanishining uchta darajasini tanladi: o'simlik(vegetativ), hayvon (hissiy) va inson (oqilona). Ruhning rivojlanishining uchinchi darajasi faqat insonga xosdir, bu esa insonni aks ettirishga imkon beradi. Aristotelning ruhi tashuvchisi qonda ishlab chiqariladigan pnevmoniya va qalbning Markaziy organi qalbdir. Ruh muammosini ishlab chiqishda Aristotel ruhni tanadan ajratish mumkin emas degan xulosaga keldi. Shunday qilib, u tug'ilishdan oldin va o'limdan keyin ruhning hayoti haqidagi tan olingan fikrni rad etdi.

Aristotel, temperament muammosini ishlab chiqishda, insonning faoliyati qon xususiyatlariga ko'ra belgilanadi: sanguine — engil qon tashuvchilari, issiq qon tashuvchilari, flegmatik — suyuqlik va melankolik og'ir qon tashuvchilari.

Aristotelning fikriga ko'ra, insonning eng muhim hissi hayot uchun zarur bo'lgan teginishdir, qolgan his-tuyg'ular inson uchun zavq uchun zarurdir. Atrofdagi dunyoni bilish, his-tuyg'ularning sintezini ta'minlaydigan "umumiy tuyg'u" bo'lgan hissiy organlar yordamida amalga oshiriladi. Aristotel xotira jarayonining mohiyatini talqin qilib, xotiralar hozirgi va o'tmish o'rtasidagi aloqalarning natijasidir(aslida bu uyushma haqida). Aristotelning bilimlari-bu to'rt bosqichni ajratib turadigan rivojlanayotgan jarayon: 1) Sensation, 2) taqdimot, 3) tajriba va 4) fan.

Aristotel har qanday ta'sir tufayli azob-uqubatlardan kelib chiqqan insonning holatini nazarda tutgan ta'sirlarning muammosini batafsil ishlab chiqdi. Ta'sirlarga ko'ra, u odamning xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqaradigan ta'sirlar, qo'rquv va g'azabni nazarda tutgan.

Stoitsizmning ilmiy tizimi (miloddan avvalgi IV asr 529) Aristotelning merosi ta'siri ostida paydo bo'lgan va muvaffaqiyatli rivojlangan, miloddan avvalgi 529gacha mavjud bo'lgan. e., imperator Yustinian falsafiy maktablarning ishlashiga taqiq qo'ygan. Stoikov maktabining asoschisi Zenon edi

(miloddan avvalgi 336-264). Stoitsizm tizimining eng mashhur vakillari-Kleanf, Xrizipp, Perseus, ariston, Diogenes.

Stoiklar "pnevmoniya" ("ijodiy olov") g'oyasini faol dunyoni shakllantirish kuchi deb hisoblashdi. Dunyoda hamma narsa faol va passiv printsiplarning to'qnashuvidan kelib chiqadi. Pnevmoniyaning faoliyati kosmosning to'rtta darajasida amalga oshiriladi: 1) jonsiz tabiat darajasi pnevmoniyaning faolligi minimal; 2) o'simlik darajasi pnevmoniya o'simliklarning o'sishini ta'minlaydigan yanada faoldir; 3) hayvon darajasi pnevmoniyaning faolligi sezilarli darajada oshadi, bu hissiyotlilik va motivlarning namoyon bo'lishiga olib keladi; 4) inson darajasi inson qalbida mavjud bo'lgan pnevmoniyaning maksimal namoyishi.

Stoiklar ruhning sakkiz qobiliyatini, shu jumladan: 1) ko'paytirish qobiliyati; 2) nutq qobiliyati;

3) ko'rish qobiliyati; 4) eshitish qobiliyati; 5) ta'mni his qilish qobiliyati; 6) teginish qobiliyati; 7) hidlash qobiliyati; 8) hegemonikon taassurotlarni qayta ishlash va tushunchalarni ishlab chiqarish bilan bog'liq ruhning etakchi qobiliyati. Hegemonikonning umumiy tushunchalar ishlab chiqaradigan mexanizmi uyushma mexanizmi hisoblanadi.

Stoiklar ta'sir qilish doktrinasini faol ravishda rivojlantirdilar, bu ta'sirlar inson ongiga qarshi bo'lib, unga faqat zarar etkazdi ("aqlni buzish"). Ular ta'sirning to'rtta asosiy turi: 1) qayg'u; 2) qo'rquv; 3) shahvat va

4) lazzatlanish. Stoiklarning fikriga ko'ra, inson o'z ta'sirining (ehtiroslarning) qulidir va har bir insonning hayotining ma'nosi uning ehtiroslari ustidan g'alaba bo'lishi kerak.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Thales ning asosiy psixologik g'oyalari qanday?
2. Anaximandraning asosiy g'oyalari nima?
3. Efesdagi Heraklitning psixologik bilimlarni rivojlantirishga qo'shgan hissasini baholang.
4. Qon Empedoklda insonning aqliy hayotida qanday rol o'ynaydi?
5. Gippokratning psixologiya fanining rivojlanishiga qo'shgan hissasi qanday?
6. Demokritni bilish nazariyasining asosiy qoidalari qanday?
7. Sokratik usulning mohiyati nima?
8. Platon ruhning o'lmasligi uchun qanday dalillarni keltirdi?
9. Aristotelning asosiy g'oyalari qanday?
10. Ruhning qobiliyatlari stoiklar tomonidan qanday ajralib turardi?

3. QADIMGI RIMNING PSIXOLOGIK G'OYALARI

Qadimgi Rimda inson psixikasi haqidagi bilimlarning rivojlanishi davom etdi. Qadimgi Rim mutafakkirlari uchun eng muhim muammo-ko'plab mutafakkirlarning asarlarida faol ishlab chiqilgan ruh muammosi. Tsitseron L. kar, K. Galen psixologik bilimlarni rivojlantirishga eng katta hissa qo'shdi.

Tsitseron (miloddan avvalgi 106-43), qadimgi Rim faylasufi, siyosatchi, ma'ruzachi, "Respublika", "qonun", "ma'ruzachi", "xudolarning tabiati haqida" asarlari muallifi. Tsitseronning qalbning mohiyatiga bo'lgan munosabati, aql-idrok ruhi uning uchun konteyner bo'lgan tanani jonlantiradi degan fikrni o'z ichiga olgan. Tsitseron odamning hayvondan oqilona ruh bilan farq qilganiga ishonadi. Inson uchun nishon-bu ruh va tanani yaxshilashga qaratilgan faoliyatdir. Tsitseronga ko'ra ideal insonning fazilatlarini quyidagilardir: bilim, donolik, jasorat va adolat. Tsitseron ruhni taskinlash va davolash uchun har doim ham imkoniyat borligi haqida fikr bildirdi.

Lucretius Car(miloddan avvalgi 99-55), qadimgi Rim faylasufi va shoiri, qadimgi buyuk ma'rifatparvar. Lucretia kvadratiga oid biografik ma'lumotlar juda oz. Uning asosiy falsafiy ishi "narsalarning tabiati haqida" saqlanib qolgan, shundan kelib chiqadiki, Lucretius Car Demokritning fikrlarini o'rtoqlashdi va atomistik printsipti yordamida atrofdagi haqiqatning barcha hodisalariga tushuntirish berishga harakat qildi. Lucretius Car, ruhning moddiy va insonning hayot do'sti ekanligiga ishonadi va ruhning boshqa dunyo hayoti haqida gapirish ma'nosizdir. Ruh havo va olovdan iborat mobil

moddadir. Ruh bir xil emas va ikki tomoni bor." anima "va"Animus". Anima inson tanasi bo'ylab tarqaladi va organizmning o'simlik funktsiyalari uchun javob beradi. Animus (Ruh) ko'krak qafasida joylashgan bo'lib, insonning sezgirligi va aqlini ta'minlaydigan ruhning yanada mukammal bir qismi.

Lucretius Car, tabiatdagi barcha narsalarning sababi, o'limidan keyin parchalanadigan asosiy buzoqlar deb hisoblaydi. Asosiy jismlar bo'linmas, kuchli va konfiguratsiya va og'irlik bilan bir-biridan farq qiladi. Yerdagi hayot asosiy toroslarning tasodifiy kombinatsiyasi natijasida paydo bo'ldi.

Lucretius kar, hayotning paydo bo'lishi uchun diniy (mifologik) tushuntirishlarga qarshi bo'lgan, din manbai qo'rquv deb hisoblaydi va insoniyat taraqqiyotining asosi ehtiyojlar, tajriba va ongdir.

Lucretsiem karom, insonning atrofdagi dunyoni "ziravorlar", mikroskopik tasvirlar, ip-oqimlardan ob'ektlar va ko'rish organlariga kiradigan narsalar bilan idrok etishi haqidagi fikrni ifoda etdi. Lucretia Kara fikriga ko'ra, insonning noto'g'ri tushunchasi uning hukmidir.

Klavdiy Galen (miloddan avvalgi 130-200), qadimgi Rim mutafakkiri va shifokori, inson anatomiyasining birinchi to'liq tavsifining muallifi. Galen uzoq vaqt davomida gladiatorlardan shifokor bo'lgan; pov tru ni ochish bilan shug'ullanar ekan, u inson tanasining asosiy fiziologik tizimlarini batafsil o'rganib chiqdi va bu ma'lumotni "inson tanasining qismlari to'g'risida"gi asosiy ishda taqdim etdi.

Galenning fikriga ko'ra, inson qalbining organlari miya, yurak va jigardir. Ruhning miyasida lokalizatsiya qilingan qismi aqliy pnevmoniya tufayli odamning aqli uchun javob beradi, bu esa miyaga boradigan qonni tozalash demakdir. Qalbning yurak qismida his-tuyg'ular va ta'sirlarning namoyon bo'lishi uchun mas'uldir. Jigarda lokalizatsiya qilingan ruhning bir qismi ehtiyoj va istaklarning namoyon bo'lishi uchun javobgardir.

Klavdiy Galen inson asab tizimining tuzilishini ta'riflashga urinib ko'rdi, bu inson qalbining asosidir. Galen, asab tolalari tarkibida miya bilan bir xil ekanligiga va aqliy pnevmoniyaning harakatlanadigan turniket turiga ishonishgan. Galen nerv tipologiyasini ishlab chiqdi va ikki turdagi nervlarni ajratdi: yumshoq va qattiq. Yumshoq ruhiy pnevmoniyani his-tuyg'ularga ko'chirishni ta'minlaydi va qattiq nervlar orqali ruhiy pnevmoniya mushaklarga o'tadi. Galen, har bir his tuyg'u organiga ma'lum bir turdagi pnevmoniyaga mos keladi, bu his-tuyg'ularning bir yoki bir nechta organiga ta'sir qiluvchi tirnash xususiyati beruvchi turga o'xshaydi (ko'zning pnevmoniyasi, quloqda-ovoz va boshqalar).

Ta'sir qilish muammosini ishlab chiqishda, Galen qon holatidagi o'zgarish nuqtai nazaridan ta'sirni ko'rib chiqish kerakligini aytdi. Tananing hayotiy faoliyatini tashkil etishda qonning rolini katta ahamiyatga ega bo'lgan Galen, insonning mo " tadilligi venoz yoki arterial qonning ustunligiga bog'liq degan xulosaga keldi. Birinchi holda, odamlar sekin, passiv va inhibe, ikkinchidan, odamlar baquvvat va faol.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1) Tsitseronning asosiy psixologik ahamiyatga ega g'oyalari nima?
- 2) Lucretia Kara ning qalb haqidagi g'oyalarini tavsiflang.
- 3) Lucretia Caraning psixologik bilimlarni rivojlantirishga qo'shgan hissasini baholang.
- 4) Galenning asosiy g'oyalari qanday?

3. SHARQINING PSIXOLOGIK G'OYALARI

Miloddan avvalgi VII asrda Arab qabilalari birlashmasi mavjud va Islom mafkurasi asosida Xalifalik davlati paydo bo'ladi. Qo'shni davlatlar hududida Arab kengayishi ilm-fan jadal rivojlanib borayotgan ulkan hududiy ta'limning paydo bo'lishiga olib keldi. Bundan tashqari, Arab ilmining rivojlanishi qadimiy ilmiy fikrga erishish uchun asos bo'ldi. Shunday qilib, qadimiy donolik asarlari Arab tiliga faol tarjima qilingan, tabiiy fanlar jadal rivojlangan. Psixologik bilimlarni rivojlantirishga hissa qo'shgan Xalifalik ilmiy fikrining eng mashhur vakillari: Ibn Sino, Ibn-Al-Xaysam va Ibn-Rushd edi.

Abu Ali Ibn Sino (Avitsenna) (980-1037), tojik shifokori va olimi, "tibbiy Fanlar kanoni" fundamental mehnatining muallifi. Ibn Sino yosh psixologiyasining asoschilaridan biriga aylandi. Ta'lim masalasiga e'tibor qaratgan holda, u kattalar bolaning o'ziga xos ta'sirini uyg'otib, uning xarakterini ("tabiat") shakllantiradi, deb hisoblaydi.

Ibn Sino ruhiy va fiziologik o'rtasidagi munosabatni eksperimental o'rganishga harakat qildi. Ibn Sinoning tajribasi quyidagicha qurilgan: ikki Qo'chqor bir xil oziq-ovqat oldi, lekin ulardan birining yonida bo'ri bog'langan edi. Bo'ri bog'langan Qo'chqor tezda kilogramm berishni va o'lishni boshladi.

Ibn Sino inson qalbi miya, yurak va jigarda mahalliyashtirilgan, deb hisoblaydi. Galen Ibn Sino so'ng, u his-tuyg'ular va hissiyotlar namoyon uchun, qalbning miya mahalliyashtirilgan qismi mas'ul inson aqli uchun, qalbning bir qismi mas'ul, va ehtiyojlari va istaklariga namoyon uchun, jigarda mahalliyashtirilgan, jon mas'ul qismidir, deb fikr edi. U ruhning o'lmasligiga ishonadi. Ibn Sinoning hayotiy faoliyati tananing turli tizimlarida yuz beradigan fiziologik (jismoniy) o'zgarishlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi.

Ibn Sino besh xil hissiyotni tanladi: 1) ko'rish, 2) eshitish, 3) ta'm, 4) hid va 5) teginish. Arab olimining fikriga ko'ra, sezgirlikning ishlashi hissiy organlarga mos keladigan nerv sonlari orqali amalga oshiriladi va hissiyotni nerv sonlari orqali uzatish bug ' zarralari harakati bilan amalga oshiriladi. Tuyg'ularning xususiyatlari: 1) davomiyligi, 2) intensivligi va 3) hissiy ohang.

Ibn Sino hodisalar va narsalarning mohiyatini ifodalovchi universal (ilohiy aql) dan o'z bilimlarini tortadigan dividend (sof) aql borligiga ishonadi.

Ibn Al-Xaysam (Algazena) (965-1039), vizual tasvirni qurishning tabiati haqidagi g'oyalarni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan Arab olimi. Ibn Al-Xaysam eksperimental ravishda vizual idrokning tabiatiga nisbatan ustun nuqtai nazarni rad etishga muvaffaq bo'ldi, unga ko'ra idrokning asoslari tugaydi. U optik qonunlar vizual in'ikosga asoslangan va optik analizatorning o'zi murakkab optik qurilma ekanligini ko'rsatdi.

Ibn Al-Xaysomning fikriga ko'ra, vizual tasvir aqliy faoliyatning bevosita ishtiroki bilan yuzaga keladi, bu esa insonning algılanan ob'ektlarning o'xshashligi va farqlarini, ularning o'lchamlari va shakllarini topish qobiliyatini ta'minlaydi. Ibn Al-Xaysom binokulyar ko'rish, kontrast ta'siri, ranglarni aralashtirish kabi hodisalarni tajriba bilan o'rganib chiqdi. Ibn Al-Xaysam vizual ob'ektlarni sifatli qabul qilish sharti ko'z harakati, ya'ni ingl.

Ibn Rushd (Averroes) (1126-1198), o'rta asrlarda Yevropa ilmiy g'oyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan Arab faylasufi va shifokori. Aristotelning g'oyalariga tayanib, Ibn Rushd insonda aqliy (ruhiy) va jismoniy o'rtasida uzviy bog'liqlik borligini va tananing hissiyotlilik orqali ruhga ta'sir qilishini xulosa qildi. Ibn Rushd, insonning shaxsiy ruhi o'limidan keyin vafot etganiga va aqlning o'lmasligiga ishonadi. Arab faylasufi har bir insonning ilohiy aqlni idrok etish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonadi. Ibn Rushd tabiatni o'rganishda olingan haqiqatlarni va din tomonidan e'tirof etilgan haqiqatlarni aralashtirishga yo'l qo'yilmasligi haqidagi tezisni bildirdi.

Ibn Rushdom ko'zning to'r pardasi rolini ko'rish organining sezgir qismi sifatida eksperimental tarzda belgilab qo'ygan va shu paytgacha ko'zning nozik qismi linzadir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Abu Ali Ibn Sinoning psixologik bilimlarni rivojlantirishga qo'shgan hissasi qanday?
2. Ibn Al-Xaysomning vizual idrok haqidagi fikrlarini tavsiflang.
3. Ibn Rushdning ruh haqidagi g'oyalari qanday?

2. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi: u teologiyaning-dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik talimotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini — ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolami asoslash mumkin edi.

Platon bilan Arastu yaratgan ruh haqidagi talimot O'rta asrlarda — Sharqda harn. G'arbda ham hukmron bo'lib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti bo'Mgan ruh, psixik jarayonlar fizik xissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi. Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Arastularda qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinardi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilar edi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi.

Olovning g'aroyib sifatlarini kim tushuntirib bera o'adi? Nega endi u o'zi yorug' bo'la turib, domiga tushgan narsalarni qoraytirib yuboradi? Yoki gulxanda toblangan toshlarning oqarish sababini qanday izohlash mumkin? deya quyidagi o'zining mulohazakor fikrlarini avval surgan:

— Sukunat shovqinning. yalang'ochlik libosning, xastalik salomatlikning, zulmat yorug'likning yo'qligidan darak berganidek, yovuzlik ezgulikning yo'qligini bildiradi.

O'zgalar seni olqishlaganda, sen o'zingdan nafratlan. Seni sen orqali harakat qilmoqchi bo'lganlar olqishlaydi.

Avgustin Avreliy hayoti: Avgustin 354-yilda Shimoliy Afrikadagi Tagast shahrida tug'ildi. Uning onasi xristian, otasi esa majusiy edi. Avgustinning o'smirligi Karfagenda qayg'usiz o'tdi. Avgustin ulg'aygach, Karfandagi notqlik maktabida uch yil davomida tahsil oldi. Ana shu vaqt ichida u Sitseronning falsafiy qarashlarini katta qiziqish bilan ofrgandi.

Avgustin 375-yildan boshlab 8-yil davomida notqlik san'ati bo'yicha talabalarga saboq berdi. 384-yilda u Italiyaga yo'l oldi va Milan shahridagi notqlik maktabida muallimlik qildi. Bu yerda misroniylik diniga kirib, uni chuqur o'rganishga kirishdi.

388-yili Avgustin Afrikaga qaytib, oradan uch yil o'tgach, o'zini Imtkul diniy ilmlarni o'rganishga bag'ishladi va ko'p vaqt o'tmay (nppon shahrining Episkopi Valeriy homiyli ostida ruhoniylkni qnbul qildi.

395-yil Epsikop Valeriyning o'limidan so'ng, Avgustin Gippondagi episkoplik kafedrasiga yetakchilik qilib, 34-yil umrining so'nggi damlarigacha shu yerda ishladi. U tinmay mutolaa qilar va shunga yarasha o'ta ma'rifatli, bilimdon edi. Avgustin o'zidan juda boy ma'naviy meros qoldirdi. Faylasuf 75 yoshiga qadar umumiy hajmi 232 ta kitobga jo bo'lgan 90 ta traktat yozib ulgurdi. Bulardan atigi o'ntasigina bizga qadar yetib kelgan.

Mashhur qomusiy olim Isidor Sevilskiy (570—638) Avgustin haqida shunday deb yozgan edi: «Avgustin tafakkuri va bilimi jihatidan hammadan ustundir». Chunki hatto kechasi-yu kunduzi harakat qilgan taqdirda ham hech kim u kabi ko'p yoza olmaydi va o'qiy olmaydi».

Dastlab Avgustin o'z davrining mashhur diniy oqimlaridan biri Manixeylik bilan tanishdi. Manixeylik dunyoda ezgulik va yovuzlik dualizmi haqidataTim beradi hamda inson ikki ruhga ega bo'lib, ulardan biri ezgu va yorug⁴, ikkinchisi esa yovuz va qora deya uqtiradi. Har bir insonning harakatlari mana shu ikki ruhning to'qnashuvi natijasi bo'lib hisohlanadi. Avgustin bu ta'limotni qabul qildi — u bu dunyoda yovuzlikning mavjudligini tushuntirardi. Ammo bu ko'pga cho'zilmadi, chunki manixeylik Avgustin intilgan ma'naviy hayot uchun kuch bermasdi. Avgustinning bu oqimga qiziqishi intellektual jihatdan ham yo'qoldi. Manixeylikdan qaytgach, u skeptitsizm tarafdorligi qatoriga qo'shildi.

Ammo skeptitsizm ham Avgustinni qoniqtirmadi va u neoplatonizmga yuz burdi. Avgustin neoplatonizmga yovuzlik haqidagi savolga ma'qul javob topdi. Ma'naviy hayotni neoplatoncha real

tushunish ham Avgustinga ma'qul keldi. U Platon va Plotinni o'rganishdan intellektual orom topdi. Ammo uning shaxsiy tajribasi «to'g'ri tushunish to'g'ri harakatlarga olib boradi», degan neoplatoncha tafakkurga ishonchiga zid kelib qoldi. Zotan, Avgustin o'zi to'g'riligini biladigan hayotni boshdan kechirishga qodir emasligini anglardi.

Shu bilan bir vaqtda, Avgustin xristianlar nazariy jihatdan undan zaif bo'lishsa-da, ma'naviy jihatdan undan kuchli ekanliklarini ham tushunardi. Shuning uchun Avgustin xristianlar nazariy jihatdan Avgustinni qoniqtirmasa-da, yuksak boholaridi. Umrining ushbu bosqichida u ritorika muallimi sifatida Milanga sayohat qildi. Bu yerda Avgustin yepiskop Ambroziy (Ambrose, 339—397)ning va'zlari ta'sirida qariyb o'ttiz yoshida xristianlikni qabul qildi. Avgustin Shimoliy Afrikaga qaytib keldi va yepiskoplik qila boshladi. Butun qolgan umrini u cherkovga bag'ishladi. Avgustin 430-yilda, ya'ni vandallar G'arbiy Rim imperiyasiga bostirib kirgan davrda vafot etdi. Avgustin lotin tilida juda ko'p kitoblar yaratdi. Shulardan faqat eng mashhur to'rttasini tilga olib o'tamiz.

«Akademiklarga qarshi» asarida Avgustin skeptitsizmni rad etadi va o'zining skeptitsizm bilan qiziqqan davrini tanqid qiladi. «Erkin iroda haqida» unda yovuzlik muammosi va iroda erkinligi muhokama qilinadi. «Va'z» asarida Avgustin unda o'z hayotidagi murakkab ma'naviy kurashlarni ochib beradi. Bu kitobda ilk grek antik davridan tugab borayotgan xristian antik davriga o'tish ko'rsatiladi. Avgustin unda ratsional grek fuqarosi bo'lib emas, balki alohida individ, xistuyg'ular aqldan ustun keluvchi ruh va tananmg ichki kurashiga berilgan shaxs sifatida namoyon bo'ladi. «Xudo shahri haqida» asarida Avgustin tarix haqidagi o'z tasavvurini va ikki shahar: «Podsholik» — Zamin shahri va Xudo shahri haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi.

O'rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor berdilar. Masalan, Avgustin Ipponskiy (353-430-y.) birinchi bo'lib kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan.

Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa,, Duns Skott (1265-1308-y.) ning ta'limotida yaqqol kokrsatildi. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori luradi.

Anzelm Kenterbenskiy (1033-1109-y.) va Shampolik Vilgelm (1121-1170 y.) lar realizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari edi. O'rta asrlarda psixologiya filosofiyaning bir qismi edi. Filosofiyaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi, u teologiyaning dinning xizmatkori deb hisoblanardi, psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini — ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi. Binobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli sxolastik filosofiya, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rni va ahamiyatini yo'qotgan.

Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha ko'rimshlariga emas, faqat hozir biz psixika deb atagan darajaga nisbatan qo'llana boshlandi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ulami nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, Galen (II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarini yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari «ong» tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

3. V—XI asrlarda Yevropa psixologiyasining rivojlanishi. Bulun O'rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, falsafa va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o'rin egalladi. Bu masala bo'yicha V asrdayoq ikkita oqim determinizm va indeterminizm paydo bo'lgan.

Deterministlar (lotinchadan *determinare* belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga bo'ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan. o'z sabablari bilan belgilanadi, deb ta'lim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli hamda zaruriyatga bog'liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi.

Determinizmda esa idealistik tendensiyalar ifodalangan edi. Umumiy va mavxum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'lmaydi. Bunda ikki oqim realistlar bilan nominalistlar o'rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar umumiy tushunchalar («universalialar» o'sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv xolda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog'liq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (g'oya) lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g'oyalarning tug'ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, xolos.

Realizm ilk bora O'rta asrlar falsafasida hukm surdi. O'rta asrlarning ravnaq topish davrida (taxminan 1250-yillar) Foma Akvinskiy mo'tadil realizm g'oyasini avval surdi. Universalialar Xudoning fikrlashida, yakka narsalarda va inson tafakkuridagi abstraksiya tarzida mavjud bo'ladi. Ammo tugab borayotgan O'rta asrlarda birinchi o'ringa nominalistlar, masalan, Okkam va keyinroq Lyuter ko'tarildi.

F. Akvinskiy hayoti: Foma Neapol shahri yaqinidagi Akvino qishlog'ida dunyoga keldi. U Monte Kassino benediktchilar monastirida tarbiyalandi, Neapol universitetida tahsil oldi. Ota-onasining istagiga qarshi o'laroq, u yaqinda tashkil qilingan «Dominikanlik» ordenining monaxi bo'ldi. Uning otasi graf Landolf Akvinskiy qirol Fridrix II saroyida ritsar bo'lgan.

Foma Neapol dorilfununining tayyorlov kulliyotida falsafa va mantiq ilmini o'rgandi. U 17 yoshida Parijga jo'nadi va uch yil davomida o'z davrining nihoyatda mashhur olimi Buyuk Albert fon Bolshtedt qo'lida tahsil oldi. Foma 1249-1251-yillarda ustozi Buyuk Albertga ergashib, Kyoln shahriga boradi va u yerda talabalarga ilohiyotdan saboq beradi. 1252-yilda esa Parijga qaytadi va Parij dorilfununida yirik ilohiyotchi olim sifatida ish boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay shogird ustozidan o'zib ketadi. Foma Buyuk Albertni yo'lda qoldirib, o'z ilmi bilan hammani hayratga soidi. Dunyoning turli burchaklaridan ko'plab nasroniy o'spirinlar uning huzuriga oqib kela boshlashadi. O'ta muloyimligi va yuvoshligi uchun Fomaga «farishta doktor» deb nom berishgan.

Foma 1272-yili Italiyaga jo'naydi va qadrdon Neapol dorilfununida ilohiyotdan dars bera boshlaydi. Shunisi hayratlanarii-ki, bu ilohiyotchi olimning ilmiy asarlari lug'ati qariyb 13000000 atamadan iborat. Bu raqamning salmog'ini anglab yetishingiz uchun mana bu dallilarga diqqat qiling:

- rus tili ilmgohining mallumotlariga qaraganda, rus tilida jami 440000 ta so'z mavjud;
- sermahsul ijodkor A.S.Pushkinning asarlarida jami 60000 ta so'z ishtatilgan.

20 yoshida Foma Parij universitetiga tahsil olish uchun yo'l old va ma'ium vaqt Kyolnda bo'lgach, bu yerga yana tahsilni davom ettirish uchun qaytib keldi. 1245-1248-yillarda u xristianlik bilan aristotelizmni birlashtirish ustida ish olib borgan Albert Buyukning qo'lida tahsil oldi.

Foma bir umr ishlab va o'qib o'rganish uchun sayohat qilib yashadi. U 50-yilgina umr ko'rganiga qaramay juda ko'p asarlar yaratdi. U 1323-yilda o'limidan so'ng 49-yil o'tib cherkov tomonidan ilohiylashtirildi. 1879-yilda uning ta'limoti Rim katolik cherkovining rasmiy falsafasi sifatida tan olindi.

Fomaning eng mashhur asarlari bo'lib, «Teologiya summasi» va «Katolik e'tiqodining majusiylikka qarshi haqiqatlari summasi» nomli teologiya bo'yicha darsiiklari hisoblanadi. Bu katta va tez yozilgan asarlarga qo'shimcha ravishda u falsafiy va teologik mazmunda juda ko'p asarlar yaratdi. Ular orasida «Bibliyaga sharhiar», «Knyazlar hukmronligi haqida» va «Bahsli masalalar» asarlari ham bo'lib, ular yovuzlik, haqiqat, ruh va boshqa shu kabi muammoiami ko'taradi. Fomaning quyidagi asarlari bizgacha yetib kelgan: «Tafakkurning yaxlitligi xususida ibn Rushdga qarshi mulohazalar», «Olamning manguiligi haqida vaysaqilarga qarshi mulohazalar», «Mo'jizalar xususida», «Ollohning qudrati xususida», «Farishtalar xususida».

«Iblislar xususida», «Tabiatning sirli ishlari xususida», Arastuning Metafizika kitobiga sharh» va hokazo. Foma 1274-yilning bahorida vafot etdi.

Anzelm Kenterbenskiy (1033—1109-y.) va Shampolik Vilgelm (1121-1170-y.) lar realizmning eng koʻzga koʻtangan vakillari edi.

Nominalistlar (lotinchadan. *nominale* — nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat predmetlarning nomlaridir, deb hisoblaydilar. Realistlarga qarama-qarshi oʻlaroq, nominalistlar faqat individual sifatlariga ega boʻlgan alohida-alohida narsalarnigina real mavjuddir, deb daʼvo qildilar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir sinfga kiritadigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan soʻzlardir. Nominalistlarning taʼlimotlarida baʼzi bir Oʻrta asr mutafakkirlarining materialistik tendensiyalari ham ifodalangan.

Nominalizmning eng koʻzga koʻtangan vakillari I. Rosselin (1050-1125-y.), Duns Skott (1265-1308 y.), Vilyam Okkam (1285-1349-y.) lar edilar. Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham baʼzi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon boʻldi. Masalan, Oʻrta Oʻsiyolik shifokor va faylasuf Ibn Sino (980-1037-y.) va Arab mutafakkiri Ibn Rashid (1125-1198-y.)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» oʻrganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qoʻzgʻovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qoʻyadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar oʻrtasida yaqin aloqa va bogʻlanishlar oʻrnatishga intiladilar.

Uilyam Okkam hayoti: Ingliz faylasufi Uilyam Okkam Londonning janubiy gʻarbida joylashgan Okkam shaharchasida tugʻilib oʻsdi. U Oksford dorilfununining ilohiyotchi olimi Duns Skott (1266-1308) qoʻliga taʼlim oldi. Uilyam 1324-yilga qadar Oksford dorilfununida tahsil oldi va oʻqituvchilik qildi. Bu ilm dargohida tez-tez ilmiy munozaralar, muhohaza, himoyalar oʻtkazilib turilardi, ilmiy bahslarda odatda talabalar oʻzlarining muayyan fikrlarini oʻrtaga tashlashar, boshqa qatnashchilar esa unga eʼtiroz bildirishardi. Talaba oʻz fikrini qatʼiy himoya qilib, ularga munosib javob berishi munozara ishtirokchilarining asosiy sharti hisoblanardi. Bunday bahslar odatda kskin, hayajonli bir vaziyatda oʻtar va koʻpincha mushtlashuv bilan (ugardi).

Uilyam ilohiyot magistri darajasiga erishgan olim. U fan tarixida yangi uslubiy qoidalar muallifi sifatida nom qoldirdi. Faylasufning bu qoidalari keyinchalik «Okkam ustasi» deb nom olgan. Okkamning mashhur «ustasi»ni oʻsimlikning ortiqcha novdalarini kesib tashlovchi tokqaychi kabi bilish, anglash daraxtidagi tekinxoʻr atamalarini yoʻqotishga xizmat qilgan. Okkam ilmiy bilish uslubida oddiylik, soddalik tamoyillariga rioya etishni afzal hisoblagan.

Okkam 1323-yilda Oksford dorilfununi kansleri bilan janjallashib qoladi. Kansler faylasufga qator ayblar taqab, Papa Ioann XXII ga xabarnoma yoʻlidaydi. 1324-yilda Okkam Papa Ioann XXII ning Avinondagi qarorgohiga joʻnatiladi. U Avinon ibodatxonasining lurasida toʻrt yil sud hukmini kutib yotadi va 1328-yilning may oyida olmon imperatori Lyudvig IX Bavarskiy huzuriga qochib boradi. Faylasuf umrining oxirigacha Olmoniyada yashaydi. 1349-yili Uilyam Okkam Myunxen shahrida vabo bilan ogʻrib, vafot etadi. Bizning bilimimiz sezgilarni tufayli hosil boʻladi, deydi Okkam. Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham baʼzi bir psixologlarda inateria 1 istik element va tendensiyalar namoyon boʻldi. Masalan, Oʻrta Oʻsiyolik shifokor va faylasuf Abu Ali ibn Sino (980-1037y.) va arab mutafakkiri ibn Rashid (1125-1198-y.)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» oʻrganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qoʻzgʻovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qoʻyadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar oʻrtasida yaqin aloqa va bogʻlanishlar oʻrnatishga intiladilar.

Qadimgi Rossiyada kitob madaniyati boshlanishi bilan (X—XI asrlarda) psixologiya sohasida Gʻarb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan boʻlsa, xuddi oʻsha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi. Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskning (673-777-y.) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «Haqiqiy iymon haqida» degan asarlari edi.

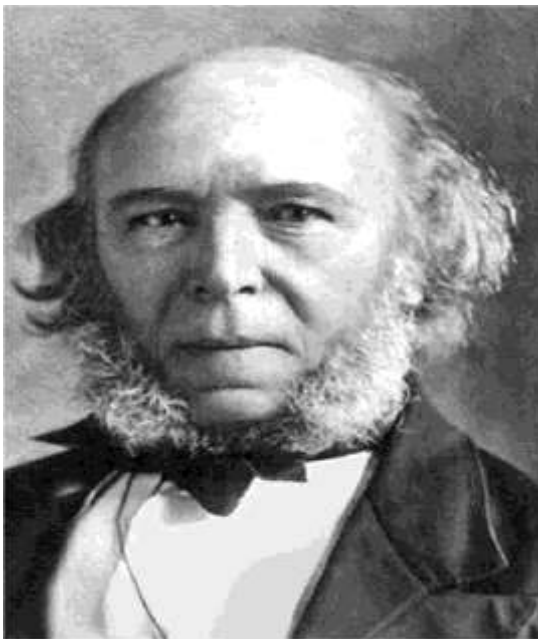
I. **Damaskin** taʼlimotiga koʻra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U soʻz, aql-idrok hamda erkin irodaga ega boʻlgan gʻayri jismoniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi

biian birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq: masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi deb ta'kidlaydi. Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishga ojizlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va xissasi ko'rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyani undan qolgan meros deb xisoblash mumkin.

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi: u teologiyaning — dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li biian dinning ba'zi qonunqoidalariniruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolami asoslash mumkin edi. Binobarin, ilmiy metodiarning kelib chiqishi mukammalashuvi tufayli sxolastik falsafa bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rni va ahamiyatini yo'qotgan.

3. Kollektiv organizm. G.Spenser

Spenser (Spencer) Herbert(27.4.1820, Derbi 8.12.1903, Brighton), eng. faylasuf, sotsiolog va siyosatchi. mutafakkir, jon S. Mill bilan birga britning eng taniqli vakili. pozitivizm. U avlodlar oilasida tug'ilgan. o'qituvchi, uy ta'limini oldi. Uning yoshligida u o'qituvchi, muhandis bo'lib ishlagan. D. kompaniya, 1848-53 da Liberal temirning xodimi. 1853 bilan merosni olganidan so'ng, u o'zini erkin o'rganishga bag'ishladi.lit. faoliyat. Ko'p. S. asarlari boshqa tillarga (shu jumladan rus tiliga) tarjima qilingan bo'lib, bu ma'noni anglatadi. ilmiy yo'nalish darajasi. va filofs. munozara 2-qavat. 19 ichida.ingliz tilida so'zlashadigan dunyoda ham, tashqarida ham.

Uslubiy ta'sir ko'rsatdi. O. Kontning qarashlari, garchi uning izdoshi o'zini o'zi hisoblamagan bo'lsa-da ("cont falsafasi bilan kelishmovchilik sabablari to'g'risida", rus. o'tish: saytda harakatlanish, qidiruv Erta ishlarda, biologik ta'siri ostida. J. B. Lamarck, K. Baer va boshqalar tushunchalari, S. markazni

shakllantirdi. uning nazariyasi printsipli evolyutsiya g'oyasi. Charlz Darvindan farqli o'laroq, S. bu kontseptsiyani butun olamga noorganik, organik va "superorganik" (ya'ni, inson jamiyati) tabiatiga tarqatdi. Evolyutsiya bilan belgilanadi. har qanday ob'ektni "noaniq, bir-biriga mos kelmaydigan bir xillik holatidan muayyan, izchil heterojenlik holatiga" yoki "integratsiyalashuv bilan birga differentsiatsiya"sifatida bosqichma-bosqich va tabiiy o'tish sifatida. Evolyutsion rivojlanish jarayonida har qanday tizimning tuzilishi murakkablashadi va uning qismlari va elementlari bir-biriga bog'liqdir, shuning uchun tizim butunligi ichki, uyushgan va tashqi sharoitlarga moslashadi.

Mutafakkir sifatida entsiklopedik. omborxona, S. universal evolyutsiya g'oyasi bilan bog'langan "sintetik falsafa" ni yaratish vazifasini qo'ydi. Rejasi 1850-larda pishgan bu sintez bir qator katta bloklarni o'z ichiga olgan: "birinchi tamoyillar" (birinchi tamoyillar, rus tilida. "asosiy tamoyillar") va ularga asoslangan "tamoyillar" yoki "asoslar", xususiyy fanlar biologiya, psixologiya, sotsiologiya, axloq.

Ijtimoiy jihatdan eng mashhur. S. tushunchasi, uslubiy. bir tomondan, jamiyatni inson tanasi bilan taqqoslashning qadimiy g'oyasini qayta tiklaydigan va novoevropaning "mexanikizm" ga qarshi bo'lgan organizm asosidir. jamiyatni sun'iy agregatga o'xshatgan ijtimoiy shartnoma nazariyalari, "mashina" boshqa tomondan. Jamiyat tabiiydir. sobstvdada ishlaydigan tizim. ularning qismlari "mexanik" yig'indisiga ega bo'lmagan qonunlar, u o'ziga xos xususiyatlarga ega alohida qismlarga (holizm) ega bo'lmagan yangi fazilatlarini ishlab chiqarish qobiliyati.

"Organizm metafora" doimiy ravishda S tomonidan amalga oshiriladi. va ijtimoiy organizmlar: ularning rivojlanishining asosiy sharti elementlarning o'zaro ta'sirini kuchaytirish (jamiyatda-aholining o'sishi, hududlar va tabiiy resurslarni rivojlantirish) bilan birlashtirilgan massa o'sishi; buning natijasi tananing tuzilishining murakkabligi va uning qismlari va quyi tizimlari tomonidan bajariladigan funktsiyalarni farqlash (jamiyatda-mehnat taqsimoti, kasb-hunar va faoliyatning ilg'or ixtisoslashuvi); natijada, elementlarning bir-biriga bog'liqligi darajasi oshib boradi, bu esa yanada barqaror va ichki integratsiyaga aylanadi, shu jumladan.o'ziga xos tarkibiy qismlarning asosiy o'zgarishlariga qaramasdan, tuzilmalar va funktsiyalarning takrorlanishi tufayli.

Shu bilan birga, biologik. va ijtimoiy organizmlar bir qator asosiy farqlarga ega: 1) biologik esa. tananing elementlari zudlik bilan bo'lgan "o'ziga xos tanani" hosil qiladi. jismoniy. aloqa, jamiyat "diskret", uning birliklari fazoviy bo'lingan, ular ko'proq avtonom va mobil va bu " diskret " ramziy ma'noda orqali bartaraf etiladi. vositachilar, birinchi navbatda til; 2) biologik. hujayraning tanasi butunlay ular tomonidan yaratilgan butunga bog'liq bo'lib, unga bo'ysunadi va hayotning shaxsiy tuyg'usidan mahrum bo'ladi va organizmning birligi asab tizimining ishi bilan ta'minlanadi; jamiyatda mutaxassislik yo'q. "miya" (sensorium socialis yoki "ijtimoiy tuyg'u") kabi organ va uning "asab hujayralari" butun vujudga taqsimlanadi, chunki u psixikaga ega bo'lgan inson shaxslaridan iborat. o'zini his qila oladigan, o'ylaydigan va erkin harakat qiladigan faoliyat. Shuning Uchun S. jamiyatda, uning qurilma o'ziga xosligi tufayli, butun bir qismi qismlarga xizmat qilishi kerak, aksincha, ya'ni. jamoaning foydasi, uning nomidan ajralib turadi. institutsional tuzilmalar, shu jumladan davlat, uning tarkibiy elementlarining afzalliklaridan qat'i nazar, ko'rib chiqilishi mumkin emas, ya'ni.odamlar

Jamiyat tushunchasi. S. ning rivojlanishi ikki turdagi ijtimoiy tashkilot "harbiy" (harbiy) va "sanoat" (sanoat) jamiyatlarini ajratishga asoslangan. Harbiy. jamiyat ijtimoiy tuzumning eng qadimiy, "asosiy" shakli bo'lib, urushlar va guruhlararo to'qnashuvlar tsivilizatsiya tarixining dastlabki bosqichlarida o'ynagan roli tufayli. Davlat harbiylarning doimiy tahdidiga munosabat sifatida shakllanadi. siyosiy munosabatlarning dolzarb institutsionalizatsiyasini amalga oshiradigan to'qnashuvlar. guruh ichidagi tengsizliklar, xususan, harbiy xizmatchilarning kuchini mustahkamlash orqali. tinchlik ustidan ozchiliklar (keyinchalik qabila zodagoni bo'lish), preim. dehqon, aholi. Harbiy. jamiyat majburiy ravishda ajralib turadi. hamkorlik, otd. inson bu erda vositadir va guruh (jins, qabila, klan, davlat) maqsaddir; shaxsiy ustidan jamoaviy o'zini himoya qilishning primati tasdiqlanadi. Asosiy. insonning ijtimoiy vazifasi intizom va bo'ysunishdir. Ijtimoiy qurilma uchun harbiylar. jamiyat markazlashtirish, qat'iy ierarxik bilan tavsiflanadi. vaziyat pozitsiyalarini tashkil qilish va bo'ysundirish, shuning uchun marosim va marosim amaliyotlari alohida ahamiyatga ega. Bu jamiyat, odatda, juda konservativ, "yaqinlik", avtarkiya, tashqi aloqalarni kamaytirish, shu jumladan, iqtisodiy va savdo. Ijtimoiy nazorat tizimi OSN sifatida zo'ravonlikka asoslangan. asbob. Davlat. va harbiy. quvvat muqaddaslashtirilgan, ilohiy va dunyoviy ierarxiyalar ramziy ravishda birlashtirilgan. Hokimiyat va hokimiyatning begunohligi, poklanish, qurbonlik va hokazolarga ko'r-ko'rona ishonish keng tarqalgan.

Sanoat, sanoat jamiyati ijtimoiy evolyutsiyaning ikkinchi, keyingi bosqichini ifodalaydi, qisman idealizatsiya qilinadi. ushbu jamiyat ixtiyoriy hamkorlik va shartnoma munosabatlariga, o'zini o'zi boshqarish, markazsizlashtirishga, inson huquqlari va erkinliklariga hurmat, ideologiyaga asoslangan. plyuralizm, u shaxsiy hayotga aralashmaslikni nazarda tutadi, mustaqil fuqarolik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlaydi, iqtisodiy. va boshqa yangiliklar. Ushbu turdagi jamiyat doimo o'zgarib, institutsional mexanizmlarini takomillashtirishga intiladi. Har qanday jamoat tuzilmalarining faoliyatining yagona qonuniy maqsadi bu erda xalqning manfaatlari, ularning "baxt" va "farovonlik", davlatning "mavhum qiziqishi" emas.

"Harbiy" jamiyatlarning "sanoat" ga bosqichma-bosqich qayta tug'ilishi asosiy omilni tashkil etadi. vektor tarixchi. modernizatsiya jarayoni S. V. optimistik tomonidan tasvirlangan. ranglar, garchi u "qaytariladigan" tendentsiyalar va harbiy-etatistik namunadagi ijtimoiy tizimlarning yangilangan o'zgarishlari paydo bo'lishiga imkon bergan bo'lsa-da (bu jihatdan S. ayniqsa, ideologiyani tahlil qildi. sotsializm dasturi).

Siyosiy. S. nazariyasi-eng ko'p ta'qiblardan biri. klassik tarafdorlari. 19 liberalizm., iqtisodiyotni qo'llab-quvvatladi. "laissez-faire" ("laissez-faire" deb ataladi), davlatning fuqarolik jamiyati ustidan hukmronligiga qarshi bo'lib, OSN shaxslarining ijtimoiy ahamiyatga ega tashabbuslarini ko'rib chiqdi. jamiyat manbai. farovonlik va taraqqiyot.

S. birinchilardan biri sistematik edi. ijtimoiy institutlarni va ularning vazifalarini tahlil qilish. Har qanday jamiyat tarkibida S. uchta kichik tizimni samarali, tarqatish va tartibga solishni va OSN ni tanladi. institut guruhlarini institutlarni uy, marosim, siyosiy, cherkov, professional va sanoat deb hisoblashgan. "Organik metafora" S. 2-qavat sotsiologiyasida "organik maktab" vakillarining asarlarida dastlabki tushuntirish modeliga aylandi. 19-boshlanish 20 asr. "eng moslashtirilgan omon qolish" (fittestning omon qolishi) va ijtimoiy evolyutsiya jarayonida amalga oshirilgan "tabiiy tanlov" ijtimoiy darvinizm tarafdorlari tomonidan faol ishlatilgan. Ijtimoiy hayotni tizimli tashkil etish tushunchasi, S. tomonidan biologik tilda ifodalangan. analoglar, issiqlik ta'siriga uchragan. E. Durkheim asarlarida tuzatish, keyin T. Parsonsning strukturaviy funksionalizmida va boshqalar.

1. Qadriyatlar konsepsiyasi.

Qiyamat-bu kishi ongli ravishda yuqori narxni qadrlashdan ko'ra belgilaydi va boshqa narsalarni qurbon qilishga, kuch, vaqt yoki pul to'lashga tayyor. Bu, insonning o'zi yashaydigan narsaga, nimaga intilayotganiga va uning saylovida qanday boshqarilishiga ishonishi shartsiz ahamiyatga ega. Har birimiz sevgan, qadrlaydigan va hayotimizda ko'proq bo'lishini istagan juda muhim narsaga egamiz.

Mana, bir kishi mashina sotib oldi. U mehr bilan yuvadi, diqqat bilan jilolanadi, mehr bilan gapiradi – bu uning qiymati. Lekin bir kishi qiz bilan uchrashdi va mashinasiga afsuslanmadi, qizni shahar atrofida va shahar tashqarisida silkitdi. Qiz uning uchun katta ahamiyatga ega edi. Lekin onasi bolaga shoshiladi, u ular bilan o'ynashni yaxshi ko'radi, u muvaffaqiyatlaridan xursand – uning qadri-qimmatini bolasi. Mualliflik huquqi © 2016 ushbu saytdagi barcha rasmlar va videolar namoyish etilmoqda.

Insonning barcha hayotiy qadriyatlari emas, balki hamma ongli yoki osonlik bilan amalga oshiriladi. Behush qadriyatlar haqida gapirish-bema'nilik, ongsiz, insonning intilishlari, motivlari, istaklari bo'lishi mumkin, ammo qadriyatlar emas. Qadriyatlar faqat ong nuri ostida o'sadi. Ba'zan insonning qiymat belgilari bir yoki ikkita xarakterli so'z bilan ifodalanishi mumkin (rivojlanishning qiymati yoki konforning qiymati), ko'pincha ma'lum bir falsafaning ramkasida va hayotning tegishli texnologiyasi bilan ta'minlangan juda keng e'tiqoddur. Majoziy ma'noda, bu so'zlar-rahbarlar (teglar, qiymat teglari) so'zlari va tushunchalarining quyruqlari, ular bilan bog'liq bo'lgan chastota (ehtimollik): insonning qiymat doirasi cho'zilgan Lokomotivga o'xshaydi.

Misol uchun, hayot qiymati sifatida ma'naviyat yoki sevgi haqida gapirish, hayotning o'ziga xos darajasiga qadar hech narsa demaydi.

Jamiyatda umumiy norma sifatida qabul qilingan ijtimoiy qadriyatlar mavjud, guruh qadriyatlari (keksa avlodning qadriyatlari o'smirlarning qadriyatlaridan farq qiladi), oilaviy qadriyatlar bor va shaxsiy qadriyatlar shaxsan men va shaxsan sizniki. Barcha odamlar uchun qadriyatlar bor, lekin "har bir narsani hayotdan oling", pivo va kompyuter o'yinlari kamdan-kam hollarda yuqori qadriyatlarga ega bo'ladi. Ta'lim berish, qadriyatlarni ko'tarish vazifasi har doim ham dolzarbdur.

Instrumental va terminal qiymatlarini farqlash muhimdir. Foyda haqida gapirganda, bu narsa uchun foyda, bu ba'zi vosita, bu qiymat instrumentaldir. Vaziyat qadriyatlari(samolyot chiptasi), professional (dissertatsiyani himoya qilish bo'yicha diplom) va oddiy shaxsiy manfaatlar bularning barchasi hayotiy qadriyatlarga qarshi bo'lgan narsalarga qarshi. Terminal qadriyatlari insonning hayotiga taalluqli eng muhim narsani, o'z shaxsiy vazifalari, ehtiyojlari va manfaatlaridan qat'i nazar, inson uchun qimmatli narsalarni tasvirlaydi.

Onam. Vatan. Onam-bu kirni kirdan ko'ra arzonroq yuvish emas, balki uning onasi. Har bir inson uchun Vatanni himoya qilish uning shaxsiy manfaatlaridan tashqariga chiqadi (u shaxsan o'lishi mumkin), lekin Agar inson o'z Vatanini himoya qilishga tayyor bo'lsa, u uchun ona er bu qadriyat.

Afsuski, terminal qadriyatlarining aksariyati chiroyli so'zlar bo'lib, odamlar kamdan-kam hollarda haqiqiy narsaga ega. Ko'pchilik o'zlarining yuksak qadriyatlari orasida donolik, sevgi va tinchlik deb atashlari mumkin, ammo ularning haqiqiy hayotiga bu so'zlar juda uzoq munosabatlarga ega.

Odamlarning hayotidagi qadriyatlarning ahamiyati juda abartilidir, aslida, ularning hayotidagi qadriyatlar juda kam va kamdan-kam hollarda boshqariladi. Ularning qadriyatlari haqida gapirish, yo'qolgan qadriyatlar haqida gapirish tabiiydir, lekin o'z qadriyatlarini amalga oshiradigan har bir harakat bilan yashash qiyin va juda ko'p odamlar uchun ochiqdir. Odamlarning aksariyati inson sifatida emas, balki organizm sifatida yashaydi va inson hayoti faqat odatlar va sharoitlar, ya'ni tashqi retseptlar, maydonning ta'siri va ichki ehtiyojlar, his-tuyg'ular va sharoitlar bilan belgilanadi.

E'tibor bering: bu e'tiqod va qadriyatlar ro'yxatida yo'q, bu toifalar inson tanasi kundalik hayotidan tashqarida. U faqat qadriyatlarga ega, u faqat ular haqida so'ralganda ularni eslaydi. Biroq, agar psixologlar insonni yoqimli qilishni xohlasalar, ularning har qanday tanlovi va afzalliklari, shu jumladan, yangi bluzani impulsiv sotib olish, uni qimmatli saylovlar deb atash mumkin. Biror kishi uchun bu yoqimli haqiqat bo'ladi, fan uchun "qiymat" atamasining keng talqin qilinishi asossiz.

E'lon qilingan qadriyatlardan farqli o'laroq, hayotiy qadriyatlar-uning hayotini tashkil etadigan insonning qadriyatlari. Agar siz yangi yil uchun o'tgan yilni umumlashtirish va kelgusi yil uchun rejalar tuzish odatiga ega bo'lsangiz, bu sizning hayotiy qadriyatlaringiz bilan shug'ullanish uchun juda yaxshi vaqt. Siz uchun juda muhim bo'lgan narsalarni yozib olish va hayotingiz hayot qadriyatlaringizga mos kelishiga ishonch hosil qilish juda foydali. Faqat rivojlangan shaxs o'z qadriyatlariga asoslangan holda yashaydi: uning qadriyatlari uning maqsadlaridan kelib chiqadi, maqsadlar rejalariga kiritiladi, rejalar ishlarning tartibiga belgilanadi, shundan keyin shaxsiyat ishlaydi. Vaqti-vaqti bilan emas, balki sizning ataylab qadriyatlaringizga ko'ra, siz qanchalik ko'p harakat qilsangiz, inson-shaxs sifatida harakat qilasiz.

Falsafani, psixologiyani shakllantirish va rivojlantirishning barcha bosqichlarida tadqiqotning muhim ob'ektlaridan biri insonning qadriyatlari edi. Zamonaviy dunyoda inson mavjudligining qadriyatlari muammosining nazariy asoslarini tushunish va tushunish ilmiy bilimlarni birinchi o'ringa qo'yadi. XX asrning tadqiqotlarida shaxsning qiymat yo'nalishlari ko'plab ilg'or g'oyalar, turli xil psixologiya maktablarining natijasidir. Mahalliy va xorijiy psixologiyada ishlarning chuqur o'rganilishi va taqdimotiga qaramasdan, bugungi kunda bu muammoni to'liq tushunish imkonini beradigan yagona nazariya yo'q. Qadimgi faylasuflar (Aristotel, Laertes Diogenes, I. Kant va boshqalar) qimmatbaho narsalar haqida savollar tug'dirdi. "Qiymat" atamasi XIX asrda 60-dan ijtimoiy fanlar vakillari tomonidan faol ravishda qo'llaniladi. va XX asrning birinchi o'n yilligida. qiymat nazariyasi-axiologiya mavjud bo'lib, unda turli xil falsafiy maktablar ko'rsatilgan. Birinchi marta qadriyatlar masalasi Sokrat tomonidan uning falsafasining asosiy nuqtasini yaratgan va u qanday yaxshi narsalar haqida savol shaklida shakllantirilgan. Yaxshiyamki, amalga oshirilgan qiymat-foйда. Ya'ni, bir xil medalning ikki tomoni qiymati va foydasi. Qadimgi va o'rta asr falsafasida qadriyatlar masalasi to'g'ridan-to'g'ri mavjudlik masalasiga kiritilgan: mavjudlikning to'liqligi axloqiy va estetik g'oyalarni ifodalovchi shaxs uchun mutlaq qiymat sifatida tushunilgan. Platon kontsepsiyasida yagona yoki yaxshi bo'lish, yaxshi va go'zallik bilan bir xil edi. Falsafaning butun platonik filiali, Hegel va Crochegacha bo'lgan qadriyatlar tabiatiga nisbatan bir xil ontologik va Holistik talqin [6]. "Qiymat" fenomenining mohiyatini aniqlashning murakkabligi uning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Adabiy manbalarda "qiymat" kontsepsiyasining yuzdan ortiq ta'riflari mavjud bo'lib, unda ushbu muammoning turli yondashuvlari va tomonlarini ko'rib chiqish taklif etiladi. Qadimgi rus va old slavyan tsnana "tavbani, tovon, jazo", keyingi — yunon: bu tushuncha etimologiyasi boshqa narsalar orasida sodir bo'lgan pravoslav shakli cēna, yanada sifat "qimmatli" va ism "narx", keladi. o'tish: saytda harakatlanish ,qidiruv Rus tilining lug'atlarida "qadriyatlar" ning bir qator ta'riflari berilgan: qiymat – narx, qiymat, muhim . Qiymat pul bilan ifodalangan narsa.

Ahamiyati, ahamiyati. Yuqori narxga ega bo'lgan narsa qimmatbaho narsadir. Hodisa, muayyan ahamiyatga ega bo'lgan ob'ekt, ba'zi jihatdan muhim, muhimdir. Qiymati(xazinani ko'ring, qiymatni ko'ring): xazina marvarid, qiymatdir. Narx-narx, qiymat (qiymat belgilari yoki qimmatli qog'ozlar) qadr-qimmat. Qiymat-bu shaxsning bir yoki bir nechta ehtiyojini qondirish yoki boshqa narsalarga almashish uchun ob'ekt tomonidan chiqarilgan qiymat. Qiymat-biror narsaning ahamiyati, ahamiyati. Madaniyat uchun muhim bo'lgan narsalar, hodisalar, odamlar, jamiyatning ma'naviy hayoti. Ma'naviy qadriyatlar. Qiymat-ahamiyati, ahamiyati, foydasi, foydasi. Tashqi tomondan, qiymat ob'ekt yoki hodisaning mulki sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, ahamiyati va foyda, chunki o'z-o'zidan ob'ekt ichki tuzilishi, tabiat emas, balki faqat ularga xos, lekin shaxsning ijtimoiy mavjudligi sohasida jalb o'ziga xos xususiyatlari sub'ektiv baholash, bir kishi ularni manfaatdor yoki ehtiyoj boshdan. "Qadriyatlar" tushunchasi U. L. Kolbning sotsiologiyasiga kiritilgan va Amerika sotsiologlari Uilyam Tomas va F. Znanetskiyning ismlari bilan bog'liq. Umuman olganda, sotsiologiyada qadriyatlar ijtimoiy xabardorlik va madaniyat elementlari bo'lib, shaxsga nisbatan normativ funktsiyalarni bajaradi. Ichki falsafada "qiymat" kontseptsiyasining rivojlanishining kelib chiqishi VP Tugarinov bo'lib, narsalar, hodisalar, g'oyalar odamlarning ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish vositasi bo'lib, ijtimoiy taraqqiyot va shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qilish qobiliyatiga e'tibor qaratdi. "Qadriyatlar – odamlar uchun zarur bo'lgan narsalar, hodisalar va ularning xususiyatlari (zarur, foydali, yoqimli va h.k.)... va muayyan shaxs o'z ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish vositasi sifatida, shuningdek, norma, maqsad yoki ideal sifatida g'oyalar va motivlar". Tugarinov V. P. "qiymat munosabati" tushunchasini ochib beradi: "odamlarning tabiat va ijtimoiy hayotning atrofidagi hodisalariga yondashuvida ikki doimiy bog'liq tomonni ajratib ko'rsatish kerak: nazariy va amaliy, hodisani o'rganish, o'zi va unga nisbatan amaliy munosabat. Birinchi holda, bir kishi savol tug'diradi: bu hodisa nima, uni qanday tushuntirish kerak, uning sabablari va sabablari nima? Ikkinchi holda, u bu hodisani qanday davolash kerakligini, agar u foydali bo'lsa, uni qanday ishlatishni yoki zararli bo'lsa, uni yo'q qilishni so'raydi. Nazariy va amaliy munosabatlardan o'tish uchun zarur bo'lgan vaqt-bu mavzuga nisbatan qiymat munosabati, uni qadriyatlarga bog'lash yoki uni qadr-qimmatidan voz kechish. Qiymatni tushunishning bu yondashuvi eng keng tarqalgan. Unga yaqin bo'lgan narsalar, hodisalar, jarayonlar, ijtimoiy sub'ektlarning hayoti uchun g'oyalar, ularning ehtiyojlari va manfaatlarining ahamiyatiga e'tibor qaratadigan olimlarning nuqtai nazari. Shunday qilib, va Vasilenko shunday deb yozadi: "qiymat-ma'lum bir inson, sinf, jamiyat hayoti uchun mavjud bo'lgan har qanday hodisa, narsalar, harakatlar ma'nosidan boshqa narsa emas; ularning hayotida bu mavjudotning roli". "Ahamiyatlilik" atamasini talqin qilish bilan bog'liq holda, ko'pchilik olimlar qadriyatlar sub'ektning hayoti uchun ob'ektlar va hodisalarning ijobiy yoki salbiy ahamiyatini ifodalaydi (Fermantatsiya, Vasilenko va, Drobnitskiy og, Kogon MS, qalam AA va boshqalar). Insonning ongida aks ettirishning sub'ektivligini hisobga olgan holda ob'ektlarni baholashda O. G. Drobnitskiy shunday deydi: "... odamlar ob'ektlarni qadriyatlar sifatida baholaydilar, ya'ni ularning qadr-qimmatini haqida g'oyalar yaratadilar". Qadriyatlar insonning asosiy kuchlarini amalga oshirish, axloqiy takomillashtirish, shaxsiy rivojlanish imkoniyati bilan bog'liq. A. I. Shemshurinning fikriga ko'ra, qiymat "asosiy axloqiy-yo'naltirilgan tushunchalardan biri bo'lib, unda insoniy ahamiyatga ega bo'lgan axloqiy toifalarning jamiyati mavjud bo'lib, ular mos yozuvlar sifatida xizmat qiladi". Qadriyatlar muammosi pedagogik adabiyotda ham ko'rib chiqiladi. Qadriyatlarni tarbiyalash masalalari "qiymat tomoni inson madaniyatining axloqiy, ekologik, siyosiy va boshqa tarkibiy qismlarining asosi"deb hisoblagan L. ya Gozmanning asarlarida ko'rsatilgan. L. ya Gozmanning shaxsiyatining axloqiy qiyofasini shakllantirish yo'llarini hisobga olgan holda, boshqa shaxsning o'z o'ziga xosligi, jismoniy va ma'naviy o'ziga xosligi, boshqa nuqtai nazar va o'z baholashlari, agar bu huquq bolalikdan har bir kishi tomonidan tan olingan bo'lsa, u shaxslar va umuman jamiyat. Har bir muayyan mavzudagi shaxsiyat tarkibida, umumiy psixologiyada, jamiyat va ijtimoiy guruhlarning faoliyati mahsuloti bo'lgan qadriyatlar alohida o'rin tutadi. Shunday qilib, S. L. Rubinshteyn shunday deb yozgan edi:" qiymatning mavjudligi insonning dunyoga nisbatan befarqligi emas, turli tomonlarning ahamiyati, inson uchun dunyoning jihatlari, uning hayoti uchun ". O'tish: Saytda Harakatlanish, Qidiruv Leontiev (psixologik qonunlar, shakllantirish va fenomenologiya ko'ra) ehtiyojlariga nisbatan Muxtor gapirgan ma'no manbalari, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy hayot

faoliyati uchun individual hayot faoliyati "bog'liq", deb ta'kidladi "ijtimoiy butun, singan rivojlantirish barqaror manfaatlari nuqtai nazaridan ob'ektlar va haqiqat hodisalar hayot mazmunini yoritadi va uning hayotining qadr-qimmati sifatida mazmunli sub'ektlar, ideal, to'g'ri model sifatida shakllantirilgan, haqiqiy o'zgarishning istalgan o'zgarishining invariant cheklov parametrlari spektrini belgilash. Bir qator mahalliy mualliflar uchun qiymatning me'yor, maqsad, ideal, lekin haqiqiy hayotda faoliyat yuritadigan tegishli sohaga aloqasi bilan tavsiflanadi. "Qiymatni hukm qilish" diniy xarakterga ega, ya'ni maqsad uchun belgilangan davlatni ko'rsatadi. Bu qiymat nima emas, balki nima bo'lishi kerak", deb hisoblaydi Om Bakuradze. Shuningdek, "qadriyatlar asosan ijtimoiy hayotning ideallari va shu asosda shaxsiy faoliyat"; VM rolin o'ziga xos ob'ektivlikning sun'iy shakllarida tasniflangan baholash tajribasining invariantga nisbatan mustaqil qiymatini tushunadi. G. ya. Golovnyh, I. S. Narskiy kabi bir qator mualliflar qimmatbaho buyumlarni maqsad va qadriyatlarga ajratdilar. Bunday yondashuv qadriyatlar ierarxiyasini o'rganish, mezonlarni aniqlashda samarali bo'ladi, lekin bu bo'linish juda shartli, chunki bir xil qiymat maqsad va vosita bo'lishi mumkin, ham harakat qilish, ham harakat qilish va faoliyat mezonlari. Biz umumiy qadriyatlar nazariyasi doirasida qiymat holatining turli tavsiflari, qiymat masalalarining bir tomonini chuqur o'rganish haqida gapiramiz, bunday yondashuvlarning har biri o'z mavjudligi va rivojlanishi huquqiga ega. Va mavjud yondashuvlarni to'g'ri va noto'g'ri deb ajratish xato bo'ladi. Muayyan ob'ektning ahamiyati, uning tomonlari inson ongidan qat'i nazar, mavjud, ammo ob'ekt ob'ekt haqida xabardor bo'lishdan oldin, mavzu uning qiymati haqida "bilmaydi". Xuddi shu usulning paydo bo'lishi, baholash mezonlari qiymat yaratmaydi, lekin uni aniqlaydi, ya'ni baholash mezonlari rasmiy rol o'ynaydi va ijtimoiy rivojlanishning samarasidir. Umuman olganda, ijtimoiy qadriyatlarni shaxsiyatga aylantirish jarayoni mavzuni ijtimoiy munosabatlarga, muayyan "mikrosredga" jamiyatning "qadriyatlari" ning" tarjimoni " bo'lgan ijtimoiy guruhga amaliy qo'shilish vaqtida amalga oshiriladi. Bir tomondan, u sub'ektni jamoaviy faoliyatga kiritish, muayyan jamiyatning qadriyatlarini o'zlashtirish va amalga oshirish jarayonida vositachilik qiladi, ya'ni. jamiyatning qadriyatlari va rivojlanish maqsadlariga va ijtimoiy guruhlarning ishlashiga muvofiq shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solish funktsiyalarini ta'minlaydi, Pogosyan ga . Boshqa tomondan, u mavzu uchun ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlarini ochadi (Dontsov Ai , Arutyunyan EA . Ob'ekt yoki hodisaning mulki sifatida qiymat ob'ektning ichki tuzilishi tufayli emas, balki tabiatan emas, balki uning insonning ijtimoiy hayoti sohasiga jalb qilingan muayyan munosabatlarning tashuvchisi. Shu bilan birga, muayyan shaxs tomonidan ushbu mavzu yoki hodisa alohida bo'lib, u individualdir va shuning uchun bir xil ob'ektni baholash baholash sub'ektlari mavjud bo'lgan darajada bo'lishi mumkin. Ularning xilma-xilligining haqiqiy asosi baholash mavzusining o'ziga xos xususiyatlari, uning ehtiyojlari va manfaatlarining o'ziga xosligi. Shu bilan birga, baholash ob'ektiv haqiqatning aksi hisoblanadi. Shu asosda takrorlanuvchi baholashlar har qanday ijtimoiy-madaniy ta'limning (guruhlar, umuman jamiyat) me'yorlari va tamoyillarini yaratadi, bu ularning inson xatti-harakatlariga ta'siri bo'yicha barqaror baholashdir. Ular mavzusi uchun katta "shaxsiy ma'noga" ega. Ularning ta'lim va o'zaro ta'sirining shaxsiy ma'nolari muammosi psixologiyada eng qiziqarli bo'lib, turli maktab va yo'nalishlar mualliflarining e'tiborini tortadi. Yuqori ierarxik darajadagi semantik tuzilmalarga – shaxsiy qadriyatlarga, V. V. Stolin o'z-o'zini anglash rejasiga hissiy va qimmatli munosabatni o'z ichiga oladi. Semantik tuzilmalar nafaqat xabardorlikda, balki tez-tez ongsiz shaklda ham mavjud bo'lib, L. S. Vygotskiyning fikriga ko'ra, ongning "yashirin" rejasini shakllantiradi. Insonning dunyoga bo'lgan munosabatining ma'nosini tushunish unga to'g'ridan-to'g'ri va avtomatik ravishda berilmaydi, lekin murakkab va o'ziga xos ichki faoliyatni talab qiladi, hayotini baholaydi, faqat ma'lum darajada ongni rivojlantirish uchun paydo bo'lgan maxsus "ma'no vazifasi" ni hal qiladi. Agar A. N. Leontiev o'zining nazariyasida "shaxsiy ma'no" tushunchasini D. N. Uznadze yoki V. A. Yadovning "Disposition" o'xshash tushunchasi sifatida ishlatasa, L. I. Bozhovich [4] shaxsiyat tuzilmasining tizimli belgisi "shaxsning ichki pozitsiyasi", aks holda uning yo'nalishi asosan hissiy hodisa hisoblanadi. B. D. Parygin aql-idrok kontseptsiyasini ishlab chiqdi, bu shaxsning yaxlit yo'nalishining ongli va hissiy tarkibiy qismlarini umumiy toifaga birlashtiradi. Xorijiy psixologiyada ularning ierarxiyasi o'rganilayotgan qadriyatlarga bag'ishlangan ko'plab ishlar mavjud. "Asosiy qadriyatlarning ko'p sonli ta'rifi ikkita asosiy paradigmaga aylanadi. Bu, eng kerakli, hissiy jihatdan jozibali, odamlarning ideal holatini ("erkinlik",

"xavfsizlik", "farovonlik") tasvirlashi mumkin bo'lgan juda mavhum tushunchalar haqida. "hayotning ma'nosi") yoki xatti-harakatlar yoki harakatlarning teng darajada chuqur hissiy jihatdan afzal qilingan rejimi ("halol", " mantiqiy", " toza") ". Birinchi guruh qadriyatlar – maqsadlar, inson hayoti uchun (terminal qiymatlari); ikkinchidan, qadriyatlar – u yashaydigan vositalar (instrumental qadriyatlar). Terminal qadriyatlari ustuvor ahamiyatga ega, chunki ular uzoq muddatli hayot nuqtai nazarini ifoda etadilar, inson hayotining mazmunini belgilaydilar. Inson qadriyatlarining umumiy xususiyatlarini va ularning shaxsiyat tuzilmasidagi o'rnini umimlashtirib, qadriyatlar insonning ichki tuzilishining eng muhim elementi bo'lib, insonning hayotiy tajribasi, uning barcha tajribalari bilan belgilanadi va bu shaxs uchun ahamiyatsiz, ahamiyatsiz bo'lgan muhim narsani ajratib turadi. Mavjud qadriyatlar majmui bir xil ongni shakllantiradi, bu esa shaxsiyatning barqarorligini ta'minlaydi muayyan turdagi xatti-harakatlarning uzluksizligi, ehtiyojlar va manfaatlarga yo'naltirilgan. Shu asosda qadriyatlar insonning motivatsiyasini tartibga soluvchi va deterministik bo'lgan dominant omil hisoblanadi. Shunday qilib, qadriyatlar ierarxik tizimga ega bo'lgan va shaxsiyat tarkibida faqat uning elementlari sifatida mavjud bo'lgan maxsus psixologik shakllardir. Biror shaxsning yo'nalishini boshqa qiymatlarga nisbatan, ya'ni tizimga kiritilmagan, uning ustuvorligini, sub'ektiv ahamiyatini hisobga olmagan holda, muayyan izolyatsiya qilingan ta'lim sifatida tasavvur qilish mumkin emas. Qadriyatlar tasnifi (an'anaviy) qiymati an'anaviy tasniflash uchun bo'linadi-moddiy (narsalar shaklida mavjud qadriyatlar kiyim kechak, oziq-ovqat, texnika, Ma'bad, rasm) ma'naviy-axloqiy, diniy, badiiy, siyosiy va boshqalar. Diniy (muqaddaslik), ma'naviy (yaxshi), estetik (yaxshi), huquqiy (adolat) shu bilan birga, moddiy qadriyatlar (ular ba'zan yaxshi deb ataladi) iqtisodiy, texnik va xush kelibsiz (sog'liqni saqlash holati, ekologiya) inson jismoniy mavjudligini qondirish qadriyatlar, va ma'naviy hisoblanadi falsafiy (haqiqat), insonning insoniy bo'lishini ta'minlaydigan siyosiy (jamiyat manfaati) qadriyatlar, uning mavjudligini ma'naviy mavjudot deb kafolatlaydi. Ammo moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondiradigan qadriyatlardan tashqari, tegishli ehtiyojlarni qondiradigan aqliy va ijtimoiy qadriyatlarni ajratib turadi. Shunday qilib, quvonch, baxt, insonning xohlagan va qadrlaydigan ruhiy farovonlik tajribasi ma'naviy yoki moddiy sohalariga tegishli emas. Ular ma'naviy va ma'naviy qadriyatlar emas. Ijtimoiy ehtiyojlar, shuningdek, ijtimoiy xavfsizlik, bandlik, fuqarolik jamiyati, davlat, cherkov, kasaba uyushmasi, partiya va boshqalar kabi muayyan qadriyatlardan qoniqish hosil qiladi. Ular, shuningdek, moddiy yoki ma'naviy qadriyatlar sifatida tan olinishi mumkin emas.

Pedagogikada insonparvarlik paradigmasining rivojlanishi inson va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirish, jamiyatning aqliy qobiliyatini tarbiyalash va tan olishning madaniy yondashuvi bilan tobora ko'proq bog'liq. Shu munosabat bilan o'quvchilarni an'anaviy ma'naviy qadriyatlarga yo'naltirish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Inson faoliyatida, haqiqatni o'zgartirishga qaratilgan ijtimoiy-madaniy faoliyat shakli sifatida muayyan ko'rsatmalar qadriyatlar mavjud. Bizning davrimizda qadriyatlar fikrdan tug'ilgan mohiyat, his-tuyg'ular, aql-zakovat, hurmat, e'tirof, hurmat bilan munosabatda bo'lish, hamma narsadan ustun bo'lgan hurmat deb ta'riflanadi. Qiymatning mazmuni ma'naviy va moddiy bo'linadi. Ular shahvoniy bilim mavjud emas, chunki oliy tartib qadriyatlar, haqiqat, yaxshi, go'zallik, erkinlik, donolik (falsafa) va boshqalar, ya'ni, kimning ob'ektlar faqat aql bilan ma'lum dunyoning barcha ma'naviy ideallari va tamoyillari o'z ichiga oladi. Boshqa buyurtmaning qadriyatlari aqlga asoslangan va hissiy tajriba bilan bog'liq bo'lgan mavzulardir.

Qadriyatlar-falsafa va sotsiologiyada ob'ektlar, hodisalar va ularning xususiyatlarini aniqlash uchun ishlatiladigan kontseptsiya, shuningdek, ijtimoiy g'oyalarni o'zida mujassam etgan va mos yozuvlar sifatida faoliyat yuritadigan mavhum g'oyalar.

Ilm-fan sohasida qiymat muammolarini shakllantirish tarixi antik davrdan (Platon, Aristotel) kelib chiqadi va hozirda turli lavozimlardan faol ravishda ishlab chiqilmoqda. Falsafiy tahlil predmeti sifatida ma'naviy qadriyatlar S. Anisimov, M. Hristenko, E. Yakovlev tomonidan ko'rib chiqiladi; Milliy, vatanparvarlik, maktab ta'limi tizimidagi ma'naviy qadriyatlar M. Kislovov, V. Martinshin, S. Stepanova, N. Taychinov; shaxsni shakllantirishda ma'naviy qadriyatlar o'rne G. Volkov tomonidan

ko'rib chiqiladi. Shaxsiy qadriyatlar tizimini yaratish muammosi bunday olimlarning tadqiqotlariga katta e'tibor beradi:

Insonparvar ta'lim paradigmasining aksiyologik rivojlanmaganligi sababli, keyingi tadqiqotlar an'anaviy qadriyatlarda avlodlarning uzluksizligini mustahkamlash va maktab ta'limini yo'qotish asosida ma'naviy-madaniy meros vazifasini, shuningdek, ma'naviy-axloqiy taraqqiyotning zamonaviy texnologiyalarida ta'lim-tarbiya amaliyotiga bo'lgan ehtiyoj va ularning doirasi cheklanganligi sababli jamiyatning ma'naviy yangilanishga bo'lgan ehtiyoji o'rtasidagi ziddiyatni talab qiladi.

Umuman olganda, zamonaviy pedagogikada ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishning dolzarbligini va eng muhimi, amaliy tarbiyaviy ishlarda bu muammoni ishlab chiqishning etarli emasligini ta'kidlash mumkin. Maqolaning maqsadi shaxs tarkibidagi ma'naviy qadriyatlar o'rnini aniqlashdan iborat.

Falsafada shaxsiyat ijtimoiy jihatdan aniqlangan va alohida ifodalangan xususiyatlarga ega bo'lgan shaxs sifatida tavsiflanadi. Shaxsiyatning xususiyatlari tug'ilishda emas, balki tegishli bo'lgan jamiyat tomonidan belgilanadi. Pedagogika va psixologiya shaxsni shaxsning ijtimoiy mohiyati, faoliyat va muloqot jarayonida shakllangan individual xususiyatlarning o'ziga xos to'plami sifatida belgilaydi. Bu " o'z o'rnini ega shaxs.. hayotga ongli munosabat, ongli ish natijasida kelib chiqqan dunyoqarash..."[Rubinstein sl, 1989, p.241]. Shaxsiyat "insonning o'ziga xos ijtimoiy xususiyatini anglatadi va insoniyat tomonidan to'plangan moddiy va ma'naviy tajribani assimilyatsiya qilish bilan bog'liq" [Lozova VI, Trotsko GV, 2002, p. 7] va bir tomondan ijtimoiy tajribani tayinlash o'lchovi va jamiyatga qaytib kelish o'lchovi bilan belgilanadi, boshqa tomondan moddiy va ma'naviy qadriyatlar xazinasiga munosib hissa qo'shadi " [Moyseyuk NS, 1999, p.29]. Ya'ni, inson bo'lish uchun inson o'z faoliyatida hayot va tarbiya bilan shakllangan ichki fazilatlarini namoyon qilishi kerak.

Shunday qilib, shaxsiyat muayyan axloqiy va intellektual etuklikka erishgan, o'z ongini va harakatlarini tahlil qilish qobiliyati va ehtiyoji bilan ajralib turadigan shaxsdir.

Insonning dunyoga bo'lgan munosabatini aniqlash, uning obrazini shakllantirish davrning qadriyatlarini ko'rish g'oyalari. Shunday qilib, insonning asosiy xususiyatlarini ijtimoiy, oqilona, faol shaxs, ajoyib hayot to'qnashuvlarini hal qilishda ijodiy mustaqil harakatlarga tayyor bo'lgan shaxs sifatida yanada rivojlantirishni davom ettirish uchun ishlab chiqilgan. Ular ong va insoniy xatti-harakatlarning ko'p qirrali qiymatini aniqlashga qaratilgan ta'lim yo'nalishini shakllantiradi. Ta'lim va ta'limning ushbu paradigmasi insonning ma'naviy dunyosining haqiqiy ko'p qatlamli tabiati va uning ijtimoiy tabiiy haqiqatiga turli xil aloqalari bilan uyg'unlashib, insonning ulkan ichki salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga imkon beradi.

Qadriyatlar va qiymat yo'nalishlari tizimi shaxsiyatning tarkibiy qismidir va uning yo'nalishining mazmunli tomonini belgilaydi. Bu dunyo, boshqa odamlar, o'z-o'zidan, dunyoqarash va motivatsiyaning asosi, har bir ijtimoiy qatlamning hayot kontseptsiyasi va turmush tarzi asoslari bilan bog'liq munosabatlarning asosi bo'lib, o'z navbatida, unga tegishli bo'lgan bolalar, o'smirlar, yoshlarning sotsializmiga ta'sir qiladi.

Shaxsning qiymat yo'nalishlari tizimi va asosiy hayotiy funktsiyalar tizimi o'rtasida muayyan aloqani o'rnatish uning faoliyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qiymat tushunchalari ta'limga bevosita bog'liq, chunki ta'limning mazmuni qadriyatlar tizimida ishlaydigan ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishdir. Agar siz o'sib borayotgan odamda qiymat yo'nalishlarini shakllantirmasangiz, madaniyat qadriyatlariga, jamiyatning qadriyatlariga tayanmang, ta'limning zamonaviy muammolarini hal qilish mumkin emas.

Xususan, insonning qadr-qimmati ongini asos qilib olgan insoniy sifat ma'naviyatdir. Shaxsga nisbatan ma'naviyat ikki haqiqatning birlashuvining ma'nosini anglatadi: bir tomondan, inson ruhi

o'zining tarixiy kontekstida madaniyatda sotsializm, ikkinchidan-ma'lum bir insonning ruhi. Ma'naviyat-ayni paytda ruhning harakatining natijasi va hech qanday moddiy narsalarni o'z ichiga olmaydi va ruhning shaxsiy namoyonidan tashqariga chiqadigan ideal haqiqatdir.

Ma'naviyat murakkab ko'p qirrali tushunchadir va axloqiy qadriyatlar uning asosi, asosidir. Qadr-qimmatni yo'naltirish, axloqiy jihatdan iqtidorli odamni yaratadi, ruhni ko'taradi va ruhning ma'naviy yuksalishining natijasi bo'lib qoladi, chunki ma'naviy-beg'araz, li-shennoy merkantil qiziqish, yaxshi va mazmunli joylar uchun vektor degan ma'noni anglatadi. Ma'naviyatning asosiy xususiyatlari: Iroda erkinligi, ijodiy yondashuv, muayyan hayot tamoyillarining muqaddasligi, hayotni faqat fiziologik ehtiyojlarni qondirish uchun bilish qobiliyati, motivlar balandligi, intellektualizm, ijtimoiy etuklik va yo'nalish, boshqa hayotga va boshqa shaxsga hurmat.

Falsafiy adabiyotda "ruhlar-nost" va "qiymat", "qiymat" va "ideal" (qiymat) tushunchalarini aniqlashga urinishlar mavjud va shu bilan qadriyatlar sohasini cheklaydi. "Davr g'oyasi, muayyan madaniyat ruhi, xalq ruhi yoki boshqa biror narsa deb atalgan narsa "qiymat" atamasi eng mos keladi. Va bundan keyin: "qiymat" kerakli " narsaning ma'nosini anglatadi [Abisheva AK, 2002, p. 140]. Albatta, davrning ruhi asosan inson va jamiyatning qadr-qimmatini bilan belgilanadi va ideallar muayyan qadriyatlar tizimining tarkibiy elementlari bo'lib, bu tizimdan inson uchun muhim bo'lgan boshqa narsalar va munosabatlarni istisno qilish, bu insonning haqiqiy mavjudligini bugungi kunda yo'q qilishdir. Inson har doim faqat kelajak uchun yashay olmaydi. Hozirgi mavjudlik yuqori qadriyatlarni amalga oshirishni istisno qilmaydi. Ma'naviyat, agar mavjud bo'lsa, hayotning har qanday harakatida namoyon bo'ladi, shuning uchun insonning ehtiyojlarini qondirish muhim emas: moddiy, jismoniy yoki ma'naviy.

Shaxsiy ong tarkibida muhim o'rin axloqiy qadriyatlarga tegishli bo'lib, ular insonning ma'naviy hayotining yadrosini tashkil qiladi. Mutaxassislar inson VME-schaet va boshqa tuzilmalar ma'naviy dunyo (masalan, diniy, estetik, epistemologik, etnologik va boshqa qadriyatlar), deb tushunish bo'lsa-da, aslida, qiymati jihatidan Doo-khovnost va axloq, deyarli sinonim sifatida ishlatiladi. Bizning fikrimizcha, axloqiy qadriyatlarga imtiyoz berilishi uchta sababga ega.

Birinchidan, axloq (axloq) baholashning eng universal vositasi. Bunday baho ostida insonning mavjudligi va faoliyatining barcha qatlamlari tushadi: axloqiy axloqsiz, munosib nолоyiq, haqiqat yolg'on, yaxshi yomon, yaxshi yomon.

Ikkinchidan, insonning ongli hayoti harakatlardan iborat va xatti-harakatlar axloqiy va axloqiy toifadir. I. Kant bu sohani " amaliy aql", ya'ni tanlov deb atadi. Harakat, qadriyatlar tizimi tomonidan aniqlangan ichki axloqiy erkinlik mavjud bo'lmasdan mumkin bo'lmagan axloqiy tanlov holati bilan belgilanadi. Amaldorning harakati boshqalardan asoslashni talab qiladi (ya'ni qiymat bayonoti, oqlanish), qabul qilish va tushunish kerak. Bir qarashda juda oddiy hayot harakatlari falsafiy muammolar, ma'naviy izlanishlar bo'lishi mumkin: donolik nima? Kimni dono deb hisoblash mumkin? Yaxshi va yomonni qanday ajratish mumkin? Yashash va mavjud bo'lish xuddi shu narsa, yoki ular turli narsalarmi? Ushbu vositaning maqsadi oqlanganmi? Faoliyatda nima ustun bo'lishi kerak kuchli Iroda, mustahkam hisoblash, sog'lom fikr, burch tuyg'usi, mas'uliyat, Mehribonlik, sevgi? Ayniqsa, bunday izlanishlar yosh yigit uchun shaxsiyatga aylanishi kerak. Inson yotoqxonasi universal me'yorlariga aylangan axloqiy amrlar "o'ldirmang", "xiyonat qilmang", "O'g'irlamang", "hasad qilmang" va boshqalar bu borada istisno emas. Ular eng oddiy axloqiy va ijtimoiy me'yorlarga aylandi. Ularning har bir alohida holatda bajarilishi axloqiy va ma'naviy ijodkorlikning bir paytidir, natijada inson o'zini shaxs, ijtimoiy mavzu sifatida o'ziga xos shaxs sifatida yaratadi.

Uchinchidan, qadriyatlar dunyosini yaratish faqat insonga xosdir, shuning uchun qadriyatlar insonda insonning o'lchovidir. Bir vaqtning o'zida go'zallikni ko'rish va qadrlash qobiliyati va axloqi

inson va hayvon o'rtasidagi chiziqni o'tkazdi.

Oliy ma'naviy qadriyatlar madaniyat tarixida tug'ilib, insonning hayotiy qiyinchilik va sinovlarga qarshi turishiga yordam beradigan ruhiy postulatlar sifatida ongda mustahkamlandi. Ular inson darajasiga ko'tarilgan odamning e'tiborini o'ziga jalb qiladi va ularni hurmat, e'tirof, hurmat bilan muomala qilishadi.

Ma'naviy qadriyatlar qadriyatlardan sifat jihatidan farq qiladi. Birinchidan, inson aql tomonidan yaratilgan mavhum g'oyalar va printsiplarning mavjudligi bilan boshqa har qanday mavjudotlardan farq qiladi, bu esa insonni nafaqat tirik mavjudot, balki insondir. Moddiy xavfsizlik, hatto eng yuqori, insonni ruhiy qilmaydi, faqat ruhning rivojlanishi uchun old shartlarni yaratadi. Narsalar, narsalar faqat rasmiy rol o'ynaydi. Ikkinchidan, ma'naviy qadriyatlar hech qanday foyda keltirmaydi. Shaxsiyat ularga moddiy qiziqish yoki hissiy qoniqish uchun emas, balki o'zlari uchun harakat qiladi. Uchinchidan, ma'naviy qadriyatlar jamiyatning ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi axloqiy, huquqiy, estetik va boshqa normalarning manbai va asosidir. To'rtinchidan, ma'naviy qadriyatlar, kunlik omon qolish uchun insonning amaliy faoliyatini tiklamasdan, uni yaxshilaydi. Beshinchidan, ma'naviy qadriyatlar qadriyatlardan ustundir-ularning chidamliligi tufayli faqat vaqtinchalik zavq berishga qodir narsalar.

Ma'naviy qadriyatlar-shaxsiy xatti-harakatlarning tartibga solinishini belgilovchi omil. Insonning umumiy qadriyatlarga va ma'naviy qadriyatlarga asoslangan g'oyalarga yo'naltirilganligi, xususan, insonning ba'zi harakatlari va harakatlarini rag'batlantiradi, aksincha, boshqalarni inhibe qiladi. Ma'naviy qadriyatlarning tartibga solish funktsiyasi uzoq vaqt davomida, ehtimol, insonning butun hayoti davomida shakllanadi va yaxshilanadi. Insonning hayoti davomida qiymat yo'nalishlari qayta tiklanadi, yangi qadriyatlar, ularning boshqa munosabatlari haqida g'oyalar mavjud. Shu ma'noda, insonning ma'naviy qadriyatlari va qadriyatlarini shakllantirishning pedagogik jihati haqida gapirish qonuniydir. Ta'lim nazariyasi muammolarini hal qilishning dolzarb muammolaridan biri, umuman, shaxsning qiymat yo'nalishini shakllantirish mexanizmini va ayniqsa, shaxsning ma'naviy qadriyatlari haqidagi g'oyalarni aniqlashdir.

2. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall).

Oson kolleji, Manchester va Sankt-jon kolleji, Kembrij tahsil olgan. U ko'plab nufuzli ilmiy ishlarni yozgan, instinktlar nazariyasi va ijtimoiy psixologiyani rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. U behaviorizmning raqibi edi va XX asrning birinchi yarmida Angliya-Amerika psixologik fikrining asosiy oqimidan biroz chetga chiqdi. Biroq, uning asarlari ma'lum doiralarda yaxshi tanilgan va hurmatga sazovor bo'lgan.

Mac-Dugall ijtimoiy guruhlardagi jarayonlarning ilmiy asosini berishga harakat qildi: u ijtimoiy ehtiyojni podachilik instinkti deb tushuntirdi va guruh aloqasi — bu guruhning barcha a'zolari ("guruhning ruhi") o'zaro ta'sir qiluvchi energiyani tashkil qilish, super-dividend milliy qalbining g'oyasini ishlab chiqdi[9]. U instinktlarning o'z tasnifini yaratdi va nazariy asosiy ijtimoiy fanlar "instinktlarning psixologiyasi"[10], (biologik ahamiyatga ega maqsadga intilish deb hisoblangan) bo'lishi kerak, deb hisoblaydi, u bu yo'nalishni gormik psixologiya deb atadi. Tuyg'ular instinktiv jarayonning ta'sirchan tomoni sifatida talqin qilindi.

Uning salafi Uilyam Jems sifatida, Mac-Dugall yashirin hodisalarga aniq ilmiy qiziqish ko'rsatdi. 1927da u Jning ishtirokida. B. Raina Dyuk universitetida birinchi parapixologik laboratoriyani tashkil etdi. U ruhiy energiya jismoniy kabi samarali ekanligiga ishonadi. Shu asosda men shaxsiyat muammosiga yondashishga va klinik materiallarni tushuntirishga harakat qildim, "ko'p kishilik" fenomeniga murojaat qildim, keyin u odamni fikrlash va maqsadga muvofiq monadlar tizimi sifatida tushunishga kirishdi. Ushbu sohadagi asarlari shaxsiy tadqiqotlar, birinchi navbatda, motivatsion xususiyatlarga (G. Olport, ga Murray, Rb Kettella, F. Lersh) turtki berdi.

Uil'yam Mak-Dugall

Data rojdeniya	22 iyunya 1871 ^{[1][2][3][...]}
Mesto rojdeniya	• Lankashir , Angliya , Velikobritaniya ^[4]
Data smerti	28 noyabrya 1938 ^{[1][4][2][...]} (67 let)
Mesto smerti	• Darem , Severnaya Karolina , SSHA ^[4]
Strana	• Velikobritaniya
Rod deyatel'nosti	psixolog , prepodavatel' universiteta
Nagradi i premii	chlen Londonskogo korolevskogo obshestva

Uning klassik shaklida instinktivizm yigirmanchi asrning boshlarida Shotlandiya psixologi va sotsiolog Mak-Dugall tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy ishida "ijtimoiy psixologiyaga kirish" inson xatti-harakati har bir insonga tug'ilishdan xos bo'lgan instinktlar bilan belgilanadi. Shu bilan birga, Mac-Dugalla uchun instinkt tabiiy ravishda biror narsaga "moyillik", biror narsaga "ehtiyot" ni ifodalaydi.

Mac-Dugallning maqsadi psixologiya va boshqa barcha fanlar, jumladan, sotsiologiya, tarix, falsafa, iqtisod va boshqalar kabi ijtimoiy fanlar psixo-ijtimoiy tizimini yaratish edi. Shu bilan birga, u sotsiologiyada asosiy "qurilish" ilmini ko'rdi. Sosyologiyani psixologiya bilan "aralashtirish" orqali u ijtimoiy-psixologik shaxsiyat nazariyasi muallifi bo'lib, unda inson xatti-harakatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi behush instinktlarni ko'rdi.

Mac-Dugall uchun instinkt tushunchasi muhim edi. U instinktni "shaxsni muayyan narsalarga e'tibor berishga va shu bilan birga hissiyotlarni boshdan kechirishga, ushbu ob'ektlarga nisbatan muayyan tarzda harakat qilishga yoki hech bo'lmaganda bunday harakatga turtki berishga olib keladigan tug'ma psixofizik moslashuv" deb baholadi. Uning instinktlari irsiyatga bog'liq bo'lgan asab energiyasini yo'q qilish kanallari bo'lib, ular inson xatti-harakatlarini bevosita aniqlaydi. Boshqacha qilib aytganda, u instinktlarni asosiy ko'rinish sifatida ko'rdi.

Jismoniy shaxslardagi bu instinktlar tashqi ko'rinish sifatida instinktlar bilan birga oddiy oddiy his-tuyg'ularga mos keladi. Misol uchun, ota-ona instinkti noziklik kabi his-tuyg'ularda namoyon bo'lishi mumkin, parvoz instinkti o'z-o'zini himoya qilish his-tuyg'ulariga, mehnat instinktiga mos

keladi-g'azab va qo'rquv hissi, qiziqish instinkti-ajablantiradigan his-tuyg'ular — qurilish instinkti-yaratilish tuyg'usi — insonning reproduktivligi instinkti-rashk hissi va boshqalar. "Instinktlarning psixologiyasi" ga ko'ra, har qanday ijtimoiy xatti-harakatlar muayyan instinkt yoki instinktlarning kombinatsiyasi bilan taqqoslanadi va bu xatti-harakatni muayyan instinktlarni ifodalashning ijtimoiy shakli sifatida ko'rish kerak. Misol uchun, sport musobaqalari, janglar va urushlar tabiatan insonga xos bo'lgan "nikoh instinkti" bilan tushuntirilishi mumkin. U. Mak-Dugallga ko'ra, tabiat tomonidan insondan "jang ko'tariladi" va jamiyat faqat o'zini namoyon qilishi mumkin bo'lgan shakllarni yaratadi. U xususiy va ijtimoiy boylikka bo'lgan istakni, shuningdek, tabiatga xos bo'lgan odamga "trikotaj instinkti" bilan izohladi. Jamiyat uchun eng muhim jamoaviy hayotning namoyon bo'lishi, masalan, shaharlarning paydo bo'lishi, birgalikdagi faoliyat, marosimlar va bayramlar kabi asosiy ijtimoiy instinkt bo'lgan "bosqich instinkti" bilan izohlanishi mumkin. Urush, ishlab chiqarishni rivojlantirish, shuningdek, oila, savdo va boshqalar kabi ijtimoiy institutlar kabi ijtimoiy jarayonlarning asosi bo'lgan odamlarning birgalikdagi hayoti va faoliyatini ta'minlaydigan bu instinktdir.. Chorvachilik instinkti jamoaviy ishlab chiqarish, bo'sh vaqtni birgalikda o'tkazish, oilaning paydo bo'lishi va ishlashi, ommaviy yig'ilishlar, namoyishlar va boshqalar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Instinktning ta'siri ta'sirchan (retseptiv), Markaziy (hissiy) va afferent (vosita) qismlardan iborat. Inson xatti-harakatlarini belgilaydigan instinktlarning harakat mexanizmi nima? E. Fromm, "Mac-Dugalla kontsepsiyasida, eshik suv energiyasini ushlab turadigan shluzi turiga qarab, instinktlarning muayyan mexanik-gidravlik modeli mavjud edi, keyin esa muayyan sharoitlarda u "palapartishlik"ni buzadi va hosil qiladi. Keyinchalik u har qanday instinktni "gaz shishasi" bilan taqqoslashdi, undan "zaharli moddalar doimiy ravishda chiqariladi".

Instinktivistlar odamlarning irratsional xatti-harakatlarini tushuntirishga juda muhim harakat qilishdi. Misol uchun, zamonaviy jamiyatning eng katta hodisalaridan biri dunyoning barcha burchaklaridan minglab odamlar kelib, stadiongacha va butun dunyoga kelish uchun juda ko'p pul sarflaydigan futbol bo'yicha jahon chempionati o'yin qichqiradi va bayroqlarni silkitadi. Shu bilan birga, hatto futbolning o'zi ham fonga tushadi, chunki ko'pchilik to'planganlar maydonda nima sodir bo'lishini ko'rmaydilar. Shu bilan birga, ularning har biri uyda xotirjam bo'lib, televizor oldida o'tirib, o'yindan bahramand bo'lib, juda ko'p pulni tejashga muvaffaq bo'ldi. Bu erda to'plangan odamlarning maqsadi stadion yaqinida shiftga chiqish, ushbu tadbirda ishtirok etish va sevimli jamoangizni qo'llab-quvvatlash uchun nima qilish kerak? Oqilona nuqtai nazardan, bunday xatti-harakatlarga tushuntirish mumkin emas. Ammo instinktivistlar bu bosqichda instinktning aniq namoyon bo'lishini ko'rishadi, ya'ni tabiatan odamlar ba'zan katta massalarga to'planishlari va his-tuyg'ularini birgalikda ko'rsatishlari kerak. Va agar u futbol bo'lsa, inqilob emas.

Shunday qilib, bizning barcha harakatlarimiz instinktlar tomonidan boshqariladi, instinktlarning soni Mac-Dugallning o'zi aniq aniqlay olmadi, u o'n birdan o'n to'rt, o'n sakkizgacha va boshqalar. Mak-Dugallning zamondoshlaridan biri Uilyam Jeyms taqlid, qo'rquv, dushmanlik, ovchilik, sotsializm, empatiya, raqobat, ijodkorlik, qiziqarli, o'yin, hasad, poklik, maxfiylik, sevgi, kamtarlik, rashk kabi instinktlarni chaqirdi. E. Fromm bu ro'yxatni "umumiy insoniy xususiyatlar va o'ziga xos ijtimoiy jihatdan aniqlangan shaxsiyat xususiyatlarining g'aroyib aralashmasi" deb atadi.

Mac-Dugallning izdoshlari yana oldinga borib, instinktlar sonini "yangilab", ularni geometrik ravishda kuchaytirdilar. Tahlil ob'ekti bo'lgan hodisalar soni doimo o'sib borayotganligi sababli, ularni tushuntiruvchi instinktlarning soni ham o'sdi. O'tgan asrning yigirmanchi yillarida instinktivizm izdoshlarining turli asarlarida o'n olti ming instinkt haqida so'z yuritildi[13].

Mac-Dugallga ko'ra, insoniyat tarixining xilma-xilligi tabiiy instinktlarni amalga oshirishning turli xil ijtimoiy shakllari bilan belgilanadi. Mac-Dugall har qanday ijtimoiy hodisa, har qanday ijtimoiy jarayonning har qanday instinktga, ehtimol hatto guruhga yoki instinktlarning kombinatsiyasiga tayanishi mumkinligiga ishongan. Yuqorida aytib o'tilganidek, urush, uning fikriga ko'ra, mehnat instinktining natijasidir, din — hissiy hayajon, qiziqish va o'z o'zini kamsitishning instinktlari, kapitalistik ishlab chiqarish va ijtimoiy boylikning o'sishi-bu shafqatsizlik va tortishish instinktlarining kombinatsiyasi natijasidir.

Boshqacha qilib aytganda, bunday holat ijtimoiy jarayonlar va hodisalarga ijtimoiy yondashuvning psixologik instinkti bilan bir xil o'zgarishlarni aniqlaydi. Shundan kelib chiqqan holda, bu holat ko'pincha reduktсионizmning yangi shakli (soddalashuv, sxematik), faqat instinkt nazariyasi shaklini olgan psixologik deb tanqid qilindi.

Mac-Dugallda o'ziga xos ko'rinish va ijtimoiy xatti-harakatlarning sabablarini talqin qilish edi. Bu sabablar, birinchi navbatda, tug'ma instinktlar bo'lib xizmat qilish bilan bir qatorda, ular ma'lum bir biologik ahamiyatga ega maqsadga erishish istagining ifodasidir, deb hisoblashgan. U bu istakni hayotning asosiy belgisi sifatida faoliyat yuritadigan va "Gorme" deb ataladigan, yunon tilidan tarjima qilingan "istak, intilish, impuls" degan ma'noni anglatuvchi harakatlantiruvchi teleologik intuitiv kuch sifatida ko'rdi.

Mac-Dugall odamlarning hayotiy (hayotiy) energiyaga ega bo'lgan xatti-harakatlarning "termal" kontseptsiyasini ishlab chiqishga urinib ko'rdi, bu esa instinktlarning harakatlarida amalga oshiriladi. Vg Rubanovning ta'kidlashicha, Mak-Dugall g'oyalarining fanga ta'siri salbiy xarakterga ega edi: "ijtimoiy xulq-atvorni talqin qilish, instinkt nuqtai nazaridan, nafaqat insonning, balki insoniyatning harakatlantiruvchi kuchi sifatida irratsional, ongsiz istaklarning ahamiyatini qonuniylashtirdi". Ijtimoiy xulq-atvorni faqat muayyan maqsadlarga erishish uchun tug'ma istak sifatida tushunish inson harakatlarining asosiy omili sifatida ko'rilgan behush istaklarning rolini mutlaqo yo'q qilishga olib keldi.

Keyinchalik, tortishish nazariyasi Z. Freydning asarlarida rivojlandi.

Z. Freydning Instinktivizmi

Sosyologiyada yana bir instinktivist yondashuv, Uilyam Mak-Dugallning klassik instinktivizmidan ko'ra ko'proq ta'sirchanroq bo'lib, E. Fromm, "Freyd nazariyasiga ko'prik" ga ko'ra, Mak-Dugall nazariyasi bilan bog'liq bo'lgan Freud psixanalizidir.

XIX – XX asrlarda inson ruhini o'rganish uchun inqilobiy yondashuv doirasida Sigmund Freyd inson psixikasi tuzilmasining yangi kontseptsiyasini shakllantirdi, bu esa odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini, shuningdek, jamoat tartibining kelib chiqishi va rivojlanishini yangicha tushuntirishga yordam berdi. Keyinchalik E. Fromm yozganidek, " Freyd aslida inson ehtiroslarining barcha boyluklarini – sevgi, nafrat, mag'rurlik, ochko'zlik, rashk va hasadni o'rganib chiqadigan birinchi zamonaviy psixolog edi. Ilgari "romantik" va "troubadours" ga ega bo'lgan ehtiroslar Freyd ilmiy tadqiqotlar mavzusiga aylandi. Freydning oldingilariga nisbatan, xususan, Mak-Dugallga nisbatan asosiy taraqqiyot, Fromm barcha" istak " ni ikki toifaga olib kelganini ko'rdi: o'zini himoya qilish instinkti va jinsiy instinkti; Shuning uchun Fromm Freyd nazariyasini "instinktlar haqidagi talimotning rivojlanish tarixidagi so'nggi qadam" deb ataydi.

Freydning shaxsiy xatti-harakati uch darajadan iborat bo'lgan psixikaning tuzilishi bilan aniqlandi: idego-super ego, ya'ni u – I-Super.

"Bu" bu shaxsning ruhining chuqur asosidir, uning barcha intilishlari, istaklari, harakatlari, niyatlarining energiyasi undan chiqadi. Inson ruhining bu tarkibiy qismining faoliyati yopiq, to'siqsiz va shaxsning ongiga to'sqinlik qilmaydi, biroq u insonni qayta-qayta istashi va istaklarini amalga oshirish uchun energiya beradi. Bu erda inson instinktlari yotadi. Inson ruhining yana bir qutbi " Super " bo'lib, insonning axloqiy namunasi bo'lib, uning xohish-istaklarini va instinktlarini tashqi tomondan taqiqlash, ushlab turish va ozod qilmaslik, shuningdek, uni nafaqat harakatlar uchun emas, balki axloqiy jihatdan nолоyiq, nopok niyatlar uchun ayblash va vijdonlash uchun mo'ljallangan.

Ushbu qutblar orasida "inson" I " asosiy vazifasi istak va taqiqlarning kombinatsiyasi, ularning qarama-qarshiliklarini haqiqiy xatti-harakatlar va harakatlarga aylantirish," men istayman "va" mumkin emas", keyin esa" mumkin "haqiqatga aylandi. Shunday qilib, asosan, " men " uchun haqiqat hissi, to'qnashuvda "men istayman" va "mumkin emas" kabi istakni, harakatni, "mumkin" bo'lgan istakni topish qobiliyati, ongsiz ravishda yirtilgan energiya va insonni nevrologik yoki boshqa og'ir og'riqli holatga tushirish bilan tahdid qilish. E. Fromm yozganidek, Freyd, Mac-Dugall kabi, " uning nazariyasida libido ham ma'lum bir gidravlik sxemaga amal qiladi. Libido o'sib bormoqda-keskinlik kuchayib bormoqda-norozilik kuchaymoqda; jinsiy xatti-harakatlar oqimga olib keladi, u yana kuchayib, o'sib-ulg'ayguncha kuchlanishni kamaytiradi".

Psixikaning bu tuzilishi madaniyatli insonga xosdir, u tarixning bir mahsuloti bo'lib, uzoq o'tmishda "insoniyatning erta bolaligi" da amalga oshirilgan ishlar natijasida paydo bo'ladi. Ushbu tarixiy o'tmish har bir shaxsning ruhini shakllantirish jarayonida qayta tiklanadi. Shunday qilib, freudizmga ko'ra, insonning ruhiyatining ontogenezi inson ruhining filogenezinining asosiy bosqichlarini takrorlaydi, bu Freydga qorong'u o'tmish voqealarining ruhiyatida "ko'rish", inson tarixining boshlanishi va savollarga javob topish imkonini berdi: nima uchun inson madaniyat, jamiyat, tsivilizatsiya va nima uchun u hech qanday jamoat tartibida tinchlana olmaydi va hech qachon qila olmaydi.

Freydning kontseptsiyasiga ko'ra, insoniy mavjudotning maqsadi-baxtga erishish, maksimal zavq va azob-uqubatlardan qochishdir. Insoniyatning tabiiy boshlanishi oilaviy guruh bo'lib, unda eng kuchli erkak butunlay hukmronlik qildi va boshqa har qanday kishi zavq yo'lida to'siq bo'ldi. Inson hikoyasi bolalarning bir vaqtning o'zida sevilgan va nafratlanadigan otasiga qarshi fitna bilan boshlandi. U sevadi, chunki u faqat rol modelidir, lekin biz nafratlanamiz, chunki u zavqlanish yo'lida to'siqdir. Bu birodarlar uyushmasi birinchi inson jamoasiga aylandi. Uni saqlab qolish uchun tabular, mumkin bo'lgan xatti-harakatlarga taqiq qo'yildi va ular o'ldirgan otasi totemga umumiy ibodat ob'ektiga aylandi.

Tabu va totemlar insonning behushlikka, instinktiv intilishga yoki yo'q qilishga to'sqinlik qiladigan, insoniy xatti-harakatni tartibga soluvchi, uni ramkaga solib, turli xil odamlarning birgalikda yashash imkoniyatini yaratadigan madaniy super ego ning birinchi namunalari bo'ldi. Bu zavq printsiplari haqiqat printsiplari bilan almashtirilgan inson tsivilizatsiyasining boshlanishi edi. Inson jamiyatidagi Lazzatlar darhol amalga oshirilmaydi, ular odamlarning birgalikda yashashini buzmaydigan, jamiyatda o'rnatilgan me'yorlar va printsiplarga mos keladigan bunday shakllarni kechiktirish, kechiktirish, qayta kashf qilish va qidirish kerak.

Ammo inson tsivilizatsiyasining boshlanishi o'tmishning qanchalik uzoqlashsa, inson baxtining imkoniyatlari juda kam uchraydi, baxtsizlikning tabiiy manbalari bilan bir qatorda, baxtsizlik manbalari boshqa odamlar bilan munosabatlardir. Aksincha, oilada, davlatda, jamiyatda munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar, odamlar tomonidan yaratilgan qoidalar. Baxtga bo'lgan intilishimiz bilan mos kelmaslikning timsoli bo'lgan bu qoidalar.

Freyd dunyodagi dinlarning radikal talablarini inkor etib, baxtdan voz kechishga, boshqa hayotda mavhum baxt uchun muqarrar azob-uqubatlardan oldin kamtar bo'lishga chaqiradi. U bolaligini hali tark etmagan, shuning uchun otasining qudratiga ishonadigan va bu qudratni abadiylikka yuksaltiradigan odamning illuziyalarini ko'radi. U sotsialistlarning xususiy mulkni yo'q qilish haqidagi va'dalarini rad etadi va shu bilan yerdagi insoniy baxtsizliklarning asosiy manbasini yo'q qiladi, chunki bu baxtsizliklarni sezilarli darajada kamaytirish uchun etarli emas.

Freydning diqqat markazida guruh va shaxsning so'rovlari o'rtasida ziddiyat yuzaga keldi: "muayyan madaniyat shakllari orqali kelishuvga erishish mumkinmi yoki bu mojaroni hal qilish mumkinmi". Qarama-qarshilik inson tabiatida yashiringan va u erda murosaga erishish imkoniyatini izlash kerak.

Qarama-qarshi maqsadlarga ega bo'lgan shaxs va jamiyat muqarrar ravishda bir-biriga qarshi turadi. Shaxs o'z shaxsiy baxtiga, jamiyat uchun birinchi navbatda shaxsiy shaxslarning birlashishi, shaxsiy shaxslarning baxt-saodati uning diqqat markazida. Freyd shunday dedi: "agar insonning baxtiga e'tibor qaratish kerak bo'lmasa, buyuk inson jamiyatining jarayoni juda muvaffaqiyatli bo'lar edi".

Freydning fikriga ko'ra, tarix davomida shaxs va jamiyat o'rtasida bu kurash o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun olib borilmoqda. Freydga ko'ra, bu mojaro "libidoning iqtisodiyoti ichida ego (I) va ob'ektlar o'rtasida libidoni taqsimlash uchun kurash bilan taqqoslanadigan bahs-munozaralar; bu shaxsning murosaga kelish imkoniyatini beradi". Freydga ko'ra, shaxsiy baxtga erishish va boshqa odamlar bilan birlashishga bo'lgan intilishlar o'rtasidagi bu mumkin bo'lgan murosaga erishish mumkin, bu tsivilizatsiyaning kelajakdagi rivojlanishida bunday murosaga umid qilish imkonini beradi: "...tsivilizatsiya yagona inson shaxslarini, so'ngra oilalarni, so'ngra irqnlarni, xalqlarni va xalqlarni bir buyuk birlikka, insoniyatning birligiga birlashtirishga qaratilgan jarayondir. Nima uchun bu sodir bo'lishi kerak, biz bilmaymiz; erosning ishi shu.

Ammo, agar bu qarama-qarshilik faqat shaxsiy baxt va universal kurash uchun kamaytirilsa, altarizm bilan xudbinlikka qarshi kurashish uchun Freydni tarixiy nekinlik deb atash mumkin edi. Ammo bu kurashda nafaqat Eros (libido), balki boshqa, teng ravishda tabiiy, tabiiy tajovuzkor instinkt, yo'q qilish, yo'q qilish instinkti – thanatos yoki o'lim instinkti (mortido) kiradi. O'limning bu instinkti tirik organizmga qarshi qaratilgan, shuning uchun u o'z-o'zini yo'q qilish instinkti yoki boshqa shaxsni yo'q qilish instinkti sifatida harakat qilishi mumkin. Freydning o'zi bir necha bor bu instinktning intensivligini kamaytirish mumkinligini aytgan bo'lsa-da, uning asosiy nazariy xulosasida shunday deyilgan: inson o'zini yoki boshqasini yo'q qilish ehtirosiga ega va bu fojiali muqobildan qochish mumkin emas. O'limga jalb qilish gipotezasi Freydni aslida uning agressivligi tirnash xususiyati bilan emas, balki tanada doimiy ravishda mavjud bo'lgan va shaxsning tabiati bilan bog'liq bo'lgan mobil momentum emas degan xulosaga olib keladi. Bu ikki instinktdir: Eros va thanatos inson ong-sizligida hukmronlik qilib, u bilan dunyo ustidan hokimiyatni baham ko'radi.

E. Fromm Freyd " jinsiy tushunchasini (libido) kengaytirdi, shuning uchun barcha insoniy ehtiroslar (o'z-o'zini himoya qilish instinktidan tashqari) bir-bir instinktning namoyon bo'lish shakli sifatida taqdim etildi. Sevgi, nafrat, ochko'zlik, beparvolik, hasad, rashk, shafqatsizlik va muloyimlik – ularning barchasi sublimatsiya yoki jinsiylikni amalga oshirish uchun asos bo'lgan nazariy sxemaning qattiq doirasiga majbur bo'ldi..."[20]. Birozdan keyin Freyd yangi nazariyaga keldi: "u hayotni ikki xudbinlik instinkti – ochlik va jinsiylik bilan emas, balki ikki asosiy ehtiros – sevgi va buzg'unchilik bilan boshqarayotganini va ikkalasi ham fiziologik omon qolish uchun ish olib borayotganini aniqladi, jismoniy va jinsiy ochlik. Biroq, Freyd hali ham o'zining nazariy munosabatlarining zanjirlari bilan bog'langanligi sababli, bu ikki ehtirosni "hayot instinkti" va "o'lim instinkti" bilan bog'langan toifalar bilan belgilab qo'ydi va shu bilan buzg'unchilikka jiddiy ahamiyat berdi, chunki u ikki asosiy insoniy ehtirolardan biri sifatida tan olingan".

Va keyin Freyd tsivilizatsiya evolyutsiyasi ma'nosini ochib beradi: "bu Eros va o'lim o'rtasidagi kurash, hayotning instinkti va inson shaklida ifodalangan shaklda yo'q qilish instinkti o'rtasidagi kurashdir. Bu kurash, aslida, butun hayotdir va tsivilizatsiyaning evolyutsiyasi oddiygina inson hayoti uchun kurash sifatida qaralishi mumkin".

Shunday qilib, inson xulq-atvorini tushuntirish sxemasi sifatida instinktivizm uni tabiiy instinktlarning namoyon bo'lishiga olib kelishni taklif qildi. Tabiatan insonga berilgan instinktlarga. Mac-Dugall va uning izdoshlari odamlarning ijtimoiy harakatlariga mos keladigan va shu bilan ularni tushuntiradigan turli xil instinktlarning katta to'plamidir. Freydning ikkita instinkti bor edi: Eros (libido) va Tanatos (mortido), ammo inson xatti-harakatlariga instinktlarning ta'sir qilish mexanizmi shu qadar kutilmagan va hayratlanarli bo'lib, psixozanaliz zamonaviy dunyoni (XX va XXI asr) klassik ilmiy dunyodan (XIX asr) ajratib turadigan eng muhim paradigmalardan biriga aylandi.

6. Psixotexnika.

Psixotexnika

Psixotexnika (yunon. techne – san'at, hunarmandchilik) XX asrning birinchi yarmida mashhur bo'lgan psixologiya sohasi bo'lib, u mehnatni tashkil etish, kasbga yo'naltirish va kasb tanlash masalalarini hal qilish uchun mo'ljallangan. Bu atama 1903da nemis psixolog Uilyam Stern tomonidan taklif qilingan va 1908 da nemis psixolog Hugo Munsterberg tomonidan ushbu bilimlarni alohida fan sifatida tashkil etishga urinish bo'lgan.

Myunsterberg psixotexnikaning mazmuni va usullarini birinchi marta aniqladi – korxona ilmiy boshqaruvi muammolarini, kasbiy tanlov va kasbga yo'naltirish masalalarini o'rganib chiqdi, shuningdek, ishchilarning samaradorligini oshirishga yordam beradigan omillarni o'rganib chiqdi. Bundan tashqari, Munsterberg ish beruvchining potentsial xodimga qo'yiladigan talablarini (psixologik xususiyatlarini) laboratoriya asosida aniqlashga harakat qildi.

Myunsterberg o'z g'oyalarini rivojlantirar ekan, kelajakda professional maslahat psixotexnik ishlarda ustunlikka ega bo'lishiga ishongan, ammo amalda bu sodir bo'lmadi. Psixotexnikaning rivojlanishi birinchi jahon urushi yillari bilan bog'liq bo'lib, harbiy tarkib va ishlab chiqarish uchun professional tanlov masalalari ayniqsa keskin bo'lgan. Ushbu bosqichda psixologik testlar keng tarqalgan.

Hozirgi bosqichda psixotexnika asl shaklida mavjud emas, chunki u eng rivojlangan mamlakatlarda – SSSR va Germaniyada yo'q qilindi. Bugungi kunda turli xil psixologik maktablar psixotexnik usullar (yoki texnikalar tizimi) deb tushuniladi, ular test, suhbat, kuzatish va boshqalar uchun ishlatiladi.

1. Psixotexnika. 20-30-larda omon qolgan amaliy psixologiyaning yo'nalishlaridan biri. O'sha paytdagi hokimiyat va uning ta'siri shunchalik katta ediki, uni odatiy ilmiy va amaliy intizom sifatida emas, balki psixolog mutaxassislar bilan bir qatorda, boshqa ilm — fan sohasidagi olimlar va amaliyotchilarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli ijtimoiy harakat sifatida aniqlash uchun barcha asoslar mavjud.

Rossiyada psixotexnika g'oyalarini amalga oshirishni boshladi. 1922 yilda uning rahbarligida Markaziy mehnat instituti negizida birinchi psixotexnik laboratoriya tashkil etilmoqda. 1927da butun Rossiya psixotexnika jamiyati va amaliy psixofiziologiya tashkil etildi. Sovet psixotexnikasi jurnali 1928dan 1934gacha chiqadi. va kasbga yo'naltirish masalalarini yoritadi. Kasb-hunar va maslahat berish, mehnatga tayyorgarlik, psixogigiyen va psixoterapevtik ta'sir. Darhaqiqat, psixologlarning yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda mehnat va boshqaruv madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishda keng ishtiroki haqida so'z yuritildi.

Sovet psixotexnikasining asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

1. Differensial psixologiyaga jiddiy qiziqish. Unda olimlar xarakteristikaning barqarorligi mezonlari, odamlar o'rtasidagi farqlar mezonlari va boshqalar haqida savollarga javob izladilar.

2. Birinchi marta professional mahorat, professional qobiliyat kabi insoniy xususiyatlar ko'rib chiqildi. Kasb-hunarlarni tahlil qilish usuli asl talqinni oldi.

3. Tadqiqotning to'g'ridan-to'g'ri amaliy yo'nalishi, unda bilimning haqiqiyliги mezonlari o'rganilayotgan ob'ektning ilmiy prognozlari va konstruktiv o'zgarishlari shaklida amaliyotdir. Ushbu strategiya o'z vaqtida innovatsion bo'lib, rus ilm-fani va umuman mentalitetining antipragmatik an'anasi bilan buzildi.

4. Ilmiy tadqiqot uslubi, uslubi va fenomenologiyasi mustaqilligi g'oyasi falsafiy tushuntirish asoslaridan. Nazariy jihatdan shubha yo'q, bu g'oya psixologik tadqiqotlar va xorijiy psixologlar bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berdi.

Shunday qilib, psixotexnik harakatlarning rivojlanishi natijasida psixologiya fanining amaliyot bilan o'zaro ta'siri tajribasi to'plangan; amaliy psixologiya shakllandi; sovet qurilishi muammolarini hal qilish uchun G'arb psixotexnikasining yutuqlarini tushunish va ulardan foydalanishga urinish amalga oshirildi.

Psixotexnika hayotni yaxshiroq o'zgartirish usuli sifatida

Odamlar turli istak va ehtiyojlarga ega. Lekin, albatta, har bir kishi baxtli bo'lishni xohlaydi. Har bir inson muvaffaqiyatli bo'lishni orzu qiladi, lekin barchasi muvaffaqiyatli emas. Va bu odamning qancha pul, imkoniyat va aloqalar borligi emas, balki aqliy holat. Muvaffaqiyatli odamlar o'zlarining aql-zakovati bilan boshqalarni ishortirish, aql bovar qilmaydigan yuksaklikka erishish imkonini beradigan muayyan ruhiy holatga ega. Muvaffaqiyatni orzu qiladigan kishi, ammo hech narsaga erishmagan bo'lsa, uning ruhiy holatini o'zgartirishi kerak. Faqat istalgan narsaga va har qanday faoliyatda erishish mumkin. Ushbu maqolada muhokama qilinadigan zamonaviy psixotexniklar bunga yordam beradi.

Psixotexnika nima?

Har qanday insonning hayotini yaxshiroq o'zgartirishga qodir bo'lgan maxsus mashqlar mavjud. Psixologik texnika-bu natijaga erishish uchun psixikaning amalga oshiradigan harakatlarining muayyan ketma-ketligi. Psixotexnikaning asosiy vazifalari salbiy salbiy ta'sirlardan xalos bo'lish, insonda uning samaradorligini oshirishga yordam beradigan biror narsani ochish, ruhni to'g'ri yo'nalishda ishlash uchun o'rgatishdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, psixoterapiya nafaqat odamning ongli ravishda qilgan ishlarini, balki psixoprogramming va psixokodlash usullarini qo'llash orqali uning ongiga kiritilishi mumkin bo'lgan narsalarni ham hisobga oladi. Taklif etilganda, ong harakatlarni nazorat qilmaydi, lekin ular ham ushbu ta'sir usulini qo'llash natijasi bo'ladi.

Psixotexnikadan foydalanish faqat tasavvur bilan cheklangan.

Quydagilarlar yordam berishga qodir:

- * qo'rquvdan qutulish;
- * yomon odatlardan qutulish;
- * ishonchni mustahkamlash;
- * omad va muvaffaqiyatga erishish;
- * salomatlikni mustahkamlash;
- * komplekslar va psixologik to'siqlarni bartaraf etish;
- * har qanday biznes uchun turtki berish;
- * maqsadlarga erishish.

Agar kontseptsiyani keng ma'noda ko'rib chiqsak, psixotexnika insonni o'zi xohlagan narsaga va qisqa vaqt ichida aylantirish uchun asosdir.

Psixologik texnikalar, odatda, birgalikda ishlaydi. Shu bilan birga, ularning hech biri hayotiy ahamiyatga ega emas, chunki inson ruhiy holatni o'zgartirish usullarini qo'llamasdan o'z maqsadlariga erishishi mumkin. Bundan tashqari, psixotexnikadan foydalanish istalgan natijaga erishish kafolati emas, chunki hayotda belgilangan maqsadlarga erishishga xalaqit beradigan ko'plab omillar mavjud. Biroq, psixotexnika onga ta'sir qilishi mumkin. Bu har qanday biznesda ijobiy natija ehtimolini oshiradi va usta qo'lida eng kuchli qurol bo'ladi. Lekin har qanday muammolardan xalos bo'lish vositasi sifatida qaralmaslik kerak.

Fikrlar energiya

O'z fikrlarimiz bilan har kuni ruhiy kodlashni amalga oshiramiz. Insonning ongini va bilinki bilinishini uning xohishidan qat'iy nazar dasturlashi mumkin bo'lgan fikrlar. Qisqacha aytganda, agar biror kishi bir marta biror narsa haqida o'ylasa, unda bu fikr qaytarilmaydi. Agar biror kishi doimo biror narsa haqida o'ylayotgan bo'lsa, unda u o'z ongida mustahkam o'mashib oladi. Shundan kelib chiqib, agar kishi o'z qobiliyatiga ishongan bo'lsa, unda u muvaffaqiyatga erishadi. Bir kishi koinot, chunki muvaffaqiyatsizliklar ko'p tashvish, har qanday munosabati bilan unga adolatsiz, xafa, deb o'ylayman va o'zini aybdor bo'lsa, u foydasiz his bor, u tez bu fikrlar ko'nikishim esa, bir ziyon ko'rguvchilardir hisoblaydi. Shunday qilib, ongsiz ruhiy dasturlash mavjud. Agar biror kishi o'zini yo'qotib qo'ygan bo'lsa, u qanday muvaffaqiyatga erishishi mumkin?

Biz kim bo'lishimiz kerakligini tanlaymiz. Shuning uchun, inson o'zi haqida ijobiy fikrda bo'lishi kerak, keyin uning hayoti osonroq bo'ladi va hamma narsa paydo bo'ladi.

Eng oddiy psixotexnika-har kuni boshingizga ijobiy fikrlar yaratish, o'zingizni har qanday ishning ijobiy natijasiga moslashtirishdir. Har kuni ijobiy fazilatlar, ko'nikmalar va ko'nikmalar uchun o'zingizni maqtang, o'zingizni biror narsa bilan engishingizga ishonch hosil qiling. Muvaffaqiyatsizliklar uchun afsuslanmang, balki ularni hayot tajribasi, o'rganayotgan xatolar deb hisoblang. Agar salbiy his-tuyg'ular o'zlariga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantirishga to'sqinlik qilsa va ularni o'zingiz qutqarishning iloji bo'lmasa, buni Wikium bilan birga qilishga harakat qiling. Biz "miya Detoksifikatsiyasi" kursini tavsiya qilamiz. Psixotexnikani ishlatishdan oldin toksik fikrlardan qutulish uchun foydali darslar juda mos keladi.

Boshqa lug'atlarda "psixotexnika" nima ekanligini ko'ring:

- * psixotexnika-psixotexnika ... matn terish lug'ati-katalog
- Psixotexnika — (yunon tilidan. ψυχή Soul va boshqa Grech. 1910-1930 larda keng tarqalgan san'at, mahorat, mahorat) psixologiya sohasi. va amaliy masalalarni hal qilish uchun psixologiya dasturini o'rgangan ...
- * Psixotexnika-psixotexnika, uni ratsionalizatsiya qilish maqsadida inson faoliyatining turli sohalarida "psixologik omil" rolini o'rganadigan psixologiya bo'limi. "Psixotexnika" atamasi birinchi marta 1903 da V. Stern (W. Stern) tomonidan ishlatilgan ...
- * Psixotexnika-inson faoliyati bilan shug'ullanadigan psixologiya sohasining dastlabki belgilari. bu atama V. Stern (1903) tomonidan kiritilgan bo'lib, G. Munsterberg (1908) tomonidan ilm-fan sifatida ro'yxatdan o'tishga birinchi urinish. 1-uchinchi asrda jadal rivojlanishga erishdi ... Buyuk entsiklopedik lug'at
- * Psixotexnika-mehnat psixologiyasi va muhandislik psixologiyasini rivojlantirishning dastlabki bosqichi, uning asosiy muammolari ilmiy mehnat tashkiloti edi. Psixotexnikaning asosiy qoidalari

birinchi navbatda V. Stern (1903) va G. Munsterberg (1910) asarlarida shakllantirilgan. Rossiyada ...
... psixologik lug'at

* Psixotexnika-psixotexnika, psixotexnika, PL. yo'q, ayollar. (yunon tilidan. ruhiy ruh va so'zlar texnikasi) (ilmiy.). Amaliy psixologiya bo'limi, insonning ayrim kasblarga muvofiqligini aniqlash usullari bilan shug'ullanadi. Ushakovning tushunarli lug'ati. D. N. Ushakov. Ushakovning izohli lug'ati

* Psixotexnika "aqliy texnika"; keng ma'noda – amaliy psixologiya (mehnat psixologiyasiga qarang); qobiliyatlarni sinab ko'rish (Teilorizmga qarang). Psixotexnikaning asoschisi fan sifatida-G. Munsterberg (1908 da). So'nggi paytlarda bu atama ishlatilgan, muammolar va ... .. falsafiy ensiklopediya

* psixotexnika-psixotexnika, PL. yo'q, f. [yunon tilidan. psyche-ruh va so'zlar texnikasi] (ilmiy.). Amaliy psixologiya bo'limi, insonning ayrim kasblarga muvofiqligini aniqlash usullari bilan shug'ullanadi. Xorijiy so'zlarning katta lug'ati. "IDDK" nashriyoti, 2007 ... rus tilining xorijiy so'zlari lug'ati

* psixotexnika-n., sinonimlar soni: 1 * texnika (41) ASIS sinonimlarining lug'ati. V. N. Trishin. 2013 ...

* Psixotexnika-psixologiya sohasi bo'lib, uning mavzusi asosan insonning mehnat faoliyati bilan bog'liq amaliy masalalarni hal qilish uchun psixologiyani qo'llash edi; uning mazmuni va usullari asosan mehnat psixologiyasiga to'g'ri keladi ...

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Xalqlar psixologiyasi.
2. Qadimgi hindiston va xitoyning psixologik bilimlari
3. Qadimgi yunonistonning psixologik g'oyalari
4. Qadimgi rimning psixologik g'oyalari
5. Sharqining psixologik g'oyalari
6. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi
7. Kollektiv organizm. G.Spenser.
8. Qadriyatlar konsepsiyasi.
9. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall).
10. Z. Freydning Instinktivizmi
11. Psixotexnika.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya”; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav.	-

	M.: Infra-M, 2019. 432 c	
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

5-mavzu. Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (IX-XV asrlar)

Asosiy savollar

1. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari.
2. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidalari» nomli yirik asarlari ahamiyati.
3. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati.
4. Yusuf Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari.

O'QUV MAQSADI:

Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidalari» nomli yirik asarlari ahamiyati. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati. Yusuf Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlarini o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Xojib individ, shaxs.

1. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari.

Abu Nasr Farobiy yaqin va Urta Sharkda ilgor ijtimoiy falsafiy okimning asoschilaridan bulib, "Shark Aristoteli" degan unvonga sazovor bulgan mashhur mutafakkir bulgan.

Abu Nasr ibn Muhammad Farobiy 873 yilning oxirida Farob kishlogida dunyoga keldi. U Shosh, Samarkand, Buxoro, kabi shaharlarda taxsil kurdi. Farobiy uzdavrining markazi hisoblangan Bogdodda ilmiy ishlar bilan mashgul bulib tanildiva faylasuf sifatida mashhur buldi. Farobiy umrining sunggi yilarida Xalab, Damashkda utkazadi va 950 yilda shu yerda vafot etadi.

Farobiy ta'rificha, odam uz bilimlarni tashkaridan, atrofdagi xodisalardan bilish jarayonida oladi. Bujarayon uz ichiga kup voista va usullarni: sezgi, idrok, xotira, tasavvur va eng muximi, mantikiy fikr, akl va nuktai nazarni oladi. Mana shu vositalar yordamida u fanni urganadi.

Farobiyning kursatishicha, odam paydo bulgandan keyin dastavval "oziklantiruvchi kuvvat" vujudga keladi, uning yordamida ovatlanish jarayoni amalga oshadi. sungra shu bilan boglik

bo'lgan sezgi a'zolari (turi) paydo bo'ladi, ular yordamida xis, tasavvur, xotira vujudga keladi va shundan sunggina "xayol kuvvati" yordamida kishi bilim va xunar egallaydi, xatti-harakat va xulk – atvardagi guzal narsalarni amalga oshiradi, foydali narsalarni zararli narsalardan farklaydi.

Farobiy inson (ruh) jonining bir tanadan boshkasiga utib, kuchib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni tan kabi individual "substansiyaning birligi" sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Arestotelga ham xos bulgan.

U bilishning ikki shakli, boskichini xissiy va xayoliy, akliy bilishni bir-biridan farklaydi. Odamni tashki dunyo bilan boglaydigan segini rolga tuxtalib, Farobiy ularni sezgi a'zosiga muvofik ravishda besh turga bo'ladi.

Sezgini dastlabki bilim manbai deb hisoblagan Farobiy buyumning aks etishi va in'ikosi usha buyumning uziga muvofik kelsa, sezgi haqiqiy bo'ladi deydi. Avvalo "odam akl va sezgi vositasida bilimga ega bo'lishi" bilan hayvonlardan farkanadi. "Akliy kuvvat" bolikdagi narsalarni fikriy aks etishini uzida ifodalaydi. Faol akl olam yaratilishining boskichlaridan biri sifatida inson bilan boshlagich sabani boglashga xizmat kiladi, boshlangich sabab esa faol akl bilan bevosita va unga ta'sir kursatib turadi. Faol akl esa ruh, jon bilan boglanadi, jon inson tanida mavjuddir, shu tartibda "iloxiy hayot" xislatlari insonga utadi, natijada insonning mohiyatii, bilimi uning akli manguk xislatiga ega bo'ladi. Farobiy mantiqiy fikrlashning asosiy shakllari: tushuncha, xukm va xulosa chikarishga katta e'tibor beradi. Farobiy fikrlashning ayrim elementlarini fakat mantiq nuktai nazaridan emas, balki tabiatshunoslik nuktaiy nazaridan ham baxolaydi. Farobiy tafakkurning eng murakkab jarayoni xulosaga zur kizikish bilan karab, uni urganishga jada kata e'tibor berdi.

Farobiy ruhiy jarayonlar, uning bilish va mantiq tizimi haqidagi ta'limoti urta asrlar falsafasining katta yutigi edi.

Abu Nasr Forobiy Urta asr Yakin va Urta Sharkning mashhur mutafakkiri, kadimgi yunon falsafasining Sharkdagi eng yirik davomchisi va ma'rifatchisi bulgan.

Forobiyning pedagogik karashlarini, ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limotini urganishda inson xislatlari tugrisidagi falsafiy fikrlari nixoyatda muxim ahamiyat kasb etadi.

U Sharkda kadim yunon falsafasi, kadimgi dunyoning eng mashhur olimi Aristotelning asarlarini urganish, targib etish va goyalarini rivojlantirishga ulkan xissa kushgan.

Forobiy uz davrida ijtimoiy-siyosiy hayotning turli masalalarini «Ideal shahar axolilarini ra'ylari», «Ideal jamoa haqida», «Baxt-saodatga erishuv tugrisida» kabi asarlarida talkin kiladi.

Forobiy ilgor pedagogik ta'limotlarning asoschilaridan biri sifatida uz asarlarida didaktik ta'lim-tarbiyaning psixologik asoslarining muxim nazariy masalalarini uz falsafasining ajralmas kismi tarzida taxlil etadi.

Forobiy insonni dunyo tarakkiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Forobiy asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zaruriyati va buning uchun nimaga asoslanish lozimligi, ta'lim-tarbiya usullari, undan kutilgan maksad masalalari asosiy urinni egallaydi.

Forobiy «Baxt-saodatga erishuv haqida» nomli risolasida bilimlarni egallash tartibi haqida fikr yuritib ularni birma-bir sanab utadi. Olam asoslari haqidagi ilm, tabiiy ilmlar, inson haqida ilmlar shular jumlasidandir.

Insonni urganishda, uning inson bulib yetishishdagi kutilgan maksad va muddaoni urganish, insonni kamolatga erishuviga sabab bulgan narsalarni urganish, shu jumladan ijobiy va salbiy fazilatlar va xislatlarini ajratib utish va ularni kanday insonlarga xos bo'lishini uzgacha talkin kiladi.

Beruniy

Beruniy 973 yili Xorazmning kadimgi poytaxti Kot shaxrida dunyoga keldi. U 995 yili Xorazmda kutarilgan mojarolar sababli uyerdan chikib ketishga majbur bo'ladi va Eronning Ray shaxriga kelib yashaydi. Sulton maxmudning Xindistonga kilgan yurishlari natijasida beruniy xind olimlari bilan bevosita munosabatda bo'ladi va xind tarixi, madaniyati va fanlariga bagishlangan birnecha kitoblarni yozib oldiradi.

Beruniy 1048 yilda Gaznada vafot etadi. U uz umri davomida 152 asar yaratdi. Shulurdan eng mashhurlari "Kadimgi xalklardan kolgan yodgorliklar", "Geodeziya", "Minerolgiya", "Saydana" dir.

Beruniy insonlar urtasida tafovut borligi haqida gapirar ekan, u fakat tashki farqlar tugrisida fikr yuritadi. Uning fikricha, ikshilarni ichki tuzilishibarchada umumiydir.

Beruniy fikricha inson hayvondan akl bilan fark kilad. Lekin mutafakkir insonning hayvondan tubdan fark kiladigan bu xususiyati knday paydo bulganligini tushuntirganda, xudoga murojat kilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan, deydi.

Uinsonning jismoniy tuzlishi va butun hayotini aniklashda geografik omilning roli haqida jaoyi fikrlarni aytadi;

"... (odamlar) tuzilishlarining rang, surat tabiat va axlokda turlicha bo'lishi faktgina nasablarning turlichaligida emas, balki tuprok, suv, havo va yer (odam yashaydigan joylar)ning turlichaligandan hamdir". Xatto tillarning turlichaligi ham geografik sharoitlarga boglik deb karaydi va "tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, birbirlaridan uzak turishi", deydi.

Beruniy ruhiy va moddiy extiyojlarning roli haqida fikri ham usha davr uchun nixoyatda kimmatli fikr edi. Ujamiyat yuzaga kelishida kishilarning modiy extiyojlarini urnini kura oladi. Extiyojlar " ovkat, kiyim -kecha, va x.k "ni kondiruvchu zaruriyatlar kabi moddiy omillar insonlarni birgalikda yashashga da'vat etadi. " Extiyojlar turli tuman va so sanoksizdir. Fakt ularnibir kancha kishilar birgalikda ta'minlay olishlari mumkin. Buning uchun kishilarda shaharlar tashkil etish zarurati tugiladi ". Beruniy, odam extiyojining kupligi, ximoya kilish kuroliga ega bulmaganligi, bir-biri dushmondan ximoya kilish zarurligi, uzini va boshkalarni ta'imnlash uchun biror ishni bajarish lozim bulganligi tufayli uz karindoshurugi bilan jamiyatda birlashishi lozim bulgan, degan xulosaga keladi. Ularning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy kudratga, uning extiyojlarni kondirishga olib kelmaydi, buning uchun mexnatkilish ham zarurdir. Beruniy inson boshka odamlarning baxtsaodati haqida doim uylashi kerak deydi va shunday yozadi : " Muayyan vazifalarni bajarish zarurati inon faoliyatining bir umrga yashash koidasidir "Bu fikrni davom ettirib insonning asosiy vazifasi vaurni mexnat bilan belgilanishidan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Zero inson uz xoxishiga mexnat tufayli erishadi.

2. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari

Abu Rayhon Beruniy (973-1043) jahon fanlarining taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan istedad egasi hamda zahmatkash tadqiqotchisi bo'lgan. Beruniy tarixiy, diniy mazmundagi adabiyotlarni keng tahlil qilgan hamda tarix, din, urf odat, odob ahloq va an'analarning turli halqlardagi ko'rinishlarni o'rganib, har bir halqning insoniyat taraqqiyotida o'z o'rni borligini ilmiy jihatdan isbotlab berdi.

Beruniy yashagan davr tarixan siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy va etnomadaniy o'zgarishlari qatorida ilm fan sohasida ham tub o'zgarishlarga olib keldi. O'sha davrlardagi bilimlarni egallash yo'llari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir.

Qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy asarlarida o'qitish usullari masalasiga alohida to'xtalib, o'qituvchi shaxsiga ta'lim berishda ko'proq qaysi tomonlariga e'tibor berish kerakligini bayon qilib beradi.

Jumladan, olim tomonidan quyidagi qoidalar ilgari suriladi:

1. O'qitishda yodlatish emas, balki tushuntirish, mantiqiy fikrlash, xulosalar chiqarish yo'liga amal qilish lozimligi.

2. O'qitishda o'quvchining qiziqishi, intilishini hisobga olinishi va muallim o'z shogirdlariga xushmuomala bo'lishi.

3. O'qitishda turli usul, metodlarni qo'llash ya'ni qarab chiqish, o'qilmagan mavzularni o'qib chiqish kerakli joylarini qayta o'qib olish, umuman yana o'qib chiqish va tushunib olish.

4. O'quv qurollarini, kitoblarni e'tibor bilan avaylab, asrab tutish, bu kitoblar insoniyatning boyligi ekanligi.

Beruniyning fikriga ko'ra, o'quvchiga bilim berishda:

- O'quvchini zeriktirmaslik;

- Bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik,

- Yangi mavzularni qiziqarli, oson, ko'rgazmali bayon etish vahokazoga e'tibor berish kerakligini uqtiradi.

Shuningdek, har bir xalqning o'ziga xos ta'lim usullari, yo'llari, shakllari borligini ta'kidlash bilan birga, har bir alqning ham o'qitish tizimi alifbodan boshlanishini ko'rsatadi. Grammatika, matematika fanlarini o'qitishga oid qimmatli fikrlar bayon etadi.

Beruniy yoshlarni o'qitish uchun o'qituvchi tanlashni birinchi va asosiy ish deb bilgan. U bolalarni yoshligidanoq aniqrog'i 5-6 yoshligidan o'qitish tarafdori edi, buning uchun o'qituvchi xushmuomalali, rostgo'y, o'z fanini yaxshi biladigan, toza, ozoda yurish va turishida namuna bo'lishini talab etadi. Bu go'yo to'g'ri va adolatli talabdir. Agar o'qituvchi o'rnak bo'lmasa, aytgan gapiga o'zi rioya qilmasa, uning tarbiyasi samarasizdir.

Beruniy ta'lim tarbiyaga o'qituvchilarning diqqatini jalb qilish, mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning zerikib qolmasligi uchun ta'lim olishning turli yo'llari, shakl va metodlari ustida to'xtalgan. U shunday deb yozadi, "Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir, hadeb bir narsani takrorlash zerikarli bo'ladi, materialga nisbatan salbiy munosabat shakllanadi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag'ishlaydi deb bekorga aytilmagan". Olimning so'zlarida uning bilim berish yo'llari haqida ham bayon etilgan.

Birinchiidan ilmiy bilimlar turli mavzulardan iborat bo'lishi, o'qituvchi zeriktirmasligi, xotirasiga malol kelmaslikni ko'zda tutadi.

Ikkinchiidan bunday usul boshqa tadqiqoychilarning o'qib o'rganuvchilarning mehnatini yengillashtirishga qaratilgan.

Uchinchiidan borliqdagi hodisalarni har tomonlama o'rganmasdan ilmiy bilimlar doirasini aniqlab olish qiyin bo'lishini ta'kidlaydi.

Beruniy ilm olishga kirishishni quyidagicha ta'kidlaydi: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbingni, ko'nglingni ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan holatlardan, chunonchi, qotib qolgan urf odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikning quli bo'lishdan, o'z hokimligi uchun kurashishdan ozod bo'lmog'ing darkor".

Beruniy o'quvchilarga bilim berish xat savodli qilish to'g'risida gapirar ekan, bu o'rinda qog'ozning paydo bo'lishi, yozuv va uning vujudga kelish xususiyatlari, turli belgilar, o'quv qurollari haqida alohida alohida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha har bir xalqda ta'lim berishning o'ziga xos tomonlari bo'lib, hammasida ham o'qitish eng avvalo alifbodan boshlanadi.

Qomusiy olim Beruniyning ta'kidlashicha bilim olish jarayonida insoniyat yaratgan bilimlarni egllash uchun o'quvchida intilish va qiziqish bo'lish kerak. Uning ta'kidlashicha kishi tabiati bilmagan va bila olmagan narsalarini bilishga o'chdir.

Beruniy ilm olish yo'li bilan dunyoni bilishning turli bosqichlarini ko'rsatadi.

1. To'liq bilim olishda narsalarning chegaralari ma'lum bo'ladi.

2. Narsalarning bo'laklarini umumlashtiruvchi chegaralargacha ma'lum bo'ladi, lekin bunda ham tavsilotdan holi bo'lmaydi.

3. O'sha tavsilotlar atroflicha biluvchi va bilinuvchi sifatida birlashadi, lekin bu holat zamon ichida bo'lib turadi

4. Atroflicha bilish holati zamon ichida bo'lmaydi, endilikda narsalarni, voqealarni bilishda zarur vosita bo'lgan ism sifatlariga, laqablarga ehtiyoj qolmaydi.

Beruniy tomonidan ilgari surilgan fikrlarda bilimlilik orqali nodonlikdan xalos etish masalalari bayon etilgan. O'quvchini o'qitish muomalali, rostgo'y, savodxon, shogirdlariga prinsipial, yumshoq muomalari bo'lishi kerak. Muallim o'quvchini doimo to'g'ri yo'lga boshlashi, sezgir va talabchan bo'lishini uqtiradi. Beruniy muallim shogirdlariga yumshoq muomala qilishi, ularga to'g'ri yo'l ko'rsatishi, yaxshi yo'lga yo'llashi, niyatini to'g'ri qilishi, o'zini katta olmay, ochiq ko'ngil bo'lishi haqida ta'lim bergan.

Beruniy o'qitishda faqat induktiv yo'l bilangina emas, balki deduktiv yo'l bilan ish tutish lozimligini ta'kidlaydi. Bunda olim har qaysi metodni joyida qo'llamoq zarurligini yaxshi bilgani ko'rinib turibdi. Bunday o'qish tafakkurni o'stirib, bilishni sifatini yaxshilaydi, aqliy bilimni boyitadi.

Beruniy dastlab o'quvchining ongli o'qishi, matnning hajmi kichik mazmuni sodda, keyinchalik esa hajmi katta mazmuni murakkabroq bo'lgan matnlarni o'qishga kirishishi o'qish jarayonida taqqoslash qiyoslashga e'tibor berish o'quvchilarning ongli bilimiga asos solishini eslatib o'tgan.

Olim o'qilganlarning barchasini qaytarib o'qish deganda, asosan xato qilmay, so'zlarni buzmay, ortiqcha tovush ishlatmay, bo'g'inlarni tushirib qoldirmay, so'z urg'usini o'z o'rnida qo'llab, to'g'ri o'qishni ta'kidlaydi.

O'qishning tez, to'g'ri va ifodali bo'lishi, hamda o'qish davomida bolaning o'z o'zini kuzatib borishi xatosiz tez va to'g'ri o'qishiga yordam beradi.

Beruniy bilimni ustozlar tomonidan o'rgatiladi deb biladi. U nazariy bilimlarni o'quvchilarga singdirish haqida to'xtalib, muallim o'z ishiga asosan qiziqarli suhbat usuli bilan yondoshib, shogirdining fanga, kasbga, o'rganilayotgan ilmga qiziqishini, havasini uyg'ota olishini, ta'limning asosiy vazifalari deb bildi.

Beruniy «Hindiston» kitobining yettinchi bobida ma'rifat va bilimdonlik darajasi, kishilarning mulohaza yurutish holati to'g'risida fikr bildiradi. Bobdan o'rin olgan hikoyada olim shunday voqeani bayon etadi:

«Bir ustoz o'z shogirdlari bilan qorong'u kechada yo'l bosib borar edi. Ular yo'l bo'yicha tik turgan bir qoroltinga duch keladilar. Ustoz shogirdlaridan uning nima ekanini aytishni talab qiladi. Shogirdlaridan biri bilmayman, ikkinchisi ham bilmayman va bilishga qudratim yetmaydi, deb javob beradi. Uchinchisi esa tong yorishsa, ma'lum bo'ladi, qo'rqinchli narsa bo'lsa, tong yorishishi bilan yo'qolib ketadi, qo'rqinchli narsa bo'lmasa ahvoli ma'lum bo'ladi, deb javob qildi».

Beruniy uch shogirdining ahvolini, qobliyatini ularning javoblaridan bilib oladi: olimga birinchi va ikkinchi shogirdning ilmsizligi, uchinchining ishini keyinga surishi, ilmsiz bo'lsa ham ma'rifatga intilishi nomoyon bo'ladi. Shu tufayli Beruniy uning javobini maqullaydi. Bu shogird qoroltinga borib, bir biriga chirmashib ketgan qovoq palagini ko'radi, qoroltin jonsiz narsa ekaniga ishonadi, biror ihota emasmikan deb shubhalanadi-da, tepib yuboradi, qoroltin ag'anadi. Shunda shogird uning ihota ekaniga to'la ishonadi. Barcha ko'rgan, bilganlari haqida ustoz Beruniyga xabar qildi va uning qarshisida e'tibor qozondi.

Demak, har bir narsani aniq, sinchkovlab o'rganish, bilish va shundan so'nggina bir xulosaga kelish kerak. Beruniy bu ishda tajribaga asoslanishni alohida uqtiradi, nodonlik, erinchoqlik, ilmsizlikni tanqid qiladi.

Abu Rayhon Beruniy ruh va ruhiyat masalalariga alohida qiziqish bilan qaraydi. U insonni o'qitishda va tarbiyalashda inson ruhiyatini bilish zarurligini anglagan hamda inson bilan o'zaro munosabatlarda ruhiy jarayonlarni bilish lozim ekanligini yaxshi tushungan.

Beruniy ruhiy jarayonlarni barcha hayvonlarga va insonlarga xos deb bildi. Hayvon ruhiyati ongsiz xarakterda, insonda esa ongli, inson mantiqiy fikirlashga, mantiqiy hulosalar chiqarishga qodir, insonda faol nerv hizmatlari mazjud deb hisoblaydi.

Beruniy ruhiy qarashlarini ruh olimi sifatida emas, balki yirik faylasuf sifatida talqin etgan. Uning "Hindiston", "Mineralogiya" kabi kitob va risolalarida o'zining ruh haqidagi qarashlari, ruhiyatning ba'zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko'p, g'oyat qimmatli fikr mulohazalari mavjud.

Olim ruhiyat masalalarini alohida to'plab yozgan emas, masalalar uning asarlarida sochma holda uchraydi. Olim insondagi ruhiy jarayonlarni, avvalo, tabiatda oliy mavjudod insonning bilish jarayonini, inson bilimlarini boyitish, ma'rifatli bo'lishdagi ro'li jihatidan o'rganishga va talqin etishga harakat qildi. Shu sababli uning yuqorida keltirilgan asarlarida sezgilar va aqliy bilish, o'zini tuta bilish, xotira, tasavvur, diqqat, idrok va qobiliyat kabi shaxsiy hislatlarni olamni bilish jarayonlari bilan bog'liq holda ko'rsatadi.

U yaratgan har bir ishining kishi ruhiyatiga, qobliyatiga xos, uni to'liqtirmayigan bo'lishiga e'tibor beradi. Beruniy yozadi: "Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir. Hadeb bir narsani o'qiy berish zerikarli bo'ladi va toqatni toq qiladi. Agar o'quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o'tib tursa u huddi turli tuman bog' rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar o'tmas, boshqa bog' boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosho qilgisi keladi. "har bir yangi narsa rohat bag'ishlaydi" deb behuda aytilmagan".

Beruniy inson ruhiyati haqida so'z yuritar ekan, uning bir biriga aks ta'sir ko'rsatadigan qismlardan iborat tanaga ega ekanini, bu qismlar bo'ysinuvchi kuch sifatida birlashganini, ruh esa

ko'p hollarda tana haroratiga tobe bo'lishini va shu sababli unda xilma xil holat vujudga kelishini aytadi.

Beruniy insonning barcha mavjudodlardan ustunligi uning tafakkuri orqali ekanligini izohlaydi. Shuning uchun ham yerdagi barcha jonzorlar unga bo'ysunadilar, aks holda inson eng kichik hayvondan ham o'jiz bo'lar edi.

Beruniy fikricha, inson tafakkurining qudrati shundaki, uning yordamida voqea va hodisalarni bir biriga solishtirish, tahlil qilish orqali rostni yolg'ondan, adolatni adolatsizlikdan, yaxshini yomondan, haqiqatni esa nohaqlikdan ajratish mumkin. Bu psixologiya faniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

Xotiraning ahamiyati haqida Beruniy ajoyib fikr aytgan.

“Xotira, deydi u dalili bor hamma narsani yaxshiroq, tezroq va o'ng'ayroq eslab qoladi”.

Abu Rayxon Beruniy o'zining psixologik ta'limotlarida inson xotirasini “tangrining tuhfasini” deb ta'kidlagan. Xotirasi kuchsiz kishilarda uni tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan mustahkamlashi mumkin degan g'oyani ilgari suradi.

Olim bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezonu yuksak axloqlilikdir. Uning fikricha axloqiylik insonning eng asosiy sifati bo'lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi.

U kishilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi yoki u yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida nomoyon bo'ladi. Yashilik va yomonlik insonning xulq atvorini belgilaydigan mezon bo'lib hisoblanadi. Olimning inson turmushiga xos xulq odob qoidalari haqidagi fikrlari pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan go'zal bo'lsagina, haqiqiy kamolotga erishishi mumkin deydi. U orastalik va ozodalikni olijanoblik bilan tenglashtiradi. Inson doimo bularga rioya etishi zarur deb ta'kidlaydi. Bunda inson o'zini boshqara olishga qodir bo'lishi, har bir inson uchun zarur bo'lgan xislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega bo'lishi zarur deb ta'kidlaydi. Bunda inson o'zini boshqara olishga qodir bo'lishi har bir yetuk inson uchun zarur bo'lgan hislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega bo'lishi zarur, deydi.

“Mineralogiya” asrida bu fikrni quyidagicha ifodalaydi:

“Inson o'z ehtirolariga hukmron, ularni o'zgartirishga qodir, o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda asta sekin axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir”.

Beruniy insonni kamolotga yetaklovchi xislatlardan yana biri olijanoblik deb ko'rsatadi. Olijanoblikning mazmunini yaxshilik tashkil etadi. Bunda olim insonga inson sifatida muomala qilishni nazarda tutadi. Eng muhumi, mutafakkir, inson kamolotida, mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. U har bir hunar egasining mehnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mehnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa, ilm ahli olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, xayrixoh bo'lishga chaqiradi, ularni ma'rifat tarqatuvchilar, jamiyat ravnaqiga hissa qo'shuvchilar deb biladi.

Olim bolalarni mehnatga o'rgatish metodlari, yo'llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalarni eng kichik yoshidan mehnatga o'rgatish kerak deydi.

Beruniy inson kamolotida uch narsani muhimligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi davr pedagogikasida ham e'tirof qilingan irsiyat, muhit va tarbiyadir. Ma'lum bir davrda olimlar inson kamolotiga irsiyat, muhitning ta'sirini inkor etib, faqat tarbiyani tan oladilar.

Lekin, Beruniy o'z zamondoshlari buyuk mutafakklilar Farobiy, Ibn Sinolar kabi inson kamolotida uchalasini ham muhim deb hisoblaydi. Ya'ni u insonning kamolotga yetishida ilmu ma'rifat, san'at va amaliyot muhim ro'l o'ynasa da, nasl nasab, ijtimoiy muhit va ijtimoiy turmush qonuniyatlari ham katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Zero, uning o'zi ham haqiqiy komil insonga xos xislatlarga ega ekanligini, hayoti va ijodiy faoliyati, yozgan asrlari bilan isbotlab, kelajak avlodga katta ma'naviy meros qoldirdi.

U kishilar hayotidagi yomonlikni qoralaydi. Uning fikricha, bu illatni yo'qotishning asosiy yoli yomonlik ildizlarini topish va kesib tashlashdir. Yomonlikning shahobchalari ko'p, ammo ularning asosi uch narsa: ta'ma, g'azab, yuz ilmsizlikdir. Agarda bu asoslar qirqib tashlansa, shahobchalar

quriydi. Bu asoslarning negizi esa, ishtaha va g'azabdir. Ishtaha insonga eng kuchli va eng halokatli dushman bo'lib, insonni ovqatlarni tanovul qilish lazzati va o'ch olish zavqi bilan aldaydilar. Olimning tushuntirishicha, bu illatlar, ranj va gunohga olib keladi. Ularning ta'siriga berilib ketgan kishi insonlik qiyofasini yo'qotadi.

Beruniy rostgo'ylik, to'g'ri so'zlikni ulug'laydi, yolg'onchilikni odamlar o'rtasiga nizo soluvchi illat sifatida qoralaydi.

Beruniyning ma'rifat va bilimdonlik darajasi, kishilarning mulohaza yuritish holati to'g'risida biladigan fikriga ko'ra, har bir narsani aniq sinchiklab o'rganish, bilish, shundan so'nggina bir xulosaga kelish kerak. Beruniy bu ishda tajribaga asoslanish kerak ekanligini alohida uqtiradi, nodonlik, erinchoqlik, ilmsizlikni tanqid qiladi.

Beruniy muruvvat va futuvvatni eng yahshi insoniy fazilat hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, muruvvatli kishi o'z qobliyatini, hushmuomalaligi, shafqatliliigi, qat'iyatliliigi, chidam, fazilat va kamtarlik hislatlari bilan ajralib turadi.

Beruniy o'z didaktik qarashlarida tabiat, jamiyat hodisalariga, turmush voqealariga xolisona baho berish inson tabiatini bildiruvchi omil ekanligini ta'kidlab, kishilarni voqealarga mustaqil va ongli munosabatda bo'lishga undaydi.

Olimning ta'kidlashicha, sezgi o'z qo'zg'atuvchi a'zolari orqali yuzaga keladi. Qo'zg'atuvchilar bir meyyorda bo'lsa, yoqimli va zararsiz, agarda meyyordan ortiq bo'lsa, dardli va halokatli bo'ladi. Ko'rish sezgisini nur qo'zg'atadi, hidlash burunga uriladigan hidlar orqali paydo bo'ladi, tam ozuqaning mazasi bilan vujudga keladi. Bu to'rt sezgini his etuvchi mahsus a'zolar tanada mavjuddir, beshinchi sezgi esa, butun badanda voqeadir.

Beruniy inson ana shu hususiyatlari bilan barcha mavjudodlardan ustunligini ta'kidlab, insonning asosiy vazifasi mehnat orqali ko'zlagan maqsadiga erishish yaxshilik ko'rishdir, degan g'oyani ilgari suradi.

Beruniy "Mening qalbim ikki biqinim o'rtasida turib, ko'zlarning ko'rgani quloqlarning eshitganini anglaydi," der ekan, bu bilan eshitish va ko'rish orqali egallanishi va u qalbgaga bog'liqligini ta'kidlaydi.

Beruniy olg'a surgan insonparvarlik g'oyalari ta'lim tarbiya xususidagi fikr o'gitlari mustaqillik davrida ham yoshlarni barkamol qilib yetishtirishga xizmat qiladi.

3. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati.

Dunyo ilm ahli orasida ma'lum mashhur bo'lgan siymolardan biri qomusiy olim Abu Ali ibn Sino hisoblanadi. Bu alloma nafaqat o'z zamonasining, balki kelajakning ham buyuk mutafakkiri sifatida tarix zarvaraqlaridan munosib o'rin oldi. Ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida 980 yili tug'ulgan.

Ibn Sino maktabda o'qidi, turli ustozlardan ta'lim olib qator tabiiy-ilmiy fanlar, ijtimoiy-gumanitar fanlar matematika, mantiq, astranomiya, qonunshunoslik, fizika, falsafa asoslarini egalladi, xususan, tibbiyot ilmini egallashga qiziqdi, tabiblik bilan shug'ullandi. Ko'lab asarlar muallifi bizgacha uning 450 dan ortiq asaridan 242 tasi bizgacha yetib keldi. Shulardan 80 tasi falsafa, 43 tasi tabobatga oid bo'lib, qolgan qismi mantiq, psixologiya, astranomiya, mantiq, musiqa, kimyo, axloq, adabiyot vatilshunoslik sohalariga oiddir.

Ibn Sinoning temperament haqidagi qarashlari psixologiya faniga qo'shilgan katta hissa bo'ldi. Uning "Tib qonunlari" asarida psixik o'zgarishlarga katta o'rin ajratilgan.

Ibn Sino insonni tana va jondan tashkil topadi, deydi. Miya esa jonni boshqaruvchi markazdir. Uning fikricha xashorotlar, o'simliklar, hayvonlar va insonlar qandaydir ichki kuch jon ("an nafas") ga egadir. Inson joni bunda eng oliy va yetuk jondir. Shuning uchun inson fikrlash xislatiga mavhum tushunchalarni o'zlashtirish, bilish mavjudodning mohiyatini tushunish, maqsadli faoliyatni amalga oshirish qobliyatiga egadir. Inson aqli jonning oliy darajasidagi ifodasidir. Inson mavjudod muhiyatini bilishi uning tafakkurining dunyoviy aql bilan qo'shilishi asosida vujudga keladi.

Ibn Sino o'zining asarlarida yaxshilikka olib boruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning axloqiy munosabatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning

axloqiy munosabatlarini rivojlanishiga yordam beruvchi tadbirlar orqali ta'lim tarbiyani izchil amalga oshirish mumkunligini alohida qayd qiladi.

Ibn Sino bola tarbiyasiga e'tiborni ona qornidaligidan boshlash kerakligini takidlaydi va bola tug'ulganidan keying tarbiya masalalarini alohida ko'rib chiqadi. Bola tug'ulgandan boshlab oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tarbiyalanib borishi lozim. Bu tartib o'z vaqtida ovqatlantirish, cho'miltirish, uxlatish, yo'rgaklash kabi tartiblardan iborat. Bularni ham ma'lum qoidalar asosida amalga oshirish darkor. Bola tabiatini mustahkamlashdagi muhim vositalar asta sekin tebratish, musiqa eshittirish, ashula aytishdan iborat bo'lib, ular tartib bilan amalga oshirilsa, bola yaxshi uxlaydi. Tebratish uning tanasiga, musiqa uning ruhiyatiga orom baxsh etadi. Ibn Sino yosh bola tarbiyasini turli sharoitda ma'lum izchillik va tartib bilan olib borish haqida onalarga juda yaxshi maslahatlar beradi.

Bolalarning o'spirinlikka o'tish davri tarbiyasi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu davrda ularda xulq atvor shakllanadi. Bola xulq atvorining bir xil muvozanatda bo'lishi uchun uni keskin g'azablanishdan, qattiq qo'rquvdan va uyqusizlikdan saqlash zarur. Bu tartib uni yoqimli xulq atvorli qilib tarbiyalashga imkon beradi.

“Bola xulqini mo'tadillikda saqlashga alohida e'tibor berish kerak. Bundan ikki manfaat bor. Biri bolaning ruhi uchun bo'lib, u yoshlikdan boshlab yaxshi xulqli bo'lib o'sadi va keyinchalik bu unga ajralmas malaka bo'lib qoladi.

Ikkinchisi uning badani uchundir, chunki yomon xulq turli mijoz buzulishlaridan bo'ladi. Shuningdek, agar yomon xulq odatda kirib qolsa, u mijoz buzulishini keltirib chiqaradi. Masalan, g'azab kuchli qizdiradi, qayg'u kuchli quritadi...”

Bola 6 yoshga to'lgandan keyin uni maktabga berish kerak. O'qitish, bilim berish, o'rgatish ham asta sekin amalga oshirilishi hamda ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish kerakligini ta'kidlaydi:

- J Bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- J Ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- J Olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- J O'qishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- J Bilim berishda bolalarning mayl qiziqish va qobliyatini hisobga olish;
- J O'qishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Talabaga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir. Shunga ko'ra, Ibn Sino o'quvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritir ekan, shunday yo'l yo'riqlar beradi. Bular quyidagilardan iborat:

- Bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo'lish;
- Berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish;
- Ta'limda turli metod va shakldan foydalanish;
- Ta'labaning xotirasi, bilimlarni egallash qobliyatini va shaxsiy hususiyatlarini bilish;
- Fanga qiziqтира olish;
- Berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish;
- Bilimlarni talabaga tushunarli qilib, uning Yoshi aqliy darajasiga mos ravishda berishi;
- Har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasiga erishish zarur, deydi olim.

Ibn Sino ta'kidlashicha, bilishda qaysi metoddan foydalanilmasin u og'zaki ifodali bilimlarni tushintirishmi, turli ko'rinishdagi suhbatmi, tajribalarmi, baribir talabada haqiqiy bilim hosil qilish, mustaqil qobliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq qila olish qobliyatini tarkib toptirishni asosiy maqsad deb bilgan.

Bolaning kitob o'qishga haddan tashqari berilishi uning sog'ligiga salbiy ta'sir qiladi. Bolaning o'spirinlikka o'tish davrida bolaga og'ir jismoniy ish topshirmaslik kerak. Ish topshirishda bolaning xohishi, istagi hisobga olinish lozim.

Bolaning kun tartibi... ularning tanasi va salomatligini saqlash va o'sishini ta'minlashga qaratilgan bo'lmog'i kerak. Bularning hammasi bolaning tanasi va ruhiyati muvozanatini saqlash uchun xizmat qilishi lozim. so'ng, u savod o'rganishga qobil bo'ladi, shundan so'ng savodga o'rgata borish mumkun.

Avvalambor axloqiy va aqliy tarbiya usullarini yaxshi egallagan, irodali, dono, g'amxo'r va dinga ishongan o'qituvchi va tarbiyachi tanlash kerak bo'ladi.

Ibn Sino bolalarga ta'lim tarbiya berishda ta'lim tizimining samarali usullarini aytib o'tadi va bolalarni bitta bitta, alohida o'qitishdan ko'ra, jamoa tartibida o'qitishni afzal deb biladi va uning ustunligi haqida gapirib shunday yozadi: "O'quvchilar o'qish va tarbiya jarayonida ilmga chanqoqlik sezadilar. O'z bilimlari bilan g'ururlanadilar, bir birlarining bilimlariga havas qiladilar. G'urur va o'ziga e'tibor tarbiyalanuvchilarni bir birlaridan orqada qolmaslikka unddaydi.

O'quvchilar birga bo'lganda doim bir birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o'z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar".

O'qituvchi bolani hunarga o'rgatishda uning qobiliyati, istedodi, imkoniyatlarini e'tiborga olish kerak, barchani birdaniga bir hunarga o'rgatib bo'lmaydi.

Ayrim bola tilni o'rganadi, ayrimlari shoir bo'lib, yetishadi yoki notiqlik san'atini egallaydi. Ilmlarning turli sohalaridan kimdir tilni o'rganish, kimdir boshqa ilmni o'rganishga kirishganidan so'ng, ba'zilarining tibbiy fanni, ba'zilarining geometriya ilmini tanlagani ma'lum bo'ladi.

Demak, o'qituvchi bolalarga ta'lim berishga kirishishdan avval, o'quvchining xulq atvorini o'rganishi va bilimlarini tekshirib ko'rishi kerak

bo'ladi. Avvalo, u o'quvchining nimaga e'tibor berishini tekshirib ko'rishi, so'ngra unga hunar yoki ilm turini tavsiya etishi kerak.

Ibn Sino bolaga jismoniy va aqliy tarbiya berish haqida "Tib ilmlari qonuni" asarida bola katta bo'lib, yetilgan chog'ida jismoniy tarbiyaga ahamiyat berish zarurligini aytadi. Uning uqtirishicha, odamning yigitlik, yetuklik yoshida hamda ulg'aygan yoshida sog'lik salomatligini saqlash uchun zarur bo'lgan jismoniy mashg'ulot bilan shug'ullanishi kerak.

Ulug' mutafakkir jismoniy tarbiya deb inson salomatligi uchun zarur bo'lgan badanni turli xil mashg'ulot harakatlariga o'rgatishni nazarda tutadi. Uning fikricha, jismoniy mashg'ulotlar bilan o'z vaqtida va mustaqil shug'ullanib boruvchi odam hech qanday davolanishga muhtoj bo'lmaydi. Jismoniy mashg'ulot inson ruhini ham tetiklashtiradi. Ammo jismoniy mashg'ulotlar ortiqcha bo'lmasligi kerak, aks holda badanning tezda charchab qolishiga olib keladi. Jismoniy mashg'ulotlarni butunlay tashlab yuborish esa, badanning qarib, tezda ishdan chiqishiga olib keladi.

Har bir inson o'zining xulq atvori, imkoniyatlari, qobiliyati, xohishiga qarab jismoniy mashg'ulot turini belgilab olish kerak.

Ibn Sinoning aql va aqliy tarbiyaning tabiiy va psixologik asoslarini aniqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, hayot, hayotiy quvvat uch shaklda: o'simlik, hayvonot va inson shaklida nomoyon bo'ladi.

Ibn Sino bolaning ilm fan yoki hunar egallashga intilishida o'qituvchining unga bilim, hunar o'rgatishi zarurligini uqtiradi.

Ilm fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. Chunki ilm odamni ma'naviy yuksaklikka ko'taradi, jamiyat ravnaqining asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

Tark qil bor narsani, jon barchadan a'lodurur,

Jon kamoli imldandir, imldandir so'lu sog'.

Jon agar bir shisha bo'lsa, ilm sham chirog'.

Hikmati insonin bilg'il uch chiroqda misli yog'.

Ul agar ravshan yonar, sen ham salomat ham tirik.

Ul chiroq so'nsa, sening ham o'lganingmasmu shu chog'.

Uning fikricha, ta'limtarbiya, avvalo, aqliy tarbiyani, yoshlarga ilm fan o'rgatishni, jismoniy tarbiyani, axloqiy tarbiyani, nafosat tarbiyasini hamda yoshlarga ma'lum hunarga o'rgatish masalalarini o'z ichiga oladi. Axloqiy tarbiya inson uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Bolaning axloqiy tarbiyasi yoshlikdan, bolalikdan boshlanishi kerak.

Eng muhim axloqiy boyluk, Ibn Sinoning ta'kidlashicha, adolatdir. Adolat muvozanat, o'rtalik tushunchalari bilan bog'liq. Axloqiy tushunchalar aqlga, aqliy bilimga asoslanishi lozim. Lekin inson qanchalik bilimdon olim bo'lmasin, ahloqiy talablarga tayanmasa, u odobsizlik va yomonlikka yo'l qo'yadi. Ibn Sino o'zining "Qush tili" asarida ikkiyuzlamachilik, yolg'onchilik hoinlik kabi hislatlarni qoralaydi, inson ustidan har qanday zo'ravonlikni inkor etadi.

Ibn Sinoning yozishicha, insonning eng yaxshi fazilatlaridan biri o'zining yomon axloqiy xislatlarini anglab, ularni yo'qotishga intilishidir. Uning yaxshi xislatlarida ichida boshqalarga e'tibor va g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lishi maxsus o'rin tutadi. Kimki o'zini axloqini tarbiyalash uchun o'z oldiga qo'ygan vazifasini bajarib, o'z xulqini tuzatishga intilsa, unga hech narsa qo'rqinchli emas. Kimki o'z xatosini tuzatsa, u boshqalarning tarbiyasi haqida g'amxo'rlik qila olishi mumkin. Boshqa odamni tarbiyalamoqchi hamda uning axloqini tuzatmoqchi bo'lgan tarbiyachi avvalo uni yaxshi o'rganishi hamda barcha kamchiliklarini yaxshi bilib olishi kerak. Aks holda tarbiyachi o'zining oldiga qo'ygan vazifasini bajara olmaydi. Yangi be'morning kasalini bilmay turib, uni tuzatishga kirishgan odamday bo'lib qoladi. Tarbiya tarbiyalanuvchini yonon axloqiy hislatlardan ozod qilish, unga yaxshi axloqiy fazilatlarini singdirish jarayonida amalga oshiradi. Axloqiy tarbiyada eng muhim vositalar bolaning nafsoniyatiga, g'ururiga tegmagan holda yakkama yakkam suhbatda bo'lish, unga nasihat qilishdir.

Nasihat qilishda suhbatdoshga nihoyatda hurmat bilan yondoshish, uni kamsitmaslik kerak. Ortiqcha, so'z aytib uni zeriktirmaslik zarur. Bir hil nasihatlarini qaytara berishlik ta'sir qilmaydi.

Ibn Sino bolada axloqiy hislatlarni mehnat, jismoniy va aqliy tarbiya bilan uzviy birlikda shakllantirishni, uni inson qilib kamol toptirishda asosiy omil deb biladi.

Ibn Sinoning axloqiy qarashlari go'zallik, nafosat haqidagi fikrlari uning fors va arab tilida yozilgan sherlarida, badiiy asarlarida, go'zallik, musiqa, she'riyat haqidagi falsafiy fikrlarida o'z ifodasini topgan.

Buyuk mutaffakkir Abu Ali Ibn Sinoning inson kamoloti va bu sohada qilinadigan ishlarni tajriba asosida amalga oshirish, dunyoviy ilmlarni o'rganish yo'llari haqidagi ta'limotlari nihoyatda qimmatlidir.

Ibn Sino o'quvchining shaxsiy xislatlariga, ruhiyatga e'tibor berib, uning aqliy xususiyatlari, ruhiyati, mehnatsevarligi, bilimi, irodasiga asoslangan holda ta'lim tarbiya ishini olib borish kerakligi haqidagi fikr mulohazalari bilam milliy va umuminsoniy pedagogik fikr rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Ibn Sino-lotin. Avitsenna(980-1037), shifokor, tabiatshunos, faylasuf, ensiklopediya. Uning mashhurligi va obro ' e'tibori "oqsoqol va Bosh"deb nomlangan. Ibn Sino turli sohalarda ko'plab asarlar yozgan: falsafa, tibbiyot, tilshunoslik, mantiq, matematika, fizika, kosmologiya, kimyo, etika va boshqalar.

Mutafakkirning falsafiy va tabiiy ilmiy risolalari bir necha asrlar davomida Sharq va G'arbda juda mashhur edi. Uning "tibbiy Fanlar Canon" –besh qismdan tibbiy ensiklopediya (taxminan 200 PL hajmi), yunon, Rim, Hindiston va Osiyo shifokorlar tajribasi natijasi, Evropada faqat XV-XVII asrlarda o'ttiz lotin nashrlar omon. "Canon" Ibn Sinoning o'rta asrlardagi barcha tibbiyot maktablarida beshinchi asrdan ko'proq ilmiy qarashlarini ta'minladi.

Psixologik masalalar tibbiyot va falsafa bo'yicha risolalarda tushunilgan bo'lsa-da, Avitsenna psixologiyaga alohida ishlarni bag'ishladi, ular orasida "Ruh haqida she'r", "qimmatbaho modda haqida tushuntirish risolasi", "inson kuchlari va ularning bilimlari haqida insho", "Raisa sovg'asi (faylasuflar rahbari) hukmdorga", "ruh haqida risola". Uning" shifo kitobi "(18 jildda)" Fizika "bo'limida Arab o'rta asrlarining psixologik ensiklopediyasi – "ruh haqida kitob" mavjud.

Dunyo nuqtai nazaridan Avitsenna Aristotelning, ayniqsa, inson ruhini o'rganish uchun tibbiy va boshqa tabiiy ilmiy yondashuvlardan foydalanishda izchil tarafdoridir. Shu bilan birga, Arab olimi Sokrat chizig'ini insonning ichki dunyosini dublikat yoki g'oya emas, balki uning ruhining mazmuni sifatida talqin qilishda davom ettirdi. Bu erda Avitsenlarning ikkita psixologiyasi paydo bo'ldi: tabiiy fan va metafizik, bu esa o'z navbatida ikkilangan haqiqat tushunchasida aks ettirilgan. Ikkinchisi, tarixchilarning fikriga ko'ra, avlodlar uchun saqlanib qolgan va Avitsenna haqidagi tabiiy ilmiy fikrni Islomiy reaksiya hujumlaridan himoya qilgan. Avitsenna ruhining ta'limoti shu munosabat bilan diniy va tabiiy fanlar nuqtai nazaridan "interlayner" o'rnini egalladi.

Avitsennaning dunyoqarashi uning psixologik qarashlarining qarama-qarshiligida aks ettirilgan, uning muammolari juda keng: insonning aqliy kuchlarini tahlil qilishdan tortib, "hayot va ruh", "ruh va tana", "hayvon va inson ma'naviy hayoti". Olim, asosan, quyidagi savollarga qiziqish uyg'otdi: ruhning o'zni qanday? uning mohiyati nima? u abadiy emasmi? Bu savollarga javoblar Avitsenna tomonidan noaniq va ziddiyatli edi. Shunga qaramay, ular o'rta asrlarning psixologik tafakkurining

evolyutsiyasida muhim rol o'ynagan g'oyalar bilan ifodalangan va eksperimental tarzda tasdiqlangan. Bundan tashqari, ular tegishli vaqtni, psixologik bilimlarning toifalari va tushunchalarining juda nozik tizimini qurdilar, keyinchalik yangi Evropa faniga o'tdilar. Aristoteldan so'ng, Avitsenna inson qalbining ta'rifini "tabiiy organik tananing birinchi yakuni, mazmunli tanlov va fikrlash orqali amalga oshiradigan darajada va har bir odamni idrok qilgani uchun" deb ta'riflaydi.

Olimning fikriga ko'ra, aql-bu faol ijodiy kuch, koinotni bilish vositasidir. "Shifolash" da, "bilim bilish ob'ektini bilim beruvchi mavzu bilan aks ettirishdir" degan fikr aniq ifodalangan. Bashoratli "ko'rsatmalar va ko'rsatmalar" da Avitsenna narsalarni bilish uning mohiyatini bilish hissi va aql-idrokida aks ettiradi. Dastlabki hissiy tajribasiz bilish mumkin emas: haqiqat faqat his-tuyg'ularda beriladi. "Men qalbimda his qildim", Avitsenna, shuning uchun "paydo bo'ldi". Abstraktsiya jarayonining mohiyatini ko'rib chiqib, u quyidagi bosqichlarni aniqladi: 1) Sensation (tasvirning ko'rinishi); 2) vakillik (tasvir va materiyani farqlash); 3) tasavvur (g'oyalar va tushunchalarning paydo bo'lishi); 4) umumiy tushunchalar va toifalar (abstraktsiyaning eng yuqori shakli).

Psixofiziologik muammoni hal qilishda Avitsenna inson ruhining manbai miya ekanligi haqidagi xulosaga keladi. Miya va hissiy organlarda ruhiy kuchlarning lokalizatsiyasi olimlar tomonidan inkor etilmaydigan fakt sifatida e'tirof etiladi: har bir aqliy funktsiya hissiy nervlarning yoki miya yarim sharlarining bir qismiga to'g'ri keladi.

Miya jarohati tufayli kelib chiqqan buzilishlarni kuzatish mutafakkirga his-tuyg'u va fikrlash jarayonlari bilan aloqasini aniqroq aniqlashga imkon berdi. Shu asosda ruhiy kuchlar o'z-o'zidan mavjud emas, balki muayyan tana organiga muhtoj degan xulosaga kelishdi. Shunga qaramay, inson psixikasi til shaklida abadiy, shuning uchun o'lmas va ruhning g'oyaning tashuvchisi sifatida g'oyasi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.

Avitsenna psixodiagnostikaning tarixida birinchi marta tasvirlangan – vegetativ sohadagi o'zgarishlar bo'yicha hissiy kompleksni izlash (turli tashqi omillarga javoban yurak tezligini oshirish). Ular, shuningdek, hissiyotlar psixologiyasi bo'yicha birinchi tajribalarni o'tkazdilar – hissiy holatlarning eksperimental psixofiziologiyasining boshlanishi (qo'ylarni bir xil oziq-ovqat bilan oziqlantirish, lekin bo'ri yonida). Uning sxemalari chuqur badandagi o'zgarishlarning paydo bo'lishida qarama – qarshi hissiy munosabat "rolini ochish haqida gapiradi.

Avitsenna tadqiqotlari yosh psixofiziologiyasini boshlaydi. Odamlarni tug'ilishdan to etuk yoshga qadar rivojlantirish jarayonida nafaqat fiziologik o'sish, balki insonning aqliy xususiyatlarining o'zgarishi ham talab qilinadi. Shu bilan birga, ta'lim olish muhim ahamiyatga ega bo'lib, u orqali rivojlanayotgan organizmning tuzilishiga ruhiy ta'sir ko'rsatadi. Fiziologik jarayonlarning yo'nalishini o'zgartiradigan his-tuyg'ular uning atrofidagi odamlarning ta'siri natijasida bolada paydo bo'ladi. Bolada muayyan ta'sirlarni keltirib chiqaradigan kattalar uning fiziologik xususiyatlarini shakllantiradi.

Avitsennaning fiziologik psixologiyasi, shu bilan birga, tanadagi jarayonlarni boshqarish imkoniyati haqidagi taxminlarni o'z ichiga olgan bo'lib, unga boshqa odamlarning xatti-harakatlariga bog'liq hissiy, ta'sirchan hayotga ta'sir qilish orqali ma'lum bir barqaror holatni berdi. Ruhiy va fiziologik munosabatlar g'oyasi uning keng tibbiy tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqilgan.

Ruhiy hodisalarni tushuntirishda ketma-ket naturalizmning pozitsiyasi Avitsenna tabiatshunoslik tushunchalarining bugungi kungacha yuqori ilmiy vakolatini ta'minladi.

4. Yusuf Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari.

Yusuf Xos Hojib (1016-1018) o'zining "Qutadg'u bilig" asarida o'zi yashagan davrning ijtimoiy va axloqiy voqealigini aks ettiradi. Bu asarda inson kamoloti masalasi markaziy masala bo'lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o'rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o'ziga xos tarzda bayon etiladi.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib ushbu asarda insonning haqiqiy baxti bilimda ekanini bayon etadi. U ilm, zakovatning ahamiyati haqida fikr yuritish bilan birga unga alohida boblar ham bag'ishlangan. Lekin, olim faqat ilm ma'rifatning ahamiyatinigina ko'rsatib qolmaydi, u bilim va zakovatning amaliyotdagi ahamiyatini ham yoritadi.

U bilimni buyuk, o'quvni ulug' deb ta'riflaydi. Chunki zakovatli inson ulug' bo'ladi, bilimli kishi buyuk bo'ladi, deb ilmiy kishilarni asl toifadagi kishilar toifasiga qo'shadi.

Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu tilaklarga, ulug'likka erishishi mumkunligini aytadi. Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat xuddi o'zlariga o'xshagan donolar va zakovatlilar yetadi, johil va telbalar bunday xislatlarga ega emas, deydi. Chunki jamiyatdagi barcha xatolar bilmsizlik, nodonlik, jaholat tufayli sodir bo'lishidan, u qayg'uga tushadi, hayotda nodon va johillar ko'payib ketayotganidan afsuslanadi.

“Qutadg'u bilig” da yana jumboqlarni yechish usullari ham foydalanilgan. Bu usul o'quvchini asarga qiziqtiradi, uni o'qimishli qiladi. Hozirgi davrda bu muammoli ta'lim deb ataladi. Ammo tarbiya va ta'lim merosimizda jumboq muammoli ta'lim o'ziga xos xususiyatga ega.

Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlarida xalq bilan birga bo'lish, adolatparvarlik g'oyalari asosiy o'rin tutadi. U har bir kishining yuksak kamolot cho'qqisiga yetishini orzu qiladi.

Yusuf Xos Hojibning fikricha, insonning ulug'ligi, aql idroki, so'zlash qobiliyati, bilimi, o'quvi hunarga egaligidir. Uquv tug'ma ravishda inson ruhiyatida mavjuddir, bilim esa, o'qish o'rganish, mehnat tufayli egallanadi. Agar ularning har ikkisi o'zaro birlashsa, insonning qadri ortadi.

Shoirning fikricha, bilim bir boshbog' yoki jilov kabidir. U kishini har xil noliyiq ishlardan asraydi. Shu xususiyati tufayli bilim aziz va mo'tabardir.

Adib ta'lim tizimi, ta'lim nazariyasi va amaliyotiga, ta'lim mazmuniga oid bir qator jiddiy fikrlarni aytadi. U ayrim fanlarni o'qitishdagi izchillikni ham aytib o'tgan.

Yusuf Xos Hojib insonda o'quv idrok va bilim til, so'z orqali ayon bo'lishini aytadi, ravon tilni bilishga davat etadi. Adibning uqtirishicha, har bir kishi jamiyatga munosib bo'lib kamol topmog'i kerak. Buning uchun u, tug'ulgan kundan boshlab zarur tarbiyani olmog'i kerak. Chunki, shoir o'g'il va qizlarni tarbiyasi haqida fikr yuritar ekan, ularning o'zlariga xos xususiyatiga e'tibor berishni ta'kidlaydi. Farzandlar tarbiyasi nihoyatda erta boshlanmog'i shart. Shundagina ularni noo'rin xatti harakatlarga berilishining oldi olinadi. Buning uchun maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan, ezgu niyatli va pokiza murabbiy taklif etilishi kerak.

Yusuf Xos Hojib ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liq holda bo'lishini tavsiya etadi, o'g'il bolalarning bir nacha san'at turini va hunarlarni tugal o'rganmog'i lozimligini ta'kidlaydi, bu ularning kelajak hayotlari jamiyat rivoji uchun kerak.

Yusuf Xos Hojib aqliy tarbiyaning baland mavqe tutishini eslatadi. Adib tarbiyaning barcha turlari bir biri bilan uyg'un bo'kishini talab etadi. Shundagina insonning aqlan barkamol, jismonan yetuk, axloqiy ma'naviy boy bo'lishiga ishonadi. Farzandlarga turli bilim va hunarlar o'rgatish, ularni go'zal axloqli qilib voyaga yetkazish ota onaning burchidir.

Yusuf Xos Hojib tarbiyada kattalar namunasi, ajdodlar tarbiyasi alohida ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi.

Yusuf Xos Hojibning Sharq ijtimoiy siyosiy, axloqiy ta'limiy hamda badiiy tafakkuri taraqqiyotiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Allomaning pedagogik qarashlari ham bu sohadagi ulkan me'rosdir. Ular tarix nuqtai nazari bilangina emas, bugungi kunimizga xizmat qilishi bilan ham zo'r ahamiyat kasb etadi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiynig (873-950 yy.) psixologik qarashlari.
2. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidolari» nomli yirik asarlari ahamiyati.
3. “Mineralogiya” asrida bu fikrni quyidagicha ifodalaydi:
4. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati.
5. Bolalar xulqi haqidagi qarashlari
6. Yusuf Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
----------	----------------------------	--------------------------------

1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya”; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

6-mavzu. Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (XV-XIX asrlar)

Asosiy savollar

1. Mirzo Ulug'bekning va ijtimoiy-psixologik fikrlar.
2. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari.
3. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «taqdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi.
4. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi.
5. Z.M.Bobur “Boburnoma” asarida turkiy va boshqa xalqlarga entopsixologik yondoshuvi.

O'QUV MAQSADI:

Mirzo Ulug'bekning va ijtimoiy-psixologik fikrlar. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «taqdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi. Z.M. Bobur "Boburnoma" asarida turkiy va boshqa xalqlarga entsixologik yondoshuvi. Marifatparvar olimlar M. Bexbudiy, M. Abdurashidxonov, A. Fitrat asarlarida psixologik qarashlarini o'rganish.

KALIT SO'ZLAR:

Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Mirzo Bedil, Imom G'azzoliy, Z.M. Bobur, Boburnoma, shaxs.

1. Amir Temur davridagi ijtimoiy-psixologik fikrlar.

Mirzo Ulug'bek Markaziy Osiyo xalqlari ilm fani va madaniyatini jahon miqyosiga olib chiqqan, Markaziy Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ulug' siymolardan biridir.

Ulug'bek davrida o'qitishning sinf tizmlari, bolalarni yoshi bo'yicha tabaqalashtirib o'qitish, o'quv tarbiya ishlarining aniq bir muddatini belgilab qo'yish, ta'limning bosqichma bosqich: boshlang'ich va o'rta, oliy bosqichlar bo'yicha amalga oshirildi. Jumladan, Ulug'bek o'quv muddatini qat'iy 8 yil qilib belgilab qo'ydi. Dars berish esa individual usulidan, jamoa usuliga o'tkazildi. Bunda har bir guruhda 15-20 o'quvchi bir vaqtda saboq olar edi. Bu dars o'tishning sinf tizimiga yaqinlashish bo'lgan.

Mirzo Ulug'bek, yosh avlodning aqliy va ma'rifiy tarbiyasiga katta ahamiyat berib, ularni dunyoviy bilimlarni egallashga da'vat etdi, faqat rivojlangan fan va madaniyat inson tafakkurining kamol topshini ta'minlashiga ishondi. Olimning fikricha, yoshlar olgan bilimlarning ahamiyatini, bu bilimlardan maqsad nima ekanini aniq anglab, bilimlarini takomillashtirib borishlari, ularni hayotga tadbiq etish yo'llarini bilishlari, jamiyat va xalq farovonligi yo'lida zarur hunarlarni egallab olishlari lozim. Shu bois Ulug'bek bilimlarni nafaqat kitoblardan balki bevosita hayotning o'zidan olishni ham tavsiya etadi.

Ulug'bek maktab va madrasalarda berilgan nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish maqsadda mudarrislardan o'quvchilar bilan rasadxonada amaliy mashg'ulotlar o'tkazishni talab etdi, bunga o'zi rahbarlik qildi, uning fikricha, bolalarning bilim olishni istamasligi mudarrisning nodonligidandir, chunki bunday tarbiyachilar ta'lim usullarini noto'g'ri qo'llash bilan bolalarning bilimga qiziqishini so'ndiradi. Mudarris, avvalambor, o'zini tarbiyalashi, bilim va malakalarni egallashi lozim. Ulug'bek mudarrisni o'z ustida tinmay ishlashga, bilimlarini takomillashtirib borishga, har bir darsda beriladigan bilimning yuqori saviyada bo'lishiga e'tibor berishga da'vat etgan.

Ulug'bek yoshlarni har taraflama rivojlantirish tarafdori edi. U komil inson deganda kishilik jamiyati yaratgan barcha bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan odamni tushungan.

Ulug'bek yosh avlodning erkin va har tomonlama rivojlanishiga bo'lgan huquqini himoya qilib, mudarrislarni yetuklikka, faol, bilimdon va saviyali insonlarni tarbiyashga undadi. Ulug'bek o'quvchilarning yuksak ilmga ega bo'lishida darsliklarning ahamiyati kattaligini aytadi. Shuning uchun u darsliklarning mazmuniga alohida e'tibor beradi va mualliflar oldiga jiddiy talablar qo'yadi. Uning fikricha, madrasa uchun yozilgan darsliklar yangi mazmun bilan boyitilishi kerak. Ularda qaysi fan, voqea va hodisa aks ettirilishidan qat'iy nazar, hayot haqiqatidan bir qadam chekinmasligi lozim. Darsliklar sodda va tushunarli, arab tilining murakkabliklaridan xoli tarzda yozilishi kerak. Biroq, Ulug'bek darsliklar qanchalik mazmunli bo'lmasin, ta'limda o'qituvchi asosiy o'rinda turishi kerakligini, o'z pedagogik mahorati va yaxshi fazilatlar bilan o'quvchilarga namuna bo'lishi, yaxshi tarbiya ko'rgan chuqur bilimli va ma'rifatparvar inson ham bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Ulug'bekning o'zi Samarqand madrasasida talabalari ko'z o'ngida ana shunday ustoz timsoli sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Allomaning ta'kidlashicha, bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, havasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rinni egallaydi. Oilada ota onalar, ayniqsa, o'qimishli ota onalar o'z farzandlarining haqiqiy inson bo'lib kamol topishiga alohida e'tibor berishlari lozim.

Ulug'bek o'z pedagogik qarashlarida bolalarning jismonan sog'lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo'lib yetishuviga alohida ahamiyat beradi. Ulug'bekning fikricha, odam so'lom

va baquvvat bo'lishi uchun yoshlik chog'idanoq jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi, ta'lim tarbiyada poraxo'rlik, qalloblik bo'lmasligi uchun mudarrislar odil va halol bo'lishi kerak.

Ulug'bek insonlar o'rtasidagi munosabatning tarbiyaga ta'siri hamda ahloqiy tarbiya xususida gapirar ekan, bu masalada insonlar orasidagi o'zaro munosabat, do'stlik va birodarlik alohida ahamiyat kasb etishi kerakligini ta'kidlaydi.

Uning fikricha, haqiqiy va soxta do'stlarni ajrata bilish lozim, g'arazli kishi hech qachon do'st bo'lmaydi, kishilarni u to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Har qanday kishi do'stona hamkorlik bilan hayotiy muammolarini hal etishi mumkin, kishi yolg'iz o'zi, do'stlarsiz hech narsa qila olmaydi. Uning ta'kidlashicha, har bir insonning axloqiy shakllanishi olimlar o'rtasidagi munosabatlarga ham bog'liqdir, ular o'rtasidagi yaxshi hamkorlik talabalarning axloqiy tarbiyasida muhimdir.

Mirzo Ulug'bek Markaziy Osiyoda pedagogik fikr va ma'rifat taraqqiyotida o'ziga xos salmoqli o'rinni egalladi, umuminsoniyat tomonidan kashf etilgan ilmlardan bahramand bo'lib, jahon faniga mislsiz hissa qo'shdi. Uning ilmlarni o'rganish yo'llari haqidagi ta'limoti, shaxsiy namuna bo'lish usullari pedagogik ta'limotda g'oyatda muhimdir. Ulug'bek olg'a surgan ta'lim tarbiyaviy fikr g'oyalar o'z mohiyati bilan hozirgi davr pedagogika tarixi taraqqiyotiga ham xizmat qiladi.

Mirzo Ulug'bekning katta xizmati yana shundaki, u bevosita ilmiy pedagogik qarashlari bilan ham odamlarni ilimli va ma'rifatli bo'lishga da'vat etdi. O'zining falsafa tarixi, astronomiya, matematika, geografiya, adabiyot fanlariga oid ko'p jildlik asarlarida o'z davri uchun muhim bo'lgan ilg'or pedagogik fikrlarni ilgari surdi, odamlarni o'zaro do'st va birodar, mehnatsevar va insonparvar, tinchliksevar va adolatparvar bo'lishga targ'ib etadi.

U halqning bilimli bo'lishini orzu qiladi, uni dunyo sirlaridan, boyliklaridan bahramand qilishni istaydi. U dunyoni bilish, anglash uchun uning siru asrorlarini topish, shuning natijasida topgan boyliklarini xalqqa xizmat qildirish zarurligini aytadi. Ulug'bek inson qobiliyati va zakovatiga ishonadi.

Ulug'bek yosh avlodning tabiat haqidagi bilimlarni egallashi zarurligini alohida ta'kidlaydi. Uning uqtirishicha, fan va madaniyatning rivojlanishi bilan yurtida haqiqat barqarorlashadi. Ulug'bek yurtning tinch osoyishta bo'lishi uchun odamlar o'rtasida do'stlik va birodarlik, samimiyat va adolat barqaror bo'lishi zarurligini aytadi.

2. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari.

Alisher Navoiy o'zbek adabiy tili va adabiyotiga asos solgan buyuk so'z san'atkori, Sharq ijtimoiy falsafiy, ma'naviy axloqiy tahakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan zabardast mutafakkiri taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan zabardast mutafakkir, Husayn Boyqaro saltanatining barqarorligi va gullab yashnashini tayinlagan yirik davla arbobi, ilmu fan, adabiyot va san'atning ulkan homiysi bo'lgan mashhur ma'rifatparvar zot sifatida o'zbek tili, tarixi, adabiyot va san'atning ulkan homiysi bo'lgan mashhur ma'rifatparvar zot sifatida o'zbek tili, tarixi, adabiyoti, madaniyati va san'ati rivojida alohida o'rin tutadi.

Alisher navoiy merosi ma'naviy-ahloqiy tarbiyaning kuchli qurollaridan biri. Inson tarbiyasi, komoloti masalalarini o'zbek adabiyotida hech kim u kabi kuylamagan. Mutafakkir shoir insonlik mohiyatini uning ijtimoiy faoliyatida jamiyatga foydali kasb bilan shug'ullanishi, halqqa manfaati tegishi, odamlarning og'irini yengil qilishda deb biladi. Uning xalq g'amini o'z g'ami deb bilmaydigan odamni odam qatoriga qo'shmasligi bejiz emas. Navoiy ma'naviy go'zallikni jismoniy go'zallikdan ajratib qaramagani sababli ilm bilan hunar ham o'zaro omuxta bo'lishi tarafdori. Ya'ni, ma'naviy yetuk kishi jismoniy jihatdan ham go'zal bo'lsa, o'z navbatida hunarmand ham ilmu ma'rifatdan boxabar bo'lsa haqiqiy barkamollik shu.

Alisher Navoiy maktabdor yoki mudarris bo'lib dars bergan bo'lsa ham, ta'lim va tarbiya ishida juda katta xizmatlar qildi. Alisher Navoiy yosh avlodning ilm hunar egallashini va eng yaxshi insoniy fazilatlariga ega kishilar bo'lishini orzu qiladi. Bunda esa ustozlarning ro'li alohida ahamiyatga ega. Navoiy ustoz va shogird munosabatlari xususida fikr yuritib shunday deydi: «Haq yo'lida kimki mashaqqat chekib senga birgina harf o'rgatgan bo'lsa, yuz hazina boylik bilan ham uning haqini ado etolmaysan»¹.

«Karam, deydi Navoiy, bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko'tarmoq va uni o'sha qiyinchiliklardan qutqarmoqdir. Karam birov mashaqqat tikanining og'irligini ko'tarmoq va tikan

uchidan guldek ochilmoq va o'sha qilgan ishi qaytib tilga keltirmaslik, og'izga olmaslik, ishiga minnat qilmaslik va uning yuziga solmaslikdir», deydi. Himmatli kishilar xalq orasida obro'ga sazovordir, Navoiy odamlarni insofga, sahovatli va adolatli bo'lishga, bir birlari bian ahil bo'lishga, bir birlariga yordam berishga karamli bo'lishga da'vat etar ekan, ehsonli bo'lishni alohida uqtiradi. Ulug' mutafakkir ehsonni ulug'lab shunday deydi: «ehson degan sifatni abadiy saodat bil... kishilik bog'ining ko'ngliga yoqar daraxti ehsondir. Barcha maqbul sifatlar va maqbul holatlar ehsonga qarashlidir, bu sifat va holatlarni u o'z ichiga olgan hamda shuning o'ziga voqedir. U barcha yaxshiliklarni o'zida to'plagan va bari yaxshiliklar haqiqatan unga tegishlidir».

Mutafakkirning fikricha, yaxshilikni o'ziga maqsad qilib olgan odam baxtli bo'ladi. Bunday odamlar saxiy va himmatli bo'ladilar. «Saxiylik kishilar bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o'lkasining to'liqlik daryosi, balki u to'liqlik daryoning gavharidir».

Alisher Navoiy o'z faoliyati davomida halq va vatan osoyishtaligi, madaniyat va ma'rifat rivoji uchun kurashdi. Uning ijodiy me'rosi tarixiy ma'rifiy jihatdangina emas, balki ijtimoiy tarbiyaviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Ijod etgan barcha asarlarida Navoiy insonparvarlik, el yurt farovonligi g'oyalarini ifodaladi, ta'lim tarbiyaga oid fikrlarini bayon etdi. Uning bu g'oyalari barkamol avlodni yetishtirishga xizmat qiladi, buyuk alloma izhor etgan Benazir g'oyalar milliy pedagogika tarzida alohida o'rinda turadi.

Abu Nasr Forobiyning psixologik qarashlari

Abu Nasr Forobiy YAqin va O'rta SHarqda ilg'or ijtimoiy-falsafiy oqimning asoschilaridan biri bo'lib, «SHarq Aristoteli» degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mutafakkir. Forobiy (873-950) dunyoqarashining asosi, ya'ni dunyoning tuzilishi haqidagi tushunchasini «panteistik» degan fikr tashkil etadi. Mavjudot yagona boshlang'ichdan pog'onama-pog'ona vujudga kelgan, yakkalikdan ko'plikka, rang-baranglikka borgan. Uning dunyoqarashidagi asosiy maqsadlardan biri ilmiy-falsafiy usulning mustaqilligini nazariy jihatdan asoslab berishga, uning inson tafakkuriga, aqliy bilimiga asoslanganligini isbotlashga intilishdir.

Forobiy bilishning ikki shakli bosqichini hissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. U sezgi roliga to'xtalib, besh turga bo'ladi.

Forobiy sezgini bilishning manbai deb hisoblagan, uning qarashlari Aristotelning «sezmagani odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham» degan qarashlariga o'xshab ketadi.

Forobiy inson (ruh) jonining bir tandan boshqasiga o'tib, ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual «substansiyasining birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan.

Forobiyning ruhiy jarayonlar, ularning bilish va mantiq tizimi haqidagi ta'limoti o'rta asrlar falsafasining katta yutug'i edi.

Al Xorazmiyning psixologik qarashlari

Abu Abdulloh al Xorazmiy ham O'rta Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan biri hisoblanadi. Abu Abdulloh al Xorazmiy dunyoqarashining muhim tomoni, uning keng bilimi, ilmning ko'p jabhalari masalalarini tushunishga ob'yektiv yondashishga qaratilgan. Xususan, uning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilimi hissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. «SHaxsiy ruh u miyada bo'lib, undan badan a'zolariga asab orqali tarqaladi» deydi. O'rta asr SHarq peripatetiklari uchun aql bilimning yana bir manbaidir. Ular aqlni ikki turga tug'ma va orttirilgan aqlga ajratishadi. Xorazmiy aqlni odam nafslarining kuchlaridan biri deb hisoblaydi.

Umuman olganda, Abu Abdulloh al Xorazmiyning psixologik falsafiy qarashlari o'z davri ilmiy dunyoqarashining rivojiga katta hissa qo'shgan.

Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari

Abu Ali ibn Sinoning (980-1037) psixologik falsafiy qarashlari, ilmlar tasnifi, ta'rifi va tarkibi haqidagi fikrlari uning «Tib qonunlari» asarida inson fiziologiyasi va psixologiyasi asosida talqin etiladi. Ibn Sino sezgini tashqi va ichki sezgilarga ajratadi. Tashqi sezgi insonni tashqi olam bilan bog'laydi, ular 5 ta: ko'rish, eshitish, ta'm maza bilish, hid va teri sezgisi. Bular insonning ma'lum organlari teri, ko'z, og'iz, burun va quloq bilan uzviy bog'liq.

Ichki sezgilar bu umumiy, chunonchi, tahlil etuvchi, ifodalovchi, eslab qoluvchi (xotira), tasavvur etuvchi(xayol) sezgilardir. Ibn Sino miyani barcha sezgilardan boruvchi nervlar markazi, umuman inson nerv sistemasining markazi ekanligi haqidagi ta'limotni olg'a surgan. Inson tana va jondan tashkil topadi, miya insonni boshqarib turuvchi markazdir.

Ibn Sinoning ilmiy psixologik falsafiy fikrlari noyob oltin xazina bo'lib hisoblanadi.

Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari

Abu Rayhon Beruniyning (973-1043) fikricha, inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin insonning hayvondan tubdan farq qiladigan bu xususiyati qanday bo'lganligini tushuntirganda Olohga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan deydi.

Beruniyning ruhiy va moddiy ehtiyojlarning roli haqidagi fikri o'sha davr uchun nihoyatda qimmatli fikr edi. U jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojlari rolini ko'ra oladi.

Beruniyning fikricha, aql, mehnat, erkin tanlash insonning hayotini va ijtimoiy holatini belgilaydi. Inson o'z ehtiyojlarini mehnat tufayli qondiradi, deydi.

Rudakiy (IX asrning 50-60 yillari 941) ruh bilan materiyaning munosabati masalalarida idealistik mavqeda turadi. Ruhni «ota»ga qiyos qiladi, moddiy narsalarni «ona»ga o'xshatadi. Uning fikricha, barcha narsalarni yaratuvchi birinchi sababi Olohdir. Moddiy narsalarni ham inkor etmaydi. Moddiy narsalar asosida tuproq, olov, suv va havo yotadi. Rudakiy inson aql va idrokini ulug'laydi.

Umar Xayyom (1040-1123) bilish nazariyasi uning tabiiy va ilmiy qarashlari bilan uzviy bog'langan. Umar Xayyomning materializmi, uning dinga qarshi ateistik mulohazalari bilan mushtarak. Ma'lumki, idealistlar va islom dini peshvolari, shu jumladan G'azzoliy ham zo'r berib yerdagi hayot ahamiyatini inkor etishga, u dunyo, jannat va do'zax to'g'risidagi fikrlarni olg'a surishga intildilar. Umar Xayyom esa islom dinining narigi dunyo, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax to'g'risidagi ta'limotlarni rad etdi.

VIII asrda islomda turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta'limotiga ko'ra hissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdir. Ular nimaiki o'zlari uchun nomaqbul bo'lsa (hissiy bilish bilan bog'liq bo'lgan sezgi ma'lumotlari va bilimni inkor etish yordamida) hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo'lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsaga yo'l qo'yish yordamida hammasiga yo'l qo'yish mumkin deb hisoblaydilar.

Mutazzaliylar ta'limotida muhim masalalardan biri inson irodasining erkinligi to'g'risidagi masaladir. Inson o'z hatti harakatlarida erkindir. Insonning erkin irodasi haqidagi fikr xudoning «oliy qudrati» to'g'risidagi diniy aqidalarga zid keladi. Mutazzaliylar taqdirning avvaldan belgilab qo'yilganligi to'g'risidagi ta'limotni tavakkul ta'limotini inkor etadilar.

So'fizm ta'limotida butun odam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko'rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o'z navbatida xudoda mavjud. Dunyo ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo'shiladi. Bu qo'shilish xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi shariat, taraqqiyot, ma'rifat va haqiqat olib keladi. So'fizmga ko'ra xudo bilan qo'shilishning o'zi eng oliy rohat. So'fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki hissiyot orqali yaqinlashishga katta e'tibor beradi.

3. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «taqdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi.

Bedil (taxallusi; asl ismi **Mirzo Abdulqodir**) (1644, [Bengaliya](#), [Azimobod](#) shahri. — [1721](#), [Dehli](#)) — Boburiylar davlatida ijod qilgan taniqli o'zbek shoiri, mutafakkiri.

Harbiy xizmatchi oilasida tug'ilgan. Ota-bobosi [kesh](#) ([shahrisabz](#))lik, turkiy [barlos](#) urug'idan. Yoshligidan turli fanlarga qshiqqan. Shayx Kamol, shoh Fozil va Mirza Abdulqosim kabi olimlardan ta'lim sshgan. Hindiston bo'ylab ko'p sayohat qilgan, 1685 y.dan umrining oxirigacha Dehlida yashagan. Fors tilida ijod qilgan. Arab, fors, hind, urdu tillarini mukammal bilgan, sharq xalqlari adabiyotini, tasavvuf va yunon falsafasini, ayniqsa Aristotel falsafasini at-roflicha o'rgangan. 10 yoshlaridan badiiy ijod bilan shug'ullangan. 20 yoshida she'rlarini saralab to'plashga kirishgan. Murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yashab ijod qilgan shoir o'z davriga befarq qaramagan, hinllar va musulmonlarning tinch-totuv yashashligini, yurtni obod, xalqni tinch-osoyishta, farog'atda,

hamjihatliqda ko'rishni orzu qilgan. Inson erkinligi, tafakkuri haqida falsafiy fiqolar bayon etgan. Uning falsafiy-axloqiy qarashlari tasavvuf aqidalarini ta'sirida shakllangan. Bedil dunyoqarashi tasavvufning vahdat ul-vujud ta'limotiga asoslanadi, ya'ni olamni Allohning ko'zgusi, inson qalbini shu ko'zguning markazi deb biladi. Inson qalbi qanchalik sayqal topsa, u shuncha Alloh nurini aks ettiradi. Shu bois Inson buyuk va qudratlidir. Ammo buni uning o'zi anglashi lozim, deydi.

Bedil 120 ming misradan ortiq she'riy, ko'pgina nasriy asar yozgan. G'azal, ru-boiy, qasida, qit'a, tarji'bandlarining o'zi 75 ming misrani tashkil etadi. Yirik asari "Chor unsur" ("To'rt unsur", 1703) nasrda yozilgan bo'lib, she'rlar ham ilova qilingan. Kitob-iing dastlabki boblarida Bedil o'z hayoti haqida hikoya qiladi. So'nggi ikki bobda esa to'rt unsur — havo, suv, yer, olov to'g'rioida; o'simliklar, hayvonlar va odamning paydo bo'lishi haqida so'zlaydi. Mutlaq ruh, ruh va narsa to'g'risida gapiradi, din hamda ruhoniylarning o'rni haqidagi o'z fiqolarini ifodalaydi. Kitobda parilar, jinlar, uyqu, tush ko'rish va Bedil haqida hikoya va afsonalar ham mavjud.

Bedil "Irfon" ("Bilim", 1711 — 12; "Komde va Mudan", "Nukot" asarlari ham shuning tarkibida) dostonida falsafa, tarix, tabiiyot, adabiyot va ilohiyotning xilma-xil masalalariga to'xtalgan. Asarda borliq, materiya, zarrachalar, jonli mavjudot va narsalar tabiati haqida, nabotot to'g'risida so'zlaydi. Borliq, yo'qliq, fano, baqo singari falsafiy masalalar haqida fikr bildiradi. Til va tilning xizmati, ahamiyatini talqin etadi, hissiy va aqiy bilish manbai, tuyg'u, tushuncha, aqd hakdaa muhokama yuritadi. U hind falsafasidagi "tanosux" nazariyasi hamda islom falsafasidagi "tavakkul" ta'limotini tanqid qiladi. Tabiat hodisalarini tabiatning o'zini o'rganish yo'li bilan tushuntirish lozim deb biladi. Uningcha, dunyo abadiy bo'lib, to'xtovsiz harakat qiladi va o'zgarib turadi. "Komde va Mudan" dostonida do'stlik, muhabbat, vafodorlik, adolat, ilm-ma'rifat masalalari aks etgan. "Nukot" ("Hikmatli so'zlar") asarida esa Bedil qarashlarini yakunlab, umumlashtirgan. Bunda Bedil o'z ta'limoti asoslarini ham qisqacha bayon qilgan.

"Tilsimi hayrat" (1669), "Muhiti a'zam" ("Buyuk okean", 1681), "Turi ma'rifat" ("Ma'rifat tog'i", 1687), "G'azaliyot", "Ruboiyot" va Bedil asarlarida ham ijtimoiy masalalar yoritilgan. She'rlaridatarbiya, xulq-axloq to'g'risidagi o'z fiqolarini bildiradi, jamiyatdagi jabr-zulm, adolatsizlik kabi illatlarni qoralaydi.

Bedilning ijtimoiy masalalarga oid qarashlarida ma'rifatparvarlik, muruvvat va odamiylik asosiy o'rinni eg'allaydi. Asarlarining ko'pchiligi 16 jildli "Kulliyot"iga kirgan (Bombay, 1882).

Hindiston bilan Turkiston qadimdan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lgan. Bu Turkistonda Bedil asarlarining tarqalishiga keng yo'l ochgan, ammo turli ijtimoiy guruh vakillari shoir merosidan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar. Bedil asarlarida Turkiston va Hindiston xalqlari o'rtasidagi aloqaga doir ma'lumotlar ham ko'plab uchraydi. U "Chor unsur" asari da Jayxun (Amudaryo), Turkiston to'g'risida, Samarqanddan Hindistonga qavmqarindoshlari kelganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltiradi.

Bedil asarlari ayniqsa 19-asrdan O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Ular falsafiy fikrga boyligidan Bedil Turkistonda "Abulma'oni" ("Ma'nolar otasi") degan nom olgan. Uning kitoblarini o'qib beruvchilar "bedilxonlar" deb atalgan. Furqat, Muqimiy, Avaz, Ahmad Donish, Hislat va Bedil o'z ijodida Bedilning ilg'or fiqolaridan foydalanganlar. Ahmad Donish Bedilning ilg'or ijtimoiy-falsafiy g'oyalarini o'rgangan, ulardan ijtimoiy hayotdagi kamchiliklarga qarshi olib borgan kurashida foydalangan, ilg'or g'oyalarni ommalashtirishni o'z burchi deb bilgan. Furqat Bedilning fan, ma'rifat, xalqlar o'rtasidagi hamkorlik haqidagi g'oyasini o'rgangan, ulardan dunyoviy bilimlarni o'rganish, xalqni ma'rifatga chorlash haqidagi asarlarida samarali foydalangan. Bedilning ijtimoiy tuzum haqidagi qarashlari Muqimiy, Asiriy va Bedil mutafakkirlarni ham qiziqtirgan. Ular Bedil ijodining murakkab uslubi va ziddiyatli tomonlari, ilg'or jihatlariga munosib baho berganlar. O'zbekistonda Bedil ijodi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar (G'. G'ulom, I. Mo'minov va Bedil) olib borildi.

4. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi.

Abu Hamid Al-g'azali 1058 yilda tug'ilgan[5]. Uning oilasi tusda yashagan va fors tilidan kelib chiqqan. Abu Hamidning otasi jun yigiruvchi edi. U erta vafot etgan va Abu Hamid va uning ukasi Abul-futux Ahmadni tarbiyalagan, otasining do'stlaridan biri bo'lgan. Ko'p o'tmay, otasi qoldirgan meros qurib qoldi va otasining do'sti juda kambag'al bo'lgani uchun, u birodarlariga madrasaga o'zlarini boqish uchun o'quvchilar sifatida kirishni taklif qildi.

1070 yil Al-g'azali akasi bilan birga Imom Ahmad Ar-Roziqoni va Abul-Qosim Jurjiani bilan o'qishni davom ettirish uchun Jurjon (Gorgan) ga ko'chib o'tdi. Al-g'azali mashhur musulmon olimi Abul-Maali Al-Juvayniyning talabasi bo'lish uchun Nishopurga yo'l oldi. 1085), Imom Al-Haramayn nomi bilan tanilgan[6]. Imom Al-Juvayniy Abu Hamid fiqh, usul al-fiqh, asharit qalam va boshqa fanlarni o'rgangan. Al-g'azalning ustozlari orasida uning so'fiylik nafosatini o'rgatgan Fozl ibn Muhammad Al-Faromiziy (Abul Qosim Al-Qushayri shogirdi) va Yusuf an-nasaj ham bor edi.

Ko'p o'tmay, yosh va iste'dodli ilohiyotshunos saljuqiylar vizir Nizom Al-mulk tomonidan qayd etilgan. U Al-g'azalni Bog'dodga taklif qiladi va unga Nizamiya madrasasiga rahbarlik qiladi. 1091-dan 1095-ga u yaratgan ilmiy muassasada Islom qonunini o'rgatadi. Ular orasida Abu Bakr ibn Al-Arabiylar, Abu jild ibn Ar-razar, Abu Gays Al-jayli, Al-Barbabazi, Abul-Bayih Al-Bakraji, Abul-Abbos Al-Aklisliylar, Abdul-Qadir Al-Jilani, Muhammad ibn Yahyo ash-Shafiya va boshqa mashhur Islom dinshunoslari bor.

1092da Nizom Al-mulk ismoilitlar qo'lida vafot etadi va 1095 yilda Al-g'azali oilasi bilan haj qilish bahonasida Bag'dodni tark etadi. Al-g'azalining o'zi uning harakatini quyidagicha tushuntiradi:

"Keyin, men tomondan tomosha qilgandan so'ng, men o'z pozitsiyamni men uchun xavfli deb topdim va men er yuzidagi hayotning yaxshiliklaridan va meni o'rab turgan barcha narsalarga juda qo'shildim. Keyin mening ishimga ergashib, men band bo'lganimdan eng yaxshi narsa ta'lim berish va o'rganishdir. Ammo ular keyingi dunyoda foyda keltirmaydigan va er yuzidagi hayot uchun juda muhim bo'lmagan ilmlar edi. Men o'qitish niyatimni esladim va men buni faqat Alloh uchun emas, balki shon-sharaf va hurmat uchun qilganman. Keyin men tubsizlikning chetida ekanligimga ishonch hosil qildim va oxir-oqibat do'zaxga tushishim mumkin, agar men o'z pozitsiyamni tuzatishga majbur bo'lmasam. Va Shuning uchun men Bag'doddan chiqib ketishga qaror qildim, chunki mening ahvolim haqidagi fikrlar menga tinchlik bermadi, lekin mening qalbim (nafsu) uni yoqtirmasdi va u menga qarshi tura boshladi. Shunday qilib, men o'zimning shafqatsiz ehtirosim va xudbinlikim va bu tanlovdan zaruratga qadar bu dunyoning chaqiruvlari o'rtasida ikkilanib turardim..."

Imom Al-g'azali at-Tusiylar tarjimai holi

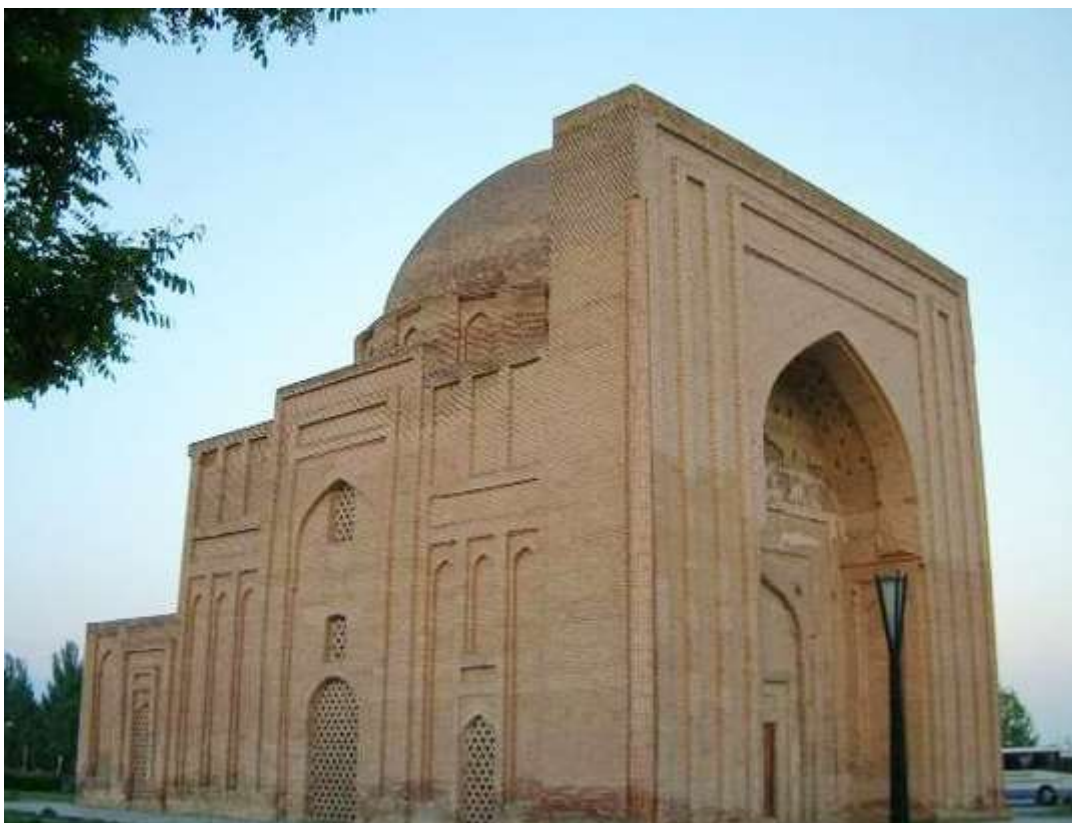
11 yil davomida 1106gacha Al-g'azali hermitning hayotini o'tkazdi. Avval shamga keldi. Damashqda so'fiy amaliyotiga (halvat) qo'shilib, ichki mashqlarni (riyozat) va ma'naviy harakatlarni (mujohadat) amalga oshirdi. Bir muncha vaqt u Omeyadlar masjidida xizmat qilgan (itikaf). Keyin u Quddusga (bayt ul-Muqaddas) bordi. U erda u ko'pincha masjidda Al-Aqsa masjidining yonida joylashgan qoya gumbazini o'tkazdi. Quddusda Damashqda tugatgan Imom Al-g'azalning "imon ilmining tirilishi" nomli eng mashhur kitobi boshlandi. Damashq Al-g'azali qaytib kelgach, Makkaga haj safarini amalga oshirdi va Madinada Payg'ambar Muhammadning qabriga tashrif buyurdi. Bu yillarda u eng muhim asarlarini yozgan.

1106-yilda Nizom Al-mulkning o'g'li faxr Al-Mulk al-G'azoliyni o'qituvchilikka qaytishga taklif qildi, Al-G'azoliylar Nishapurdagi Nizomiya madrasasida yana ma'ruza qila boshlaydi. Nishapurda al-g'azali Naqshbandiy tariqat shayxlari zanjirida yettinchi bo'lgan Shayx Abu Ali Al-Farmadi bilan uchrashdi. Al-Farmadi rahbarligida u so'fiylikning barcha bosqichlarini (maqom) o'tdi.

O'limidan bir oz oldin, Al-g'azali yana o'qitishni tashlaydi va tusga qaytadi. U keliyda yashaydi va yosh izdoshlarni so'fiy hayot tarziga o'rgatadi. Al-g'azali 1111 yil dekabr oyida 53 yoshida vafot etgan. Abdul G'afur farisi ko'ra, Al-g'azali bir necha qizlari va bir o'g'li bor edi.

Al-g'azali maqbarasi

Diniy faoliyat

Abu Hamid Al-g'azali Shofiiy huquqshunoslik maktabi (mazhab) va asharit akidaning izdoshi bo'lgan. Uning asarlari so'fiylikning muntazam vakili va pravoslav sunniy Islomga integratsiyalashuvini rivojlantirishga yordam berdi. Al-g'azali Islom dinining barcha asosiy yo'nalishlari Islom dinining, so'fiylikning, ismoillikning falsafga bo'lgan pozitsiyasini tanqidiy ko'rib chiqdi.

Al-g'azali Qur'onda jihad tushunchasini yangi talqin qildi. Al-g'azalining fikriga ko'ra, suraning 95 ayatasi An-Nisa ("ayollar") jang maydonida kurashish haqida emas, balki uning eng past "i" (nafs) ni yengish haqida emas. "Al-Vasit fil-mazhab" (vol. 6) kitobida jihad mavzusi muhokama qilindi.

Odamlarning bilim qobiliyati jihatidan Al-g'azali ularni ikki toifaga ajratdi: "keng jamoatchilik", "massa" (al-amma, al-avamm) va "saylanganlar" (al-hassa). Birinchi toifaga ko'ra, u ko'r-ko'rona diniy an'analarga rioya qilgan oddiy imonlilarni nazarda tutgan. Bunday odamlar oldida muqaddas matnlarga ramziy-allegorik talqin qilish mumkin emas. Birinchi toifaga ko'ra, u mutakallimlarni ham o'z ichiga oladi, ularning vazifasi Islomning dogmalarini innovatsiyalardan (bida) himoya qilish bilan cheklanishi kerak. Ikkinchi toifaga, birinchi navbatda, faylasuflar (falasif) va so'fiylar ilohiy taklif (Ilhom) yordamida mavjudlikka monistik nuqtai nazarga ega bo'lgan.

Falsafachilarning asosiy tanqidchilari Aristotel, Al Farobiy va Ibn Sino edi. Al-g'azali falsafiy bilim yo'lining to'lovga layoqatsizligini isbotlab, Aristotel mantiqiga keng murojaat qilib, doimo rad etishning falsafiy usullarini qo'llagan. Uning harakatlantiruvchi kuchi shubha, shubha edi.

So'fiylik

Al-g'azali so'fiylik va shariat qonunlari tushunchalarini birlashtirishda juda muhim rol o'ynadi. U o'z asarlarida so'fiylikning rasmiy ta'rifini bergan kishi edi[4]. (Ayniqsa, yolg'izlik yillarida) u ilm-fan (kalom, falsafa, ismoilim, sunniy dogmatika) puxta o'rganish boshladi, u oqilona mo'ljallangan imon hayot emas, degan xulosaga keldi, va jiddiy so'fiylik yuzlandi. U axloqiy tamoyillar Alloh bilan bevosita muloqotga, shuningdek, tajribalarning shaxsiy tajribasiga asoslangan bo'lishi kerakligini tushundi. Shu bilan birga, barcha sun'iy narsalardan xalos bo'lish kerak bo'lgan ma'rifat yoki ilohiy inoyatni topish muhimdir.

Al-g'azali uchta mavjudlik darajasini tanladi.

1. Oliy darajadagi Alloh o'z-o'zidan etarli bo'lgan
2. Eng past daraja-Alloh tomonidan aniqlangan moddiy dunyo
3. Ularning orasida ruhlari Iroda erkinligiga ega bo'lgan odamlar dunyosi bor. Allohdan ularga g'oyalar va moyilliklar beriladi, lekin ishlar faqat odamlarning irodasi bilan belgilanadi.

So'fiylikning amaliy foydasi-Al-g'azali o'zining ta'limotini insonning axloqiy kamolotiga qaratgan. U so'fiylarning Xudo bilan ontologik birlikka bo'lgan da'volarini rad etdi va "birlik" ni faqat oliy bilim kuchi bilan Xudoni tushunishning ramzi sifatida tan oldi.

Inson tabiatining pokligi

G'azalning huquqshunoslik haqidagi fikrlarida Markaziy o'rin inson tabiatining asl pokligi (fitra) haqidagi Islomiy g'oyadir. "Yolg'onni yo'qotadigan kitob" da, bir marta-uning hayotiy tajribasi haqida o'ylashganda, u erta yoshda insonning nuqtai nazarini tushuntirish uchun ta'limning katta ahamiyatini tushunganini eslaydi. G'azoli "xristian o'g'illari faqat nasroniy qo'shiq, yahudiy-yahudiy va musulmon musulmonlar sifatida qabul qilingan", deb ta'kidladi. Keyin u hadis haqida bilib oldi: "har bir yangi tug'ilgan chaqaloq asl poklikda tug'iladi va faqat keyinchalik ota-onalar uni Yahudiya, nasroniy yoki sehrigar qiladi" (Al-Buxoriy). Uning intellektual izlanishlari insonning asl tabiatini bilish istagi edi: "o'sha o'smirlik yillarida ruhim insonning asl tabiatini va ota-onalar va murabbiylarni taqlid qilish orqali olingan dogmalarning haqiqiy tabiatini tushunishga intildi, bu dogmalarning bir-biridan qanday farq qilishini tushunish uchun.

Ushbu sohadagi uzoq yillik tadqiqotlar natijalari "imom ilmlarini tiriltirish" va "baxtning Iksirisi" asarlarida ilgari surilgan. G'azalga ko'ra, har bir inson qalbining tubida to'g'ri va bu tabiat (fitra) o'zgarmasdir. Shunga qaramay, che-lovekaning ruhiga Xudoning nurining kirib kelishiga to'sqinlik qiladigan (bu erda keng tarqalgan nometall metafora ishlatiladi: o'z-o'zidan nurni aks ettirish uchun mo'ljallangan, ammo ifloslangan holda, bu yaxshi emas). Fitra Gazali haqidagi o'z pozitsiyasini "imom ilmlarini tiriltirish" da izohlaydi.

"Har bir inson Xudoga bo'lgan imonga ega edi... Keyin inson hurmati guruhlariga bo'lindi: imonidan voz kechgan va uni unutan kishilarga, ya'ni kofirlarga va aql-idrok va eslab qolganlarga, xuddi shahodat (shahad) kabi, uni beparvolik bilan unutib, keyin esladi. Shuning uchun, Alloh taolo dedi:" bas, ular eslash mumkin "(Qur'on, 2: 221)," shunday qilib, bir tushuncha bor eslash mumkin "(38: 29), "Xudoning inoyatini eslab, senga nima, va u sizni bog'lab uning shartnoma" (5: 7), " biz Qur'onni yodlashni oson qildik; eslab qoladigan har bir kishi bormi?" (54: 17, 22, 32, 40).

Xotira ikki xil: biri insonning qalbida (kalbda) mavjud bo'lgan, ammo keyin g'oyib bo'lgan tasvirning xotirasidir; ikkinchisi tabiiy predispolo-ayollik (al-fitra) orqali [inson qalbida] pishirilgan Lenoning xotirasi va bu haqiqatlar bir marta o'ylayotganlar uchun juda aniq, lekin hokimiyatni (taklid) ta'qib qilish uchun ishlatiladiganlar uchun yoqimsiz, ularni o'rganish va mustaqil ravishda ko'rib chiqish emas".

Shuning uchun, inson qonunchilikka moyil, ammo bu yo'lda u yolg'on hokimiyat va o'z kamchiliklariga to'sqinlik qilishi mumkin. Ijtimoiylashuvga olib keladigan inson tabiatining buzilishi imonsizlikda (kufirda) namoyon bo'ladi.

G'azal kufri keng ma'noda, shu jumladan, musulmonlarning noto'g'ri tushunchalari va Islomning RAM kami orqasida bo'lganlarning xiyonati bilan izohlaydi. Bundan tashqari, u kufri huquqiy va ontologik tushunish o'rtasida muhim farq qiladi. Huquqiy (qonuniy) nuqtai nazar, Islomni ijtimoiy ta'limot deb ta'riflaydigan hamma narsani nazarda tutadi. Ontologik nuqtai nazar aslida insonning maqomiga, ya'ni chuqur darajada yo'naltirilgan. Gazali bir necha bor ummatga tegishli bo'lgan huquqiy qarash 132 emas, degan fikrni ifodalaydi inson haqiqatan ham musulmon bo'lgan, ya'ni Xudo oldida kamtar bo'lgan kafolati. O'z navbatida, ummatga nisbatan qonuniylikning yo'qligi, inson Xudoga yaqinlashish va najot topish imkoniyatidan mahrum bo'lishni anglatmaydi. Bunday "o'rta ilohiyot yo'li", "imom fanlar tirilishi" va "Islom va bid'at o'rtasidagi farq mezon", deb G'azo diniy ishlar uchun

harakat-tern huquqiy nuqtai prizmasidan orqali imon muammoni talqin, ontologik qarash, ayniqsa, "nur mart" da, uning so'fiylik asarlarida batafsil taqdim esa biroq, diniy ishlarda tasodifiy topilgan .

5. Z.M.Bobur "Boburnoma" asarida turkiy va boshqa xalqlarga entopsixologik yondoshuvi.

O'rta asr Sharq madaniyati va adabiyotining buyuk nomoyondasi

Bobur ilm ma'rifatni qadrlagan va unga xomiylik qilgan. Shoir insonning ma'naviy komolotini, avvalo, uning ilm va donnish soxibi bo'la olganligida deb biladi. Ilm o'z o'zidan bo'lmaydi faqat xavas va ishtiyoq bilangina ilmga ega bo'la oladi, deydi. Shuning uchun ham u ilmi urfonning moxiyatini extiros bilan qalamga oladi:

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,

O'rgangali ilm tolibi ilm kerak.

Men tolibi ilmi tolibi ilmiy yo'q

Men bormen ilm tolibi, ilm kerak.

Demak, kimki ilmi bo'lsa, bu ilmni shogirdlariga yetkazmog'i kerak, ilm istovchilar o'rganmog'i uchun o'rganadigan ilm bo'lmog'i lozim. Men ilm istovchiman, ammo men o'rganmoqchi bo'lgan ilm yo'q, mendek ilm toliblariga ilm kerak, degan go'zal bir g'oya ushbu ruboiyda o'z ifodasini topgan. U fan va bilimning axamiyatini qayd qiladi. Insonlar chinakkam komillikka erishmoqchi bo'lsalar, fan va bilimni egallashlari lozimligini aytadi.

Komil inson Bobur lirikasining bosh g'oyasi bo'lib hisoblanadi.

Komil inson g'oyasi azal azaldan xalqimizning ezgu orzusi, millat ma'naviyatining uzviy bir qismi bo'lib kelgan. Zardushtiylikning ezgu maqsadlar mujassamlashgan obidasi "Avesto" da xalol mehnat, ya'ni ezgu so'z, ezgu amal, ezgu fikr komillikning asosiy mezoni sifatida talqin etilgan. Komil inson g'oyasi islom falsafasidan oziqlanib, yanada ko'proq ma'no mazmun kasb etgan. Farobiy fozil shaxar axolisi xaqidagi g'oyalarini ilgari surar ekan, shaxsning ma'naviy komolotini adolatli jamiyat qurishning asosiy sharti deb xisoblagan. Zaxiriddin Muhammad Boburning komil insonni tarbiyalash haqidagi fikriga esa jamiyat taraqqiyotiga yangi ma'naviy imkoniyatlar izlash maqsadlari bilan bog'langan. Bobur faqat yangi tariqat asoschisi sifatida emas, balki turkiy tasavvuf shariyatining ijodkori sifatida xam takroran mos va unutilmas tarixiy vazifani ado etgan edi. Uning asarlari xalqimizning chinakam adabiy mulkiga aylandi.

Bobur lirikasi inson ruxiy kechinmalarining xilma xil xolatini, uning qirralarini qamrab oladi, xayotning turli masalalarini ta'riflayd. Uning ijodida haqiqiy inson yuqori pog'onalarda turadi, ulug'lanadi. Komil inson axloq, tarbiya, ma'rifatparvarlik, yaxshilik qilish g'oyalarini ilgari suradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur merosi, insoniy oliyanobligi, tarixiy marifiy shu bilan birga, juda kata ijtimoiy tarbiyaviy va estetik ahamiyati bilan qadrlidir. Komillik belgisi bo'lgan insonparvarlik, xalqparvar do'stligi, osoyishtalik va birodarlik uchun kurash g'oya'arini hormay tolmay kuylagan Bobur, mustaqil vatanimiz taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shadigan, qo'shayotgan barkamol yoshlarni tarbiyalashda, tinchlik demokratik jamiyat qurish uchun kurashayotgan, bir so'z bilan aytganda salohiyatli qobiliyatli halqimiz farzandlari o'tmish merosi hamda o'z tariximizni o'rganishda dasturul amal vazifasini o'tashi ajab emas.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Mirzo Ulug'bekning va ijtimoiy-psixologik fikrlar.
2. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari.
3. Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari
4. Rudakiy psixologik qarashlari
5. Umar Xayyom psixologik qarashlari
6. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «taqdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi.
7. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi.
8. Inson tabiatining pokligi haqidagi fikirlari
9. Z.M.Bobur "Boburnoma" asarida turkiy va boshqa xalqlarga entopsixologik yondoshuvi.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya”; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

7-mavzu. Ong haqidagi psixologik tasavvurlar.

Asosiy savollar

1. Ong psixika mezoni sifatida alohida belgilanishi.
2. Dekart ta'limotining asosi. Psixika inson ichki dunyosi sifatida.
3. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi. Dekart dualizmi (1596 -1650).
4. Spinoza psixologiyasi (1632-1677).
5. Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi.

O'QUV MAQSADI:

Ong psixika mezoni sifatida alohida belgilanishi. Dekart ta'limotining asosi. Psixika inson ichki dunyosi sifatida. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi. Dekart dualizmi (1596 - 1650). Spinoza psixologiyasi (1632-1677). Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi sabablarini o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

ong, Spinoza psixologiyasi, Dekart ta'limoti.

1. Ong psixika mezoni sifatida alohida belgilanishi.

Psixika voqelikning kishi miyasida aksi sifatida har xil darajalar bilan farqlanadi. Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasi ongni tashkil etadi. Ong psixikaning, uni yaxlit bir holga keltiruvchi shakli bo'lib kishining mehnat faoliyatida boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishini ijtimoiy-tarixiy shartsharoitlari natijasi hisoblanadi. SHu ma'noda ong olimlarning ta'kidlashicha, ijtimoiy mahsul bo'lib, anglangan borliqdan buyuk boshqa narsa emasdir.

Ongning tuzilishi, uning muhim psixologik ta'rifi qanday? Uning *birinchi ta'rifi* nomining o'zidayoq berilgan bo'lib ong, anglash deganidir. Kishining ongi bizning tevarak atrofimizni qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tarkib topadi. «Ongning yashash usuli va ong uchun nimaningdir borligi bilimdir». SHunday qilib, ongning tuzilishiga muhim bilish jarayonlari kiradiki, ular yordamida odam o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgilar, idrok, xotira, xayol va tafakkurni qo'shish mumkin. Sezgilar va idrok yordamida miyaga ta'sir o'tkazuvchi qo'zg'atuvchilarning bevosita aks etishi natijasida ongda borliqning o'sha lahzada kishi tasavvurida hosil bo'lgan hissiy manzarasi gavdalanadi. Xotira ongda o'tmish obrazlarini qaytadan gavdalandirsa, xayol ehtiyoj ob'yekti bo'lgan, ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obrazli modelini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalanish yo'li bilan masalaning hal etilishini ta'minlaydi. Aytib o'tilgan psixik bilish jarayonlaridan istalgan birining batamom barbod bo'lishi u yoqda tursin, buzilishi yo izdan chiqishi ham ongning barbod bo'lishiga olib keladi.

Ongning ikkinchi ta'rifi unda sub'yekt bilan ob'yekt o'rtasida aniq farqlanishning o'z ifodasini topishi, ya'ni odam «men» degan tushunchaga nima tegishli ekanini aniq biladi. Tirik organizmlar dunyosi tarixida birinchi bo'lib undan ajralib chiqqan va o'zini atrof muhitga qarama-qarshi qo'ygan inson o'z ongida ushbu qarama-qarshilik va tafovutni saqlab kelmoqda. Jonli mavjudotlar ichida uning o'zigina o'zini bilishga, ya'ni psixik faoliyatini o'zini tadqiq etishga yo'naltirishga qodirdir. Odam o'z hattiharakatlarini va umuman o'zini-o'zi ongli ravishda baholaydi. «Men»ning «men emas»dan ajratishi har bir kishi bolaligida boshdan kechiradigan yo'l bo'lib, uning o'zini-o'zi anglashi jarayonida yuz beradi.

Ongning uchinchi ta'rifi odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. Faoliyatning maqsadlarini yaratish ongning funksiyasiga kiradi. Bunda faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab chiqiladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning qanday borishi hisobga olinadi, unga tegishli tuzatishlar kiritiladi va hokazo.

Inson tabiat tomonidan berilgan narsaning formasini o'zgartirish bilangina cheklanmaydi, tabiat tomonidan berilgan narsalar bilan birga o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi, bu maqsad qonun sifatida kishining ish usulini va bu ishning xarakterini belgilab beradi va kishi o'z irodasini ana shu maqsadga bo'ysundirishi lozim. Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshishida va yo'nalishida kasallik oqibatida yoki bironbir boshqa sabablarga ko'ra har qanday buzilishning yuz berishini ongning buzilgani deb qaramoq kerak.

Nihoyat ongning **to'rtinchi ta'rifi** uning tarkibiga muayyan munosabatning kiritilishidir. «Insonning muhitiga bo'lgan munosabati uning ongidir». Kishi ongiga muqarrar ravishda his-tuyg'ular olami kirib keladi. Unda murakkab ob'yektiv eng avvalo odamni o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham (jalb etilgan ijtimoiy) boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patologiya normal ongning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalinganda ongning buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlar sohasidagi buzilish bilan belgilanadi: bemor bunga qadar behad sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin

kishilari to'g'risida zarda bilan gapiradi va hokazo. Ongning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha o'ziga xos xususiyatlari shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti til hisoblanadi. Nutq faoliyati jarayonida odam bilimlar hosil qiladi, kishi dunyoga kelgunga qadar uning uchun insoniyat yaratib bergan, tilda mustahkamlab, unga yetkazgan inson tafakkuri boyliklari bilan o'z hayotini boyitadi. A.I Gersen shunday deb yozgan edi: «Har bir kishi ildizlari sol bo'lmasa odam ato zamonlariga borib yetadigan dahshatli shajaraga tayanadi: sohil bo'yidagi to'lqin kabi orqamizda butun boshli okean butun bir dunyo tarixining shiddati his etiladi; shu daqiqada bizning miyamizda barcha asrlarning g'oyalari ...Til alohida ob'yektiv sistematik unda ijtimoiy tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Konkret odam tomonidan o'zlashtirilar ekan, til ma'lum bir ma'noda uning real ongi bo'lib qoladi. Til amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun ham mavjud bo'lgan va xuddi shu tufayli men uchun ham mavjud bo'lgan ongdir...»

deb qayd etgan edi. Ong tushunchasi psixologiyada, psixiatriyada va boshqa fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta'riflariga mos keladigan ma'noda ishlatiladi. Psixiatrlarni bemorda ongi buzilganligi masalasi doimo qiziqtiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o'z o'ziga qayerdaligi, vaqt qachonligi, tevarak-atrofdagi vaziyat qandayligi to'g'risida o'z shaxsiy holati ham harakatlari haqida hisob berish imkoniyatlarni tushunadilar. Ongi yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan yangi axborotga o'zidagi mavjud bilimlarni hisobga olgan holda baho beradi va o'zini tevarak-atrofdagi muhitdan alohida ajratib, boshqa odamlarga va faoliyat vaziyatga nisbatan tarkib topgan munosabatlar sistemasini saqlab qoladi hamda ana shu barcha ma'lumotlar asosida o'z xatti-harakatini idora qiladi. Ong ijtimoiy mahsul bo'lib, faqat odamlarga xosdir. Hayvonlarda esa ong bo'lmaydi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir. Ongsizlik kishini o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan taassurotlar bilan bog'liq psixik jarayonlar, harakatlar va holatlar yig'indisidir. Psixik holat sifatidagi ongsizlik voqelikni aks ettirishning shunday bir shakli hisoblanadiki, bunda harakat vaqti va o'rmini mo'ljal qilish yaxlitligi yo'qoladi, hatti harakatning nutq yordamida boshqarilishi buziladi. Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko'rish), sezilmaydigan, lekin haqiqatda ham ta'sir ko'rsatadigan qo'zg'atuvchilarga javob reaksiyalari oldinlari ongli harakat bo'lib lekin takrorlanaverib avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglanmaydigan bo'lib qolgan harakatlar, faoliyatga undovchi, ammo maqsad hissini anglamaydigan ayrim mayllar va hokazo. Ongsizlik hodisalariga bemor kishining psixikasida ro'y beradigan ba'zi bir patologik hodisalarni anglash, ko'ziga yo'q narsalar ko'rinishi va shu kabilarni ham qo'shish mumkin. SHularga asoslanib ongsizlikni onga qaramaqarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ri bo'lar edi. Ongsizlik bu kishining xuddi onglilik kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan qismlar aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgandir.

XVI asr psixologlar ko'z o'ngida psixikaga bo'lgan qarashlarning tubdan o'zgarishi davri sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni "fanlar malikasi" bo'lib hisoblangan mexanika ta'sirida paydo bo'lgan konsepsiyalar ochib berdi. XVI asrga oid psixologik fikrlarning o'ziga xos tomonlari talqinda ochiq namoyon bo'ladi.

a) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muhtoj bo'lmagan tana-mexanik sistema haqidagi ta'limot;

b) ichki kuzatish orqali o'z psixik holati haqida hamma narsani bilish mumkin bo'lgan individning ongi haqidagi ta'limot;

v) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtirosalar (affektlar) haqidagi ta'limot;

g) fiziologik va psixologik tomonlar o'rtasidagi munosabati haqidagi ta'limot.

Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598-1660), Benedit Spinoza (1632-1677), Tomas Gobbs (1588-1679), Djon Lokk (1632-1704), Gomfrits Leybnits (1646-1716) kabilar turar edi.

2. Dekart ta'limotining asosi. Psixika inson ichki dunyosi sifatida.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo'li bilan hosil qilinadigan bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tug'ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart, Platon va O'rta asr

realistlari tomonidan targ'ib qilingan «tug'ma idealar» haqidagi ta'limotni quvvatlantirdi. Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotda o'taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexanistik materialist edi. Xulosa qilib aytilganda, Dekart mutafakkir sifatida bir oyog'i bilan O'rta asrlarda, ikkinchi oyog'i bilan esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari, yerdagi hayot tashqarisidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avto tizimdir, undagi organlarning ishlashi ham tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham, ruhga muhtoj emas, deb takidlandi. Lekin, bu bilan ruh «ishsiz» bo'lib qoldimi? Yo'q, Dekart ruhni hech narsaga bog'liq bo'lmagan oliy substansiyagacha ko'tardi. «Ruh ongning uzluksiz bo'lmagan hodisalari — fikrlaridan iborat» deb aytdi olim.

Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashidir. Fikrlashdan to'xtash ruhning yo'q bo'lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekartning tana va ruh substansiyalarini o'zaro taqqoslashi shunga olib keladiki, Dekart tana o'z tabiatiga bo'linuvchi, ruh esa bo'linmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmning ma'nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo'Mishi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. «Ruh butunlay mening tanamdan ayri bo'lib, u tanamsiz ham mavjud bo'la oladi».

«Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bog'liq bo'lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir» deb yozadi Dekart. Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo'lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Hayotni ruh bilan bog'laganlar xato qiladilar. Negaki «o'lim hech qachon ruh tufayli sodir bo'lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro'y beradi» deb ko'rsatadi.

Dekartning fikriga ko'ra asoslarning asosi shubhalanishdir. Uning fikricha, hamma tabiiy va g'ayri tabiiy narsalardan shubhalanish kerak. Chunki shubhalanganda inson odatdagidan ko'ra yaxshiroq fikrlaydi. Bunda Dekartning mashhur «Men fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman» aforizmini keltirish mumkin. O'zining asosiy fikrlarini Dekart «Aqlni boshqarish qoidalarini», «Ruhlar ehtirolari», «Odam haqida» nomli asarida bayon etdi.

Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekartning ismi bilan psixologiya tarixidagi g'oyat muhim bosqich bog'langan. Aynan u o'zining ong haqidagi ta'limoti bilan Aristotelning ruh haqidagi ta'limotidan psixika to'g'risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. U avtomat kabi mexanik ishlovchi organizm modelini tanlaydi va u bilan o'sha kunlarga ruh bilan boshqariluvchi bo'lib hisoblangan tirik tanani uning ta'siridan "xalos etdi". SHu davrda Garvey tomonidan qon aylanishining kashf qilinishi "organizm mexanik mashina" degan fikrni rivojlantirdi. Unda yurak qon o'tkazuvchi nasos bo'lib hisoblanadi va bu jarayonda ruhning hech qanday funksiyasi yo'q deb ta'lim berildi. Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari yerdagi hayot tashqarisidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avtosistemadir, undagi organlarning ishlashi ham tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham ruhga muhtoj emas, deb ta'kidlandi. Lekin bu bilan ruh "ishsiz" bo'lib qoldimi? Yo'q, Dekart ruhni hech narsaga bog'liq bo'lmagan oliy substansiyagacha ko'tardi. "Ruh ongning uzluksiz bo'lmagan hodisalari-fikrlaridan iborat" deb aytdi olim. Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashidir. Fikrlashdan to'xtash ruhning yo'q bo'lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekart tana va ruh substansiyalarini o'zaro taqqoslash shunga olib keladiki, Dekart tana o'z tabiatiga bo'linuvchi, ruh esa bo'linmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmining ma'nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo'lishi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. «Ruh butunlay mening tanamdan ayri bo'lib, u tanamsiz ham mavjud bo'la oladi». «Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bog'liq bo'lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir» deb yozadi Dekart.

3. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi. Dekart dualizmi (1596 -1650).

Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo'lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Dekartning fikricha, hayotni ruh bilan bog'laganlar xato qiladilar. Negaki "o'lim hech qachon ruh tufayli sodir bo'lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro'y beradi".

Dekartga ko'ra asoslarning asosi shubhlanishdir. Uning fikricha hamma tabiiy va g'ayri tabiiy narsalardan shubhlanish kerak. CHunki shubhlanganda odam fikrlaydi. Bunda Dekartning mashhur aforizmimen fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman. O'zining asosiy fikrlarini Dekart «Aqlni boshqarish qoidalari», «Ruhlar ehtirolari», «Odam haqida» nomli asarida bayon etdi.

XVIII asrning eng yirik kashfiyotlari qatoriga refleks tushunchasining paydo bo'lishini kiritish mumkin. Refleks tushunchasi Dekart fizikasida paydo bo'ldi. Agar Garvey o'z kashfiyoti bilan ruhni ichki a'zolarining boshqaruvchisi sifatida inkor etgan bo'lsa, Dekart ruhni tashqaridan ta'sir etish xususiyatidan mahrum qildi. U fanga fiziologiya va psixologiyada fundamental bo'lgan refleks tushunchasini (terminini emas) kiritdi. U davrda nerv sistemasi to'g'risidagi bilimlar ham oz edi. Dekart uni ingichka quvurchalar «trubkachalar»dan iborat deb tasavvur qildi. Dekartning tasavvurida go'yo shu trubkachalardan mayda yengil havosimon zarralar harakatlanadi. Bu zarralarni Dekart «hayvon ruhlari» deb nomladi. «Men ruh deb atagan narsalar kichiklik va tez harakatlanishdan boshqa hech qanday xususiyatga ega bo'lmagan tanachalardan o'zga narsa emas. Bular qonning eng harakatchan zarralari bo'lib, doim miya tomonidan harakatlanadi», deb tushuntirmoqchi bo'ldi Dekart. Uning refleks sxemasiga ko'ra tashqi impul's nerv trubkachalari ichida joylashgan nerv "iplarining" uchiga ta'sir qilib, ular shu "ip" chiqqan miyaning qismini go'yo arqonning bir uchi ikkinchisini harakatga keltirganidek qo'zg'atadi. U yerdan «hayvon ruhlari» nerv orqali tegishli muskulga o'tib, qisqarishga majbur qiladi. SHu tariqa harakat ro'y beradi. SHuning uchun qaynoq buyum qo'lni kuydirib tortib olishga majbur qiladi. Bunda xuddi yorug'lik nurining ko'zgudan qaytganidek reaksiya sodir bo'ladi. Xatti harakatlarning reflektor tabiatini ruhga murojaat qilmay ochib berib Dekart umid qiladiki, kelajakda ancha murakkab hodisalarni ham u ta'riflab bergan fiziologiya mexanika qoidasiga ko'ra tushuntirish mumkin bo'ladi: «masalan, it o'ljani ko'rgach, unga tashlanadi, lekin o'q ovozi eshitsa, albatta qochadi. SHunga qaramay ovga o'rgatilgan itlar o'ljani ko'rgach to'xtaydi. Aqlsiz hayvonlar miyasida shunday o'zgarish hosil qilib, ularni o'rgatish mumkin ekan, ehtimol odamga biror narsani o'rgatishda bundan ham yaxshiroq narsalarga erishsa bo'lar» deb taxmin qildi Dekart. U bundan shunday xulosa chiqardi: «ruhning kuchi emas, balki mexanika qoidalari asosida ro'y beruvchi tanadagi o'zgarishlar asosida inson avvalo o'z tabiatining, qolaversa tashqi olamning hukmdoriga aylanishi mumkin».

Dekartning fikricha, «Kuchli va oliyjanob odamiarning kayfiyati xotirjamlik onlarida ham, kuifatga ro'para bo'lganda ham o'zgarmaydi. Sen taqdiri azalni emas, awalo o'zingni yengishga harakat qil. Dunyoni tartibga solishga urinma, eng awal o'z istaklaringni boshqara bil. O'zlikni anglashdan ko'ra sermahsulroq mashg'ulot yo'qdir.

4. Spinoza psixologiyasi (1632-1677).

Dekartning birinchi opponenti bo'lib gollandiyalik faylasuf Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B.Spinoza Dekart falsafasidagi dualizmni olib tashladi. Unga ko'ra yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo'lgan substansiya bu tabiat. SHuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan «joy» sifatida Spinoza inkor etadi. Odam bir butun moddiy va ruhiy mavjudot deb biladi. Hech kim Spinozachalik Dekartning dualizmi organizmga mashina singari munosabatda bo'lganini anglamagan. O'zining eng mashhur psixologik asari «Etika»da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. SHu yerdanoq uning qarashlari Dekartning qarashlaridan uzoqlashadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monistik ta'limotni ilgari surdi. Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqarida joylashgan tabiatni tushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, inson ularning faqat ikkitasi tana va fikrni bilgan. SHuning uchun ruh va tana bitta individualni, ya'ni fikrlaydigan tanani tashkil etgan. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin materiya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolmadi. Substansiyalar ta'limoti asosida Spinoza insonning hissiy holatlari affektlar masalasini yoritib berdi. O'zining affektlar haqidagi ta'limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning tabiati: odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi; inson ozodligi va inson aqlining kuchi masalalari yuzasidan to'xtaldi. Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko'rsatadi.

1. Xohlash.
2. Qoniqish.
3. Qoniqmaslik.

Qolgan barcha emotsiyalar shulardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi Spinoza. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog'liq va ularni to'liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo'shilmaydi. Bu borada u affektlarni inson ustidan o'tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha, insonni shunday holatga olib keladiki, bunda u o'zo'zini boshqara olmaydi. Tasodiflarga qaram bo'lib, aniqlik ko'z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga ergashishda emas, balki ularni aqlga bo'ysundirishdir. Spinoza psixologiyasi ongning psixologik ob'yekt sifatida shakllanishi yo'lidagi Dekartdan keyingi muhim qadam bo'ldi.

Dekart dualizmining tanqid qilinishidan boshqa yo'nalish angliyalik faylasuf Tomas Gobbs nomi bilan bog'liq. Gobbs ruhni alohida mavjudlik sifatida mutlaqo inkor etdi. Uning fikricha dunyoda Galiley tomonidan ochilgan mexanika qonunlariga bo'ysunuvchi moddiy tanalardan boshqa hech narsa yo'q.

Barcha psixik hodisalar ham shu qonunlarga bo'ysunadilar. Moddiy narsalar Gobbs fikricha, organizmga ta'sir etib, sezgini hosil qiladi. Inersiya qonuniga ko'ra, sezgidan uning kuchsiz izi sifatida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ular esa fikrlar zanjirini hosil qiladi va bu fikrlar sezgilar qanday ketma-ketlikda almashgan bo'lsa, shunday tartibda joylashadi. Bunday bog'lanish keyin assotsiatsiya nomini oldi. Agar avvalgi harakat yana takrorlansa va ustunlik qilsa, keyingilari harakatlanuvchi materiya bilan bog'liq bo'lgandan tekis stolda tomchining harakatlanayotgan suv ham harakatlanganidek uning ketidan harakatlanadi. Asosiy psixologik fenomenlardan biri sifatida assotsiatsiyalarni Dekart, Spinoza ham tan olishgan. Lekin tafakkur va irodaga nisbatan bilimning quyi shakli deb hisoblangan. Gobbs birinchi bo'lib assotsiatsiyani psixologiyaning universal qonuni sifatida ta'riflaydi. O'zining qobiliyatlar haqidagi ta'limoti bilan Gobbs Dekartni "Tug'ma g'oyalar" haqidagi gipotezasini qattiq tanqid qildi va odamlarda bir-biridan ustun tug'ma belgilari bo'lmasligini isbotlashga intildi. Gobbs bevosita F.Bekonning davomchisi sifatida empirik yo'nalish namoyondasi sifatida tanildi.

Empirik psixologiyaning «otasi» Gobbsning vatandoshi J.Lokk bo'lgan. Uning «Inson aqli haqidagi tajriba» asari psixologiyaning keyingi taraqqiyotiga kuchli ta'sir etdi. Lokkning maqsadi inson bilishining paydo bo'lishi va rivojlanishini tajribaviy o'rganishdan iborat edi. Bunda u «tug'ma g'oyalar» g'oyasini inkor etib, bilimlarning manbai individning hayotiy tajribasi deb biladi. Tajribaning o'zida esa Lokkning fikricha 2 manba bor: sezgi va refleksiya. Sezgi ob'yektdagi, tabiatdagi barcha moddiy narsalar bo'lib, ularning mahsuloti fikrlardir. YA'ni «Biz sariq, oq yashil, issiq, sovuq, yumshoq, qattiq, shirin, achchiq va boshqalar haqidagi fikrlarni shu manba orqali olamiz» deb hisoblaydi Lokk. Refleksiyaning ob'yekti aqlimiz faoliyati bilan egallangan va biz tashqaridan ololmaydigan fikrdir. Ongning ob'yekti shu fikrdir, chunki ong Lokkning bergan ta'rifiga ko'ra aqlimizda ro'y berayotgan narsalarni idrok etishdir. Lokk tajriba manbalarini o'zaro farqlasada, ularni bir-biridan ajratmaydi. Uning fikricha, sezgi bilimning boshi, refleksiya sezgi asosida paydo bo'ladi. Buni u shunday ta'riflaydi: «Aqlda birorta narsa ham yo'qki, u sezgida ham mavjud bo'lmasa». Lokkning fikriga ko'ra, fikrlar ikki xil oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta tushunchani o'zida saqlaydi. Boshqa fikrlar parchalanmaydi. Murakkab fikrlar oddiy fikrlarni qo'shish, taqqoslash, umumlashtirish va abstraktlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Oddiy fikrlar yig'indisi ongni tashkil etadi. Murakkab fikrlarning hosil bo'lish manbalaridan biri sifatida Lokk assotsiatsiyani keltiradi. U fanga birinchi bo'lib «fikr assotsiatsiyasi» degan atamani kiritgan.

5. Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi.

Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm. Rationalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridii. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyagina undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

XVII asrga oid psixologik fikrlarning o'ziga xos tomonlarining talqimida ochiq namoyon bo'ldi.

A) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muhtoj bo'lmagan tanamexanik tizim haqidagi ta'limot;

B) ichki kuzatish orqali o'z psixik holati haqida hamma narsani hilish mumkin bo'lgan individning ongi haqidagi ta'limot;

V) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtiroslar (affektlar) haqidagi tulimot;

G) fiziologik va psixologik tomonlar o'rtasidagi munosabat haqidagi ta'limot.

Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598-1660), Benedikt Spinoza (1632-1677), Tomas Gobbs (1588-1679), Djon Lokk (1632-1704), Gotfrid Leybnits (1646-1716) kabilar turar edi. Natijada fanda tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlana boshlaydi.

1600-yilda Yevropa faylasufiari debat tashkil qilishdi. Djon Lokk g'oyalar va fikdar tug'ma ekanligiga o'z amaliy tajribalaridan kelib chiqqan holda rad javobini beradi. Ingliz olimi va pedagogi Djon Lokk Bekon kashf qiigan ilmiy metodning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham, boshqa tabiat fanlari singari, og'zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmog'i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, deydi Lokk, — ruhning mohiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgilarga yoki tasavvurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o'zimni qiynab o'tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisalarni o'rganish kerak. Bu hodisalami o'rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

Dj. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyanan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo'ldi. Lokkning fikricha, asosiy hamda birlamchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab bo'lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va qo'lishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tug'ma ideallar yo'q. Ruh o'zining barcha ideallarini tashqi tajriba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, refleksiya, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkab tasavvur va boshqalardan (ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning ruhi go'yo hech narsa yozilmagan toza qog'oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajribasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida Dj. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlariga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu ob'ektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki ob'ektiv sifatlariga harakatni, o'tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figurani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi yoki sub'ektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas, balki birlamchi sifatlariga bog'liq bo'lib, sub'ektiv ravishda yaratiladi».

Dj. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida insavvurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlarni belgilash uchun hiiinchi bo'lib psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Rene Dekart esa Djon Lokkning fikriga qo'shilmagan holda ba'zi likr, g'oyalar tug'ma va tabiiy bo'lishini aytib oktadi. Ikki asrdan so'ng I)kart tabiiy bilimlar va fikrlarning yutuqlarini isbotlab bergan. Charlz Darvinning fikriga ko'ra, inson tanasi qanchalik tabiiy bo'lsa, uning xulq-atvor ko'rinishlari va shakllari ham shunchalik tabiiy va tug'ma bo'ladi. Darwin 22 yoshida uzoq vaqtlar mobaynida dengiz sayohatiga chiqib, turli qo'ng'izlar, molytiskalar va dengiz sayohatida uchrashi mumkin bo'lgan barcha narsalarning kolleksiyasini qilib, ularni kuzalib, shu fikrga kelgan .

Dekartning birinchi opponenti bo'lib, gollandiyalik faylasuf Baruh Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B. Spinoza Dekart falsafasidagi dualizmni olib tashladi. Unga ko'ra, yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo'lgan substansiya bu tabiat. Shuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan «joy» sifatida Spinoza inkor etadi. Odam bir butun moddiy va ruhiy mayjudot deb biladi. O'zining eng mashhur psixologik asari «Etnika»da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. Shu yerdanoq uning qarashlari Dekartning qarashlaridan uzoqlashadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monistik talimotni ilgari surdi.

Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqarida joylashgan tabiatni (ushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, inson ularning faqat ikkitasi — tana va fikmi biladi. Shuning uchun ruh va tana bitta individuallikni, ya'ni fikrlaydigan tanani tashkil etadi. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin malcriya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolmadi. Substansiyalar ta'limoti asosida Spinoza insoning xissiy holatlari ko'proq affektlar masalasini yoritib berdi. O'zining affektlar haqidagi ta'limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning tabiati, odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi, inson ozodligi va inson aqlining kuchi masalalari yuzasidan to'xtaldi. Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko'rsatadi.

1. Xohlash
2. Qoniqish
3. Qoniqmaslik

Qolgan barcha emotsiyalar shulardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog'liq va ulami to'liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo'shilmaydi. Bu borada u affektlarni inson ustida o'tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha insonni shunday holatga olib keladi-ki, bunda u o'z-o'zini boshqara olmaydi. Tasodiflarga qaram bo'lib, aniqlik ko'z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga ergashishda emas, balki ularni aqlga bo'ysundirishdir.

Spinozaning fikricha, qalblarni qurol bilan emas, mehr-muhabbat va oliyjanoblik vositasida zabt etish mumkin. Spinoza psixologiyasi ongning psixologik ob'ekt sifatida shakllanishi yo'lida Dekartdan keyingi muhim qadam bo'ldi.

Dekart dualizmining tanqid qilinishidan boshqa yo'nalish angliyalik faylasuf Tomas Gobbs nomi bilan bog'liq. T. Gobbs ruhni alohida mavjudlik sifatida mutlaqo inkor etdi. Uning fikricha, dunyoda G. Galiley tomonidan ochilgan mexanika qonunlariga bo'ysunuvchi moddiy tanalardan boshqa hech narsa yo'q. U: «Men katta masalalar xususida uzoq bahslashib, hech narsaga erisha olmagandan ko'ra, arziyas narsalarga oid kichik bir haqiqatni kashf etishni afzal ko'raman.» deb xulosalaydi.

Tomas Gobbs hayoti: (1588-1679) Ingliz faylasufi Tomas Gobbs Angliyaning janubidagi Vespert qishlog'ida tug'ilgan o'sdi. Uning onasi sodda dehqon ayoli, otasi ruhoniysi edi. T. Gobbs 15 yoshida Oksford dorilfununiga o'qishga kirdi va ikki yildan so'ng uni bitirib, mantiq ilmidan ma'ruza qila boshladi. 1608-yilda u Uilyam Kavendishning o'g'ligi murabbiylik qila boshladi. T. Gobbs 1610-yildan boshlab uch yil davomida Farangiston va Italiyada yashaydi. 1613-yilda u siyosatchi va faylasuf Frensis Bekonga kotiblik qiladi. 1636-yilda faylasuf Italiyaga jo'natildi va u yerda G. Galiley bilan uchrashadi. T. Gobbs xandasa ilmini juda katta qiziqish bilan o'rgangan. Uning quyidagi asarlari ma'lum: olalsafa asoslari» (1640-1658), «Fuqaro haqidagi» (1642), «Jism haqida» (1655), «Inson haqida» (1658), «Leviatan» (1658).

1646-yil T. Gobbs Karl I ning o'g'li shahzoda Uelskiyga (bo'lg'usi Karl II) riyoziyotdan saboq bera boshlaydi. Faylasufning atrofida uni ko'tolmaydiganlar ko'p edi. Shu bois T. Gobbsni keksaygan chog'ida dahriylikda ayblaydilar. Uning «Fuqaro haqida» va «Leviatan» nomli kitoblari ruhoniylar tomonidan ta'qiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritiladi. T. Gobbs so'qqaboshlikda hayot kechirgan.

Galileo Galiley hayoti: (1564—1642) Italiyalik qomusiy olim, riyoziyotchi, falakiyotshunos, faylasuf, tibbiyotshunos alloma Galileo Galiley Piza shahrida dunyoga keldi. U obro'li, biroq kambag'allashgan aslzoda oilaga mansub edi. Otasi G. Galileyning hakim bo'lishini orzu qilardi. Shu bois u Piza dorilfununining tibbiyot kulliyotiga o'qishga kirdi. Lekin G. Galileydagi riyoziyotga bo'lgan qiziqish ustunlik qildi.

G. Galiley avval ibodatxona maktabida, keyin dorilfununda o'qidi. U Arximedni o'ziga ustoz deb bilgan. 1589-yilda G. Galiley Piza dorilfununida professor ilmiy unvonini oldi. U dorilfununda dars berish bilan bir vaqtda, mexanika va falakiyotshunoslikka oid qator tadqiqot ishlarini olib borib, jismlarning tushishi, ularning qiyalik sirlidagi harakati qonunlarini o'rgandi. Shuningdek, osmon jismlarining harakatini kuzatdi.

G. Galiley o'z tadqiqotlariga tayangan holda Arastuning Koinot tuzilishi va mexanik holatiga doir ta'limoti xato ekanini ma'lum qildi. Dorilfunun o'qituvchilari va din peshvolari uning bu fikriga qarshi chiqishdi. Oqibatda olim Pizani tark etishga majbur bo'ldi.

G. Galiley 1592-1610-yillarda Paduan dorilfununining riyoziyot kafedrasida ishladi. Olim 1609-yilda teleskopni ixtiro qildi. Bu ilk teleskop orqali osmon jismlarini 30 baravar kattalikda ko'rish mumkin edi. Olim 1610-yildan Florensiya gersogi saroyida xizmat qila boshladi.

G. Galiley Oydagi kraterlar va tog' tizmalarini aniqladi. Mushtariyning yo'ldoshi, Quyoshdagi dog'lar, Zuhra sayyorasi fazalari, Zuhalning xalqalarini kashf etdi. 1633-yilda ruhoniylar Galileyning «Olamning ikki tizimi haqidagi suhbatlar» nomli asarini muhokama

qilib, unda awal surilgan fikrlarni (Yeming Quyosh atrofida aylamshi, Quyoshning esa tinch turishi) rad etdilar. Rim papasi G. Galiley ustidan sud olib borish to'g'risida ko'rsatma berdi. Yoshi

yetmishni qoralab qolgan xasta G.Galileyni Rimga keltirib, zo'rlik bilan sayyoralar olamiga oid fikrlaridan voz kechishga majbur qildilar. Sud tugagandan keyin G. Galiley Florensiyaga qaytadi va reaksiyon ruhoniylarning ta'qibiga qaramay, ilmiy tadqiqotlarini davom ettiradi. Olim 1642-yili shogirdlari Viviani va Torrichelli qo'lida jon beradi. Katolik cherkovi 1971-yilga kelibgina G. Galiley ustidan chiqarilgan ayblov hukmini bekor qildi.

Barcha psixik hodisalar ham shu qonunlarga bo'ysunadilar. Moddiy narsalar T. Gobbs fikricha, organizmga ta'sir etib, sezgini hosil qiladi. Inersiya qonuniga ko'ra, sezgidan uning kuchsiz izi sifatida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ular esa fikrlar zanjirini hosil qiladi va bu fikrlar sezgilar qanday ketma-ketlikda almashgan bo'lsa, shunday tartibda joylashadi. Bunday bog'lanishdan keyin assotsiatsiya nomini oldi. Agar avvalgi harakat yana takrorlansa va ustunlik qilsa, keyingilari harakatlanuvchi materiya bilan bog'liq bo'lgandan tekis stolda tomchi harakatlanganda suv ham harakatlanganidek uning ketidan harakatlanadi.

Asosiy psixologik fenomenlardan biri sifatida assotsiatsiyalarni Dekart va Spinozalar tan olishgan. Lekin tafakkur va irodaga nisbatan uni bilimning quyi shakli deb hisoblagan. T. Gobbs birinchi bo'lib assotsiatsiyani psixologiyani universal qonuni sifatida ta'riflaydi. O'zining qobiliyatlar haqidagi ta'limoti bilan T. Gobbs Dekartning «Tug'ma g'oyalar» haqidagi gipotezasini qattiq tanqid qildi va odamlarda tug'ma bir-biridan ustun belgilari bo'lmashligini isbotlashga intildi. T. Gobbs bevosita F. Bekonning davomchisi sifatida empirik yo'nalish namoyondasi sifatida tanildi.

Empirik psixologiyani «otasi» J. Lokk bo'ladi. Uning «Inson aqli haqidagi tajriba» asari psixologiyani keyingi taraqqiyotiga kuch

li ta'sir etdi. Lokkning maqsadi inson bilishining paydo bo'lishi va rivojlanishining tajribaviy o'rganishdan iborat edi. Bunda u «tug'ma g'oyalar» g'oyasini inkor etib, bilimlarning manbai individning hayotiy tajribasi, deb biladi. Tajribaning o'zida esa, Lokkning fikricha, ikkita manba bor: sezgi va refleksiya. Sezgi obyektidagi, tabiatdagi barcha moddiy narsalar bo'lib, ularning mahsuloti fikrlardir. Ya'ni: «biz sariq, oq, yashil, issiq, sovuq, yumshoq, qattiq, shirin, achchiq va boshqalar haqidagi fikrlarni shu manba orqali olamiz» deb hisoblaydi

J. Lokk. Refleksiyani obyekt aqlimiz faoliyati bilan egallangan va hiz tashqaridan ololmaydigan fikrdir. Ongning obyekt shu fikrdir, chunki ong, J. Lokkning bergan ta'rifiga ko'ra, aqlimizda ro'y berayotgan narsalarni idrok etishdir. J. Lokk tajriba manbalarini o'zaro farqlasa-da, ularni bir-biridan ajratmaydi. Uning fikricha, sezgi bilimning boshi, refleksiya sezgi asosida paydo bo'ladi. Buni u shunday ta'riflaydi: «Aqlida birorta narsa ham yo'q, u sezgida ham mavjud bo'lmasa». J. Lokka ko'ta, fikrlar 2 xil: oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta tushunchani o'zida saqlaydi. Boshqa fikr parchalanmaydi. Murakkab fikrlar oddiy fikrlarni qo'shish, taqqoslash, umumlashtirish va abstraktlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Oddiy fikrlar yig'indisi ongni tashkil etadi. Murakkab fikrlarning hosil bo'lish manbalaridan biri sifatida

J. Lokk, assotsiatsiyani keltiradi. U birinchi bo'lib «fikr assotsiatsiyasi» degan atamani kiritadi.

Bilimlarimiz deydi, J. Lokk barcha mushkulotlarni qamrab olish va hamma savollarga javob topish qudratidan mahrumdir.

Ilm olmoqlik yaxshi ruhiy sifat egalarida ezgu fazilatlarining yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi. Yaxshi ruhiy sifatlardan mahrum odamlar esa qancha ko'p ilm olsalar, shuncha ahmoqroq va bema'naroq bo'lib boradilar.

Ehtimollik bilimdagi kemtiklarni to'ldiradi.

Jon Lokk hayoti: Ingliz faylasufi J. Lokk (1632—1704) Angliyaning janubiy-g'arbidagi Somersset grafligiga qarashli

Rington shaharchasida, puritanlar oilasida tug'ildi. Uning otasi advokat bo'lib, Kromvel armiyasining otliq eskadroniga qo'mondonlik qilgan.

J. Lokk Oksford dorilfununi qoshidagi diniy kollejda ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot ilmini o'rgandi. 1656-yilda u Oksford dorilfununining bakalavrligi, 1658-yilda esa magistrlik ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi. U kimyogar Robert Boyle bilan do'stlashadi. Bu do'stlik unda faylasuflar Dekart va Gassendi ta'limotiga qiziqish uyg'otadi.

J. Lokk oliy hukumat idoralarida xizmat qilib, mansab pog'onalaridan tez yuqorilab boradi va Angliya hukumatining lord kansleri lavozimiga erishadi. J. Lokk 39 yoshidan boshlab falsafa ilmini

ishtiyoq bilan o'rganishga kirishadi. 1682-yilda olim hukumatda yuz bergan siyosiy tanglik tufayli Angliyani tashlab Niderlandiyada yashaydi. 1689-yilda u vataniga qaytadi va birin-ketin xorijda yozgan asarlarini chop etadi.

J. Lokkda sxolastik falsafaga tanqidiy munosabat va tabiiy fanlarga, ayniqsa, tibbiyot va kimyoga qiziqish juda erta paydo bo'ldi. J. Lokk o'z oldiga intellektual «tozalash»ni amalga oshirish, ya'ni bilishni tanqidiy tekshirishni maqsad qilib qo'ydi. U, aynan diniy va axloqiy muammolarga doir tuganmas bahslar uni qo'llanuvchi tushunchaizaming ko'pchiligi umidsiz darajada noaniq va noto'g'ri emasmi, degan savolni berishga majbur qilganini tan oladi. J. Lokk faylasuflar ham tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar singari, tajriba yordamida qadam-baqadam olg'a yurishlari kerak, deb xisoblaydi. Buyuk muammolarni ko'rib chiqishga o'tishdan oldin o'z vositalarimiz, ya'ni o'z tushunchalarimizni o'rganib chiqishimiz kerak. Shuning uchun J. Lokk bilishni tanqid qilish va tilni tahlildan o'tkazishdan boshlaydi. Ammo «vositalar»ga bo'lgan qiziqish uning konkret muammolar bilan shug'ullanishiga ham xalaqit bermaydi. J. Lokk pedagogika va siyosiy nazariyaning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Boshqaruv haqida ikkita traktat asarini liberalizmning Bibliyasi deb ataydilar. Uning birinchi qismi abslyutizm ideologi ser **Robert I'llmer (1588-1653)**ni tanqid qilishga bag'ishlangan. Ikkinchi qismida J. Lokkning davlat va tabiiy huquq haqidagi o'z g'oyalari ko'rib chiqilgan. Bu asami Vilgelm Oranskiy (1650—1702) konstitutsion monarxiyasining asoslanishi sifatida baholagan, ammo unig g'oyalari b'ransiyada ham, Amerikada ham inqilobiy rol o'ynagan. J. Lokk, shuningdek, «Diniy bag'rikenglik», «Tarbiya haqida o'ylar», «Xristianlikning aqlga muvofiqligi» asarlari hamda «Insonning bilishi haqida tajriba» nomli epistemologik asar muallifidir. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Tabiat qonunlariga doir tajribalar» (1662-1664), «Din erkinligini e'tirof etishga doir tajriba» (1667), «Tibbiyot san'ati haqida» (1669-y), «Inson taffakuriga doir tajribalar» (1689-yil, olim bu asar ustida 20-yildan ziyod mehnat qilgan), «Tarbiyaga oid ba'zi likrlarw (1693-y.) va hokazo.

Rene Dekartdan so'ng ratsionalizm nazariyasi Gotfrid Vilgelm Leybnits va Benedikt Spinoza tomonidan davom ettirilgan. G.V. Leybnits qarashlarida insonning bilishdagi ob'ektivligi muammosiga to'xtalgan bo'lsa, Spinoza axloqiy, yetuk jixatlarini o'rgangan.

Leybnits hayoti: Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646—1716) nemis edit ammo qirol-oftob Lyudovik XIV (1638-1715) davrining faylasufi bo'Mgani bois, asosan fransuz tilida hamda lotin tilida ijod qilgan. Uning turmush tarzi Spinozaning uzlatlanish turmush tarziga tamomila leskari bo'lgan. Leybnits tom ma'nodagi dunyoviy inson bo'lib, uning uyi butun Yevropa hisoblangan. Uning qobiliyati turli nazariy va amaliy sohalarda namoyon bo'lgan. Masalan: u konchilik, siyosiy islohotlar, moliya, qonunchilik, optika, transport muammolari va ilmiy hamjamiyatlam tashkil qilish bilan shug'ullangan. Bundan tashqari, Leybnits juda ko'p sayohat qilgan va o'zidan 15 mingdan ortiq xatdan iborat epistolyar meros qoldirgan. U turii qirol saroylari bilan aloqa qilgan va qirol naslidan bo'lgan shaxslar bilan tanish bo'lgan. Nazariy miqyosda u falsafa, teologiya, huquq, fizika, tibbiyot, tarix va filologiya sohalarida faoliyat ko'rsatgan. U, ayniqsa Nyuton bilan bir vaqtda va unga bogMiq boUmagan holda yaratgan o'zining differensial hisoblash kashfiyoti bilan mashhur.

Ko'plabasarlandan faqat ikkitasini tilgaolibo'tamiz. «Teodiseya»da Xudo va iblisning O'zaro aioqasi masalalarini ko'rib chiqadi va mumkin bo'lgan dunyoizaming eng yaxshisi hisoblangan bu dunyodagi yomonliklar uchun javobgarlikdan Xudoni xalos etishga urinadi. «Monadologiya»da asosiy va fundamental elementlari «monadalar» bo'Tgan olamning tuzilishi muhokama qiiinadi. Leybnits, shuningdek, J. Lokkning epistemoiogiyasini inson bilishi haqidagi yangi tajribalarda tanqidiy tahlildan o'tkazgan.

Benedikt (Baruh) Spinoza (1632—1677) Dekrat kabi ob ektiv va ratsional ilm-fan tarafdori edi. Haqqoniy natijalar asosi bo'Tib, matematika fani deb bilardi. U o'zining falsafiy va psixologik qarashlari isboti va dalilini geometriya orqali amalga oshirishni ko'zladi. Spinoza o'zining mashhur asari «Etika»ni geometrik tamoyillar asosida ishlab chiqdi va material bayoni uchun aksioma, teorema va isbotlar qonuniyatlaridan foydalandi.

Dekartning dualistik qarashlaridan chetlashmagan holda, Spinoza yakka va ajralmas substansiya sifatida «Xudo va Borliq» ni e'tirof etadi. Spinoza qarashlarida, Xudo borliq ustidan hukmronlik qilmaydi, yoki borliqdan alohida, tashqarida ham emas. Xudo borliq ichida, uning tarkibidadir. Bu

g'oya Spinozaning panteistik qarashlari isboti substansiya cheksiz belgi va xususiyatlarga ega. Inson ongi ulardan faqat ikkitasini anglay oladi — tafakkur va kengaytirma. Bundan ko'tinib turibdiki, Spinoza ruh — tana birligini ta'kidlaydi. Spinozaning fikricha, inson ruhiyatining mohiyati bilish faoliyatida hamda g'oya va tushunchalar mavjudligi bilan belgilanadi: «... g'oya inson ruhiyati asosini tashkil etadi». U g'oyalarning uch turini ajratadi:

Fikr yoki tasavvur aniq narsalar haqida xissiyotlarga tayangan holda maTumotga ega boTish. Bu g'oyalar noadekvat, noaniq va noto'g'ri, ular asl g'oyalar emas. Sababi, ular sub'ektiv va narsa-hodisalarga ichki kechinmalar asosida yondashiladi.

Aql va ong — mantiqiy fikrlar va xulosalash orqali olingan bilimlar. Bular umumiy tushunchalar (avvalo, matematik), adekvat, aniq va ravshan g'oyalar. Bu bosqichda inson ruhiyati narsa hodisalarning ichki o'xshashlik va farqlarini anglaydi.

Intuitiv bilish narsalarning asl mohiyatini anglash. Bu g'oyalar ongda refleksiv tarzda ochiladi, intellektual intuitsiya yordamida ishga tushadi.

Spinozaning fikricha, «Insonga ikkinchi va uchinchi turlarni egallash muhim. Faqat ularning yordamida rost hukmni yolg'on hukmdan ajratish mumkin. Bu adekvat anglash, narsa-hodisalami alohida emas balki umumlashgan va aloqador tarzda qonunlarga tayanib o'rganishni lozim».

Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646—1716) serqirra ijodkor bo'lishiga qaramay, uning ilmiy qiziqishlari orasida falsafa va psixologiya alohida o'rin tutardi. Buning aksini «Inson ongi haqidagi yangi malakalar» (1705), «Monadologiya» (1714) kabi asarlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ratsionalistik qarashlarni davom ettirgan hoida, matematik metod va qonuniyatlarga tayanib inson psixik funksiyalarini hamda ruh tana birligi g'oyasini o'rgandi.

Spinozaning yakka substansiya borasidagi fikriga qarshi chiqdi. G.V. Leybnits fikricha, substansiyalar ko'p va ularni monadalar (grekcha monos yakka) deb atagan. Borliq asosini tashkil etuvchi birliklar sifatida monadalar antik psixologlarning «arxe»lari bilan o'xshash. Biroq G.V. Leybnits ideal substansiya sifatida psixik faolliklar jarayonini aks ettiruvchi ruhni e'tirof etadi. G.V. Leybnits o'zining asarlarida, jumladan, «Monadologiya» (1714) asarida monadalaming asosiy xususiyatlari idrok va faollik deydi. Leybnits qarashlarida ruh ham monada, u aniq idrok va xotira bilan ajralib turadi deydi. Inson ruhi monada appertsepsiya xususiyatiga ega, ya'ni u anglash va o'zini anglash qobiliyatiga ega va monadalaming yuqori ko'rsatkichini egallaydi.

Ingliz filosofi Dj. Berkli (1689-1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi taTimotini haddan oshirib yubordilar. ularning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz sub'ektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

Tajriba psixologiyasining paydo bo'lishi bilan avvalgi ratsionalistik psixologiya darhol o'z kuchni yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya O'rta asr ideyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda yashashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis filosofi Xristian Volf (1679-1754-y.) ikki psixologiya fanining «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning birgalikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Ratsionalistik psixologiya» va «Empirik psixologiya» degan ikkita katta asarida bu ikki oqimni asoslab beradi.

Ratsionalistik psixologiyaning predmeti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy ratsionalistik metodidir. Ratsionalistik psixologiya filosofiya fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. X.Volf ta'limotiga ko'Ta, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir. Umuman, shuni aytish kerak-ki, XVIII asrda Yevropaning barcha mamlakatlarida, ayniqsa,, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psixologiya sistemasi boTib qoldi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Ong psixika mezoni sifatida alohida belgilanishi.
2. Dekart ta'limotining asosi.
3. Psixika inson ichki dunyosi sifatida.
4. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi.
5. Dekart dualizmi
6. Spinoza psixologiyasi .

7. Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi.
8. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm
9. Dj. Lokkning asarlari
10. Tomas Gobbs hayoti
11. Robert 1'ilmer
12. Leybnits hayoti: Gotfrid Vilgelm Leybnits
13. Benedikt (Baruh) Spinoza
14. Ingliz filosofi Dj. Berkli

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya”; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

8-mavzu. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish bosqichi.

Asosiy savollar

1. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va uning ochiq inqiroz davridagi rivojlanishi.

2. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi
3. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi
4. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida eksperimental psixologiya taraqqiyotida nemis Vil'gel'm Vundtning (1832-1920) o'rni.
5. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari vapsixika haqidagi yangicha tasavvurlari.

O'QUV MAQSADI:

Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va uning ochiq inqiroz davridagi rivojlanishi. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi Eksperimental psixologiyaning shakllanishiPsixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida eksperimental psixologiya taraqqiyotida nemis Vil'gel'm Vundtning (1832-1920) o'rni. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari vapsixika haqidagi yangicha tasavvurlarini o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

Fransuz psixologiyasi, nemis psixologiyasi, assotsiativ psixologiya, eksperimental psixologiya, yangi psixologiya, fransuz psixologiya makiablari.

1. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va uning ochiq inqiroz davridagi rivojlanishi.

XVII-XVIII asrlarda psixologiya **Kiyev-Mogilyan** akademiyasida va Moskvadagi Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'qitish predmetiga aylandi. Bu akademiyalarning professorlari psixologiyaga oid ko'pgina asarlar yozganlar, ular ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib ko'rish mumkin bo'lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o'rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro'y berishi mumkin, deb hisobladilar. Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200-yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo'ydlar va uni hal qilishga intildilar.

Innekontiy Gizelning talqin qilishicha, sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi predmet va hodisalarning ta'sir etishi tufayli paydo bo'lgan. Kiyev filosoflarining asarlarida monokulyar va binokulyar ko'rish haqidagi, emotsiyalarning fiziologik asoslari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar talqin qilingan.

Moskva Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'quv ishlari Kiyev-Mogilyan akademiyasi namunasida o'tkazildi. Psixologiya kurslarida asosiy o'rinda ruh, aql va iroda haqidagi boblar o'rganilgan edi.

M.V. Lomonosov o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistik jihatidan tushuntirdi. U sezgilar inson tomonidan atrofda olamni bilishning shartidir, chunki ular inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi. M.V. Lomonosov o'z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasidagi, «birlamchi va ikkilamchi sifatlar» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra ikkilamchi snbyektiv sifatlar yo'q: bizning barcha sezgilarimiz ob'yektivdir.

A.P. Radishchev (1749-1802-y.) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan miyadan ajratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga qarshi chiqdi. U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai xissiy idrok qilinadigan olamdir, deb takidlagi. «Ruh tana bilan birgalikda o'smaydimi, uning bilan birga ulg'ayib mustahkamlanadimi, u bilan birga so'lib o'tmaslashmaydimi, sen barcha o'z tushunchalaringni xisdan olmaysanmi?» — deb yozgan edi u. Miya psixikaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudot bo'la olmaydi. A.P. Radishchev inson ongini taraqqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini takidlagan, nutq «fikrlarni bir joyga to'plash vositasidir; modomiki narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi flkr so'zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yotdir va bizning aqlimiz ishga solinmaydi».

Psixologiyaning mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga tabiat hodisalarning tajribalari va determinik tadqiqot muvaffaqiyati orqali zamin tayyorlangan.

Psixologiya tarixchisi Nordenshel aytishicha, o'sha paytda ko'p organik hodisalarga yangi tushunchani qo'llashga shoshilishar edi. Shu yangi tushunchani ma'nosi shunday iborat ediki, butun borliq jonlimi, jonsizmi-bitta yagona soddani aniq bir sabab bog'lanishidir, bunga tayanib murakkab hayotiy ko'rinishlarini soddaga aylantirish mumkin, deb aytgan.

Darvin 1970 yilda o'zining «Odamning paydo bo'lishi» nomli asarida odamdagi va hayvondagi emotsional holatlarni taqqoslab ko'rdi va bu holatlardagi harakatlar mimikani kelib chiqishi va bularni ma'nosi haqida fikr yuritdi.

2. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi

XVIII asr frantsuz materialistlari **Kondilyak (1715—1780-y.)**, **Kabanis (1757— 1808-y.)**, **Lametri (1709-1751-y.)**, **Gelvetsiy (1715-1771-y.)**, **Golbax (1723-1789-y.)** psixika haqida izchil materialistik ta'limot yaratdilar.

XVIII asr frantsuz materialistlari birdan bir asos materiya, deb ia'lim berdilar. Ular materiya tushunchasini qadimgi grek materialistlaridan olgan edilar, ya'ni materiya atomlardan tashkil topgan bosh negizdir, deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning ko'rinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning bir qismi sifatida. o'zining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga ko'ra moddiydir, deb tushunildi. Bu materialistlar ruhning mustaqil holda mavjud bo'lishini inkor qildilar va psixik jarayonlarning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qo'yidilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u moddiy protsessdir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman, idealizmga, uning moddiy bo'lmagan psixika va ichki kibriga haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qo'yilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiallarga, ayniqsa,, patologiya sohasidan olingan ma'lumotlarga asoslanib o'zining «Inson mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bog'liq bo'lganligi uchun ravshan-ki, ular shu tuzilishning o'zidan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis tomonidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiati okrtasida munosabat» nomli asosiy asarida keskin qo'yiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikmi keltirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshqozon va ichaklar ovqat hazm qilganday, jigar o't ajratib chiqarganday, quloq oldi, jag' osti va til osti bezlari so'lak ajratganday, bosh miyani ham faqat fikr ishlab chiqarishga tayinlangan alohida organ deb qaramoq kerak». Biz, bosh miya ma'lum ma'noda, tassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik hoida fikr ajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz.

Biz bunday fikrlarni XVIII asming boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha hodisa va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. F. Engels XVIII asr frantsuzlarining kamchiliklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: «O'simlik va hayvon organizmi juda kam tekshirilgan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntiriladi edi. Dekartning nazarida odam hayvon bo'lgani singari, XVIII asr materialistlarining nazarida odam mashina bo'lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda ro'y bergan hamma hodisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari o'sha vaqtlarda endigina bosh ko'tara boshladi. F. Engels frantsuz materialistlarining mexanistik qarashlari asossiz deb ko'rsatadi.

XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmikan, degan masala maydonga chiqdi. Bu masala bo'yicha filosof I. Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, unga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

F. Bekon va T. Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, F. Bekon bilan T. Gobbs tasavur hamda sezgini shunday elementlardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishidan bo'ysunadigan qonunlarini topishga intiladilar. Masalan: T. Gobbs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga bo'ysunadi, deb hisoblagan.

Frensis Bekon (Lord Verulamskiy) hayoti: (1561—1626) Ingliz faylasufi FrensisBekon 1561-yilning21-yanvaridaLondondatug'ildi. U Angliyaning siyosiy hayotida ko'zga ko'rinarli o'rin egallagan dvoryan oilasiga mansub bo'lib, otasi Nikolas Bekon qirolicha Yelizavetaning birinchi vaziri va muhrdori edi. F.Bekonning onasi Anna Kuk qiroli Eduard VI ning tarbiyachisi bo'lib xizmat qilgan.

1573-yilning bahorida 12 yoshli F. Bekonni Kembrijdagi Trinit kollejiga tahsil olish uchun jo'natadilar. F. Bekon 16 yoshdan boshlab ingliz diplomatlari tarkibida bir necha yil Farangistonda xizmat qiladi. IJ yerda Farangiston madaniyati, ilm-fanining taniqli namoyondalari bilan tanishadi. F. Bekon 18 yoshida otasidan ayriladi. 23 yoshida qirolicha Yelizavetaning nufuzli a'yonlaridan sanalgan amakisi Lord Berli ko'magida mamlakat parlamentiga saylanadi.

F. Bekon Angliyaga qaytgach, huquq ilmini o'rganishga kirishadi. U huquqshunoslik uyushmasining rahbari lavozimiga tayinlanadi. I'. Bekon keng miqyosdagi sud amaliyotlarini olib boradi va huquqshunoslik masalalariga doir asarlar yozadi. F. Bekonning sud jarayonidagi yuksak mahorati hamda sud hakamlari yig'ilishidagi so'zamolligi va aql-farosati barchani hayratga solgan. Hech kim u kabi aniq, qisqa, zalvorli, ayni damda o'ta ma'nodor gapira olmagan. U so'zlayotganda tinglovchilar har bir so'zni jon quloqlari bilan tinglab, kiprik qoqmay o'tirishgan.

F. Bekon 52 yoshida Angliyaning bosh prokurori etib saylanadi. 1617-yildan esa qiroli Yakov I ning muhrdori bo'lib xizmat qiladi. Keyinroq lord-kanslerlik martabasiga ko'tariladi. 1621-yilda F. Bekon parlament tomonidan fitnatchilik va poraxo'rlikda ayblanib, sud qilinadi. Sud F. Bekonga 40 ming funt-sterling jarima solish va Tauer qasriga bandi etish haqida hukm chiqaradi. To'g'ri, ikki kundan so'ng bu hukmning ayrim bndlari bekor qilingan bo'lsada, ammo?. Bekonning davlat arbobi sifatidagi faoliyati butkul barham topadi. I .ordlar palatasining hukmiga muvofiq, u qiroli saroyiga yaqinlashmaslik va I2 mil uzoqlikda yashashga mahkum etiladi.

Faylasuf hayotining so'ngi yillarini betoblik va qashshoqlikda o'tkazadi. 1626-yilning bahorida u tovuq go'shti qor ostida qanday saqlanishini sinab ko'rish uchun uni qo'lari bilan qorga ko'madi va shu bahona bo'lib, qattiq shamollaydi. Bir necha hafta xastalanib yotgach, vafot etadi.

3. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi

XIX va XX asrdagi psixologiya bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX va XX asming boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlarga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Eksperimentning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilgandek, psixologiya fanining maxsus vazifalari va metodlariga ega bir qancha shaxobchalari maydonga keldi. Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, volyuntarizm. geshtalpsixologiya va freydzizmlar edi.

Aleksandr Benn

Teodor Adorno

Teodor Benfey

Eksperimental psixologiya ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab o'sishi bilan karakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'lanilishi fanning bunday o'sishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri — XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmi, degan masala maydonga chiqdi. Bu masala bo'yicha fiilosof Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

XIX va XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi; bu fanning alohida yangi sohalarini paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyani bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi. Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gullab-yashnashi bilan harakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanlarning rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Kant Immanuel hayoti: (1724—1804) Germaniyalik mulaffakir Immanuel Kant Kyonigsberg shahrida hunarmand-usta oilasida tug'ilgan. U oiladagi 9 nafar farzandning to'rtinchisi bo'lgan. I. Kant bolalik va o'smirlilik chog'larida tez-tez kasalga chalingani sababli rimjon, jizzaki hamda vahimachi edi.

1745-yilda u Kyonigsberg universitetining ilohiyot fakul'tetini tamomlagan. 1755-yildan to 1797-yilgacha shu yerda melafizika, mantiq, axloqiy falsafa, fizika, riyoziyotdan dars bergan. Umrining oxirigacha bo'ydoq o'tgan. 57 yoshida «Sof tafakkur tanqidi» deb nomlangan asosiy asarini yozib tugallagan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi» (1755), «Mantiq» (1800), «Amaliy manliq tanqidi» (1788), «Antropologiya» (1798). Bular I. Kantning eng yirik va mashhur asarlari sirasiga kiradi.

Olim shaxsiy hayotida falsafiy masalalar xususida suhbatlashishni xush ko'rmagan. Aftidan, u o'zining tinglashga emas, faqat o'qitishga qobiliyatli ekanini yaxshi anglagan.

Hayotining har bir lahzasi muayyan tartibga solingan faylasuf har kecha roppa-rosa 10 da uyquga yotgan, tonggi soat 5 da uyg'ongan. U 30-yil davomida bir marta ham bu tartibni buzmagani. Roppa-rosa echki soat 7 da sayrga chiqqan. Kyonigsbergda yashovchilar Kantga qarab soatlarini lekshirishgan.

Psixik hodisalarni o'lchash mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi L. Gerbart (1776-1841-y.) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq etish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyani o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman, tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir». Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar xissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiy

holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almasxish jarayonida ma'lum darajada doimiylik, qonuniyat bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin. Gerbart, garchand, psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

4. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida eksperimental psixologiya taraqqiyotida nemis Vil'gel'm Vundtning (1832-1920) o'rni.

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832—1920-y.)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. V. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. V. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

V. Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qoigan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

V. Vundt 1879-yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi. Oradan ko'p vaqt O'tmasdan (1881-y.) u Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi.

V. Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil qo'zg'atgichga to'plash

mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun V. Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlanadi va har bir ma'lum vaqtdan keyin jiringlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun V. Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini avval surdi.

Eksperimental tahlil yo'li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, (ashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida o'quv tarbiya ishlarida, meditsinada, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltiradi.

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog **Veber (1796—1878-y.)** va fizik **Fexner (1803-1887-y.)**lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi sezgilarning o'zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi.

Фехнер Густав Теодор

Фехнер Густав Теодор (1801 – 1887) — немецкий физик, философ и психолог, основатель психофизики, автор программного труда „Элементы психофизики“ (1860). Вывел основной психофизический закон, согласно которому интенсивность ощущения пропорциональна логарифму величины раздражителя.

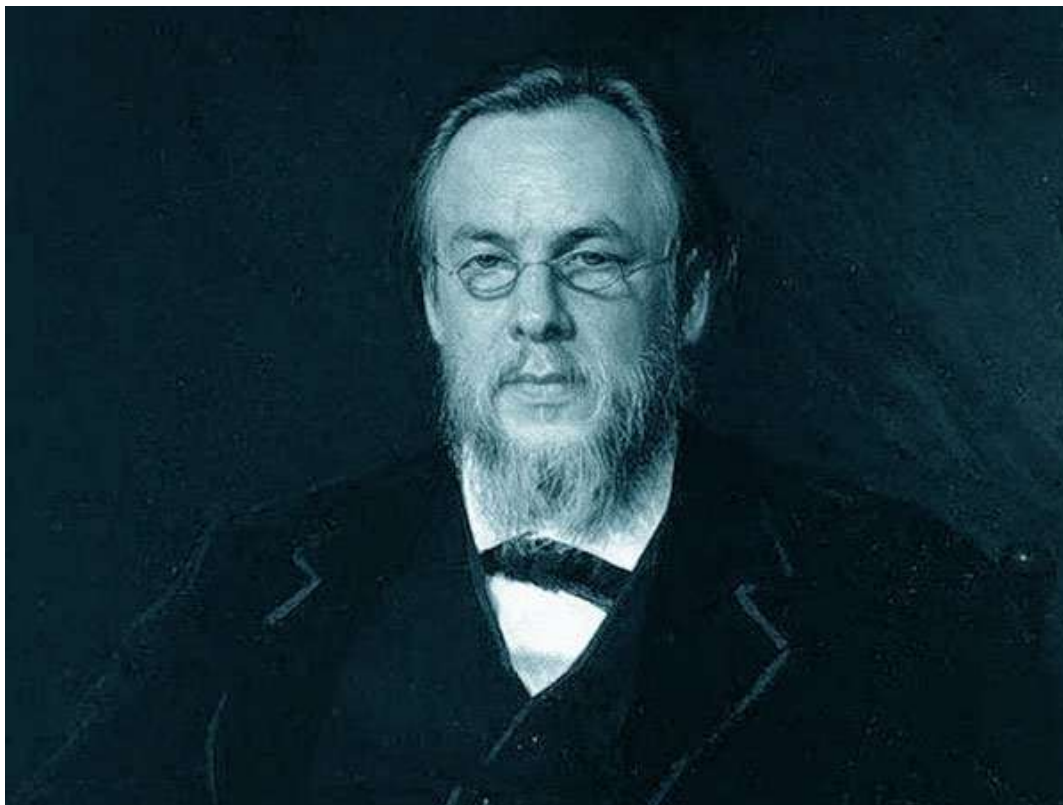
Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ulami qo'zg'atuvchi taassurotlar ta'siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir, degan psixolizik qonunni kashf etadi.

Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi. Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq, fanlardagi ob'ektiv metoddan foydalana boshlaydi.

XIX—XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun metod bilan birgalikda taraqqiyot prinsipining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo'ladi. Taraqqiyot ideyasi, xususan, ruh haqidagi ta'limotdagi taraqqiyot ideyasi qadimgi zamon mutafakkirlarining ko'pchiligi (Geraflit, Efissk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

5. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari vapsixika haqidagi yangicha tasavvurlari.

Psixologiya tarixini biz faqatgina falsafada emas, balki yuqorida aytganimizdek biologiya, meditsina, pedagogika, sotsiologiyada ham ko'rishimiz mumkin.

1873 yilda Sechenovning psixologiyani qayta ishlab o'rganishni ob'yektiv fan sifatida taklif etadigan «Psixologik etyudlar» asari nashr qilindi. Bu asarning asosini materialistik metodologiya tashkil etar edi. Sechenov pomeshchiklar oilasida katta bo'lgan. U Peterburgdagi harbiy injenerlar bilim yurtini tamomlab, oliy texnika injeneri ma'lumotini olgandan so'ng Moskva universitetining meditsina fakul'tetiga o'qishga kirdi. III kursdan boshlab falsafa fanining tarkibida bo'lgan psixologiya bilan shug'ullana boshladi. Uning ta'biricha, «falsafaga moskvachasiga ishtiyoq» ijodida keyinchalik muhim rol o'ynaydi. Universitetni tamomlab, Germaniyadagi G yel'mgols Dyuba-Reyman laboratoriyasiga ilm o'rganish maqsadida bordi.

1860 yilda G yermaniyadan vataniga qaytgan Sechenov Peterburgda medikaxirurgik akademiyasining 1-rus fiziologik maktabini tashkil qildi. Bu maktab fizika-kimyoviy yo'nalishda edi. Bu davrda kelib Rossiyada eski iqtisodiy taraqqiyot yemirilayotgan, sinflar orasidagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar rivojlanayotgan edi. Bu ziddiyatlar bilan bir paytda odam tanasining tuzilishi, uning organizmi va psixik funksiyaning o'zgarishi masalasi ham mavjud edi. Sechenov va Chernishevskiyning asosiy raqiblaridan biri bo'lgan P.D.Yurkevich shunday yozgan edi: hozirgi zamonda fiziologlari kundalik hayotidagi o'zgarishlarni hamda bu o'zgarishlarni paydo bo'lishi va sabablarini ortiqcha o'rganmoqda. P.D.Yurkevich va uning tarafdorlari fikrini «Sovremenik» jurnali xodimlari qoralashib chiqdilar. Ular fiziologik va psixologik hodisalarning materialistik dunyoqarash nuqtai-nazaridan yoqlab chiqdilar. I.M.Sechenov revolyutsiondemokratik intellegensiya bilan yaqin aloqada bo'lib «Nima qilmoq kerak?» asarini yaratgan.

Jon haqidagi bahslar keskinlashgan paytda Sechenov miya ustida olib borgan ekperementlarida tormoz markazlari, ya'ni harakat aktivligini ushlab turadigan qo'zg'alish, «lokalizatsiya» qilingan nerv markazlarini ochib beradi. Bu buyuk kashfiyot edi.

Bu bilan u nafaqat bosh miya fiziologiyasida yangi bo'lim ochdi, balki bu organizmning funksiyalari haqidagi tasavvurlarni umuman o'zgartirib yubordi. Bu kashfiyot fiziologik onga tormozlanish haqida yangi tushuncha olib kirdi. Olim bu bilan esa tormozlanish va qo'zg'alish o'rtasidagi o'zaro munosabatga aloqador bo'lgan neyrodinamik muammolarning keng kompleksini ochib berdi. Lekin bu keyinroq sodir bo'lgan edi.

O'sha vaqtda Sechenov uchun muhim narsa shu ediki, u tajriba yo'li bilan miya moddasini kichkina bir bo'lagidan chiqayotgan iroda asrlar bo'yi yurakdan chiqadi deb hisoblanib kelinayotganligi noto'g'ri ekanligini isbotlab berish kerak edi. YA'ni inson irodasi faqat ruhga emas,

balki inson organizmining bir bo'lagi hisoblangan miya faoliyatiga bo'ysunishini isbotlashi kerak edi. Axir iroda fe'l-atvorning eng ishonchli belgisi qo'zg'ovchilarga qarshi tura olishni bilish, shartsiz impul'slarni ushlab qolish edi. Bu belgilarning hammasi eksperiment guvohlik bergani kabi markazdan miyaga tortiladi. Bu kashfiyotdan foydalanib, Sechenov 1863 yil «Sovremennik» jurnaliga o'zining «Inson miyasining reflekslari» nomli birinchi psixofiziologik traktatini yozadi. Sechenov maqolasidagi g'oyalar rus zamini bo'ylab uzoqlarga tarqaldi.

Sechenov 1866 yilda «Nerf sistemasining fiziologiyasi», 1867 yilda «Sezgi organining fiziologiyasi» nomli asarini yozdi. Sezgi organining fiziologiyasi ustida ish olib borish jarayonida Sechenov psixologiyaga ham to'xtalib o'tdi.

Kavelinning asariga javobida hamda «Kim va qanday psixologiyani o'rganadi?» (1872) nomli maqolasida Sechenov psixologiyani maxsus fan sifatida tan oladi. Uning fikricha, psixologiyaning fiziologlar yaxshi o'rgana oladilar.

1870-yillarning boshlarida hali psixologiya fan sifatida tan olinmagan edi, shuning uchun faylasuflarda uni tushunadigan g'oyalar yurar edi.

Inson psixikasi haqida Sechenovga Leybnits, SHopengauer, Gel'mgols va boshqalar o'z fikrlarini bildirgan edilar.

Sechenov ta'limotiga binoan psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati yoki miyaning mahsulidir. Odatda psixika tashqi dunyoning sezgi organlari orqali insonning miyasida bevosita ta'sir etish asosida vujudga kelib, bilish jarayonlari, shaxsning xususiyatlari, holatlari, diqqati, his-tuyg'usi, xarakter xislatlari, qiziqish va ehtiyojlarida o'z ifodasini topadi.

Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashqi dunyodan kirib keladigan qo'zg'atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvaqqat bog'lanishlarni psixik hodisalarning fiziologik asoslari hisoblanadi va ular tashqi ta'sirining natijasida hosil bo'ladi. Muvaqqat nerv bog'lanishlari nerv jarayonlarining irradiatsiyasi, konsentratsiyasi hamda o'zaro induksiya qonunlari zaminida ro'y beradi. Bu qonunlar yig'indisidagi muvaqqat bog'lanishlar assotsiatsiyalari qanday yuz berayotganini, qanday shart-sharoitda tormozlanishi muvaqqat bog'lanishlarning yo'qolayotganini yoki paydo bo'layotganini tushuntirish imkonini beradi.

Psixofiziologik qonuniyatlariga binoan miyaning funksiyasi muvaqqat nerv bog'lanishlarining birlashishi mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta'sirida hosil bo'ladi. Psixikani tadqiq etish insonning butun ongli faoliyatini uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o'rganishdir.

Sechenov ham o'zining «Bosh miya reflekslari» asarida o'sha zamon fiziologiyasining ilg'or yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lmagan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyatidir xolos, deb dadillik bilan aytadi. Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari suradi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, deb yozadi u, o'zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». U ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miya funksiyalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. U yana shunday deydi: «Psixik hodisalarning ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiyaning qo'lidadir».

Sechenovning psixik jarayonlarni mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun qoidalari mana shulardan iborat edi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va uning ochiq inqiroz davridagi rivojlanishi.
2. Moskva Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'quv ishlari
3. M.V. Lomonosov
4. A.P. Radishchev
5. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi
6. Frensis Bekon (Lord Verulamskiy) hayoti
7. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi

8. Kant Immanuel hayoti
9. Gerbart (1776-1841-y.) ijobiy
10. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida eksperimental psixologiya taraqqiyotida nemis Vil'gel'm Vundtning (1832-1920) o'rni.
11. Veber (1796—1878-y.) va fizik Fexner (1803-1887-y.) ijodi
12. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari vapsixika haqidagi yangicha tasavvurlari.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

9-mavzu. Zoopsixologiya.

Asosiy savollar

1. Ch.Darvin va yevolutsion nazariya.
2. Instinkt. Xayvonlar va insonlar psixikasi. .

3. Lloyd-Morganning “iqtisodiyot qonuni”.
4. “Tropizm nazariyasi”. Aqliy xarakatlar xabardorligi.

O'QUV MAQSADI:

Ch.Darvin va yevolutsion nazariya. Instinkt. Xayvonlar va insonlar psixikasi. Darvina Djon Romanesning qarashlari. Lloyd-Morganning “iqtisodiyot qonuni”. J.Lev “tropizm nazariyasi”. Aqliy xarakatlar xabardorligi.

KALIT SO'ZLAR:

Ch.Darvin, konsultatsiya, Instinkt, Darvina Djon Romane, interpretatsiya, Lloyd-Morga, J.Lev, tropizm nazariyasi

1. Ch.Darvin va yevolutsion nazariya.

Charlz Darvin va uning evolyutsiya nazariyasi

Charlz Darvinning hayoti va asarlari. Charlz Darvin 12 fevral 1809 da shifokor oilasida tug'ilgan. Edinburg va Kembrij universitetlarida tahsil olayotgan Darvin zoologiya, botanika va geologiya sohalarida chuqur bilimga ega bo'lib, dala tadqiqotlari uchun ko'nikma va ta'mga ega. Uning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda buyuk ingliz geologi Charlz Layelning "geologiya tamoyillari" kitobi katta rol o'ynadi. Layel, erning zamonaviy qiyofasi hozirgi kunda amalda bo'lgan bir xil tabiiy kuchlarning ta'siri ostida asta-sekin rivojlanib borayotganini ta'kidladi. Darvin Darvin, Lamarck va boshqa erta evolyutsionistlarning Erasmus evolyutsion g'oyalari bilan tanish edi, lekin ular unga ishonarli emas edilar.

Uning taqdirida hal qiluvchi burilish "Beagle" (1832—1837) kemasida butun dunyo bo'ylab sayohat bo'ldi. Darvinning fikriga ko'ra, bu safar davomida u eng kuchli taassurot qoldirdi: "1) zamonaviy harbiy kemalarning qobig'iga o'xshash qobiq bilan qoplangan yirik Fotoalbom hayvonlarni kashf qilish; 2) Janubiy Amerika qit'asi bo'ylab harakat qilayotib, yaqin atrofdagi hayvon turlari boshqalarni almashtiradi; 3) turli orollarning yaqin qarindoshlik turlari

Galapagos arxipelagi bir-biridan bir oz farq qiladi. Bu kabi faktlar, shuningdek, ko'plab boshqalar kabi, faqat turlarning asta-sekin o'zgarib borayotgani va bu muammo meni ta'qib qila boshlaganligi haqidagi taxmin asosida izohlanishi mumkin edi".

Safardan qaytib kelgach, Darvin turlarning kelib chiqish muammosini o'ylashni boshlaydi. U turli g'oyalarni, shu jumladan Lamarka g'oyasini ko'rib chiqadi va ularni rad etadi, chunki ularning hech biri hayvonlarning va o'simliklarning yashash sharoitlariga ajoyib moslashuvi faktlariga izoh bermaydi. Erta evolyutsionistlarga dastlab berilgan va tushuntirishni talab qilmaydigan narsa Darvinning eng muhim savoliga o'xshaydi.

Tabiatda va uy sharoitida hayvonlar va o'simliklarning o'zgaruvchanligi haqida ma'lumot to'playdi. Ko'p yillar o'tgach, uning nazariyasi qanday paydo bo'lganini eslab, Darvin shunday deb yozadi: "yaqinda men hayvonlarning va o'simliklarning foydali irqlarini yaratishda insonning muvaffaqiyatining asosiy poydevori tanlov ekanini angladim. Biroq, men uchun bir muncha vaqt uchun, tanlov tabiiy sharoitda yashovchi organizmlarga qanday qo'llanilishi mumkinligi sir bo'lib qoldi. O'sha paytda Angliya ingliz olimi T. Maltusning aholi sonining ko'payishi haqidagi g'oyalari shiddat bilan muhokama qilindi. "Oktyabr oyida 1838 men Maltusning "aholi to'g'risida" kitobini o'qib chiqdim— Darvin davom etmoqda va hayvon va o'simliklarning hayot tarzi bo'yicha uzoq kuzatuvlar tufayli men mavjud bo'lgan har qanday kurashning ahamiyatini baholash uchun yaxshi tayyorgarlik

ko'rganman, darhol bunday sharoitlarda qulay o'zgarishlar saqlanib qolishi va salbiy— yo'q qilinishi kerak degan fikrdan hayratga tushdim. Buning natijasi yangi turlarning shakllanishi bo'lishi kerak".

Shunday qilib, tabiiy seleksiya orqali turlarning kelib chiqishi g'oyasi 1838da Darvindan kelib chiqdi, 20 yil davomida u ustida ishladi. 1856da Lyelning maslahati bilan u o'z ishini nashrga tayyorlashga kirishdi. 1858da yosh ingliz olimi Alfred Wallace Darvinga "navlarning asl turidan cheksiz chetga chiqish tendentsiyasi to'g'risida" maqolasining qo'lyozmasini yubordi. Ushbu maqolada tabiiy seleksiya orqali turlarning kelib chiqish g'oyasi bayon etilgan. Darvin o'z ishini nashr etishdan voz kechishga tayyor edi, ammo uning do'stlari geolog Ch. Layel va botanik G. Darvinning g'oyasi haqida uzoq vaqtdan beri bilgan va kitobining dastlabki eskizlari bilan tanishgan Guker olimga ikkala asar ham bir vaqtning o'zida nashr etilishi kerakligiga ishonch hosil qildi.

Darvinning "tabiiy seleksiya orqali turlarning kelib chiqishi yoki hayot uchun kurashda qulay irqnlarni saqlab qolish" kitobi 1859da chop etildi va uning muvaffaqiyati barcha kutgandan oshib ketdi. Uning evolyutsiya g'oyasi ba'zi olimlarning ehtirosli qo'llab-quvvatlashi va boshqalarning qattiq tanqidiga duch keldi. Darvinning bu va keyingi asarlari "uy sharoitida hayvon va o'simliklarning o'zgarishi", "insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlovi", "inson va hayvonlarda his-tuyg'ularning ifodasi" ko'plab tillarga tarjima qilingan. Darvinning "uy sharoitida hayvon va o'simliklarning o'zgarishi" kitobining rus tilidagi tarjimasini asl matnidan ancha oldin chop etilgan. Taniqli rus paleontologi Vo Kovalevskiy bu kitobni Darvin tomonidan taqdim etilgan nashriyot grankalaridan tarjima qilib, uni alohida nashrlarda chop etdi.

Charlz Darvinning evolyutsion nazariyasining asosiy tamoyillari. Darvinning evolyutsiya kontseptsiyasining mohiyati bir qator mantiqiy, eksperimentda sinovdan o'tgan va ko'plab haqiqiy ma'lumotlar bilan tasdiqlangan pozitsiyalarga to'g'ri keladi:

1. Tirik organizmlarning har bir turida morfologik, fiziologik, xulq-atvor va boshqa xususiyatlar bo'yicha individual irsiy o'zgaruvchanlikning katta miqdori mavjud. Bu o'zgaruvchanlik uzluksiz bo'lishi mumkin, miqdoriy, yoki intervalgacha sifatli belgi, lekin u har doim mavjud.

2. Barcha tirik organizmlar chidamli ravishda ko'payadi.

3. Tirik organizmlarning har qanday turi uchun hayotiy resurslar cheklangan va shuning uchun bir xil turdagi shaxslar yoki turli xil shaxslar yoki tabiiy sharoitlar o'rtasida mavjud bo'lish uchun kurash bo'lishi kerak. "Mavjudlik uchun kurash" tushunchasida Darvin nafaqat insonning hayot uchun kurashini, balki ko'payishdagi muvaffaqiyat uchun kurashni ham o'z ichiga olgan.

4. Mavjudlik uchun kurash sharoitida, eng uyg'un shaxslar omon qoladi va avlodlarini beradi, ular tasodifan bu atrof-muhit sharoitlariga moslashuvchan bo'lgan burilishlarga ega. Bu Darvinning argumentida muhim ahamiyatga ega. Burilishlar maqsadga muvofiq emas — atrof-muhit ta'siriga javoban, lekin tasodifan. Ularning bir nechtasi muayyan sharoitlarda foydali bo'ladi. Ota-bobolarining omon qolishiga imkon beradigan foydali og'ishlarni meros qilib olgan omon qolganlarning avlodlari aholining boshqa vakillariga qaraganda bu muhitga ko'proq moslashgan.

5. Darvin moslashtirilgan shaxslarning omon qolishi va asosiy ko'payishi tabiiy tanlov deb ataladi.

6. Turli xil sharoitlarda alohida izolyatsiya qilingan navlarning tabiiy tanlovi asta-sekin bu navlarning xususiyatlarini va oxir-oqibat, turlarning shakllanishiga olib keladi.

Mantiq nuqtai nazaridan mukammal va ko'plab faktlar bilan qo'llab-quvvatlangan ushbu postulatlar zamonaviy evolyutsiya nazariyasi yaratildi.

Darvinning asosiy qobiliyati shundaki, u tirik mavjudotlarning xilma-xilligini va ularning ajoyib maqsadga muvofiqligini, mavjudlik sharoitlariga moslashishini tushuntirib beruvchi evolyutsiya mexanizmini o'rnatdi. Ushbu mexanizm tasodifiy yo'naltirilmagan irsiy o'zgarishlarning bosqichma-bosqich tabiiy tanlovidir.

Evolutsiyaning sintetik nazariyasini shakllantirish. O'zgarishlarni meros qilib olish muammosi Darwin nazariyasining taqdiri uchun muhim edi. Darvinning davrida birlashtirilgan irsiyat tushunchasi hukmronlik qildi. Irsiyat ajdodlar shakllarining "qoni" ning birlashishi bilan izohlanadi. Ota-onalarning "qoni" aralashib, nasl-nasabni oraliq belgilar bilan ta'minlaydi. Darvinning nazariyasiga qarshi bo'lgan bu pozitsiyadan matematik F. Jenkin. U, ular erib qachon, suyultiriladi, beparvo kichik bo'lib, nihoyat, barcha yo'qoladi, chunki qulay bo'yin tovlash to'planishi mumkin emas, deb hisoblaydi. Darwin, uning zamondoshlari tomonidan ilgari surilgan nazariyasiga qarshi e'tirozlarning aksariyatiga javob topib, bu e'tirozni to'xtatib qo'ydi.

Bu to'siqdan chiqish Gregor Mendel (1822-1884) tomonidan yaratilgan korpuskulyar, alohida irsiyat nazariyasi tomonidan berilgan. Irsiyat alohida. Har bir ota-ona o'z avlodiga bir xil miqdordagi genlarni yuboradi. Genlar boshqa genlarning namoyonlarini bostirishi yoki o'zgartirishi mumkin, ammo ularda saqlangan ma'lumotni o'zgartira olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, genlar boshqa genlar bilan birlashganda o'zgarmaydi va avvalgi avloddan olingan shaklda keyingi avlodga o'tadi. Tugallanmagan hukmronlik holatida, biz birinchi avlod avlodlarida ota-onalarning belgilarining oraliq namoyonlarini kuzatamiz. Ammo ikkinchi va keyingi avlodlarda ota-ona belgilari o'zgarmagan holda namoyon bo'lishi mumkin (§VI-3 ni eslang).

1920-larda darvinizm va genetika sintezi amalga oshirildi. Ushbu sintezni amalga oshirishda hal qiluvchi rolni taniqli mahalliy genetikachi S. S. Ch e t e r va k o B. tabiiy populyatsiyalarni tahlil qilish bo'yicha o'z ishlariga asoslanib, u individual o'zgaruvchanlikni to'plash va saqlash mexanizmlarini tushunishga kirishdi. S. S. Chetverikov bilan bir vaqtda klassik darvinizm bilan korpuskulyar genetika g'oyalarini sintez qilish uchun R. f va sh e r, Dj keldi. Zamonaviy sintetik evolyutsiya nazariyasini shakllantirishga katta hissa zoolog E. m a r va paleontolog J. tomonidan kiritilgan. S va m n. Tabiiy seleksiya nazariyasi taniqli mahalliy olim I. Sh m a l g a y e n a asarlarida ishlab chiqilgan. Darvinning asarlarida bayon etilgan Ekologiya, biogeografiya, filogenetik sistematika va etologiya asoslari mustaqil ilm-fanga aylandi va o'z navbatida evolyutsiya usullari, mexanizmlari va qonunlari haqida zamonaviy g'oyalarni shakllantirishga muhim hissa qo'shdi. So'nggi yillarda evolyutsion biologiyaning eng muhim yutuqlari molekulyar genetika va rivojlanish biologiyasining g'oyalari va usullarini evolyutsion tadqiqotlarda faol qo'llash orqali erishildi.

<http://evolution2.narod.ru/evo03.htm>

Charlz Darwin (1809-1882) darhol hayot kasbini topmagan odamning namunasidir.

Darvin (shakl. 7.5) tibbiy (Edinburgh universiteti) va keyinchalik ilohiyotshunoslik (Masih kolleji, Kembrij universiteti)[1] da doimo hafsalasi pir bo'ldi.

Kembrij universitetida ustozi, botanik jon Genslow, unga "Beagle" kornetida tabiatshunosning o'rnini egalladi (shakl Beagle). 7.6), 1831 dan 1836 gacha Taiti va yangi Zelandiya orqali Janubiy Amerika qirg'oqlari bo'ylab butun dunyo bo'ylab sayohatni amalga oshirdi. bu safarda to'plangan materiallar 1842 da Darwin tomonidan shakllantirilgan evolyutsion nazariyaning asosini tashkil etdi, ammo tugallangan ko'rinishga ega bo'ldi va Darwin 1859 yilga aylanganida "tabiiy seleksiya orqali turlarning kelib chiqishi" kitobida faqat 50 yilda taqdim etildi.

Darvinga qadar, evolyutsion g'oyalar "Scala Natura" atamasiga tegishli bo'lgan Aristotel va

yovvoyi tabiatning evolyutsiyasi haqidagi tushunchamizning asosiy grafik metafora bo'lib qolgan ko'tarilgan zinapoyaning tegishli qiyofasi bilan ifodalangan. Evolyutsion fikrlashning muhim bosqichi Lametrining "ruhning tabiiy tarixi" (1745) ishi bo'lib, unda "o'simliklar, hayvonlar va odamlar tabiatning asta-sekin bir-biridan o'tib ketadigan sezilmaydigan qadamlar bilan narvon hosil qiladi", deb ta'kidlaydi. 1809 da frantsuz tabiatshunos Jan-Baptiste Lamarck u tashqi xususiyatlardagi o'zgarish va adaptiv meros orqali jonli tabiatni rivojlantirish nazariyasini shakllantirdi. 1850-larda. Charlz Lai-el, ingliz geologi, geologiyaga evolyutsiya tushunchasini kiritdi, bu yer hozirgi geologik ko'rinishga ega bo'lishdan oldin rivojlanishning muayyan bosqichlarida o'tganligini isbotladi. Angliyada bo'r, kalkerli cho'kindilarda, birinchi geologik tadqiqotlar va birinchi temir yo'l yotqizish paytida, yo'qolib ketgan shakllarning izlari, okeanning sobiq aholisining qoldiqlari topilgan bo'lib, bu ham muqarrar ravishda yovvoyi tabiatning o'zgaruvchanligi haqidagi fikrlarga olib keldi.

Ris. 7.6. Kornet «Bigl'»

Tabiatning rivojlanishining dastlabki

gipotezalari tirik organizmlarga xos bo'lgan maqsadga erishish (takomillashtirish istagi) g'oyasini o'z ichiga olgan, T. Leahi evolyutsiyaning romantik kontseptsiyasini chaqiradigan yondashuv. Darvinning kontseptsiyasida tabiat — "befarq ayol", uning yagona vazifasi-xilma-xillikni yaratishdir; uning yengidan mo'l-ko'l shoxi kabi, xilma-xillik paydo bo'ladi, lekin u tirik mavjudot buni amalga oshirishi, uni yaxshi tasarruf etishi mumkinmi va u qanday qilib omon qolish uchun" talon-taroj qilinadi".

Aholi chidamli ortib bormoqda esa omon qolish uchun kurash g'oyasi, Malta oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, arifmetik progressiyaning ortib bormoqda, deb isbotladi bo'lgan "aholi qonun tajribasi", 1789 ish Tomas Maltus Darvin tomonidan qarz edi. Maltusga ko'ra, oziq-ovqat etishmovchiligining tobora ortib borishi kuchli va eng shafqatsizlarning omon qolishiga olib keladi. Darvin bu printsiptni yovvoyi tabiat dunyosiga tarqatdi va tabiiy seleksiya tushunchasini shakllantirdi.

Darvinning nazariyasi nafaqat dunyodagi yaratilishning diniy kontseptsiyasi, balki dunyodagi o'zgarmaslikni nazarda tutgan I. Nyuton dunyosining mexanik kontseptsiyasi bilan ham to'g'ridan — to'g'ri qarama-qarshilikka aylandi. Ehtimol, bu holatda Darvin 16 yil "turlarning kelib chiqishi"ni nashr etmaganining sabablaridan biri yotadi.

1871da "insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlovi" ning mashhur ishi paydo bo'lib, unda inson ajdodlarining hayvonlaridan kelib chiqqanligini isbotlaydi. 1872da — "inson va hayvonlarda his — tuyg'ularning ifodasi" Darvin his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganda ifodali yuz harakatlarning evolyutsion ma'nosini tahlil qiladigan va hayvonlarda-ular adaptiv signal qiymatiga ega va odamlarda foydali adaptiv xususiyatlarga ega emasligiga ishonadigan ish. U ko'plab mazmunli harakatlar bir vaqtlar amaliy foydali harakatlarning qoldiqlari yoki izlari ekanligiga ishondi. Dastlab ular amaliy natijalarga qaratilgan va o'sha davrda avtomatik odatlarga aylangan, ammo zamonaviy insonda ular ikki jihatdan o'zgargan. Ular teng bo'lmagan holatlarda faollashtiriladi, lekin faqat asosiy (masalan, qo'rquv hali ham tahdidli vaziyatlarda paydo bo'ladi, lekin hayotga tahdid emas, balki o'z-o'zini hurmat qilish tahdidi) va zo'ravonlik darajasi bilan ular yumshatiladi, shuning uchun faqat dastlabki yuz harakatlarning izlari qoladi. Misol uchun, og'izning qattiq yopilishi, dastlabki stressning amaliy harakatlariga qo'shimcha ravishda (zamonaviy insonda) aqliy harakat va qat'iyatlilik alomati bo'lib

qolmoqda[2].

1877da Darvin o'zining o'g'lining rivojlanishini kuzatib, kundalik yozuvlarini nashr etdi: "bolaning rivojlanishi haqida biografik insho" [3]. Ushbu ishda Darvin 37 yil oldin qilgan o'z yozuvlari asosida bolaning motor, hissiy, intellektual, axloqiy va ijtimoiy (kommunikativ) rivojlanishining xususiyatlarini tasvirlaydi. Maqola Darvin ba'zi jihatlariga rozi bo'lgan frantsuz faylasufi va tarixchisi Ippolit Tenning mazmuniga yaqin bo'lgan ta'siri ostida yozilgan. Darvin o'g'li rivojlanishini ob'ektiv kuzatuvchi nuqtai nazaridan tasvirlaydi va chaqaloq va bolaning xatti-harakatlarini (7 kundan 2 yilgacha 7 oygacha) belgilaydi.). Motorika va sensoriyani rivojlantirish bo'yicha ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda, ish hissiy rivojlanish jarayonini batafsil bayon qiladi — g'azab, qo'rquv, shuningdek, aybdorlik va sharmandalikning axloqiy his-tuyg'ularini namoyon qilish va ijtimoiylashtirishning boshlanishi. Nutqning intonatsion tarkibiy qismini shakllantirish jarayoni, shuningdek, oynada o'z ekranini tanib olish, uning nomini tanib olish va uchinchi shaxsda o'zini nomlash (Rubinshteyn tomonidan boshqa odamlarning mavzusiga nisbatan qabul qilingan munosabatni o'z-o'zini anglashning belgisi sifatida belgilab qo'yilgan) o'zini anglash jarayoni tasvirlangan. Ayniqsa, Darvinning to'rt oydan besh oygacha bo'lgan bolada hosil bo'lgan va ikki yildan uch yilgacha to'liq rivojlanishga erishadigan kattalar (bu holda, dadam) ga bo'lgan munosabati alohida ahamiyatga ega. Belgilangan vaqt oralig'i JK deb nomlangan faktlarga mos keladi. Boulby o'zining mehr-muhabbat nazariyasida.

Evolyutsiya nazariyasining eng muhim natijasi "rivojlanish" asosiy kontseptsiyasining paydo bo'lishi edi. "Rivojlanish" tushunchasi va uning mazmuni faktlarni tushuntirishning asosiy metodologik tamoyiliga aylandi. Haqiqatni tushuntirish g'oyasi bor edi-bu uni rivojlanish dinamikasida tasvirlash demakdir. Yangi tadqiqot usuli — "genetik", uning maqsadi hodisaning rivojlanish bosqichlari va bosqichlarini ketma — ketlikda, davomiyligida va neoplazmalarni tahlil qilishda-har bir bosqichda paydo bo'ladigan yangi narsalarni tasvirlashdir.

Inson fanlarida paydo bo'lgan evolyutsion yondashuv ikki asosiy shaklga ega bo'ldi. Ba'zi olimlar evolyutsiya g'oyasini lineer, bir tomonlama va muammosiz joriy jarayon deb hisoblashdi. Ushbu paradigmadagi rivojlanishni tushuntirish uchun bosqichlarning silliq siljishini ta'riflash kerak edi, ammo uzluksizlik asosiy parametr bo'lib, uning asosida tavsif yaratildi.

Fikrlash dialektika qonunlariga asoslangan evolyutsionizm olimlarining yana bir qismi faqat ketma-ketlikni (yoki rivojlanish ketma-ketligini) topish bilan qoniqmadi. Ular uchun rivojlanishni tushunish inqirozli dramatik mexanizmni topish edi, buning natijasida yangi bosqichga o'tish sodir bo'ldi. Taraqqiyotning bu tushunchasi "inqilobiy" (inqiroz) davrlar bilan "evolyutsion" (tinch rivojlanish davrlari) o'zgarishi, rivojlanish tezlashuvi va inqirozlari kontseptsiyasini o'z ichiga olgan. Davriylashtirishning asosini tashkil etuvchi asosiy kontseptsiya "neoplazmalar" tushunchasi edi. Ikkinchi yondashuvning misollari L. Vygotskiyning yosh inqirozlari kontseptsiyasini, 3 rivojlanish kontseptsiyasini o'z ichiga oladi. Freyd, chiziqli bo'lmagan rivojlanish (regress) va Oedipus inqirozi tushunchasini va E. Eriksonning "sakkiz asrlik hayot" epigenetik nazariyasini o'z ichiga oladi. Quyidagi xatboshilarda keltirilgan yondashuvlar evolyutsiyaning birinchi va oldingi shakllarini aks ettiradi.

Rivojlanish tadqiqotlari psixologiyaning uch yo'nalishida o'tkazildi:

* * filogenezga nisbatan hayvonot psixologiyasida (va qiyosiy psixologiya). Hayvonlarning xulq-atvori tadqiqotchilari tomonidan ilgari surilgan asosiy savol-filogenezning qaysi qismida ruhiy xususiyatlar paydo bo'lishi, turli xil hayvon va odamlarning xulq-atvoridagi o'xshashlik va farq nima va, albatta, eng muhim savol: "hayvonlar o'ylayaptimi?»;

* * bolalar psixologiyasida rivojlanish masalasi insonning ontogenezida muhokama qilinadi. Shu bilan birga, asosiy savol sensorika, xotira, fikrlash va insonning boshqa aqliy qobiliyatlarini ontogenezida aqliy xususiyatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishining o'ziga xosligi masalasi sifatida shakllantiriladi;

* * xalqlar psixologiyasida inson tsivilizatsiyasi tarixi bilan bog'liq. Asosiy savol Yevropa sivilizatsiyasi, din, san'at, ilm-fan, jamiyat va uning institutlarining asosiy elementlarini shakllantirishning asosiy bosqichlari haqida savol tug'iladi.

2. Instinkt. Xayvonlar va insonlar psixikasi

Instinkt (lot. *instinctus* — uygʻonish, qoʻzgʻalish) — muayyan sharoitda hayvonlarning bitta turi uchun xos boʻlgan murakkab irsiy xatti-harakatlari majmui. I. tashqi va ichki qoʻzgʻalishlarga javob tariqasida paydo boʻladi. I. ni ilmiy tadqiq qilishni Ch. Darvin boshlab bergan. U birinchi boʻlib I. ning rivojlanishi turning tarixiy shakllanishi va nerv sistema-sining tuzilishi bilan bogʻliqligini koʻrsatib berdi. I. ni rus olimlaridan I. M. Sechenov, I. P. Pavlov va boshqa ham oʻrganishgan. I. — murakkab shartsiz reflekslardan (qarang [Shartsiz reflekslar](#)) iborat boʻlib, ular asosida shartli reflekslar vujudga keladi. Biologik mohiyatiga koʻra, I. quyidagi guruhlariga ajratiladi: oziqlanish (oziqni to-pish, oziq gʻamlash va boshqalar); turni saqlab qolishga qaratilgan passiv (tegilganda qimirlamasdan qotib turish, qochib qolish va boshqalar) va aktiv (jismlar, shox-shabbalar va boshqa yordamida himoya) hi m o - yalanish; jinsiy bezlar funksiyasi bilan bogʻliq boʻlgan jinsiy I. (jinsiy mayl, otalanish, baliqlarning uvildiriq tashlash joyiga migratsiyasi va boshqalar); avlod toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik bilan bogʻliq boʻlgan ota-onalik I. i (uya va in qurish, bola boqish, bolani himoyalashga, ov qilishga oʻrgatish va boshqalar); poda, gala, oila aʼzolarining oʻzaro munosabatlarini tashkil qiluvchi guruhli I. Hasharotlar xatti-harakatlarining deyarli hammasi I. dan iborat. Baliklar, qushlar va ayniqsa sut emizuvchilar xatti-harakatlarining asosiy qismini I. emas, balki shartli reflekslar tashkil etadi. Odamda I. uning tarbiya jarayonida shakllanadigan ongli faoliyatiga boʻysungan boʻladi. I. ni oʻrganish va undan foydalanish chorvachilik, ovchilik xoʻjaliklarida, qishloq xoʻjaligi zararkunandalari va infeksiyon kasalliklarning qoʻzgʻatuvchilariga qarshi kurashda katta ahamiyatga ega (yana q. [Reflekslar](#))

Instinkt nima. Inson instinktlari

Har qanday odamning xulq-atvorining asosi nimada? Aqlmi? chunki bizning aksariyat harakatlarimiz psixikaning ishi bilan bogʻliq. Biz deyarli barcha harakatlarimizga mantiqiy tushuntirish berishga qodirmiz. Unda instinkt nima? Bu ham bizning ongimiz mahsulimi? Yoki bu koʻproq narsa boʻlishi mumkinmi?

Keling, psixologiyamizga ozgina nazar tashlaymiz. Va shuningdek, inson instinktlarining paydo boʻlishiga nima sabab boʻlgan va nega ular umuman kerak? Keling, boshlaymiz.

Instinkt bu ...

Hammamizga maʼlumki, bizning ongimiz tanani boshqaradi. Umuman olganda, ushbu nazorat ongli va ongsiz deb tasniflanishi mumkin. Birinchi toifaga inson ongining aralashuvi zarur boʻlgan barcha harakatlar kiradi. Masalan, yurish, rasm chizish, qoʻshiq aytish, suhbatlashish, maʼlum bir ishni bajarish va hk.

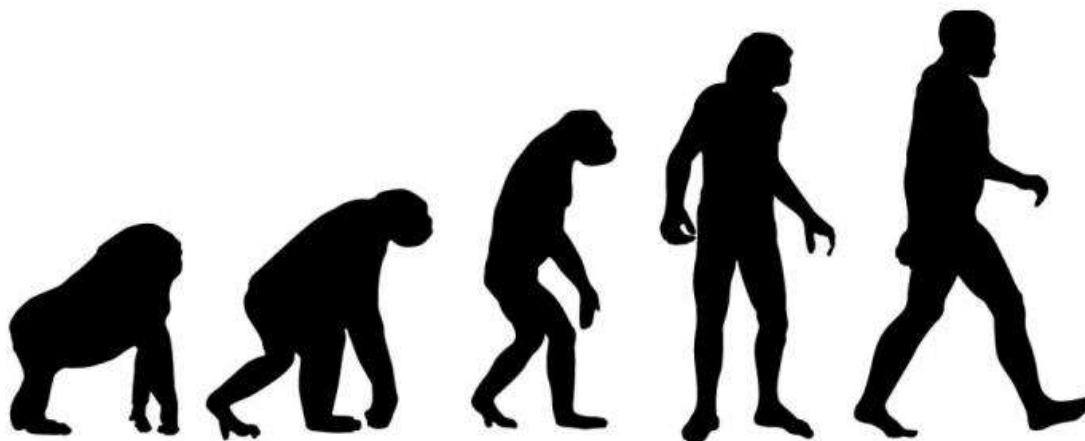
Ammo ikkinchi guruh ham bor behush. Masalan, odam qoʻlini issiq narsadan tortib olganda. Bu instinktlarga tegishli.

keyin instinkt bu tugʻilishidan boshlab tabiatan unga xos boʻlgan inson xulq-atvorining maʼlum bir modeli. Instinktlar ongni talab qilmaydi, ular reflekslar singari avtomatik ravishda ishga tushiriladi.

Instinktlar qanday paydo boʻldi?

Ehtimol, savolni berish mantiqan toʻgʻri boʻlar edi: inson instinktlari qanday paydo boʻldi? Axir, inson hayoti davomida reflekslarni rivojlantiradi, lekin instinktlar birinchi nafasida paydo boʻladi. Javobni Darvinning evolyutsiya nazariyasida topish mumkin.

Ilmiy maʼruzalardan maʼlumki, oʻn ming yillar davomida insoniyat doimiy ravishda rivojlanib kelmoqda. Shu bilan birga, faqatgina eng yaxshi moslashishga qodir boʻlganlar [atrof-muhit](#)... Va bu quruq soʻzlar emas, oʻsha paytlarda har qadamda xavf tugʻdirgan va, albatta, hech kim ogohlantirish belgilarini qoʻymagan.

Shuning uchun, tabiat uzatishga qodir ayyor mexanizmni yaratdi [genetik ma'lumot](#) ota-onadan bolalarga. Instinktlarni ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun, ularning ko'plari ajdodlarimizning hayvonot xususiyatiga ega ekanligiga hayron bo'lmaslik kerak.

Misol tariqasida, instinktlardan biri zulmat qo'rquvi tabiatini tahlil qilaylik. Nega ko'p odamlar qorong'ilikdan qo'rqishini hech o'ylab ko'rganmisiz? Va bu dahshatni bostirganlar hanuzgacha o'zlarini qattiq zulmatda topib, o'zlarini noqulay his qilishadimi? Hammasi instinkt haqida, chunki tun boshlanishi bilan yirtqichlar ko'pincha yolg'iz sayohatchini yirtib tashlashga qodir bo'lgan ovga chiqishdi. Shuning uchun ona tabiat qorong'ilikda bo'lganida doimo qo'riqlashi uchun odamga qo'rquv bag'ishlagan. Ushbu qo'rquv birinchi instinktlarning paydo bo'lishi uchun asos bo'ldi.

Hayvon instinktlari

Endi instinktning mohiyati aniq bo'lib, keling to'g'ridan-to'g'ri ulardan qaysi biri odamlarda shu kungacha saqlanib qolganiga to'xtalamiz. Hayvon instinkti deb ataladigan narsa eng qudratli bo'ladi, deb taxmin qilish oson, chunki ular odam hali ham to'rt oyoq bilan harakat qilgan paytdan beri biz bilan bo'lgan. Va ko'p asrlar davomida ular bizning bilinçaltımızda faqat mustahkamlandi.

Shunday qilib, hayvonlarning instinkti odamlarning ibtidoiy ehtiyojlari uchun javobgardir. Aniqrog'i, ko'payish, ochlik va o'zini saqlab qolish uchun.

Eng yomon instinkt

Odamlar omon qolish instinkti haqida gapirganda, ular har doim nimaga olib kelishi mumkinligini bilishmaydi. Ha, u holda inson zoti boshqa shaxslarga yo'l berib, turlarning ustunligi uchun kurashga dosh berolmas edi. Bu uning asosiy qadr-qimmati va buni unutmasligingiz kerak. Ammo tanganing ikkinchi tomoni ham bor.

Hayot muvozanatda bo'lgan sharoitda, o'z-o'zini saqlab qolish instinkti aqlga ustun keladi. Bunday vaziyatda odam o'z harakatlarini boshqara olmaydi va o'ziga o'xshaydi [yovvoyi hayvon](#) burchakli. Tabiiyki, bu dunyo, va har kim o'z himoyasini olish huquqiga ega, ammo ba'zida hayvonlar tabiati ta'siri ostida odamlar barcha ruxsat etilgan chegaralardan chiqib ketishadi. Shuning uchun bu instinkt eng dahshatli deb hisoblanadi.

Hamdardlik qanday paydo bo'ladi?

Odamlar turmush o'rtoq topishni ularning ataylab tanlagan tanlovi deb hisoblasa ham, aslida hamma narsa ancha murakkab. Axir hamma biladiki, qizlar va o'g'il bolalar ma'lum yoshdan boshlab bir-birlariga qiziqishadi. Aynan shu davrda bizning hayvon instinkti boshlanadi [maxsus mexanizm](#) ong ostiga ta'sir qilish.

Agar buni fiziologik darajada ko'rib chiqsak, bu davrda erkak va ayol gormonlari yoshlar qoniga faol kira boshlaganini ko'rishimiz mumkin. Aynan ular o'spirinlarni birinchi muhabbatga undaydi. Demak, odamlar orasidagi munosabatlar uchun nafaqat ong, balki instinktlar ham javobgardir.

Onalik instinkti orqasida nima bor

Hayotning tug'ilishi har doim kichik mo'jizadir. Ammo yangi tug'ilgan kichkina jonzo hali o'zi uchun turolmaydi. Shuning uchun, onaning doimo bolasiga qarashlari juda muhimdir. Shuning uchun tabiat ayolga onalik instinkтини berdi.

Shu tufayli, ong ostidagi har bir qiz bola bilan o'zini qanday tutishini biladi. Bundan tashqari, onalik instinkti onaning qalbini bolasiga bog'laydigan himoya mexanizmidir. Farzandining birinchi nafasi bo'lgan ayolda paydo bo'ladigan iliq tuyg'ular uchun aynan u javobgardir. Shuningdek, ushbu instinkt haqiqiy onaning har doim o'z farzandini himoya qilishi va asrab-avaylashini ta'minlaydi.

"Asosiy insoniy instinktlar" tushunchasi ostida muayyan harakatlarni bajarish yoki ba'zi harakatlardan qochish uchun muayyan vaziyatlarda tug'ma moyillik nazarda tutiladi. Ushbu istak har qanday holatda ham amalga oshmasligi mumkin. Ba'zi hollarda ijtimoiy taqiqlar yoki boshqa omillar xalaqit berishi mumkin. Biroq, uni kuchaytiradigan istak va hissiyotni ta'kidlash va aniqlash mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, instinktlarni tanadagi murakkab tug'ma reaksiyalar majmuasi sifatida tavsiflovchi an'anaviy tavsif, asosan ichki yoki tashqi ogohlantirishlarga javob sifatida shakllanadigan, odamlarga deyarli tatbiq etilmaydi. Bu, asosan, odamlarda hayvonlarda tasvirlangan harakatlarning turlarining etishmasligidan kelib chiqadi. Istisno faqat yuz ifodalari, imo-ishoralar, durushlar uchun amalga oshirilishi mumkin, ular ma'lum bo'lganidek, ko'proq meros bo'lib qolgan.

Tug'ma dasturlar bilan shug'ullanadigan zamonaviy tadqiqotchilar evolyutsion jihatdan barqaror xulq-atvor strategiyalari (ESSP) kontseptsiyasini qo'llashni afzal ko'rishadi. Ushbu atama birinchi bo'lib M. Smit tomonidan kiritilgan.

Bunday xulq-atvor strategiyalari evolyutsion barqaror deb nomlanadi, bunda turlar va shaxs uchun tanlangan bosim va modifikatsiya fonida ular adaptiv tabiatning eng katta afzalliklarini keltirib chiqaradi.

Inson instinktlari uchta asosiy toifaga bo'linadi.

Birinchisi, hayotiy tug'ma moyillikni o'z ichiga oladi. Bunday holda, ular shaxs hayotining xavfsizligini ta'minlaydi. Ushbu insoniy instinktlar o'ziga xos xususiyatlarga ega:

Shaxsning tirik qolish imkoniyatining pasayishi tegishli ehtiyojning qoniqarsizligidan kelib chiqadi;

Bu yoki boshqa ehtiyojni qondirish uchun boshqa shaxsga amaliy ehtiyoj yo'q.

1. Har bir oddiy odam xavfli vaziyatlardan qochish uchun tug'ma motivatsiyaga ega.
2. Evolyutsion Ko'p odamlar ilonlardan, zulmatdan, hasharotlardan, tug'ma qo'rquvga ega. [begonalar](#) (ayniqsa, ular kattaroq bo'lsa yoki guruhda bo'lsa). Shuningdek, odam balandlikdan, kalamushlardan, qondan, sichqonlardan, kasal odamlar, yirtqich hayvonlardan yoki tishlashdan yoki eyishdan qo'rqishi mumkin.
3. Oziq-ovqatdan nafratlanish yoki giyohvandlik. Genetik jihatdan, odamlar minerallashgan, sho'r, yuqori kaloriyalı ovqatlarga moyillikni sezishlari mumkin. Ba'zi odamlar yangi noma'lum taomlarni sinab ko'rishga ehtiyoj sezadilar. Ko'p odamlar urug'lar, gazaklar va saqichlarni iste'mol qilishga moyil.
4. Termoregulyatsiya.
5. Hushyorlik va uxlash.
6. Brakatsiya (parvoz). Shu bilan birga, ba'zi odamlar yuqoridan qarashni jalb qiladilar, boshqalari, xavf tug'ilsa, yuqoriga ko'tarilishga harakat qiladilar, boshqalari esa havo bilan bog'liq faoliyat bilan shug'ullanadilar (parashyut bilan sakrash, aviatsiya).
7. Najas.
8. Yig'ish (yig'ish).
9. Biologik soat va ritmlar.
10. Energiyani tejash (dam olish).
1. Tug'ilish instinkti.
2. Ota-onalarning xatti-harakatlari.
3. Hukmronlik (bo'ysunish), tinchlantirish va tajovuz.
4. Hududiy instinktlar.
5. Guruh harakati va boshqalar.

Uchinchi toifaga tug'ma dasturlar kiradi. Bu inson instinktlari turlar yoki haqiqatga individual moslashish bilan bog'liq emas. Ushbu dasturlar kelajakka yo'naltirilgan. Ushbu tug'ma predispozitsiyalar yuqorida tavsiflanganlardan kelib chiqmagan, ammo mustaqil ravishda mavjuddir. Bunga, xususan, quyidagilar kiradi:

1. Instinktini o'rganish.
2. O'yinlar.
3. Taqlid.
4. San'at afzalliklari.
5. Erkinliklar (to'siqlarni engib o'tish) va boshqalar.

(faylasuf., Lotin fe'lidan. *instinguere*, *instigare* bilan bir xil qo'zg'atish; motivatsiya, aniqrog'i uyg'onish), ma'no. maqsadga muvofiqlikni mas'uliyatsizlik bilan birlashtiradigan va nafaqat harakat qilayotgan shaxs uchun, balki uning turi uchun ham foydali natijaga olib keladigan bunday harakatlar uchun qobiliyat va intilish (hayvonlarda va odamlarda). Aniq ong va qasddan tashqari, instinktiv harakat tushunchasi mexanik yoki mexanik harakat tushunchasiga to'g'ri kelmaydi, lekin hisoblanmasa ham ma'lum bir ichki hissiyot va intilishni talab qiladi; shuning uchun, masalan, hayvonlarda jinsiy I. haqida gapirganda, biz nisbatan bir xil atamani ishlatmaymiz [yuqori o'simliklarga](#) garchi ular xuddi shu tarzda ko'payadigan bo'lsalar ham, aynan shu sababli o'simliklarning butun hayoti va shuning uchun ulardagi ko'payish funktsiyasi faqat [jismoniy jarayon](#) hech kim bilan birga emas [ichki tuyg'u](#) yoki organizmning o'zida harakat qilish orqali (bunday qarashning qanchalik mustahkamligi boshqa masala). Hayvonot dunyosida instinkt mavjud [yagona yo'l](#) yakka va yaxlit qismdagi umumiy (turdagi) ichki ishtiroki va harakati; inson dunyosida bu o'z ustunligini tobora yo'qotib borayotgan asosiy elementar metoddir. "Umumjahon" insonda nafaqat umumiy I. sifatida, balki shu bilan ajralmas holda mavjud va aql-idrok ongi sifatida (masalan, til, instinktiv mahsulot bo'lgan odamlar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi, ayni paytda aqlning ochilishi va ongning boshlanishi hisoblanadi); xuddi shu tarzda, yaxlitlikning aloqasi yoki xususiy mavjudotlarning o'zaro munosabati insonda nafaqat beixtiyor hamdardlik, balki boshqalar bilan axloqiy jihatdan majburiy ong sifatida ham namoyon bo'ladi.

Turi sifatida, insoniyat hayvonlardan farq qiladi, u rivojlanib boradi, o'zi qoladi, ya'ni. yangi organik shakllarga o'tmasdan. Ushbu taraqqiyot mohiyati shundaki, dastlab hayvonlarda bo'lgan odamlarda uchraydigan instinktlar, haqiqiy kuchini yo'qotmasdan, qorong'u elementar drayvlar bo'lishni to'xtatadi, ong bilan yoritiladi va eng yuqori ideal tarkib bilan ma'naviylashadi. Shunday qilib, o'z-o'zini himoya qilish instinkti faqat o'z-o'zini yo'qotadi [jismoniy xarakter](#) qo'riqlash uchun borish [inson qadr-qimmat](#); jinsiy instinkt konjugal sevgiga aylanadi; ota-ona instinkti axloqiy aloqaning ifodasi va avlodlar davomiyligi, an'analarning boshlanishiga aylanadi; boshlang'ichlari ijtimoiy va suruv hayvonlarida uchraydigan siyosiy instinkt yangi va ulkan ma'no kasb etadi, fuqarolik burchini his qilish, vatanparvarlik va nihoyat umumbashariy birdamlik yoki birodarlikning boshlanishiga o'tadi.

Zotan hayvonot olamida turli xil I.lar bir-biriga bo'ysunish munosabatlarida; Shunday qilib, o'zini himoya qilish I. jinsiy va ota-ona uchun qurbon qilingan (erkaklar, urg'ochi uchun kurashda halok bo'lganlar, onalar yoshlarni himoya qilishda); chumolilar va asalarilarda I. siyosiy hamma boshqalarga ustunlik qiladi va oddiy odam qurbon bo'ladi [jamoat tashkiloti](#) butun. Bundan tashqari, insoniyat dunyosida, quyi instinktiv talablarning yuqoriroqlarga, bu erda axloqiy majburiyatlar xususiyatiga ega bo'lgan bunday bo'ysunishi tan olinishi kerak; agar vatanparvarlik burchidan biron bir chetga chiqishni o'zini o'zi asrab qolish instinkti bilan oqlash joiz bo'lmasa, unda bu ikkinchisiga umumbashariy birdamlikning eng yuqori talabiga tayanish mumkin emas. Boshqa tomondan, kabi [ma'naviy rivojlanish](#) insoniyat, undagi turli guruhlar va elementlarning munosabatlari tashqi eksklyuzivlik va mos kelmaslik xususiyatini yo'qotadi; yaxlitlik birligi har birining mustaqil mavjudligini va erkin rivojlanishini nazarda tutadigan va talab qiladigan barchaning ichki axloqiy birdamligi sifatida tobora ko'proq tushuniladi. Shunday qilib, ko'p qirrali instinktlarning barcha haqiqiy mazmuni oqilona ong shaklini olganda, u holda faqat ko'r-ko'rona buzg'unchi ehtiroslar, hech qanday asoslardan mahrum va shu sababli kuchsiz bo'lib qoladigan umumbashariy axloqiy tartib amalga oshiriladi.

Instinktiv xatti-harakatlar stereotip, maqsadga muvofiqlik va avtomatizm bilan tavsiflanadi, ammo u faqat o'zgarmagan taqdirdagina mantiqan to'g'ri keladi [tashqi sharoit](#)... Bu erda instinktiv faoliyat va ongli faoliyat o'rtasidagi asosiy farq yotadi: chunki birinchi holda, faoliyat natijalarini ongli ravishda bashorat qilish mumkin emas, tashqi sharoit o'zgarganda, bu ma'nosiz bo'lib qoladi. Biroq, bu instinktiv faoliyatning etishmasligi uning plastikligi bilan biroz yumshatiladi. Hayot jarayonida

instinktlar zaiflashishi yoki kuchayishi mumkin, bu esa instinktiv xatti-harakatlarni rivojlantirish orqali tiklashga imkon beradi [shartli reflekslar](#) yoki atrof-muhit sharoitidagi o'zgarishlar.

Instinktlarning asosiy turlariga oziq-ovqat, o'zini o'zi saqlash, ko'paytirish, yo'nalish va o'z turiga oid aloqa instinktlari kiradi. Biri ikkinchisiga qurbon bo'lganda, instinktlarning ma'lum bir ierarxiyasini ham kuzatish mumkin. Masalan, o'zini himoya qilish instinkti kuchli ota-ona yoki jinsiy instinktlar yordamida bostirilishi mumkin.

Birinchi marta intilish yoki turtki ma'nosidagi "instinkt" atamasi stoik Xrizipp (miloddan avvalgi 3-asr) tomonidan qushlar va boshqa hayvonlarning xatti-harakatlarini tavsiflash uchun ishlatilgan. Ammo instinktni haqiqiy o'rganish faqat 18-asrda boshlandi. frantsuz materialistlari va tabiatshunoslarning asarlari tufayli. Ulardan ba'zilar instinktni ongning pasayishi (degeneratsiyasi) deb hisoblashgan; boshqalar, aksincha, uning mikrobidir (Le Roy). LaMettrie barcha tirik organizmlar "toza" narsalarga ega ekanligini ta'kidlaydi [mexanik xususiyat](#)"" O'zini saqlab qolish uchun eng yaxshi usulda harakat qilish. " Lamark, instinkt hayotiy ehtiyojlarni qondirish natijasida vujudga kelgan irsiy odatlardan kelib chiqadi, deb hisoblagan. Darvinning fikriga ko'ra, instinkt bu erishilgan xususiyatlarning merosxo'rliqi tufayli shakllanadigan turga moslashuvchan xatti-harakat va [tabiiy selektsiya](#), tasodifan paydo bo'lgan, ammo turlar uchun foydali bo'lgan oddiyroq instinktlarning navlarini saqlab qolgan. I. Pavlov instinktni organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri amalga oshiriladigan murakkab shartsiz refleks deb hisobladi.

Instinktning falsafiy kontseptsiyasi Bergson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u instinktda materiyaga singib ketadigan, superkonsenziya ajralib chiqadigan ikkita "yengdan" birini ko'rgan. Intellektdan farqli o'laroq, instinkt bu hayvonning o'z ob'ekti bilan standart, mashinaga o'xshash harakati, organizm tuzilishi bilan shartlangan, shuning uchun u mashg'ulot, xotira va o'z-o'zini anglashga muhtoj emas. VI ma'lumotlariga ko'ra. S. Solovyov, instinkt bu "maqsadga muvofiqlikni ahamiyatsizlik bilan birlashtiradigan va foydali natijalarga olib keladigan bunday harakatlarning qobiliyati va istagi" ([entsiklopedik lug'at](#) Brokhaus va Efron, Art. "Instinkt"). "Hayvonot dunyosida instinkt umumiy (qism) ning yaxlit va butun qismdagi ichki ishtiroki va harakatining yagona yo'li ...". Inson instinktlari "qorong'i, o'z-o'zidan paydo bo'ladigan diqqatni jalb qilishni to'xtatadi, ong bilan yoritiladi va eng yuqori ideal mazmun bilan ma'naviylashadi" (o'sha erda). Shunday qilib, o'zini saqlab qolish instinkti "inson qadr-qimmatini himoya qilish" ga, jinsiy instinkt konjugal muhabbatga aylanadi va hokazo. Solovyev ta'kidlashicha, instinkt "ichki hissiyot va intilishni" talab qiladi, shuning uchun bu atamani o'simliklarga nisbatan ishlatish mantiqiy emas.

INSTINKT (lot. Instinctus undash) tug'ma reflekslarga asoslangan atrof-muhitga moslashuvchan xatti-harakatlar. Tirik jonzorlarning har bir turi yoki turi o'ziga xos instinktlarga ega, ular anatomik va morfologik tuzilmalarining murakkabligi bilan belgilanadi va, avvalambor, [asab tizimi](#)... Instinkt xulq-atvor javoblari shaklida amalga oshirilgan oldingi avlodlarning foydali tajribasini aks ettiradi. Instinktiv harakatlarni takomillashtirish qobiliyati meros qilib olinadi. Instinktiv xatti-harakatlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi birinchi navbatda tegishli biologik tortishish yoki (turtki) paydo bo'lishi kerak, natijada ichki sekretiya bezlari faoliyati kuchayadi, qon tarkibi o'zgaradi, harorat ko'tariladi yoki pasayadi va hokazo. Shundan so'ng qidirish bosqichi boshlanadi etarlicha uzoq davom eting tashqi signal shaklida qo'zg'atuvchi stimul topilmaguncha (qarama-qarshi jinsdagi shaxsning ko'rinishi, hidi, rangi va boshqalar). Faqatgina bu holatda instinktiv vosita reaksiyasi paydo bo'ladi.

Instinktiv xatti-harakatlar stereotip, maqsadga muvofiqlik va avtomatizm bilan tavsiflanadi, ammo bu tashqi sharoitlar o'zgarishsiz qolgandagina mantiqan to'g'ri keladi. Bu erda instinktiv faoliyat va ongli faoliyat o'rtasidagi asosiy farq yotadi: chunki birinchi holda kop tashqi sharoit o'zgarganda, faoliyat natijalarini biladigan bashorat qilish ma'nosiz bo'lib qoladi. Biroq, bu instinktiv faoliyatning etishmasligi uning plastikligi bilan biroz yumshatiladi. Hayot jarayonida instinktlar zaiflashishi yoki kuchaytirilishi mumkin, bu esa instinktiv xatti-harakatlarni shartli reflekslarni rivojlantirish yoki atrof-muhit sharoitlarini o'zgartirish orqali tiklashga imkon beradi.

Instinktlarning asosiy turlariga oziq-ovqat, o'zini saqlab qolish, ko'payish, yo'nalish va o'z turiga oid aloqa instinktlari kiradi. Ulardan biri boshqasiga qurbon bo'lganida ham ma'lum bir instinkt kuzatilishi mumkin. Masalan, o'zini himoya qilish instinkti kuchli ota-ona yoki jinsiy instinktlar yordamida bostirilishi mumkin.

Birinchi marta intilish yoki turtki ma'nosidagi "instinkt" dan qushlar va boshqa hayvonlarning xatti-harakatlarini tavsiflash uchun Stoik Xrizipp (miloddan avvalgi 3-asr) foydalangan. Ammo instinktning haqiqiy o'rganish faqat 18-asrda boshlandi. frantsuz materialistlari va tabiatshunoslarining asarlari tufayli. Ulardan ba'zilari instinktning aqlning pasayishi (degeneratsiyasi) deb hisoblashgan; boshqalar, aksincha, uning mikrobidir (Le Roy). La Mettrie barcha tirik organizmlar "o'z-o'zini saqlab qolish uchun eng yaxshi usulda harakat qilish uchun" "faqat mexanik xususiyatga" ega ekanligini ta'kidlaydi. Lamarck, instinkt hayotiy ehtiyojlarni qondirish natijasida paydo bo'lgan irsiy odatlardan kelib chiqadi, deb hisoblagan. Darvinning fikriga ko'ra, instinkt bu qo'lga kiritilgan xususiyatlarning merosxo'rliigi va tabiiy selektsiya tufayli shakllanadigan, tasodifiy hosil bo'lgan, ammo tur uchun foydali bo'lgan sodda instinktlarning navlarini o'zida saqlab qolganligi sababli shakllanadigan turga moslashuvchan xatti-harakatlar. I. Pavlov instinktning organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri amalga oshiriladigan murakkab refleks deb hisobladi.

Instinktning falsafiy kontsepsiyasi Bergson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u instinktda materiyaga singib ketadigan, superkonsenziya ajralib chiqadigan ikkita "yengdan" birini ko'rgan. Intellektdan farqli o'laroq, instinkt o'ziga xos ob'ekti bo'lgan standart, mashinaga o'xshash hayvon bo'lib, u organizmning tuzilishi bilan shartlangan, shuning uchun u mashg'ulot, xotira va o'z-o'zini anglashga muhtoj emas. VI ma'lumotlariga ko'ra. S. Solovyov, instinkt bu "mas'uliyatsizlik bilan birlashib, foydali natijalarga olib keladigan bunday harakatlarga qobiliyat va xohish" (Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron, Art. "Instinct"). "Hayvonot dunyosida instinkt umumiy (qism) ning yagona va butun qismidagi ichki ishtiroki va harakatining yagona usuli hisoblanadi ...". Inson instinktlari "qorong'u o'z-o'zidan paydo bo'ladigan diqqatni jalb qilishni to'xtatadi, ong bilan yoritiladi va eng yuqori ideal mazmun bilan ma'naviylashadi" (o'sha erda). Shunday qilib, o'zini saqlab qolish instinkti "inson qadr-qimmatini himoya qilish" ga, jinsiy instinkt oilaviy hayotga aylanadi va hokazo. Solovyev ta'kidlashicha, instinkt "ichki hissiyot va intilishni" talab qiladi, shuning uchun bu atamani o'simliklarga nisbatan ishlatish mantiqiy emas.

Eng past darajada tashkil etilgan jonzoatlarning hayotiy faoliyati butunlay instinkt bilan belgilanadi, ammo iloji boricha [evolyutsion rivojlanish](#) ularning roli pasayadi, chunki ular individual tajribaga asoslangan holda ancha murakkab shartli refleksli faoliyat bilan almashtiriladi. [Inson faoliyati](#) ongli motivlar bilan belgilanadi, shuning uchun instinktlar bu erda bo'ysunuvchi rol o'ynaydi. Shu bilan birga, miya yarim korteksini pastki subkortikal tuzilmalar (uyqu, intoksikatsiya, ta'sirlanish va boshqalar) ustidan boshqaruvi zaiflashganda, instinktlar paydo bo'lishi mumkin.

O. V. Suvorov

Yangi falsafa ensiklopediyasi: 4 jild. M.: Fikrlash. V.S.Stepin tomonidan tahrirlangan. 2001 .

"INSTINKT" nima ekanligini boshqa lug'atlarda ko'rish:

(lotincha instinkt, instingere dan induksiylashgacha). Hayvonlarda o'zlariga foydali bo'lgan narsalarni qidirishga va zararli narsalardan qochishga bo'lgan tabiiy istak; ongsiz, beixtiyor turtki, ko'nikma sifatida o'zini saqlab qolish. Lug'at [xorijiy so'zlar](#) rus tiliga kiritilgan ... Rus tilidagi xorijiy so'zlar lug'ati

Instinkt bu intilish, xohish yoki harakat orqali ifodalanadigan inson, hayvon yoki o'simlik xatti-harakatlari dasturi. Asosiy instinkt hayotdir boshqa barcha instinktlar yoki inson tomonidan sun'iy ravishda ishlab chiqilgan (shartli instinktlar), yoki xususiy (ochlik, shahvoniylik, himoya). Barcha tirik mavjudotlar nazorat ostida. Qushlar janubiy viloyatlarga kuzning boshlanishi bilan uchib, bahorda qaytib kelishadi. Qush yirtqichlar bo'lsa, quloqlarini ochiq tutib, bo'shliqdagi o'tlardan ehtiyot bo'ladi. Odamlarda ko'payish va ko'payish uchun qaytarib bo'lmaydigan istagi bor.

Hayot instinkti tabiat tomonidan nafaqat odamlarda, hayvonlar va o'simliklarda, balki minerallarda ham belgilanadi.

Instinktlar qattiqlik jarayonida shakllanadi [hayot tajribasi](#) ota-bobolarimiz ota-bobolaridan meros bo'lib qolgan omon qolish uchun kurash. Bunday kurash og'riq, qo'rquv va zo'ravonliksiz mumkin emas, shuning uchun ong asta-sekin bu salbiy tajribani ong ostiga qo'yib yubordi, u chuqurlikka aylandi [genetik xotira](#)... Aynan shu xotira tirik mavjudotlarga ushbu tajriba merosidan foydalanish, xavf-xatarga to'la umrni saqlab qolish va uzaytirishga imkon beradi.

Instinktning tarkibiy qismlari

Insonning tabiatdagi mavqei hayvonlar va o'ta mavjudotlar o'rtasidagi o'tish davri aloqasi bo'lgani uchun uning aqli va ongi uch xil. Insonning bir qismi inson dunyosiga, bir qismi ilohiyga, bir qismi hayvonga tegishli. Tug'ilgandan boshlab har bir jonzo'tning ongsiz qismi bo'lib, individual instinktiv xatti-harakatni belgilaydi.

Ushbu xatti-harakatlar genlarga singib ketgan yoki bu jarayonda rivojlangan shartsiz yoki shartli reflekslardan iborat.

Odamlar yoki hayvonlar barcha instinktiv harakatlarni zo'ravonlik va og'riqqa tayyorlanib, behush tashvish bilan bajaradilar. Instinktga ega bo'lgan hayvonlar tajribasi bagajoni millionlab yillar davomida har bir tur tomonidan to'planib kelgan. Tabiat tirik mavjudotlarning genofondiga barcha kerakli instinktlarni dasturlashtirgan va bu ularga omon qolish va avlodlarining omon qolishlariga yordam berish imkonini bergan. Bu biologik omon qolish uchun instinktiv ong, ongli ong esa jamiyatdagi munosabatlar uchun javobgardir va g'ayritabiyy ong odatdagidan g'ayriinsoniy mavjudotga hissa qo'shadi.

Zoopsixologiya, hayvonlar psixologiyasi — psixologiyani hayvonlar psixikasi, uning namoyon bo'lishi hamda ontogenez va filogenezdagi taraqqiyotini o'rganadigan bo'limi. 3. dalillaridan bir qancha fanlar, jumladan, bionika va biokibernetika-kada foydalaniladi. 3. solishtirma psixologiya va etologiyat yaqin turadi. 3. ekologiya, neyrofiziologiya, sezgi organlari fiziologiyasi va b. sohalar bilan uzviy bog'langan. 3. 18-a oxiri — 19-asr boshlarida mustaqil fan sifa-tida shakllangan. 3. tarixida 2 qarama-qarshi yo'nalish bo'lgan. Mexanik yo'nalish bo'yicha hayvonlar avtomat mashinaga o'xshatiladi (R. Dekart, J.Lyob va b.) Antropomorfik yo'nalish bo'yicha inson psixikasi bilan hayvon psixikasi o'rtasidagi farq inkor etiladi (J.L. Byuffon, J.B. Lamark, Ch. Darwin va b.). Z.da evolyusion yo'nalishning boshlanishi rus olimlari K. F. Rulye va V. A. Vagner ishlari bilan bog'liq. Z.ning fan sifatida rivojlanishida I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyashi to'g'risidagi ta'limoti muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ta'limot inson psixikasi hatto eng yuksak tuzilgan hayvon psixikasidan sifat jihatdan keskin farq qilishini ko'rsatadi. Bu farq insonning ijtimoiy hayoti, i.ch. faoliyati va nutqi bilan bog'liq

HAYVONLAR PSIXOLOGIYASINI O'RGANISH USULLARI

Hayvonlarning elementar tafakkuri (ratsional faoliyati) va uning xatti-harakatlarning turli sohalarida namoyon bo'lishi haqidagi g'oyalarning shakllanishi ancha uzoq tarixga ega . Ilm-fan rivojlanishining barcha bosqichlarida hayvonlarda fikrlashning mavjudligi, uning rivojlanish darajasi va psixikada va xatti-harakatlardagi roli masalasi noaniq tarzda hal qilindi . Hayvonlarning xatti-harakatlari to'g'risidagi odamlarning tabiat haqidagi umumiy bilimlari bilan birga fikrlar ham rivojlandi . Qadimgi davrlardan beri uning faoliyatining barcha sohalarida odam hayvonlarga ko'proq yoki kamroq qaram bo'lib kelgan, shuning uchun uning fe'l-atvor qonunlarini tushunishi juda muhim edi .Ushbu sohadagi birinchi ilmiy izlanishlardan ancha oldin, odamlarga hayvonlarning odatlari va turmush tarzi, ularning jamoalardagi o'zaro aloqalari asoslari to'g'risida empirik bilim asta-sekin to'plangan . Yovvoyi hayvonlarning uyga aylanishi jarayonida xulq-atvorning irsiy asoslari to'g'risida birinchi g'oyalar shakllandi, chunki iqtisodiy foydali morfologik belgilar bilan bir qatorda, odam tajovuzkorlikning yo'qligi, " aloqa " , itoatkorlik, qo'riqchi xatti-harakati va boshqalar kabi foydali xulq-atvor belgilariga ko'ra tanlov o'tkazdi

Yovvoyi va bo'ysundirilgan hayvonlarning kuzatuvlari ularning psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi birinchi g'oyalarning paydo bo'lishiga yordam berdi va o'qitish usullari asta-sekin rivojlantirildi . Ko'p holatlarda hayvonlar tezkor aql bilan, ya'ni. aqlning odatiy xususiyatlarini kashf eting .

Hayvonlar instinkti

Hayvonlarning harakatlarini tizimli o'rganish 19-asrning o'rtalarida boshlanadi . Parij hayvonot bog'i Frederik Cuvier direktori (1773 tomonidan o'tkazilgan uning namoyon ba'zi birinchi eksperimental o'rganish va qiyosiy baholash biri 1837) mashhur paleontolog D akasi . Cuvier . O'z ishida Cuvier hayvonlarning yashash joylarida muntazam kuzatuvlarga tayanishga harakat qildi, lekin asosan hayvonot bog'i aholisi unga kirish imkoniga ega bo'ldi . Cuvier hatto ular bilan bir qator tajribalar o'tkazdi . Asirlikda qarindoshlaridan ajratilgan holda o'sib chiqqan go'daklarni tajribalari

ayniqsa mashhur edi . Ular instinktning tabiatini tushunishda muhim rol o'ynadilar . Kuvier, etim bejirim kulbani muvaffaqiyatli qurganini, buning uchun yaroqsiz sharoitlarda bo'lishini va kattalardagi go'daklarda bunday harakatlarni o'rganish qobiliyatiga ega emasligini aniqladi . Biroq F . Cuvier yana muhimroq, ammo unchalik ma'lum bo'lmagan faktlarni yozib olishga muvaffaq bo'ldi . Parij hayvonot bog'ida hayvonlarning kuzatuvlari asosida u bir nechta buyruq (kemiruvchilar, kavsh qaytaruvchi hayvonlar, otlar, fillar, primatlar, yirtqichlar) sutemizuvchilarining harakatlarini tavsifladi va taqqosladi va ularning ko'plari birinchi marta ilmiy tadqiqotlar ob'ekti bo'ldi .

F . Cuvier hayvonlarning " ongi " to'g'risida guvohlik beradigan ko'plab dalillarni to'pladi va ularni " ong " va instinkt, [shuningdek](#), inson aqli va hayvonlarning " aqli " o'rtasidagi chegarani qidirishda tahlil qilishga harakat qildi . Kuvier hayvonlarda " ong " turlicha ekanligini ta'kidladi . U uchun aniq mezonlarini foydalanish bermadi " aqliy quvvati " emas, balki kamida, xususiyatlari ko'p keyinchalik tadqiqot aniq usullar bilan tasdiqladi . Masalan, Cuvier kemiruvchilarni kemiruvchilarning ostiga faqat ularga g'amxo'rlik qilayotgan odamni boshqalardan ajratib turmasligi asosida joylashtirdi . Ular-da, kemiruvchilar farqli o'laroq, shoxli mol, yaxshi, uning xo'jayiniga bilamiz qilingan " yo'qotish " u kiyim kiyadi qachon . Cuvierning so'zlariga ko'ra, yirtqichlar va primatlar faqat hayvonlarga ega bo'ladigan shunday ongga ega .

Hayvonlarning " maqsadga muvofiqligi " va " ratsionalligi " jihatidan hayratda qoldiradigan xatti-harakatlarini baholab, masalan, qunduzlar tomonidan kulbalar qurilishi bunday harakatlar maqsadli ravishda emas, balki murakkab instinktning namoyishi sifatida amalga oshirilishini ta'kidladi .

Shunday qilib, soliq F . Xulq-atvor ilmini rivojlantirishda Kuver quyidagicha :

birinchi marta u odatiy atrof-muhit sharoitlaridan uzoqda bo'lgan instinktning namoyon bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi ;

" aql " va instinkt o'rtasida chiziq chizishga harakat qildi ;

turli taksonomik guruhlar vakillarining " ongi " ning qiyosiy tavsifini berdi .

Ch.ning ta'limoti . Darwin xulq o'rganish

Ch.ning asarlari hayvonlarning fe'l-atvori va psixikasini qiyosiy va eksperimental tadqiqotlar paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega edi . Darwin (1809 1882). Uning tabiiy tanlanish orqali turlarning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti xulq-atvorning evolyutsion tomonlarini tahlil qilishga imkon berdi . Bu nafaqat empirik bilimlarni boyitibgina qolmay, balki olimlarning nazariy g'oyalarini chuqurlashtirdi, shuningdek, ushbu sohada qiyosiy usuldan foydalanishni aniqladi .

Darvin asarlarida " hayvonlar va odamlarda his-tuyg'ular to'g'risida " (1872), kuzatuvlar shaklida emas, balki bir tajriba amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, [Darvin birinchi](#), ruhi o'rganish uchun ob'ektiv usuli ishlatiladi .

Darvin katta miqdordagi faktik materiallarda odam va hayvonlarda, asosan primatlarda, ekspressiv harakatlarning repertuarini sinchkovlik bilan tahlil qildi . Ushbu taqqoslash natijalarini sarhisobi, Darwin hayvonlar va odamlarda his-tuyg'ularini namoyon ko'p o'xshashliklar bor, degan xulosaga keldi : masalan, Nashiddatli hujum paytida bunday ekstremal qo'rquv yoki oskalivanie tishlari ta'siri ostida soch vzdyblivanie sifatida his-tuyg'ular, inson so'z ome shakllari, zo'rg'a Bir paytlar odam ancha ibtidoiy va hayajonli holatda bo'lgan deb taxmin qilmaslik kerak . " Odamlarni va turli xil maymunlarni kulgi paytida bir xil mushaklarning harakati kabi turli xil, ammo yaqin turlardagi hissiyotlarni ifodalashning ba'zi usullarining umumiyligi, agar ular bitta ajdoddan kelib chiqqan deb taxmin qilsak, yanada mazmunli ko'rinadi " (Darvin, 1953 y.)) Shu asosda u maymunlar va odamlarning kelib chiqishi keng tarqalgan degan xulosaga keldi, ya'ni. ularning qarindoshligi va doimiyligi .

Darvin dastlab psixik hodisalarga (hissiyotlarni aks ettirish) ob'ektiv tahlil qilish tamoyilini qo'llagan , ular shu paytgacha eng subyektiv deb hisoblanib kelgan .

Darvin tomonidan hayvonlarning tabiiy sharoitda va tutqunlikda tutish holatlari to'g'risida to'plangan ko'plab ma'lumotlar unga xulq-atvorning uchta asosiy toifasini instinkt, o'rganish qobiliyati va " aql qobiliyati " ni aniq ajratib olishga imkon berdi . U instinktlarni ushbu turdagi ko'plab shaxslar

tomonidan teng ravishda amalga [oshiriladigan harakatlar](#), bu harakatlar qanday maqsadda qilinishini tushunmasdan belgilab berdi . Biroq, Darvin iymon yodda (boshlanishi " Shuning uchun qobiliyati " mantiq) birlashmalarining shakllanishi (uchun instinkt va qobiliyati kabi ko'plab hayvonlar uchun umumiy bo'lib, ya'ni ta'lim). Odam psixikasi va undan yuqori hayvonlar o'rtasidagi farq, qanchalik katta bo'lmasin, u « sifat emas, balki daraja » da farqni aniqladi .

Berish Ch . Darvin odamning ruhiy faoliyati deb evolyutsiya yagona jarayonning natijalarini faqat biri, hayvon va inson ruhi o'xshashlik xususan, psixologiya ma'lumotlar to'plamini qiyosiy usul foydalanishni rag'batlantirdi .

Shunday qilib, Ch.ning hissasi . Darvinning hayvonlarni fikrlash muammosi quyidagicha :

birinchi marta hayvonlarning xulq-atvori va psixikasining uchta komponenti (instinkt, mashg'ulot, ratsional faoliyat) g'oyasi kiritildi ;

O'qitish Ch . Darvin psixologiyada qiyosiy va evolyutsion yondashuvni qo'llashga hissa qo'shdi .

Hayvonlarning xulq-atvori va psixikasini o'rganishning ob'ektiv usullari

Hayvonlarning xulq-atvorini o'rganishda keyingi bosqich, xususan, ularning psixikasining eng murakkab shakllari inson psixologiyasida ustun bo'lgan introspektsiya usulidan farqli ravishda ob'ektiv tadqiqot usullarini o'z-o'zini kuzatishga asoslangan ruhiyatni tavsiflash bilan bog'liq edi . Yaqin, ammo mustaqil fanlarning butun majmuasi paydo bo'ladi zoopsixologiya, eksperimental va qiyosiy psixologiya, yuqori asabiy faoliyat fiziologiyasi ; xulq-atvorizm ushbu ro'yxatda alohida o'rin tutadi . Qiyosiy psixologiya turli darajadagi tashkil etilgan hayvonlarning aqliy rivojlanishining turli bosqichlarini taqqoslaydi . Bunday tadqiqotlar evolyutsion seriyadagi hayvonlar ruhiyatining tobora ortib borayotgan murakkabligini yoritib berishi mumkin .[6]

shartli refleks

Ushbu usulning asoschisi I.P. Pavlov, u fiziologiyada yangi yo'nalish yuqori asabiy faoliyat haqidagi ta'limotni yaratdi, uning maqsadi hayvonlar va odamlarning psixikasini ob'ektiv o'rganish edi .

I.P. ta'limotlarining markazida. Pavlova refleks printsiplarini qo'ydi va shartli refleks yuqori asabiy faoliyatning barcha ko'rinishlarining " elementar birligi " deb tan olindi .

Dastlab, Pavlov shartli refleksni " uyushma " psixologik atamasining analogi deb hisoblagan va uni universal moslashuv mexanizmi deb hisoblagan .

Kelajakda shartli reflekslar usuli haqiqatan ham xatti-harakatlarning fiziologik mexanizmlari va hayvonlar psixikasini o'rganishning asosiy usullaridan biri bo'lib xizmat qildi . I.P.ning ilmiy faoliyatining bu tomoni. Pavlovni ko'pchilik taniydi, lekin u [na uning haqiqiy manfaatlarini](#), na uning laboratoriyalarida olib borilgan ko'p qirrali ishlarni tugatmaydi .

Va .P. Pavlov hayvonlarning shartli refleksga qaraganda ancha yuqori asabiy faoliyat shakllari bor degan gipotezasiga salbiy munosabat bildirdi . Bunday qarash juda real asosga ega edi . Shunday qilib, ish uning birinchi reaksiya . Kohler va P . Aqli qaror qabul qilish qobiliyatining namoyishi sifatida shimpanzalarning " tushunish " qobiliyati haqida gapiradigan bo'lsak , keskin salbiy bo'lgan .

maqsadida topilmalar rad qilish . Koeler va undan yuqori maymunlarning xatti-harakatlarida shartli refleks mexanizmlari doirasidan tashqariga chiqadigan hech narsa yo'qligini isbotlash uchun Pavlov o'zining tajribalarini boshladi . 1933 yilda laboratoriyada Roza va Rafael shimpanzalari paydo bo'ldi . P.K. Denisov, keyinchalik E.G. Vatsuro va M.P. , Bu hayvonlar bilan ishlash Shtodin birinchi da tajriba takrorlanadi . Koeller, so'ngra o'zlarining dastlabki tadqiqotlarini o'tkazishdi . Ularning natijalari Pavlovga hayotining so'nggi yillarida hayvonlarda shartli refleksdan ko'ra yuqori darajadagi integral miya faoliyati mavjudligi to'g'risida mutlaqo yangi g'oyalarni ifoda etishga imkon berdi .

Pavlov maymunning " hodisalar va xususiyatlar o'rtasidagi munosabatlar " bilan ishlash qobiliyatini ta'kidladi . U ushbu tajribalarda bilimlarning shakllanishi, narsalarning normal aloqasini ushlash holatlarini kuzatish mumkin, deb ishondi va buni biz qurollangan aniq fikrlashning asoslari deb atadi .

O'quvchilar I.P. Pavlov o'zlarining ustozlarining tajribalari asosida olib borgan tub o'zgarishlarni qadrlamadi va qo'llab-quvvatlamadi . Bundan tashqari, antropoid xatti-harakatlarning eng murakkab

shakllarini shunchaki zanjirlar va shartli reflekslarning birikmasi bilan taqdim etishga ko'p kuch sarflandi . Qachon L.V.

Vafotidan keyin I.P. anthropoids kuni Pavlov ishi uning vorisi umumiy nazorati ostida amalga oshirildi L .A. Orbeli . Biroq, I.P fikrining haqiqiy rivojlanishi. Hayvonlarda " betakror fikrlashning boshlang'ichlari " haqida Pavlov XX asrning ikkinchi yarmida Orbelining Leningrad fiziologi shogirdi L.A. asarlarida olingan. Firsov, shuningdek, L.V. Moskva Davlat Universitetida Krushinskiy .

60-yillardan boshlab mamlakatimizda hayvonlarning yuqori ruhiy funksiyalarini o'rganish asosan fiziologik tadqiqotlar mavzusiga aylandi .

L.A.ning keng qamrovli tadqiqotlari. Firsova shimpanzelarning xulq-atvori va ruhiyatining rivojlanish darajasi eng yuqori ekanligini ko'rsatdi . Ular haqiqatan ham turli darajadagi murakkablikdagi ko'plab shartli reaksiyalarni bir vaqtning o'zida shakllantirishga qodir . Firsov bunday shartli refleksli birikmalarning mohiyatini tahlil qildi va ularning ba'zilari " haqiqiy " shartli reflekslar, boshqalari yangi va eski birlashmalar sintezi asosida amalga oshirilishini ko'rsatdi, uchinchi ilgari shakllangan reaksiyalarning " uzatilishi " tufayli paydo bo'ldi (" ikkinchi darajali o'rganish " tufayli), to'rtinchi taqlid tufayli, beshinchi " nedensel aloqani " amalga oshirish sifatida , ya'ni. jarayonlar va hodisalarning shakllarini olish .

3.2 usuli " sinov va xatoliklar "

Amerikalik olim Edvard Torndike (1874 1949) va I.P. Nazorat ostidagi laboratoriya sharoitida hayvonlarda o'quv jarayonini o'rganish ilmiy usulining asoschisi hisoblanadi . U psixologlardan birinchi hayvonlar psixikasini o'rganishda eksperimental yondashuvni qo'llagan

E . Thorndike o'z tadqiqotida " muammo qutisi " deb nomlangan usulni qo'lladi (g'oya itning bog' bog'i eshigini ochishni o'rganganini ko'rgan KL Morgan tomonidan ilgari surilgan). Hayvon (masalan, mushuk) faqat ma'lum bir harakatni amalga oshirish orqali chiqishi mumkin bo'lgan qulflangan qutiga joylashtirildi (valfni ochadigan pedalni yoki tutqichni bosing). Ko'pchilik muvaffaqiyatsiz bo'lgan ko'plab " sinovlardan " so'ng (aksincha tasodifiy harakatlar) , ya'ni. " xatolar " , hayvon nihoyat kerakli harakatni amalga oshiradi va ushbu qutiga joylashtirilganda, uni har safar tezroq va tez-tez bajaradi .

Thorndike ko'ra, xatti-harakatning boshlang'ich nuqtasi deb atalmish muammoli [vaziyatning mavjudligi](#), ya'ni. hayvon tayyor motorli reaksiyaga ega bo'lmagan tashqi sharoitlar (ya'ni, turga xos instinktiv harakat). Muammoli vaziyatni hal qilish tananing butun atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri bilan belgilanadi . Hayvon harakatlarni faol ravishda tanlaydi va harakatlarning shakllanishi jismoniy mashqlar orqali sodir bo'ladi .

Thorndike eksperimental ma'lumotlarga asoslanib, " sinov va xato " asosida hayvonlarning muammolarini hal qilishda bir qator xatti-harakatlar qonunlarini tuzdi . Ushbu qonunlar uzoq vaqt davomida eksperimental psixologiyaning muhim nazariy asosi bo'lib kelgan .

Thorndike o'z faoliyati orqali xulq-atvorni ob'ektiv o'rganish uchun asos yaratdi . U tomonidan laboratoriya tadqiqotlari amaliyotiga kiritilgan usullar (shu jumladan " muammoli quti " usuli) o'quv jarayonining borishini baholashga imkon berdi . Thorndike birinchi bo'lib qobiliyat muvaffaqiyatining grafik tasvirini o'quv chizig'ini taqdim etdi .

Eksperimental hayvonning harakatlarini qat'iy miqdoriy baholashga o'tish Thorndikeni eksperimental hayvonlar psixologiyasining asoschisi qildi . U birinchi bo'lib turli taksonomik guruhlar (umurtqali va umurtqasizlar) vakillari o'rtasida o'rganish tezligini taqqoslagan . Uning ma'lumotlari birinchi marta shuni ko'rsatdiki, umuman olganda, barcha sutemizuvchilarda oddiy ko'nikmalarni shakllantirish darajasi deyarli bir xil, ammo maymunlar boshqa hayvonlarga qaraganda bir oz tezroq o'rganishadi . Bu haqiqat keyinchalik ko'p marotaba tasdiqlandi va kelgusidagi tadqiqotlar ob'ektlari va sohalarini tanlashda muhim ta'sir ko'rsatdi . Taxminlarga ko'ra, barcha umurtqali hayvonlar deyarli tez o'rganadilar, shuning uchun laboratoriya hayvonlarida kalamush va kaptarlarda bu jarayonning tuzilishi va mexanizmlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir . Bir necha o'n yillar davomida ular eksperimentlarning asosiy ob'ektlari bo'lib, ular " qiyosiy " deb nomlangan , ammo aslida ular bunday emas edi . Tadqiqotchilar kalamushlar va kaptarlarda o'quv jarayonini tahlil qilishda topilgan naqshlarni sutemizuvchilar va qushlarning barcha sinflariga etkazishdi .

bu xatti asosi oddiy jarayon ekanligini ko'rsatdi Thorndike tomonidan o'rganish " sinov va xatoliklar ".

Xulq-atvor va neo-xatti-harakatlar

(Ingliz tili dan davranishchilik yaratguvchisidir . Behavior) Amerika olimi Jon Watson edi . U o'z davri uchun hayvonlar va / yoki odamlarning psixologiyasining predmeti faqat shunday xatti-harakatlar bo'lishi kerak, degan fikrni ilgari surdi, uning namoyishi ro'yxatga olinishi va hisoblanishi mumkin . Ushbu yondashuv Thorndike yondashuviga qaraganda yanada qat'iy va qat'iy edi, ruhiyatni o'rganishda introspeksiya foydalanishni, shuningdek " iroda " , " xohish " , " ong " va hokazolarni o'z ichiga olgan hayvonlarning xulq-atvorini antropomorfik izohlashga urinishlarni istisno qildi .

Xulq-atvorizmning qat'iy kontseptual sxemasi unga xos bo'lgan yangi atamalarning seriyasini keltirib chiqardi . Yuqorida aytib o'tilgan moyillikni faqat ikki turdagi laboratoriya hayvonlarining oq kalamush va kaptarning xulq-atvorini o'rganishga undagan xatti-harakatlar tarafdorlari edi . Ular faol ruhi o'rganish birinchi navbatda, stimuli o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish va bu reaksiyalar haqida (tamoyili asosida rivojlanayotgan, xatti o'rganishga cheklangan bo'lishi kerak, deb dissertatsiyasini himoya " qo'shnilik " (qo'shnilik) rag'bat va javob). ko'p o'n [yillar davomida](#), formula " rag'bat-javob " (SR) xatti talqin uchun universal asos sifatida qabul qilingan .

Uotson tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillar juda keng tarqaldi va keyinchalik diversifikatsiya qilindi . davranishchilik rivojiga katta hissa amerikalik tadqiqotchi Berhaus F qildi . Skinner . U instrumental yoki operant, shartli reflekslarni o'rganish uchun eng mashhur usullardan birini (Skinner kamerasi deb ataladi) yaratdi.

Xulqizmning rivojlanishi jarayonida xulosalar ushbu doktrinaning asosiy dogmalariga zid bo'lgan eksperimental faktlar paydo bo'ldi . Xususan, E . Tolman stimulg reaksiyaning namoyon bo'lishiga vositachilik qiladigan fiziologik jarayonlarning mavjudligini ta'minlovchi yangi tushunchani (neobihevizizm) ishlab chiqdi . Bu kognitiv jarayonlarni keyingi o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qildi .

Hozirgi kunda " sof " xulqatvorizmning ishonchli tarafdorlari deyarli yo'q . Xulq-atvorni miqdoriy tahlil qilish usullaridan foydalangan holda zamonaviy eksperimental psixologlar tadqiqotlarini umuman xulq-atvor ilmi tomonidan to'plangan bilimlarga asoslashadi . muammo hayvon o'ylab, behaviorists asosiy manfaatlari tashqarida bo'lsa faqat, chunki bu kalamush va kabutarlar, ularning tadqiqot asosiy ob'ektlar, , bu uning tahlil qilish uchun emas, balki juda ko'p oziq-ovqat .

Amerikalik tadqiqotchi Edvard Tolmanning psixologik tushunchasini ba'zan neo-xulq-atvorizm deyishadi . Bu hayvonning xatti-harakatlarida maqsadga muvofiqlikni tan olishga asoslangan . Tolman hayvon eshitdi aniqlash degan g'oyani oldinga qo'ygan " narsa sabab bo'ladi " u o'rganadi va faoliyati (shaklida, tashqi aniqlash mumkin emas, deb, va " javob "), lekin vakolatxonalari shaklida xotirasida saqlanadi yoki rasmlar .

labirentlerine turli tayyorlash kalamush ustida tajribalar asosida sxemasi J degan xulosaga Tolman . Uotsonning " ogohlantiruvchi javobi " xatti-harakatni tasvirlash uchun etarli emas, chunki u stimullarga elementar javoblar to'plamiga tushadi va shu tariqa o'ziga xosligini yo'qotadi . Natijalarni tushuntirish uchun u labironda bo'lganida, hayvon atrof-muhit elementlari (stimullar) o'rtasidagi semantik aloqalarni aniqlashni o'rganadi degan g'oyani ilgari surdi . Shunday qilib, kalamushlarni mashq qilish bo'yicha turli xil tajribalarda u hayvonlar tajriba xonasi yoki labirintning umumiy xususiyatlari haqida ma'lumot olishlarini, garchi dastlab bu xatti-harakatlarga ta'sir etmasligini ko'rsatdi .

Tolmanning nuqtai nazari bo'yicha, mashg'ulot jarayonida hayvon vaziyatning barcha tafsilotlari haqida ma'lumotga ega bo'ladi, ularni ichki vakillik shaklida saqlaydi va ulardan " kerakli " daqiqalarda foydalanishi mumkin . Hayvon labirintning barcha xususiyatlaridan ma'lum " bilim xaritasi " yoki " aqliy reja " ni shakllantiradi va keyin u o'z xulq-atvorini shu asosga quradi umumiy xulq-sxemasi bilan tutish " rag'bat-javob " o'z ma'lumotlarini tushuntirish uchun, Tolman deb atalmish oraliq o'zgaruvchilar, konsepsiyasini joriy , ya'ni rag'batlantiruvchi va reaksiya o'rtasida " ajraladigan " [ichki jarayonlar](#), uning yo'nalishini aniqlaydi . U oraliq o'zgaruvchilarga, xususan, motivatsiya va aqliy (ichki

) vakolatlarni shakllantirishga murojaat qildi . Bu jarayonlarning o'zi, uning fikricha, jiddiy ob'ektiv ravishda tekshirilishi mumkin ularning xatti-harakatlaridagi funktsional namoyon bo'lishi bilan .

Taqdimot e . Tolman hayvonlarning bilim jarayonlarini o'rganish bo'yicha deyarli barcha zamonaviy tadqiqotlarning asosidir .

Uy fiziologiyasida Gruzija Fanlar akademiyasining Fiziologiya instituti va taniqli gruzin neyrofiziologiya maktabining yaratuvchisi Ivan Solomonovich Beritashvili shunga o'xshash fikrlarni ishlab chiqdi . XX asrning 20-yillari oxirida . Beritashvili hayvonlarning reaksiyalarni kechiktirish qobiliyatini asl eksperimental o'rganishni boshladi . Ularga asoslanib, " psixo-asabiy tasvirlar " gipotezasi yaratildi , unga ko'ra, muammoni hal qilish uchun joylashtirilgan itning xatti-harakati hozirgi stimullar bilan emas, balki ular haqidagi aqliy g'oyalar yoki ularning tasvirlari bilan belgilanadi . Izlanishlar va I.C. E Beritashvili . Tolman, ko'p jihatdan oldinroq, garchi uning tajribalari ko'proq kuzatuvlarga o'xshash bo'lsa-da, va natijalarni har doim miqdoriy usul bilan qayta ishlash mumkin emas edi .

I.C. pozitsiyasini davom ettirish va rivojlantirish. Beritashvili noyob tadqiqot men olingan .K. Badridze . U bo'rinig boqish harakatlarining ontogenezi tahlil qildi eksperimental ish uchun juda qiyin bo'lgan hayvon . Ushbu hayvonning ratsional faolligi shakllanishini uzoq va batafsil kuzatishlar yarim bepul sharoitda ham, tabiatda ham o'tkazildi .

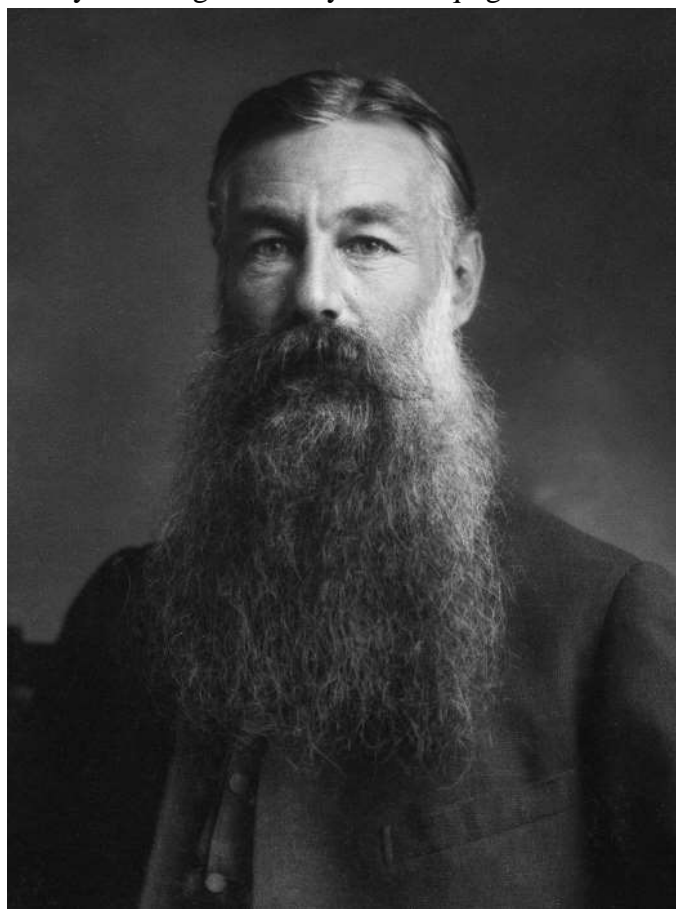
3. Lloyd-Morganning "iqtisodiyot qonuni".

"Iqtisodiyot qonuni" Lloyd-Morgan

Zoopsixologlar tabiiy ilmiy tekshiruvdan o'tmagan psixologik tushunchalardan keng foydalanishni boshladilar. Biologlar bu ikki yo'nalish bilan darhol javob berishdi. Ikkala yo'nalish ham sub'ektiv qarama-qarshilikda xatti-harakatni o'rganishning ob'ektiv usulini sezilarli darajada mustahkamladi. Ulardan biri Jak Leb, ikkinchisi esa Lloyd – Morgan konvoyini boshqargan.

Bristoldagi zoologiya va geologiya professori Lloyd-Morgan (1852-1936) qiyosiy psixologiyaning obro'sini mustahkamlashda muhim rol o'ynadi. U "iqtisodiyot qonuni" ni (odatda Lloyd-Morganning kanoni deb ataladi) ilgari surdi, unga ko'ra, agar u evolyutsion-psixologik miqyosda past bo'lgan qobiliyat bilan tushuntirilishi mumkin bo'lsa, yuqori aqliy qobiliyatga asoslangan xatti-harakatni tushuntirish mumkin emas. Antropomorfizmga qarshi qaratilgan ushbu sog'lom fikr "qiyosiy psixologiyaga kirish" (1894) da keltirilgan. U turli vaziyatlarda hayvonlarning xulq-atvori haqida juda ko'p ma'lumot bilan qo'llab-quvvatlandi (ularning ba'zilar muallif tomonidan maxsus yaratilgan).

Lloyd-Morgan ba'zi hollarda hayvonlarning sinov va xato usuli bilan harakat qilishiga ishongan. Ular darhol maqsadga erisha olmaydilar, faqat tasodifiy boshqa imkoniyatlarni sinab ko'rgandan keyin. Uning tushunishida bu usul "ko'r" javob degani emas edi. Hayvon muayyan ruhiy vositalar bilan qurollangan yo'lni izlaydi, ammo juda mazmunli harakatlar uchun etarli

Lloyd-Morgan, shuningdek, talaba E. Thorndike tomonidan muvaffaqiyatli amalga oshirilgan hayvonlarni o'rganish jarayonini o'rganish tashabbusiga ham tegishli.

Lloyd-Morgan hayvonlarning xulq-atvorining hodisalarini talqin qilishda antropomorfizmga qat'iy qarshi chiqdi. U "Lloyd-Morgan Canon" nomi bilan mashhur bo'lgan "iqtisodiyot

qoidasi"zoopixologiyasida eksperimental ish uchun juda muhim bo'lgan. Ushbu qoidaga ko'ra,"har qanday holatda bu yoki boshqa harakatlar har qanday yuqori aqliy funktsiyaning namoyon bo'lishi natijasida talqin qilinishi mumkin emas, agar u psixologik miqyosda past darajani egallagan hayvon qobiliyatining mavjudligi asosida tushuntirilishi mumkin bo'lsa".

Bu holat eksperimentatorlarga hayvonlarning murakkab xatti-harakatlarini tahlil qilish va talqin qilishda rahbarlik qilish kerak, bu esa aqlning namoyon bo'lishi deb hisoblanishi mumkin.

Xulq-atvorning o'zgaruvchanligi haqida munozarasi

Tarix shuni ko'rsatadiki, yangi psixologiya dastlab fiziologlar tomonidan "qilingan". Asrning oxiriga kelib zoologlar qatori keldi. Adaptiv xulq-atvorni o'rganishga kirishib, uning mexanizmlarini tushunishga harakat qilishdi. Shunga qaramay, biolog Pfluger va faylasuf Lotz tomonidan boshlangan munozaralar yanada kuchayadi. Ammo bu safar u erda yangi ranglar paydo bo'ladi, unda Darvinning organizm tushunchasi va uning atrof-muhit bilan bo'lgan munosabatlarining tabiati haqidagi o'zgarishlar aks ettirilgan.

Munozara markazida xatti-harakatlarning o'zgaruvchanligi haqida savol tug'ildi. Pfluger va Lotza uni aqliy omillar tufayli davolashdi, ammo Pfluger bu omillar bilan "hissiy mexanika" miya va o'murtqa kulrang moddaning mulki sifatida tushunilgan muhim farq va Lotse – bu zararli bo'lmagan ruh. Shu bilan birga, ikkalasi ham refleksli kamonni teng darajada baholadilar. Ular avtomatik ravishda ishlaydigan va o'z-o'zidan (ruhiy aralashuvsiz) o'zgarishga moyil bo'lmagan mexanizmni ko'rdilar.

Evolyutsiya nazariyasi organizmning barcha tizimlarining, jumladan, nerv-mushak tizimlarining imkoniyatlarini yangicha baholashga olib keldi. Evolyutsiyaning umumiy qonunlariga befarqligi, o'zgaruvchanligi, ta'sirchanligi tobora Ravshan bo'ldi. Sechenov maktabi, keyin Sherrington maktabi mexanik nuqtai nazarni refleksga biologik deb o'zgartiradi. 80-larda amerikalik fiziologlarning ishi paydo bo'ladi, unda hatto tizza refleksini o'zgarms va izolyatsiya qilingan hodisa deb hisoblash mumkin emas.

Mushak reaksiyalarining o'zgaruvchanligi psixikada aniqlanadi, degan fikr uning tarafdorlarini yo'qotdi. Endi jismoniy qurilma o'z-o'zidan moslashuvchan va integratsiyalashgan harakatlarga ruhiy jihatdan yordam bermasdan, an'anaviy talqinini tabiatshunosga toqat qila olmaydigan subyektivlikka olib kelishi mumkin deb hisoblaydi

4. "Tropizm nazariyasi". Aqliy xarakterlar xabardorligi.

Hayvonot dunyosi

Zoopixologiya-hayvonlar ruhi, bu darajada namoyon va ruhiy naqsh ilm-fan, ontogenez hayvonlarda ruhiy jarayonlarning shakllanishi, evolyutsiya jarayonida psixika va uning rivojlanishi, biologik sharoitlar va inson ongining kelib chiqishi tarixi o'rganiladi.

E. Torndayk (1874-1949)	"Hayvonlarning aqli" (1901) kitobida u juda rivojlangan hayvonlarning mutlaqo "ko'r-ko'rona" o'rganishini va ob'ektiv ravishda maqsadga muvofiq va oqilona harakatlarni amalga oshirishini isbotladi, ammo hech qanday tushunmovchiliksiz. Thorndike yangi eksperimental texnikani – "muammo qutisi va labirint" usulini joriy etdi. Tadqiqotlar olib borilgandan so'ng, hayvonlar muammolarni faqat sinov va xatolar bilan hal qilishlari mumkin degan xulosaga keldi. Thorndike o'rganish qonunlarini kiritdi: ta'sir qonuni, mashq qonuni, tayyorgarlik qonuni, o'zgarish qonuni.
Djon Romanes (1848-1894)	Insonning intellektual xususiyatlari darvinistlar bir xil sifatli bir xil evolyutsion ketma-ketlikning eng yuqori fazasiga xos bo'lgan hodisalar sifatida qaraldi. Romanes evolyutsion jarayon davomida psixikaning uzluksizligini va birligini mustahkamlashga intildi. Va bu jarayonning individual tsikllari va variantlari o'rtasidagi farqlarni e'tiborsiz qoldirmadi. U "anekdot uslubi" ni etishtirishda ayblangan hayvonlarga faqat insoniy his-tuyg'ular, tajribalar berilgan.
Lloyd- Morgan (1852-1936)	"Iqtisodiyot qonuni" ni ilgari surdi, unga ko'ra, xatti-harakatni evolyutsion-psixologik miqyosda pastga tushish qobiliyati bilan izohlash mumkin bo'lsa, yuqori aqliy qobiliyatga asoslangan holda tushuntirish mumkin emas. Ba'zi

	hollarda hayvonlarning sinov va xato usuli bilan harakat qilishiga ishonishgan, ular darhol maqsadga erisha olmaydilar, faqat tasodifiy turli imkoniyatlarni sinab ko'rgandan keyin. Uning tushunishida bu usul "ko'r" javob degani emas edi. Hayvon muayyan ruhiy vositalar bilan qurollangan yo'lni izlaydi, ammo juda mazmunli harakatlar uchun etarli emas.
Jak Leb (1859-1924)	Tropizm nazariyasi: butun organik olamning birligi g'oyasi hayotning bunday asosiy shaklini kashf etishga olib keldi, bu esa boshqalarga nisbatan lotin hisoblanadi. Uning Lebasi "tropizm" atamasi bilan belgilandi. Tropizm o'z tarkibida refleksga o'xshaydi, chunki u hayotning tashqi ta'sirga tabiiy va muqarrar reaksiyasini ifodalaydi. Biroq, bu refleksdan ko'ra tengsiz universalidir, chunki u nafaqat asab tizimiga ega bo'lmagan tirik mavjudotlarning, balki o'simliklarning xulq-atvorini belgilaydi. Rag'batlantiruvchi va xulq-atvor ta'siri o'rtasida hech qanday aloqasi yo'q, qo'shimcha omillar ham mavjud.
G. S. Djennings (1868-1947)	U tropizmga qarshi chiqdi. U Lloyd-Morganning fikriga mos keladigan pozitsiyani ifoda etdi, bu hayvon sinov va xato orqali ishlaydi.
V.A. Vagner (1849-1934)	Rossiyada hayvonot dunyosining asoschisi. Evolyutsion yondashuvni himoya qilib, u hayvonlarning faoliyati bo'yicha eksperimental tadqiqotlar tsiklini o'tkazdi, asosan ular turli binolarni qurishda (o'rgimchaklarda qurilish instinkti, suv qo'ng'izi-serebryanka, shahar qaldirg'ochlari va uning qurilishi, Bumblebee hayoti). Bu ishlar muallif tomonidan ob'ektiv usul (bionika) asosida zoopixologik bilimlarni yaratish dasturining asoslanishi bo'lib xizmat qildi.

Filogeneza psixikaning rivojlanishi

Psixikaning paydo bo'lishi ma'lum bir rivojlanish bosqichida ehtiyojlarni qondirish atrof-muhitdagi faol harakatlar orqali amalga oshiriladigan kosmosda faol harakat qilish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, ular zarur narsalarni qidirishdan oldin bo'lishi kerak. Tirik mavjudotlarning evolyutsion rivojlanishi doirasida psixikada sifatli o'zgarish mavjud bo'lib, ular atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirining murakkabligi bilan bog'liq. Ushbu o'zgarishlar biologik yoki ijtimoiy-tarixiy asosda bo'lishi mumkin. Psixikaning o'zi-his qilish qobiliyati sifatida-tirik mavjudotlarning bezovtalanishidan kelib chiqqan va ularning asab tizimining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq ravishda rivojlangan.

Bezovtalanish-tirik organizmlarning asosiy xususiyati bo'lib, u ichki (biologik) o'zgarishlarning tashqi ta'siriga ta'sir o'tkazish qobiliyatini anglatadi. Protozoada protoplazmaning diffuz reaksiyalaridan boshlab, murakkab, yuqori darajada ixtisoslashgan inson reaksiyalarini tugatib, reaksiyalarning keng repertuarini o'z ichiga olishi mumkin.

Tirik faoliyat shakllaridan biri tropizmdir (yunon. tropos-burilish, yo'nalish) biologik ahamiyatga ega tirnash xususiyati beruvchi moddalar (yorug'lik, ernaing tortishishi, kimyoviy tirnash xususiyati beruvchi) ta'siri ostida o'simlik qismlarining harakatida yo'nalishni o'zgartirish. G. Lebon tropizmni hayvonlarning hayotiy faoliyatining asosi sifatida ko'rdi.

Tirik faoliyati rivojlanishining keyingi bosqichi Taxis (yunon. taxis-tartib, tartib) hayvonlarning mekansal yo'nalishining instinktiv shakli. Ularga ko'ra, harakat atrof-muhitning qulay, hayotiy elementlariga (ijobiy taxislarga) yoki salbiy (salbiy taxislarga) qarab boshlanadi.

Turlari:

- * fototaksis nurga reaksiya sifatida,
- * kimyoviy tirnash xususiyati beruvchi kimyoviy moddalar,
- * harorat o'zgarishi uchun termotaksis,
- * gravitatsiya uchun geotaxislar,
- * suyuqliklar uchun gidrotaksislar.

Bir hujayrali va ko'plab pastki ko'p hujayrali hayvonlar uchun xarakterli:

* ortotaksis, harakatni tezlashtirish yoki sekinlashtirishga reaksiya sifatida,

* v-qon tomirlari, harakatning yo'nalishini muayyan burchakka o'zgartirish uchun reaksiya sifatida.

Instinkt (lotin. *instinctus*-motivatsiya) bu biologik turga xos bo'lgan xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'ladigan genetik dasturlashtirilgan xatti-harakatlar tizimi. Ular mahalliy atrof-muhit o'zgarishidan etarlicha barqarorlik va mustaqillikka ega. Instinktiv xatti-harakatlar tarkibida yaxshi muvofiqlashtirilgan harakatlar, ifodali pozitsiyalar, psixofizyologik reaksiyalar mavjud bo'lib, ular qat'iy ketma-ketlikda takrorlanadi. Instinktiv xulq-atvorda nisbatan o'zgaruvchan va yakuniy, doimiy bo'lgan tayyorgarlik yoki qidiruv fazasini ajratib turadi. Instinktlar, birinchi navbatda, oziq-ovqat, himoya, reproduktiv sohalarga tegishli bo'lib, bu turga xosdir.

Hayvonlarning qurol-yarog'lari-boshqa ob'ektlarga ta'sir o'tkazish uchun ob'ektlardan foydalangan holda hayvonlarning xatti-harakati shaklidir. Amaldagi "vosita" tananing ehtiyojlarini ta'minlashga (oziq-ovqat mahsulotlarini olish, qulay yashash muhitini ta'minlash, aloqa, tajovuz va h.k.) xizmat qiluvchi organizm va boshqa atrof-muhit ob'ektlari o'rtasida faqat vositachi hisoblanadi.

Tropizm tushunchasi biologiyada qabul qilinadi va o'simliklarda kuzatiladigan moslashuvning boshlang'ich shakli hisoblanadi, ya'ni. bu majburiy harakatdir. Misol uchun, yopiq o'simlikning ildizi asta-sekin egilib, Quyoshga cho'ziladi va bu yorug'lik bo'lgan tashqi stimulga bog'liq. L. soni tropizmni psixologiya nuqtai nazaridan tanladi va ta'rifladi. Psixologiyada tropizm turlari: genotropizm, asosiy va genetik omillar tufayli ma'lum bir energiya bo'lib, odamlarni bir-biriga jalb qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi – kontaktlarda selektivlik omili; Libido-tropizm-jinsiy sherikni tanlashni rag'batlantiradigan omil; ideal-tropizm, psixologik nuqtai nazardan o'xshash do'stni izlash va tanlashni rag'batlantiradi; Opera-muayyan professional kasb tanlashga qaratilgan tropizm; Morbo-tropizm – hayot muammolarini hal qilishda ma'lum bir kasallikka g'amxo'rlik qilish; Tanato-o'lim istagiga qaratilgan tropizm.

L. soni, ma'lum sharoitlarda, dasturlashtirilgan ketma-ketlikda rivojlanib, mustahkamlangan, tropizm tizimi insonning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi, deb hisoblaydi. Kasbiy rivojlanish ijtimoiy xavfli momentumni ijtimoiy jihatdan tasdiqlangan professional pozitsiyaga aylantirish sifatida tushunilgan. Libido-tropizm, uning fikriga ko'ra, munosib jinsiy sherikni tanlab olish mumkin emas va agar buni amalga oshirish mumkin bo'lmasa, unda talab qilinmagan psixologik energiya ma'lum bir kasb tanlashda yo'l topishi mumkin. Tanlangan kasbda, shaxsning fikriga ko'ra, L. soni, jamoa xodimlari muayyan libidinoz xususiyatlariga ega. Opera-tropizm turli yo'llar bilan farqlanishi mumkin – inson repressiv belgilar bilan kasb tanlashda himoya opera-tropizm shakllanadi. Bunday holda, tahdidni keltirib chiqaradigan ichki impulslardan himoya qilish "i-identity" ning kuchayishi bilan bog'liq. Opera-tropizm valfli mudofaa men ishlamayotgan va xavfli impuls xatti-harakatlarning regressiyasi bo'lgan odamning ongiga kirib boradigan kasbni tanlashda shakllanadi. Siz ushbu sohada mutaxassisiz? Biz katalogning muallifi bo'lishni taklif qilamiz Opera-tropizmning ish sharoitlari libidodan ijtimoiy darajaga qadar barcha darajalardagi intilishlarni birlashtirish uchun professional tanlov mavjud bo'lganda integral shakllana boshlaydi. Ma'lumotlar Muallif24 almashinuv saytidan olingan: https://spravochnik.ru/psihologiya/tropizm_v_psihologii/.

Jak Leb: tropizm nazariyasi

Adaptiv (o'zgaruvchan) xatti-harakatlarni talqin qilish uchun bu intilishlarning bosimi ostida, aksincha, aqliy, Jak Leba (1859-1924) nazariyasi mavjud edi.

Leb mexanik yo'nalishni ifodalaydi. Biroq, bu yo'nalish Dekart davridan buyon o'zgarmaganligini yodda tutish kerak. Formula" tana – bir mashina " Leonardo da Vinchi, Galiley, Descartes, Gartley, Lametre va juda boshqacha bir mazmun bilan to'lgan – darvinizm g'oyalarini tasdiqlangan biologiya, va yana boshqa-kibernetika davrida.

Har bir davr o'z vazifalariga ega. Leb tomonidan hal qilingan vazifa, tirik mavjudotlarning adaptiv faoliyati, ularning xatti-harakatlarini o'zgartirish va o'rganish qobiliyatiga asoslangan holda tushuntirish edi. Ushbu muammoni hal qilish uchun Leb o'zidan oldingi kishilarga noma'lum bo'lgan pozitsiyalarni boshladi. Boshlang'ich uchun u tananing bu tuzilishini oldindan emas, balki atrof-muhitdan keladigan silkinishlar bilan harakatga keltirdi va bu strukturani aniqlaydigan, boshqaradigan va o'zgartiradigan eng fizik-kimyoviy muhit. Butun organik olamning birligi g'oyasi hayotning bunday

asosiy shaklini kashf etishga olib keldi, unga nisbatan har bir kishi lotin hisoblanadi. Uning Lebasi "tropizm" atamasi bilan belgilandi.

Tropizm nazariyasi Darvin ta'limotining ko'plab tarafdorlari uni hayotning fizik-kimyoviy tushunchasi bilan birlashtirishga intilgan muhitda paydo bo'ldi. 80-larda Leb "hayvonlarning Geliotropizmi va uning o'simliklarning geliotropizmiga mosligi" (1890) kitobida e'lon qilingan tropizm nazariyasini haqiqiy asoslab bergan bir qator biologik tadqiqotlar olib boradi. Tropizm o'z tarkibida refleksga o'xshaydi, chunki u hayotning tashqi ta'sirga tabiiy va muqarrar reaksiyasini ifodalaydi. Biroq, bu refleksdan ko'ra tengsiz universaldir, chunki u nafaqat asab tizimiga ega bo'lmagan tirik mavjudotlarning, balki o'simliklarning xulq-atvorini belgilaydi. Maxsus qurilma tomonidan ishlab chiqarilgan mustaqil reaksiya turi sifatida refleks protoplazmaning umumiy fizik-kimyoviy naqshlarida eriydi.

Tananing tavsifida kimyoviy mashinalar " sifatida ikkita muhim o'zgarishlar kiritilgan. An'anaviy ravishda his-tuyg'u deb hisoblangan narsaning ekvivalenti sifatida, hissiy soha uchun farqlashning asosiy vazifasi bor edi; bu hayotning umumiy xususiyati sifatida 1870da fiziolog Gering tomonidan "Xotira-uyushgan materiyaning umumiy funktsiyasi" nutqida ilgari surilgan kamida asosiy mnemik funktsiyaga qo'shildi. Gehring qo'lga olish va ijro etish qobiliyatini nazarda tutgan. Leb, shuningdek, bu o'ziga xos xususiyat haqida gapirdi, unga ko'ra, fonografga o'xshash mashina tomonidan taqlid qilinishi mumkin. Biroq, bu Leba nuqtai nazaridan tananing tajribasini olish uchun etarli emas. Bir vaqtning o'zida yoki tezkor ketma-ketlikda yuzaga keladigan ikkita jarayon birgalikda birlashadigan izlarni qoldirib ketishi kerak, shuning uchun har qanday jarayon takrorlansa, boshqasi takrorlanishi kerak.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

5. Ch.Darvin va yevolutsion nazariya.
6. Instinkt.
7. Instinkt nima. Inson instinktlari
8. Xayvonlar va insonlar psixikasi. .
9. Hayvonlar psixologiyasini o'rganish usullari
10. Darvin xulq o'rganish
11. Hayvonlarning xulq-atvori va psixikasini o'rganishning ob'ektiv usullari
12. Xulq-atvor va neo-xatti-harakatlar
13. Lloyd-Morganning "iqtisodiyot qonuni".
14. Xulq-atvorning o'zgaruvchanligi haqida munozarasi
15. "Tropizm nazariyasi". Aqliy xarakatlar xabardorligi.
16. Filogeneza psixikaning rivojlanishi
17. Jak Leb: tropizm nazariyasi

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
9.	Baratov Sh.R. "Psixologiya nazariyasi va tarixi" [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
10.	"Umumiy psixologiya" ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
11.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma.	1

	T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	
12.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
13.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
14.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
15.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
16.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

17. <http://textshare.tsx.org>
18. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
19. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
20. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
21. <http://www.voppsy.ru>
22. <http://flogiston.ru/arch>
23. <http://psychol.ras.ru>
24. <http://psyberia.ru>

10-mavzu. Psixologik maktablarning yuzaga kelishi tarixi.

Asosiy savollar

1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm.
2. Vyursburg maktabi.
3. Fransuz psixologiya maktabi.
4. Berlinda geshtal'tpsixologiya maktabi vujudga kelishi; M.Vertgeymer, K.Koffka (1986-1941), V.Keller (1887-1967), K.Levin (1890-1947).

O'QUV MAQSADI:

Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm. Vyursburg maktabi. Fransuz psixologiya maktabi. Berlinda geshtal'tpsixologiya maktabi vujudga kelishi; M.Vertgeymer, K.Koffka (1986-1941), V.Keller (1887-1967), K.Levin (1890-1947).

KALIT SO'ZLAR:

Fransuz psixologiyasi, nemis psixologiyasi, assotsiativ psixologiya, eksperimental psixologiya, yangi psixologiya, strukturalizm, vyursburg maktabi, funksionalizm, fransuz psixologiya maktablari, Nerv mashinasi, nevrologik amaliyot, determinatsion ruh, fiziologik sistema, iroda impul'si, assotsiatsiya, skeptizm, klassik idealizm, psixodinamika.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm.

XIX asrning oxirlaridan boshlab psixologiyaning sohalari hayvonlar psixologiyasi, tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Yangi zamonda esa (XVIII-XIX asrlarda) bu ideya nazariy jihatdan Fridrix Shelling (1775-1854-y.) va ayniqsa, Gegel filosofiyasida ishlab chiqilgan edi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab Ch.V. Darwin (1809-1882-y) va Gekkel (1834-1918-y.) larning asarlari tufayli taraqqiyot ideyasi biologiyaning tamoyili bo'lib qoldi. Filosofiya va tabiatshunoslikdagi umumiy yo'nalish ta'sirida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini o'rganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu tamoyil inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining

xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqozo qilindi. Jamiyatniig tarixiy taraqqiyotida inson ongi qanday paydo bolldi va qanday o'zgarib keldi, degan masala ham o'zining hal qilinishini talab qilib turardi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning sohalari — hayvonlar psixologiyasi (zoopsixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark va Ch. Darvin hamda ular evolyutsion ta'limoti izdoshlarning asarlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi. Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu fanning Rossiyadagi asoschisi biolog-darvinist V. A. Vagner katta xissa qo'shdi. U bir qancha chuqur ilmiy asarlar yozgan. Shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Biopsixologiya va yondosh fanlar», «Psixik qobiliyatlarning paydo bo'lishi va taraqqiyoti» 1—9 nashr, «Qiyosiy psixologiyadan etyudlar»dir. Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini o'rganishda ilmiy tadqiqotchilar ham juda ko'p xissa qo'shdilar.

Ayniqsa, N. N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlari shuhrat qozondi, U maymunlar faoliyatining turli xil formalarini batafsil tasvirlab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini o'rgandi, maymun (shimpanze) va inson bolasi psixikasini taqqoslab tekshirdi, hayvonlar xulqini o'rganishning yangi metodikasini ishlab chiqdi. Ladigina— Kots tadqiqotlarining natijalari uning quyidagi asarlarida bosib chiqarilgan: «Shimpanzening bilish qobiliyatlarini tekshirish (1923-y); «Eksperiment sharoitlarida moslashish-harakat malakalari» (1928-y.); «Inson bolasi va shimpanze bolasi» (1935-y.).

Zoopsixologiya bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, biologik sistemikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan ularning psixik hayot formalarini o'rganadigan fandır.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib o'rgangani uchun, qiyosiy psixologiya deb ataladi. Bu psixologiya psixika taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bog'lab o'rganganligi uchun, u biologik psixologiya deb ham yuritiladi. Hayvonlar xulqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadim zamonlardayoq paydo bo'lgan. Olimlar tomonidan boy ma'lumotlar to'plangan.

Hayvon psixikasi haqidagi ta'limotda ikki oqim — antropomorfik (idealistik) hamda mexanistik (materialistik) oqimlar kurash olib bordilar. Birinchi oqim vakillari hayvonlar xulqida ularning insonlarnikiga olxshagan sub'ektiv psixik hayoti namoyon bo'ladi, deb hisobladilar. Bu ilmga asoslanmagan oddiy qarash edi. Darvin va uning bir qancha izdoshlari (Romene va boshqalar) hayvon xulqining ba'zi murakkab formalarini «aqli» harakatlar deb talqin qildilar. Dekart o'z zamonasida, hayvonlar bu faqat mashina, ularda ruh yo'q ularning butun xulqi faqat mexanik mushak harakatlaridagina iboratdir, deb jar soldi.

V. A. Vagner o'z tekshirishlarida hayvonlar xulqini tushuntirishda antropomorfizmni ham, soddalashtirilgan mexanik ta'limotini ham tanqid qildi. Hayvon psixikasini o'rganish sohasida nemis olimi Wolfgang Keller ham muhim ishlar qildi. Biroq, u o'zining «Odamsimon maymunining aqlini tekshirish» (1917-y.) degan va boshqa psixologik asarlarida maymun psixikasi bilan odam psixikasining farqlarini aniq ko'rsatib bermaydi. Bu antropomorfik qarashlar I. P. Pavlov tomonidan qattiq tanqid qilindi. I. P. Pavlov maymun va boshqa hayvonlar psixik faoliyatining moddiy shartli-reflektor asosini isbotlab berdi.

N. Yu. Voytonist maymunlar aqlini ularning oriyentirofka qilish qobiliyati va qidiruv faoliyatini «qurollar» dan foydalanish, to'dalanish munoabatlarini o'rgandi. Hayvon psixikasi haqidagi ta'limot ikki oqim antropomorfik hamda mexanistik oqimlarda kurash olib bordilar. Darvin va uning bir qancha izdoshlari hayvon xulqining ba'zi murakkab formalarini harakatlar deb talqin qildilar.

2.Vyursburg maktabi.

Psixologiya fani taraqqiyotida nemis psixologiya maktabi muhim o'rinlardan birini egalladi. XX asming boshlarida Germaniyada «Vyursburg psixologiya maktabi» deb nomlangan yangi yo'nalishga ega bo'lgan psixik oqim vujudga keldi. Mazkur yoknalishning yirik vakillari sifatida O. Kyulpe (1862-1915),

K.Byuller(1879-1922). A.Messer(1837-1937), A.Nartsis(1871-1946) va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Ushbu maktab namoyondalari o'zlarining eksperimental tadqiqotlari bilan tafakkur

muammosining rivojiga ma'lum darajada xissa qo'sha oidilar. Ular tomonidan olib borilgan eksperimental tadqiqotlar tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada xissa qo'sha oldi.

Vyursburg psixologiya maktabi vakillari tafakkumi xissiy bosqichda turgan psixik jarayonlarga, ya'ni sezgi va tasavvurlarga ajratib o'rganishda ratsional bosqichdagi murakkab jihatlaridan mexanik ravishda vujudga keladi, deb tushuntirish mumkin emasligini eksperimental yo'l bilan isbotlashga harakat qildilar. Olib borilgan tadqiqotlarni o'zlarining ustilarida o'tkazib, natijalarni ob'ektiv bo'lishiga kamroq e'tibor berganlar.

Vyursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkur bu ichki harakat, aktidir, deb qaray boshlaydilar. O'z-o'zini kuzatish metodidan foydalanib, ish tutishda ular mana bunday ifodaning ma'nosini tushuntirib berishlari lozim, tafakkur haddan tashqari mashaqqatliki, shunga qaramay, ko'pchilik shunchaki hukm chiqarishni ma'qul ko'radilar. Shuningdek, ularoldida munosabatlarni o'rnatish qism. yaxlit, tur, jins, ob'ektning nisbati va o'zaro munosabatlarini, ushbu munosabatlarning aniq a'zolarini idrok qilishni amqlash vazifalari turadi. Shuning bilan birga, ularning barcha tadqiqotlari ob'ektiv metodlarni izlashga oid faoliyatlarida avj oldi.

Jumladan, N. A tomonidan sun'iy tushunchalarning shakllanishi bo'yicha dastlabki metodika yaratildi. Mazkur nazariya vakillari tafakkumi munosabatlarning aks etishi bilan bog'lab, tafakkumi munosabatlarning birlamchi qarab chiqish, yoki birlamchi ma'lumot berish manbai sifatida talqin qiladilar. Tafakkur taraqqiyoti masalasini ko'tarib chiqib, o'sishning fikrlarni faollashtirish orqali amaliy faoliyatdan tafakkumi tnutlaqo ajratib qo'yadilar. Tafakkurni tadqiq qilishning asosiy metodi bu o'z-o'zini kuzatish ekanligini tan oladi, holos. Mazkur muammo gnosologik nuqtai nazardan olib qaralganda, ushbu pozitsiya idealizm izmiga kirib borayotganligini anglab olish unchalik qiyin emas. Vyursburg maktabi namoyondalari tafakkumi alohida mustaqil bilish faoliyati sifatida aniq ko'rsata bildi. Biroq tafakkumi amaliyotda nutqdan va xissiy obrazlardan qafiy ajratib tashladilar.

Vyursburg psixologiya maktabi namoyondalaridan biri O. Zels tafakkurni intellektual operatsiyalar harakati sifatida qabul qilgan. U o'z okliga fikr yuritish faoliyatining u yoki, bu jihatlari qay yo'sinda shakllanishini kuzatish, intellektual faoliyat bosqichlarini ko'rsatish, aqliy faoliyatning produktiv va reproduktiv ko'rinishidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish vazifasini qo'ydi. O. Zets masala yechish jarayonini o'rganishda uinumiylikka ega bo'lgan masalani vujudga keltirish bosqichlariga alohida e'tibor berib, elementlar bilan predmetlar munosabatini ajratib ko'rsatadi. Buning natijasida muammo kompleksi namoyon bo'ladi. Kompleks o'z ichiga ushbu jihatlarni qamrab olishi nazarda tutilgan:

- a) ma'lumning tavsifnomasini bo'laklarga ajratish;
- b) qidiriluvchi noma'lumning o'rni aniqlash;
- v) noma'luni qidiriluvchi bilan ma'lum o'rtasidagi munosabatlarni ajratib ko'rsatish.

Shunday qilib, Vyursburg psixologiya maktabining namoyondasi (). Zels psixologiya tarixida birinchi bo'lib tafakkumi jarayon sifatida eksperimental metodlar bilan tadqiq qilgan, intellektual operatsiyalar va ularning tarkibiy qismlarini nazariy va amaliy jihatdan ta'riflab bergan, izchil ilmiy metodlarga asoslanib, o'rganishga butun vujudi bilan intilgan psixologdir.

XIX asr oxirlarida, aniqrog'i, 1879-yilda nemis olimi Vilgelm Vundt Leybnits universitetida dunyoda birinchi eksperimental psixologik laboratoriyaga asos soldi, unda o'tkazilgan yuzlab tajribalar va eksperimentlar psixologiyaning ham alohida fan sifatida o'zini ko'rsatishga haqli ekanligini isbotladi. Aynan shu insonning psixologiya ilmi maktabini yaratganligida ma'no bor. Chunki V. Vundt tibbiyot fani bo'yicha ham mukammal bilimlarga ega bo'ldi, keyin fiziologiya sohasida muvaffaqiyatli ishladi, so'ngra falsafaga berilib ketdi. Baiki, aynan bir qator fanlarni ham gumanitar, ham tabiiy fanlar asoslarini yaxshi bilganligi ob'ektiv sabab bo'lgandirki, olim inson psixologiyasi, unda ro'y beradigan jarayonlar oddiy sezishdan tortib, mavhum tafakkurgacha bo'lgan jarayonlarni, xissiy holatlarni amaliy tarzda eksperimentlarda o'rganishga boshladi. Uning maqsadi eng avvalo, inson ongini tashkil etuvchi sof elementlarni ajratib olishdan iborat edi. Shuning uchun ham psixologiyada u asos solgan yo'nalish strukturalizm deb nomlandi.

V. Vundtning ta'siri shu qadar kuchli bo'ldi-ki, yer kurrasining boshqa bir tomonida — Amerika Qo'shma Shtatlarida funksionalizm deb nomlangan yana bir yo'nalish paydo bo'ldi. E. Titchener asos solgan bu yo'nalish vakillari nafaqat ko'zga ko'rinmas ong tizimi elementlari, balki ko'z bilan ko'rish

mumkin boʻlgan va faoliyat natijalariga asoslangan belgilar asosida ham inson xuiq-atvoriga baho berish mumkinligini isbotladi. Boshqa bir yirik amerikalik psixolog V. Jeymsning tadqiqotlari amaliy ahamiyatga molik boʻldi, endi u dadil, psixologiyani ong elementlari emas, balki ong faoliyatini oʻrganuvchi fan, deb taʼriflay boshladi. Ong dinamik, harakatdagi, oʻzgaruvchan yaxlit tuzilma boʻlib, uning namoyon boʻlishida tananing shart-sharoitlari, uning faolligi muhim rol oʻynaydi. Shuning uchun ham bu ikki tuzilmalar odamning yangi sharoitlarga moslashuvi va umuman tashqi muhitda oʻz oʻmini topishiga imkon beradi.

Vyursburg psixologiya maktabining vakillari psixologiya tarixida keng oʻrin egallagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va sinaluvchilarni oʻzini oʻzi kuzatish metodiga suyanagan holda tajribalar oʻtkazish uslubi bilan yuksak darajada taraqqiy etgan psixik jarayonlarni, jumladan, tafakkurni xissiy bosqichda turgan psixik jarayonlarga, yaʼni sezgi va tasavurlarga ajratib oʻrganishda ratsional (aqliy) bosqichdagi murakkab ruhiy jarayonlar ana shu ajratilgan jihatlardan mexanik ravishda vujudga keladi, deb tushuntirish mumkin emasligini eksperimental yoʻl bilan isbotlashga harakat qildilar. Eksperimental ishlarning ijodkorlari, tashkilotchilari va tashabbuskorlari boʻlib maydonga chiqqan Byuller, Messer, Kyulpe singari namoyondalar psixologik tajribalarni dastavval oʻzini oʻzi kuzatish metodini oʻzlari ustida oʻtkazganlar. Lekin ular olinadigan natijalarning obʼyektiv boʻlishiga kamroq eʼtibor bergan.

Vyursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkur-bu ichki harakat (akt-asfus «harakat» degan maʼnoni anglatadi) dir, deb qaray boshladilar. Oʻzini oʻzi kuzatish metodidan foydalanib ish tutishi ular mana bunday ifodaning maʼnosmi tushuntirib berishlari lozim: «Tafakkur haddan tashqari mashaqqatli-ki, shunga qaramay, koʻpchilik shunchaki hukm chiqarishni maʼqul koʻrdilar». Shuningdek, ular oldida munosabatlarni oʻrgatish («qism», «yaxlit», «tur», «jins») obyektning nisbatan va oʻzaro munosabatlarini, ushbu munosabatlarining yaqqol aʼzolarini idrok qilishni aniqlash vazifalari turadi.

1. Fransuz psixologiya maktabi.

Bu maktabning asoschilaridan biri E. Dyurkgeym (1858-1917) yurist boʻlib, boshqa xalqlar maishiy huquqlarini oʻrganib (qadimgi) ibtidoiy fikrlash konsepsiyasini yaratdi. Uning gʻoyalarini L. Levi-Bryul rivojlantirdi. Bu maktabni rivojlantirishda J. Piaje, M. Galbvaks, Sh. Blondellar ham xissa qoʻshganlar.

Qadimgi xalqlarning qarashlari, odatlari, axloqiy va yuridik normalarini organib, E. Dyurkgeym bular har bir alohida shaxsning ongi ustidan hukmronlik qiluvchi jamoaviy kuchni tashkil qiladi, degan xulosaga keldi. Inson ikki yoqlama individual mavjudot: biologik va ijtimoiy.

Birinchisi, organizmdagi oʻz ildizlariga ega boʻlib, psixikaning biologik aniqlanuvchi qismiga muvofiq hisoblanadi, u individning atrofdagi olam bilan amaliy munosabatlarini boshqaradi. Dyurkgeymga binoan moddiy ishlab chiqarish sohasida, individ ajratib qoʻyilgan mavjudot sifatida namoyon boʻlyapti. Uning individual ongi obyektlar taʼsiri ostida boʻladi.

Fransuz ijtimoiy maktabida individual biologik bilan oʻxshatiladi, yaʼni individ organizm sifatida koʻrib chiqiladi. Jamoaviy bilan individual muammolar ijtimoiy va biologik muammolarga oʻxshatiladi. Insonda ijtimoiy mavjudot jamiyat tomonidan shakllantiriladi. Unda psixikaning ijtimoiy belgilangan qismi mavjud. Dyurkgeymning taʼkidlashicha, «din yoki fan bizning miyamizga singdirayotgan umumiy gʻoyalar, intellektual operatsiyalar, bizning axloqiy hayotimizning mohiyatini taqozo etadi. Bular psixik faollikning eng oliy shakli boʻlib, ular bizni jamoaviylikka undaydi va rivojlantiradi. Bizning tasavvurimizda namoyon boʻluvchi ijtimoiy hayot, oʻzida oqib chiqmaydi balki, oʻzining moddiy substati ustida barpo boʻladi».

Dualizm E. Dyurkgeym konsepsiyasining xarakterli xususiyatidir. Jamiyatni Dyurkgeym mavjud voqelik sifatida koʻradi. U maʼnaviy yaratilgan: maʼlum turdagi faoliyat uslublarining fikrlar, bilimlarning yigʻindisi. Ular jamiyat hayotining turli tomonlarini aks etadi va jamoaviy tasavvurlar deb nomlanadi. Tilda mustahkamlanadi. Jamoaviy tasavvurlar hammabopligi va zaruriyligi bilan muhim boʻlib, uzoq davom etuvchi rivojlanish mahsulidir. U shaxs tomonidan emas, jamiyat tomonidan yaratiladi, insonga majburiy taʼsir oʻtkazadi, ular affektiv tarzda bezalgan va har bir kishi tomonidan hech bir ikkilanmasdan qabul qilinadi.

Shu tarzda E. Dyurkgeym konsepsiyasida inson faoliyatining rivojlanishi uning tafakkurining rivojlanishi bilan bog'liq emas. Indivud tasavvurida jamoaviy tasavvurlarning singdirilishi idealistik nuqtai nazardan individual va jamoaviy ongning o'zaro ta'siri asosida deb hisoblanadi.

Psixologik maktablar

XIX va XX asrdagi psixologiya bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. YUqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus o'z vazifalari va metodlariga ega bir qancha shaxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari **assotsionizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshtal'psixologiya va freydizmlar** edi.

Intellektual psixologiya bu psixikaning asosiy elementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aql-intellektdir deb hisoblaydigan yo'nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik jarayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo'shilishidir deb tushuntiriladi. Assotsiativ psixologiyaning vakillari ham intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko'zga ko'ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya, intellektualizmdan farq qilib psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, aktivligini, faolligini ilgari suradi. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy aktivligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristik psixologiyaning vakillari G.Linne (1889-1941), G.Myunsterberg (1863-1916) edilar. Vilgel'm Vundt ham garchand irodaning asosiy hislardir deb hisoblagan bo'lsa ham volyuntaristik edi.

Freydizm bu o'z nomini avstriya nevropatologi va psixologi Zigmund Freyd (1856-1939) nomidan olgan bo'lib, psixologiya va nevroptologiyadagi alohida yo'nalishdir.

Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan, tug'ma ongsiz mayl(instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy prinsiplar tufayli, ijtimoiy «tsenzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl to'g'ridan-to'g'ri to'siladi. SHuning uchun ham ba'zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab turilgan vaziyat o'rtasida ichki ruhiy konflikt (to'qnashuv) paydo bo'ladi. Bu to'qnashuvlar ba'zan asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida ko'pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jarayonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiyaning shu tariqa ko'chirilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta'limotiga ba'zi bir o'zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adol'f Adler (1870-1937y.) fikricha, psixik hayotning asosini seksual (jinsiy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga bo'lgan tabiiy mayl tashkil qiladi.

Geshtal't psixologiya yoki boshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu yunalishning asosiy vakillari X.Erenfel's (1859-1932), V.Keller (1887-1967), K.Kofka (1886-1941) lardir. "Geshtal't" tushunchasini fanga Erenfel's kiritgan. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jarayonlar elementlar hodisalardan-sezgilardan tarkib topadi deb hisoblangan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Geshtal't psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi o'laroq, har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig'indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura)qism elementlarning hususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, avvalo idrok faktlari, asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanardi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo'nalish va oqimlar, bir qancha umumiy hususiyatga ega bo'lgan holda «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyani predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlarning birlashuviga sababchi bo'ldi.

Empiriklar psixologiyani ruh haqidagi fandir deb emas, «ruhiy hodisalar» yoki «ong hodisalari» yoki bo'lmasa faqatgina ong haqidagi fandir deb ta'kidladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N.N.Lange), «hech qanday metafizikasiz psixologiyadir» (A.I. Vvedenskiy).

Empirik psixologiyani tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhani inkor qildi. Bu holatni psixologiyani metafizik va idealistik qarashlardan xoli bo'lish yo'lidagi katta qadami deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganidek, empirik psixologiyani asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki metod ichki tajriba sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya ob'yektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblardan yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyani psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologiya tomonidan eksperimentning tadbiri qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plangan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, Vundt va Ebbinghausning eksperimental ishlari) empirik psixologiya aniqlangan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali bo'lib chiqdi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi qanday amalga oshirilgan?
2. Strukturalizm nima?
3. P. Pavlovning psixologiyaga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?
4. Vygotskiy maktabining rivojlanishi va o'ziga xos jihatlari nima?
5. Yurlov psixologiya maktabining namoyandalari tafakkuri qanday ta'riflanadi?
6. Fransuz psixologiya maktabi haqida ma'lumot bering.
7. E. Dyurkgeym konsepsiyasining xarakterli xususiyati nimalardan iborat?
8. Dualizm nima?

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mug'assasi uchun darslik. E.G'oziev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-

6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

11-mavzu. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi: Bixeviorizm.

Asosiy savollar

1. Psixologiyada metodologik inqiroz.
2. Bixeviorizm. Dj.Uotson (1878-1958) talqini.
3. Neobixeviorizm.
4. Rossiyada eksperimental psixologiya rivojlanishi va bixeviorizm vujudga kelishi.

O'QUV MAQSADI:

Psixologiyada metodologik inqiroz. Bixeviorizm. Dj.Uotson (1878-1958) talqini. Neobixeviorizm. Rossiyada eksperimental psixologiya rivojlanishi va bixeviorizm vujudga kelishi.

KALIT SO'ZLAR:

professiogramma, kasb tanlash, konsultatsiya, professionallik, empirik tadqiqotlar, interpretatsiya, individ, shaxs.

1. Psixologiyada metodologik inqiroz.

Ochiq inqiroz davrida xorij psixologiyasi (XX asrning 10-30-yillari). XX asrning 10-yillari boshida psixologiya ochiq inqiroz davriga yuz tutdi. Bu davr XX asrning 30-yillari osrtalarigacha davom etdi. Bu o'z navbatida ilmfanning o'sishini ko'rsatar ekan, avvalgi tasavvurlarni yangilari bilan o'zgartirishi zaruriyatini ko'rsatar edi. L. S. Vigotskiy baho berishicha, bu psixologiyaning metodologik asoslari inqirozi bo'lib namoyon bo'ldi.

Inqirozning pozitiv mazmuni xorijiy Yevropa mamlakatlarida Rossiyada ham keng yoyilgan yangi psixologik nazariyalarni yaratishni tashkil etdi. Xorij psixologiyasi inqirozi iqtisodiy va burjua jamiyatidagi ijtimoiy-psixologik qarama-qarshiliklar kuchaygan davriga to'g'ri keladi. Barcha qarama-qarshiliklar burjua ideologiyasi va falsafasida o'z aksini topdi. Adabiyot va san'atni turli-tuman obrazlardagi voqelikka teskari bo'lgan, aql bovar qilmaydigan voqealarga, qo'rquv va umidsizlik ruhida to'la oqimlar bosib ketdi. Ijtimoiy vaziyatning murakkab va qarama-qarshiligi, oldingi axloq normalaridagi nomuvofiqlik, jamiyat va tarixga turli valyuntaristik qarashlar, bujua ziyolilarida inson shaxsiyati, ma'naviy qadriyatlarga ishonmaslik, insonning paydo bo'lishi haqidagi yolg'on tasavvurlar hosil bo'lishiga sabab bo'ldi.

Inson shaxsi va jamiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik esa insonning biologik kelib chiqishining jamiyat axloq talablari bilan mos kelmasligi deb tushunildi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy nohaqlikka, nizolar, jinoyatchilik, urushlar ro'kach qilinib, normal shaxslararo munosabatlar o'rnatish mumkin emas, degan xulosaga olib kelgan. Bu davrda falsafada juda keng tarqalgan ijobiy shakldagi

oqimlar A. Bergsonning maxizm va empirio-kritizizm, intuitivizm, E. Gusslarning nemis idealistik hayot falsafasi bo'lgan fenomenologiyasi oqimlari yuzaga keldi. A. Shopengauer, E. Gartman, F. Nisshelarning volyuntaristik g'oyalari ta'siri davom etdi.

XIX asr oxiriga borib «ijtimoiy qiyinchiliklar» natijasida Sorelva Bergson falsafiy nazariyalarida o'z ifodasini topgan anti intellektualizm qayta jonlana boshladi. Instinkt va intuitsiya aqlidrokdan ham muhimroq deb baholana boshlandi. Aql-idrok eskirib qolgan tushuncha sifatida inkor qilindi... Bu yo'nalishlar psixologiya rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'pgina psixologlar Max falsafasiga ergashdilar.

Bugungi kunga kelib shu narsa ayon bo'ldi-ki, psixologiyaning ochiq inqirozi davrida biror-bir rivojlangan psixologik oqim psixologiyani bu yangilash yo'ldan olib chiqib keta olmadi. Biroq, shu davrda e'tirof etilgan yangi yondashuvlar, qo'yilgan muammolar, olingan empirik materiallar psixologiya fanining keyingi va hozirgi kundagi rivojlanishiga ulkan va mahsuldor ta'sir ko'rsatdi.

2. Bixeviorizm. Dj.Uotson (1878-1958) talqini.

XIX asrning oxirida bir qancha amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874—1949-y.), Dj. Uotson (1878-1958-y.) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular, avvalo, bu psixologiyadan foydalanib kelayotgan o'z-o'zini kuzatish metodi haqiqiy ilmiy bilimlar bera olmaydi, chunki uning xulosalari sub'ektiv harakterga egadir. Haqiqiy ilmiy bilimlar ob'ektiv va aniq bo'lmog'i kerak. Psixologiya falsafa faniga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmog'i va boshqa tabiiy fanlar, singari tashqi tajriba dalillari asosida qurilmog'i kerak. Psixik hayotni ob'ektiv metod bilan o'rganishda ongning sub'ektiv hodisalari inson

Dj. Uotson

E. Torndayk

Jan Piaje

V. M. Bexterev

shaxsining ichki psixik kechinmalari inobatga olinmaydi. Ob'yektiv metodlar bilan organizmning harakatlari uning mimika va ishoralari nutq va boshqalamigina o'rganish mumkin. Uotson o'zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagigi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan so'z inglizcha «xulq degan so'z» Amerika psixologiyasidagi bu yo'nalish shuning uchun ham «Bixeviorizm» «Xulq psixologiyasi» deb atadi.

Odatda biz, organizmning harakatlari -mimika, imo-ishoralar, nutq, • ichki va ruhiy kechinmalarni faqatgina tashqi zohira deb bilamiz. Traditsion ratsionalistik va empirik psixologiya ham bizning harakatlarimizning ko'pchiligini, ichki psixik kechinmalarining faqat tashqi ifodasidir deb ta'kidlagan. Lekin bixevioristlar inson xulqini bunday tushuntirishni ilmiy emas, deb rad qildilar. Ularning davosiga ko'ra, fizik qonuniyatlarga bo'ysunmaydigan fiziologik xususiyatlar inson xulqiga ta'sir qiladigan va uni boshqaradigan alohida psixik faoliyat yoki ong faoliyatining buzilishi mumkin emas.

Yuqoridagi fikrlar ta'sirida XIX asrning oxirlarida bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bixeviorizm oqimi paydo bo'ldi. Bixeviorizm oqimining asoschilari amerikalik psixologlar Dj. Uotson va E. Torndayklardir. Keyinchalik bular qatoriga K. Levin (1890-1957) A. Vays (1874—1931) K. Leshli (1890-1958) va boshqalar kelib qo'shildilar. Ma'lum davrgacha mazkur oqim psixologiya olamida dominantlik rolini o'ynadi. Hozirgi davrda bu oqim bir necha mustaqil psixologik maktablarga ajralib ketgan. Ushbu yo'nalish vakillarining asosiy g'oyalari shundan iborat bo'ldi-ki,

ular psixologiyaning predmeti nafaqat ong yoki faoliyat, balki xulqdir deb asosladi. Xulq u yoki bu xatti-harakatlar, amallar, reaksiyalarda ifodalanib, tashqi ta'sir stimulga bog'liqdir. Shuning uchun ham inson va uning psixologiyasini bilish uchun o'sha ta'sir ko'rsatuvchi va ta'sirlangan xulq o'rganilishi kerak. Bu narsalar bizning hozirgi sharoitimizda ham ishlab chiqarish tashkil etishda, ta'lim berishda va psixoterapiyada inobatga olinadi, ular o'tkazgan mashhur «S-R» formulasi bizning sharoitlarda ham la'sir ko'rsatish texnikasida inobatga olinadi, ular o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Bixeviorizm psixologiya maktabi, psixologiya fanining predmeti psixikani emas, balki inson va hayvonlar xulqini o'rganishdan iboratdir, degan g'oyani ilgari suruvchi va himoya qiluvchi oqimdir. Atoqli jenevalik psixolog Jan Piaje (1896—1980) murakkab intellekt muammosiga bag'ishlangan nazariyani ishlab chiqdi. U aksariyat hollarda «tafakkur» tushunchasi o'rniga «intellekt» terminini qo'llaydi, lekin shunga qaramasdan, uning tadqiqotlarida «tafakkur psixologiyasi» degan so'z birikmasini uchratsa bo'ladi. J. Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, intellekt funksiyalari hamda intellektning davrlari ta'limotlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko'zga ko'rinarli o'rin olishni xohlasa (loaqla aniq ob'ektiv metod sifatida bo'lsa ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmog'i kerak. Ong va uning ta'kidiy elementlari quruq gapdan iborat,» — deb aytgan. Shuning bilan bixevioristlar psixologiyasining oddiy tenninologiyasini ham ulotirib tashlaydilar. Uotsonning o'zi yana shunday ifedi: «Sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror v msa to'liq foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Bixeviorizmning asoschisi Tomdayk kuzatish metodi va maxsus eksperimentlar o'tkazish bilan hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) malaka hosil qilish jarayonini o'rgangan. Torndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu ob'ektiv metodlarni inson psixik hayotini o'rganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin, deb hisoblaydi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida bitta emas, balki butun b.; qo'zg'ovchilar sistemasi bilan vujudga keladi. Organizmning javob ha rakatlari yig'indisini, harakatlari yig'indisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisini bixeviorist⁵. situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtai nazardan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qo'zg'ovchilarning yig'indisi bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Bixeviorizm nuqtai nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o'quvchilar ongiga tarbiyachi va o'quvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qiliishdan iboratdir. Bu situatsiya organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo'nalishda shakillantirish kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining o'zi esa, kerakli malakalar hosil qilishga tenglashtirib qo'yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo'yiladi.

Dj. botson tafakkumi ichki nutq va noverbal tovushsiz, imo-ishora, mimika. yelka qisishi, qosh suzish, kommunikatsiya, muloqotni birga qo'shib, keng ma'noda tushunadi va uni uchta shaklga ajratib o'rganadi. Nutq shakllaridan biri nutq malakalarini sekin-asta avj oldirish deb ataladi. Bu she'mi yoki sitatani aniq esga tushirishda o'z ifodasini topadi. Tafakkuming ikkinchi shakli sub'ekt uchun yangi bo'lmagan topshiriqni so'z yordami bilan yechish, yarim-yortisi unutilgan she'ni eslashga harakat va nihoyat, yangi topshiriqni yaqqol ifodali harakat va so'z yordami bilan yechish Dj. Uotson uchun malaka u individuallik egallagan va o'tganilgan xatti-harakatdir. Ushbu nazariya nuqtai nazaridan qarasak, tafakkur malakaga yaqinlashtirilib qo'yiladi, chunki she'ni esga tushirish ham tafakkur deb talqin qilinadi. Dj. (Jotson tilni o'zlashtirishning ijtimoiy jihatlarini umuman hisobga olmagan, nutqning tuzilishi va rivojlanishiga sira e'tibor qilmagan. Nutq bilan tafakkur birligi to'g'risidagi tamoyilni anglab yetmagan, tafakkur va ongni xulq ko'rinishi sifatida olib qaragan.

3.Neobixeviorizm.

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida ob'ektiv yo'nalish paydo bo'lib, uning tashkilotchisi professor V. M.I Bexterev (1857-1927-y.) edi. Bexterev ham, bixevioristlar singari, o'z-o'zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani sub'ektiv hamda ilmiy emas deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmog'i kerak, deb hisobladi. Sirdan turib psixika-ongni kuzatish mumkin bo'lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tug'ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o'rganmog'i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to'g'ri keladi.

M. Bexterev o'z ta'limotini ob'ektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. V. M. Bexterev inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o'xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo'shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Bexterevning fikricha, inson onginingijod singari murakkab harakatlari ham ma'lum bir maqsadni ko'zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yig'indisidir, maqsad esa o'zining o'tmishdagi tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixeviorizmdagi singari, refleksologiyada ham, xissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, orientirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasidagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar. Bexterevning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, amerika bixevioristlarining ta'limotini takrorlagan edi.

4. Rossiya eksperimental psixologiya rivojlanishi va bixeviorizm vujudga kelishi.

XVII-XVIII asrlarda psixologiya Kiyev-Magilyan akademiyasida va Maskvadagi Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'qitish predmetiga aylandi. Bu akademiyalarning professorlari psixologiyaga oid ko'pgina asarlar yozganlar, ular ruh haqidagi metoafizik muloxazalar emas, balki tajriba qilib ko'rish mumkin bo'lgan ba'zi psixik xodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o'rinni egallagan edi. Masalan, Kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro'y berishi mumkin deb hisobladilar.

Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200 yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo'ydlar va uni hal qilishga intildilar. Innekiy Gezelning talqin qilishicha sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi predmet va xodisalarining ta'sir etish tufayli paydo bo'lgan Kiyev filosoflarining asarlarida monokulyar va binokulyar ko'rish haqidagi, emotsiyalarning fizialogik asoslari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar talqin qilingan.

Maskva -Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'quv ishlari Kiyev-Mogilyan akademiyasi namunasida o'tkazildi Psixologiya kurslarida asosiy o'rinni ruh, aql va iroda haqidagi boblar o'rganilgan edi.

M. V Lomonosov o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi. Va bir qancha xodisalarni materialistik jixatidan tushuntirdi. U sezgilar inson tomonidan atrofda olamni bilishning shartidir, chunki ular inson ongiga boqliq bo'lmagan qolda mavjud bo'lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi.

Lomonosov o'z zamonasida keng tarhlangan sezgilar sohasidagi, "birlamchi va ikkilamchi sifatlar" haqidagi ta'limotga harshi chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q : bizning barcha sezgilarimiz obyektivdir.

A. P. Radishchev (1749-1802y) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan-miyadan ajratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga harshi chiqdi. U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai xissiy idrok qilinadigan olamdirdi, deb takidlandi. "Ruh tana bilan birgalikda usmaydimi, uning bilan birga ulgayib mustaxkamlaydimi, uning bilan birga sulib o'tmaslashmaydimi sen barcha o'z tuo'unchalaring xisidan olmaysanmiq" deb yozgan edi u. Miya-psixikaning moddiy asosiy, busiz inson aqlli mavjudod bo'la olmaydi.

Radishchev inson ongini taraqqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini takidlagan, nutk "fikrlarni bir joyga to'plash vositasidir; modomiki narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr so'zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yotdir va bizning aqlimiz ishga solinmaydi".

XIX asrning boshlaridan boshlab ilmiy madaniyat maorifining o'sish bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya xukmron mavkeni egallay boshladi, buning ichida esa materialistik okimlar tez o'sa boshladi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Psixologiyada metodologik inqiroz.
2. Bixeviorizm.
3. E. Torndayk (1874—1949-y.),

4. Dj. Uotson (1878-1958-y.)
5. Xulq psixologiyasi
6. Jan Piaje (1896—1980)
7. Dj.Uotson (1878-1958) talqini.
8. Neobixeviorizm.
9. V. M.I Bexterev (1857-1927-y.)
10. Rossiyada eksperimental psixologiya rivojlanishi va bixeviorizm vujudga kelishi.
11. Maskva -Slavyan-Grek-Lotin akademiyasida o'quv ishlari
12. A.P.Radishchev (1749-1802y)

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>

12-mavzu.Psixoanaliz maktabi.

Asosiy savollar

1. Psixoanaliz maktabi. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida.
2. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida.

3. Geshtal't psixologiya.
4. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890).

O'QUV MAQSADI:

Psixoanaliz maktabi. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida. Geshtal't psixologiya. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890) o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

professiogramma, kasb tanlash, konsultatsiya, professionallik, empirik tadqiqotlar, interpretatsiya, individ, shaxs.

1. Psixoanaliz maktabi. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida.

Freydizm bu o'z nomini avstriya nevropotologi va psixologi Zigmund Freyd (1856-1939-y) nomidan olgan bo'lib, psixologiya va nevropotologiyadagi alohida yo'nalishdir. Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan, tug'ma ongsiz mayl (instinkt)dir.

Psixoanaliz ilmiy maktabi asoschisi Zigmund Freyd va uning izdoshlari

Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy prinsiplar tufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayil to'fg'ridan-to'g'ri to'siladi. Shuning uchun ham ba'zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayil bilan anglab turilgan vaziyat o'rtasida ichki ruhiy konflikt (to'qnashuv) paydo bo'ladi, bu to'qnashuvlar ba'zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Zigmund Freyd o'zining shaxs nazariyasiga oid ta'sirli qarashlari bilan mashhur bo'lgan avstriyalik fizik hisoblanadi. Uning fikriga ko'ra, hohilik davrida hissiyotlarga ko'rsatilgan ta'sir, keyinchalik shaxsning oz-o'zini anglashida namoyon bo'ladi. Shundan boshlab 1920-yilda psixologiya «ruhiy hayotw haqidagi fan sifatida vujudga keldi. Freyd mizariyasi gumanistik nazariyaga qarshi qaratilgan hisoblanadi .

Zigmund Freyd

1856-1939-y.)

Z. Freyd psixoanalizning asoschisi hisoblanadi. Ko'pchilikning fikriga ko'ra, bu sohada yutuqlari Ch. Darvin va A. Eynshteyn kabi olimlar bilan bir qatorda turadi. U o'ziga qadar inson haqida mavjud bo'lgan insonshunosi ag'dar-to'ntar qilib tashladi. R. Dekart, J. Lokk va I. Kant fikriga ko'ra, tabiat har bir individni iroda erki bilan ta'minlagan. Erkin hmlonni amalga oshirish layoqati individning eng asl mohiyatini bildiradi va ongli «men» bilan bog'langan bo'ladi. Inson psixikasi (jon) haqidagi fikmi Z. Freyd illyuziya sifatida talqin qiladi. Ongli «men» qudratli ongsiz mental hayotning faqat cho'qqisi, holos. Shunday qilib, Z. Freyd sub'ekt haqidagi bizning tasavvurlarimizda inqilobni amalga oshirdi. Ongli mental hayot insonning umumiy mental hayotida faqat kichkina bo'lak hisoblanadi.

Bizning ongimizdagi jarayonlar ongsiz omillar bilan qafiy determinatsiya qilinadi. Bu holatni illyustratsiya qilish uchun ko'pincha aysberg bilan qiyoslashadi. Barcha ongli jarayonlarni aysbergning suv ustidagi qismiga o'xshatilsa, unda ongsizlik muzning ancha katta, ko'rinmas suv

ostidagi qismiga o'xshatiladi. Aynan mana shu ko'rinmas massa hain og'irlik markazini, ham aysbergning harakat yo'nalishini aniqlaydi. Shunga o'xshash ongsizlik ham bizning individualligimiz negizi hisoblanadi.

Asr boshida yozilgan ikki muhim asarida Z. Freyd barcha individlarda ongsiz mental jarayonlar mavjudligi haqida gapiradi va psixoanaliz kundalik hayotning ongsiz sabablarini aniqlab berishga qodir ekanligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida inson ruhining yangi va har tomonlama nazariyasini ishlab chiqishga olib keladi. «Tushlar ta'biri»da (1900) tushlar mazmunga ega ekani va anglanmagan mayllarning ongga buzilgan va o'zga shaklda bostirib kirishlari natijasi ekanligi qayd qilinadi. Tushlarga yashiringan ongsizlik mazmunini faqat murakkab talqin jarayoni yordamidagina aniqlash mumkin. «Kundalik hayot psixopatologiyasi» asarida kundalik hayotdagi nutqdagi adasxishlar va xotiradan ko'tarilib qolishlar kabi «xatoliklar» tadqiq qilinadi.

Z. Freydning fikricha, bunday fenomenlar tasodifiy va ma'nosiz emas, balki ongsizlik va niyatlarni ifodalaydi. Masalan: biz o'zimizga yoqmay qolgan kimsadan olingan taassurotni yo'qotamiz yoki esdan chiqarib qo'yamiz. Mana shu yerning o'zidayoq aytish mumkin-ki, psixoanaliz insonni yangicha tushunishni taklif qiladi, bizning tushlarimiz, noadekvat reaksiyalarimiz, hazillarimiz va asariy «alamatlar» ortida aksariyat hollarda ongsiz motivlar bo'lishini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, Z. Freyd mulohazalariga amal qilsak, sub'ektning ongli motivlari va niyatlari asnosida tushunarli bo'lgan narsalar ongsizlikni psixanalitik tadqiq qilish natijasida yangi ma'no kasb etishi mumkin. Bir qarashda tushunarsiz va ma'nosiz bo'lgan «alamatlar», ularga ongsiz motivlar va niyatlar ifodasi sifatida qaralsa ma'no kasb etadi. Demak, biz Z. Freyd «shubha hermenevtikasi»ni asoslayapti deb aytishimiz mumkin.

Nerv jarayonlari xastalikka uchragan bemorlar bilan muloqot qilar ekan, Z. Freyd ular o'zlarining «ichki xorij»ni bo'lgan ongsizligini anglamayotganliklarini aniqladi. Shu bilan birga bemor psixanalitikni o'zidagi nevrozlik alomatlari deb tushunishga olib kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, alomatlar mazmunga ega, biroq bu alomatlarning egasi ham, doktor ham bu mazmun haqida bevosita bilimga ega emas. Shu o'rinda talqin zarur bo'lib qoladi.

Z. Freyd aytishicha, (yashirin yoki xavotirli) seksual mayllar ma'nisiz ko'rinadigan simptomlar yoki tushga aylanishi mumkin. Z. Freyd fikricha, emotsional kechinmalarni psixikaning xotira yetib bora olmaydigan qismlariga siqib chiqarish mexanizmlari mavjud. Namoyon bo'tishi jihatidan almashtirilgan kechinmalar travma bo'ladi (travma o'zbek tilida «yara» ma'nosini bildiradi). Travmaning kelib chiqishi oxir-oqibat ilk bolaligacha tekshirilishi mumkin. Muhokamaning o'ziga xos (erkin assotsiatsiyalar) usulidan foydalanib, bemor va psixanalitik travmaning ildizlarini aniqlashadi. Demak, psixoanalizning terapevtik maqsadi ong osti va siqib chiqarilgan axborotni qayta liklash va uni ego tassarrufiga uzatishdan iborat. Ongosti (podsoznaniye)ni turli usullar bilan o'rganish mumkin. Jumladan, ana shunday usullardan biri «erkin assotsiatsiyalar» bo'lsa, ikkinchisi tush va yanglish harakat (ibora)larni chuqur hermenevtik talqin qilishdir. Z. Freydning o'zi tushlarning ta'biriga markaziy o'rinni ajratgan edi.

«Tushlarni ta'birlash ongsizlikni bilishga (podshoh qasriga yo'i) ho'tib, psixoanalizning eng asosi va har qanday tadqiqotchi ishonch va ma'lumot o'ladigan sohadir. Mendan, qanday qilib psixanalitik bo'lish mumkin, deb so'rashsa, men doimo o'z tushlaringizni o'rganish orqali, deb javob beramanw. «Tushlar ta'biri» asarida tushlar psixozlar bilan tashqi o'xshashlik va ichki o'zaro aloqadorlikka ega, deyiladi. Biroq ular sog'tom va normal holat bilan to'ta mos kelishi mumkin. Umuman, tush «alamat» sifatida talqin qilinishi mumkin, biroq nimaning alomati sifatida? Z. Freyd yosh bolalar o'zlarida bir kun oldin («kunduzgi fantaziya») paydo bo'tgan, lekin qondirilmagan istaklar va mayllar haqida tush ko'rishlarini aytib o'tadi. Tush, shunday qilib, ular istaklarining ro'yobga chiqishidir. Kattalarning tushi ham «kunduzgi fantaziyaning» muayyan qismiga ega, biroq bu yerda vaziyat murakkabroq. Kattalarning tushlari ko'pincha tushunarsiz va kunduzgi mayllarni qondirishdan juda uzoq (dahshatli tushlar va vahimalar).

Z. Freyd fikricha, bunday tushlar ong ostiga siqib chiqarilish ob'ekti bo'tadilar. Tushlar qo'rquinch bilan birga bo'tsa, bu ularning siqib chiqarilgan, ega ma'qullamaydigan va ma'n qilingan istaklarini qondirish maqsadida vujudga keladi. Tushni tushunish uchun uning ochiq mazmunini va yashirin ongsiz mazmuni (tushdagi yashirin fikrlar)ni farqlashimiz kerak.

Birinchisi, biz uyqudan uygʻongandan keyin ozmi-koʻpmi eslashi-miz mumkin boʻlgan narsalar.

Ikkinchisi, ong osti sathida yoki «boshqa qavatda» tushning ochiq mazmuni uning siqib chiqarilgan va anglanmagan mazmunining oʻmiga vujudga keladi.

Siqib chiqarish bizning mental murvatlarimiz taʼsiri natijasidir. Uygʻoqligimizda bu murvatlar bizning ongimizga ong ostidagi va siqib chiqarilgan mayllarning kirib kelishiga yoʻl qoʻymaydi. Biroq uxlaganimizda, ular bizning psixikamizga niqoblangan holda kirib keladilar. Demak, uxlayotgan odam tushlarning maʼnosini xuddi nevrotik oʻzidagi alomatlar maʼnosini tushuna olmaganiday tushunmaydi.

Biz eslaydigan (ochiq mazmunli) tushlar siqib chiqarilgan mayllarning buzilgan holda roʻyobga chiqishidir. Tushdagi yashirin ong osti fikrlarini buzib koʻrsatuvchi jarayonni Z. Freyd «tushning ishi» deb ataydi. Koʻp jihatdan u, siqib chiqarilayotgan komplekslarni nevrotik alomatlarga aylantiradigan muvaffaqiyatsiz siqib chiqarish jarayoni bilan bir xil kechadi. «Tush ishi»ning murvatli tushlarni boʻrttirish, oʻmini almashtirish, dramatiklashtirish va timsollashtirishdir. Bundan tashqari tushning ikkilamchi ishi ham mavjud. Ong osti shunday qilib, «artistik» vositalardan foydalanishga harakat qiladi. Shu maʼnoda biz barchamiz tushlarimizda ham aktyorlarmiz. Boʻrttirish, masalan: tushdagi voqea (esda qolgan) bir necha turli xil istaklardan iborat boʻlishi mumkin. OTin almashtirish shunday jarayon-ki, tushimizda biz uchun juda zarur boʻlgan hodisa yoki shaxs juda kichik ishora yoki bizga notanish narsa sifatida namoyon boʻladi. Xuddi shunday, hodisa mazmun jihatdan juda oddiy hodisa ifodalangan tushimiz qoʻtqinch yoki kuchli xissiyotlar bilan bogʻlanishi mumkin. Boʻrttirish yoki oʻrin almashtirish oʻz ishini qilib boʻlgandan keyin, psixoanalitik anglanmagan mazmunni aniqlash va tadqiq etish uchun «erkin assotsiatsiyalar» usulidan foydalanadi. Shunga oʻxshash timsollashtirish buzishning bir varianti boʻlib chiqadi. Masalan: erkaklarning genitaliysi unga shakl jihatdan oʻxshash boʻlgan obʼektlar (konserva bankasi, zontik, pichoq va revolver kabi) narsalar bilan almashtirilishi mumkin.

Ayollarning genitaliyasi boʻsh joyni oʻrab turgan obʼektlar (gʻor, quti, xona, bino va boshqalar) yordamida timsolan taqdim qilinishi mumkin. (Afloftun tomonidan taklif qilingan gʻorga qiyoslash psixoanalitiklar tomonidan qanday talqin qilinishi mumkin edi.) Tushning ikkilamchi ishi tushni mantiqiy qarama-qarshiliksiz, ogʻzaki ifodalashga harakat qilishimizdan kelib chiqadi. Freyd fikriga koʻra, tushning ochiq mazmuni juda koʻp turli va qarama-qarshi elementlarni qamrab oladi. Aytish mumkin-ki u oʻta aniq. Shunga oʻxshash tarzda turfi sabablar zanjiri va omillar psixologik alomatlarni oʻta aniqlab beradi.

Z. Freyd aytishicha, tushning yashirin fikrlari senzurdan oltkaziladi. Soddaroq qilib aytsek, siqib chiqarilgan va maʼn qilingan mayllar ongda namoyon boʻlish uchun «senzurdan» oʻtishlari kerak. Senzurani chetlab oʻtish uchun tushning ishi tushdagi yashirin fikrlarni tushning ochiq mazmuniga aylantiradi. Biz eslaydigan tushimiz maxfiy, kodlashtirilgan axborotga ega boʻlib, u ongimizga kontrabanda yoʻli bilan olib kiriladi. Biz tushimizning ochiq mazmuniga yechish lozim boʻlgar rebusga qaraganday qarashimiz mumkin. Psixoanalitik kodni ravs hanlashtirgandan keyingina tushning yangi mazmuni paydo boʻlad. Z. Freyd aytishicha, kattalarning tushlari koʻpincha seksual tomong yonaltirilgan va erotik mayllarini ifodalaydi. (Bu xulosa Z. Freyd ke yinchalik agressiya yoki oʻlim unikal instinkti haqidagi tushunchani kiritgandan keyin muammoli boʻlib qoldi). Tushlarni taʼbirlashning asosiy qoidalarini quyidagi tarzda ifodalaymiz:

Tushdagi yashirin fikrlar va ochiq maʼno oʻrtasidagi tafovut tushning mazmunini tushunishda kalit boʻlib, xizmat qiladi.

Tushning ochiq mazmuni undagi yashirin fikrlarning buzilgan ifodasi boʻlib. taʼbir joiz boʻlsa, tush ishinin g mahsulidir.

Tushlarni tahlil qilish uchun Z. Freyd «erkin assotsiatsiyalar» uslini qoʻllaydi, bu usuldan psixoterapiyada ham foydalanish mumkin.

Z. Freydning tushlarni talqin qilishga yondoshuvi inson mental holatlarining boy manzarasini namoyon qiladigan psixologik modelning asoslarini ifodalaydi.

Z. Freydning tushlardagi yashirin maʼnoni aniqlashga urinishi ong osti baʼzi «grammatik» qoidalarga mos tarzda ishlashi yoki ong osti «til»ga oʻxshab tuzilmalashtirilganini (tushni rebus sifatida tushunish bilan taqqoslang) tushunishga olib keladi.

Bir qator sabalarga ko'ra, Z. Freydning mental «apparat» to'g'risidagi nazariyasini tushunish qiyin. Birinchidan, psixooanalizni ishlab chiqishning turli bosqichlarida Z. Freyd o'zining inson psixikasiga nisbatan psixikaga bo'lgan qarashlarini o'zgartirib, kengaytirgan. Garchi ularning hammasini birlashtirishga intilsa ham uning konsepsiyasida noaniq holatlar ko'p. Ikkinchidan, Z. Freydning fiziologik va juda antropomorf (insonga o'xshash) atamalari ko'p ma'nolidir. U «bechora ego», «uch teram xo'jayinga» (tashqi dunyo, id va super ego) xizmat qiladi deganda, u mental funktsiyalarni ob'ektivlashtirib shaxsni individuallashtirishga, Gilbert Rayl (1890-1976) «mashina ichidagi ruh» deb atagan narsani kiritmoqchi degan tasavvur paydo bo'lishi mumkin.

Z. Freydning birinchi «topografik modeli» (psixika yoki inson shaxsi tuzilmalari haritasi) mental hayotning uch lokalizatsiyasini farqlaydi. Sodaroq qilib, mental apparat maydonda uch sohaga ongsizlik, ongoidi va onglilikka bo'lingan, deyish mumkin. Ongni individ bevosita angliyatgan barcha narsalar, deb tavsiflash mumkin. Ongoldi — individ xotirada tiklashi yoki eslashi mumkin bo'lgan barcha narsalar sohasi. Z. Freyd ongsizlikni onga ancha harakatlar bilan chiqadigan mental jarayonlar sifatida beigiaydi. «Psixooanalizga kirish bo'yicha ma'ruzalar»da (1915—1917) aytilganlarni tushunishga yordam beradigan misol keitiradi. Mehmon katta dahlizda (ongsizlik) va mehmonxonaga (ongoldi)ga kirmoqchi. Biroq bu ikki xona o'rtasidagi koridorda qorovul (senzor) bor va u mehmonlarni tanlab o'tkazadi. Agar mehmon qorovuiga yoqmasa, u haydab yuboriladi yoki siqib chiqariladi. Mehmon mehmonxonaga kirgan taqdirda ham, unga uyning egasi darrov e'tibor qaratadi, degan ma'noni bildirmaydi. Bu ongolidagi g'oyalar anglanmaganini, biroq anglanishi mumkinligi haqidagi tasavvurlarga mos keladi.

Ongsizlikdagi g'oyalar anglanishi uchun ular avvalo mehmonxona yoki ongoldiga kirishlari kerak. Agar mehmon haydab yuborilgan bo'lsa, keyingi safar u niqoblangan holda («tush ishi» bilan qiyoslang) bo'ladi. Bunday mehmon «alamat» sifatda qabulga qo'yilishi, xo'jayin uning mohiyatini bila olmasligi mumkin. Bu qiyoslar qorovul individning ongsizlikni anglashiladigan narsaga aylantirishi uchun mos keladi. Qorovul charchaganda (yoki individ uxliyatganda) niqoblangan mehmonning kirib olishi (ya'ni, tushning ochiq mazmuni ko'rinishida) osonlashadi. Bunday siqib chiqarish jarayoni xo'jayin angiamagani holda yuz berishi mumkin.

1920-yillardan keyin Freyd topografik modelni o'zgartirdi va id, ego, super ego atamalarini kiritdi-ki, ular turli psixik instansiyalarni ifodalaydi. Psixikaning mana shunday uch ko'rinishga id, ego va super egolarga bo'linishi boshqa super analitiklarning (masalan: fransuz psixooanalitigi Jak Lakan (1966) shuningdek, fanfalsafasi vakillari tomonidan qarshilikka uchradi. Popper bir kuni bunday bo'linish Gomer tomonidan, Olimp tog'ida yashovchilar haqidagi afsonalar kabi ilmiy mavqega ega, degan edi.

Z. Freyd tomonidan mental apparatni tushunishni, biz metapsixologik pozitsiya sifatida talqin qilishni afzal ko'ramiz. Bu esa bizga uning odamni o'rganishdagi nuqtai nazarini tavsiflash, uning klinik amaliyotda aniqlagan hodisalar kontseptual karkasini aniqlashga harakat qilishimizda yordam beradi. Epistemologik atamalardan foydalanib, biz bu metapsixologik karkas psixooanaliz «ta'dqiqot dasturi»ning markaziy qismida, deb ayta olamiz. Aynan mana shu mental apparat, mental quvvat va instinktlar g'oyasi yordamida Z. Freyd irratsional qo'rqinch va miyaga o'frnashib qolgan harakatlarga qarshi kurashda ratsional dalillar o'jiz ekanini tushuntirmoqchi bo'ldi. Bizning instinktlarimiz, tashqi olamga munosabatimiz va vijdonimiz «ichki ovoz» o'rtasidagi nizoni tushunish uchun u bizning mental hayotimiz (id, ego va super ego) modelini ishlab chiqdi.

Z. Freyd bu o'rinda tushunchalar, mohiyatlar va to'qib chiqarilgan narsa chegarasida ish yuritdi. Awalo uning mental hayotimizga bo'lgan o'z qarashlarini qanday bayon qilganini ko'rib chiqaylik. «Makonda joylashgan ong hodisalari faqat muayyan nuqtada, sharoitlarda belgilaydigan hayot ehtiyojlari asosida ratsional tuzilmalashtirilgan, rivojlangan psixik apparat to'g'risida biz qabul qilgan faraz — bizga boshqa har qanday fan, masalan, fizika poydevoriga o'xshash psixologiya poydevorini yaratish imkonini berdi». Ko'rinib turganidek, Z. Freyd psixooanalizni fizika kabi ko'radi. Bunday talqin uning ba'zi tayanch metapsixologik tahlillari bilan bog'liq. U mental hayotni mental kuchlar va mental quvvat bilan determinatsiya qilinadigan hodisa sifatida tushunadi. Demak, u psixooanaliz tabiiy fan deb aytishi mumkin.

Mental kuchlar va mental quvvat eng qadimgi mental soha bo'lgan holda topilishi mumkin. U inson instinktlarining mental jihatlariga ega. Freyd idni «sharaqlab qaynab turgan choynak»ka o'xshatadi. Bizning instinktlarimiz har doim bizning ehtiyojlarimizni qondirishga intiladi.

Ular lazzat tamoyili, deb ataladigan narsaga bo'ysunadilar. ularning individni faollashtiradigan boshqa funksiyalari ham mavjud. Ular oldingi siqib chiqarilgan, biroq odamni faollashtirishda davom etayotgan g'oyalar. harakatlar va tuyg'ulami «xotirlash» haqida gap yuritadi. Bu funksiyalar mantiqiy tashkil etilmagan holda harakat qiladi. Ular mantiqiy emas. Biroq muayyan ma'noda baribir inson ongiga kirishadi: sabab va oqibatlarini tushunmasak, ular bizni harakalga undaydi, depressiya holatiga olib keladi yoki xayol va fantaziyalarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ongsizlik ziddagi oliy mental sifat hisoblanadi.

Psixanalizdagi eng muhim holatlar jumlasiga ongsizlik yoki iddagi jarayonlar bizning ongli hayotimizni boshqaruvchi qonunlardan farq qiladigan boshqa qonunlarga bo'ysunishi haqidagi farazlardir. Z. Freyd bu «qonunlarni» birlamchi jarayonlar deb ataydi. Tush ishini muhokama qilishimiz ongsizlikda yuz berayotgan jarayonlarning g'alati va chalkash xususiyatlariga ishora qiladi. Masalan, undagi qarama-qarshiliklar ayniyat sifatida talqin qilinadi.

Tashqi olamning ta'siri tufayli id unikal taraqqiyotni boshdan kechirdi. Unda id va tashqi olamni o'zaro bog'lab turuvchi muayyan mental soha paydo bo'ldi. Mental hayotning bu sohasini Z. Freyd ego deb atadi. Egoning eng muhim vazifasi — o'zini saqlash. Bundan tashqari u ehtiyojlamini xavfsiz qondirishni ham ta'minlashi kerak. Ego instinktlarni siqib chiqarish yoki to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qiladi. U reallik tamoyiliga bo'ysunadi. Demak egoz/ning talablari va tashqi dunyo o'rtasida vositachi bo'lishi kerak. Ego kuchsiz va kam rivojlangan paytida o'z oldidagi vazifalarni hech qiynalmasdan bajaradi. Instinktlarimizning talablari va tashqi olam talablari travmaga olib kelishi mumkin. Nochor ego keyinchalik o'rinsiz bo'lib qolishi mumkin bo'lgan siqib chiqarishlar yordamida o'zini muhofaza qiladi. Ana ninday siqib chiqarishlarda ego super Qfodan yordam oladi.

Z. Freyd bir necha marta sub'ekt o'ziga ob'ekt sifatida qaray olishi ✓ i shu asosda o'ziga nisbatan tanqidiy va sog'lom (judgmental) ustanovkalar ishlab chiqishga hayrat bilan qaragan edi. Bunday qobiliyat, deb o'ylagan edi u, egoning boshqa qobiliyatlaridan keyingiroq bosqichda o'ydo bo'ladi. U bolalardagi ijtimoiylashuv jarayonlarida asta-sekin paydo bo'ladi. Super ego ota-onalar me'yorlari va ideallarini anglamasdan internarizatsiya (o'zlashtirish) natijasidir. Bir muncha kengroc ma'noda jamiyat va an'ana o'zlarining axloqiy hokimiyatini biz vijdoi. deb ataydigan narsa yordamida amalga oshiradi. Aytish mumkinki, super ego egoni nazorat qilib turadi, unga «tavsiyalar» berib turadi va jazolash bilan «po'pisa» qiladi.

Super egoning faqat obz xatti-harakatlari to'g'risida emas, hattoki fikrlari va xoxishlari to'g'risida ham hisobot berishini talab qiladi. Demak, super ego ego hisobga olishi lozim bo'lgan uchinchi kuchdir. Z. Freydning vijdon nazariyasi to'g'ri va noto'g'ri haqidagi tug'ma yoki mutlaq tasavvurlar bo'lishi mumkinligini inkor qiladi. Shu nazariyadan foydalanib, Z. Freyd Xudo haqidagi g'oya bolaning otasiga proektsiyasining natijasi, degan xulosaga keldi.

Mashhur topografik modelni rivojlantirishga harakat qilib, Z. Freyd «dinamik» nuqtai nazarini taklif qildi. Z. Freyd fikricha, bizning mental hayotimiz kuchlari o'yinning natijasi bo'lgan mental nizolarni tushunish uchun muhimdir. Ular qanday ishlayotganini tushuna boshlaganimizdan keyin biz mental hodisalarga dinamik qarashni shakllantiramiz. Z. Freyd ta'kidlashicha, biz xulqni insonni turli tomonlarga tortayotgan tamoyillar o'rtasidagi kelishuv deb bilsak, bu kuchlarni identifikatsiyalashga asoslangan dinamik yondoshuv asosida tahlil qilinishi lozim. deb hisoblagan ko'rinadi. Boshida dinamik nuqtai nazar inson instinktlariga aloqador edi. Biroq u shunchalik ko'p o'zgarishlarni boshdan kechirdiki, endi u dastlabki konsepsiyaning rivojini yoki uning o'rniga kelgan yangi konsepsiya ekanligi har doim ham ravshan emas.

Z. Freyd instinktlar to'g'risida kelib chiqishi somatik bo'lgan mental tasavvurlar, deb fikr yuritgan. Instinktlar cheksiz ko'p maqsadlarga ega bo'lishi va ular o'zaro nizoga kirishishi mumkin. Biroq ularning namoyon bo'lishi ijtimoiy yoki madaniy jihatga ega bo'lishi kerak: odamlar hamma joyda ham ochlik xissini sezadi, biroq uni qanday qondirish ijtimoiy determinatsiya qilinadi.

Z. Freyd o'zining keyingi asarlarida hayot instinkti (eros) va o'lim instinkti (tanatoz)ni bir-biridan farqladi. Uning ta'kidlashicha, bu ikki asosiy instinkt g'oya yunon faylasuflariga ham ma'lum

edi. Alohida o'lim instinkti haqida Z. Freydning g'oyasi psixoanalitik doiralarda qattiq qarshilikka duch keldi va hozir ham u haqda munozaralar davom etmoqda. Z. Freyd ilmiy iste'molga o'lim instinkti kiritar ekan, agressiya va urushlar singari hodisalarni izohlamogchi bo'ldi. Uning yana ta'kidlashicha, seksual agressiyaning haddan tashqari bo'lishi o'ynashni o'z ehtirosi predmetining qotiliga aylantirib qo'yishi ham mumkin.

Agressiya, shuningdek, internalizatsiyalashgan (o'z ichiga qaratilgan) bo'lishi va o'zini yemirib tashlashi ham mumkin. Butun erotik quvvatni Z. Freyd libido deb ataydi. Libido bir ob'ektdan ikkinchisiga o'tishi yoki muayyan ob'ektlardan jamlanishi mumkin. Topografik modelni yanada batafsilroq ishlab chiqish Z. Freydni «energiya» nazariyasiga olib keldi. Uning mohiyati barcha mental hodisalarni energiyaga bog'lashdan iborat. Z. Freyd har bir odam katta, lekin cheklangan miqdordagi mental energiyaga ega ekanini. Bu energiyalar g'oyalar va ob'ektlardan olinishi yoki ularga berilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu energiyani o'lchash usullari hozir mavjud bo'lmasa ham, umuman uni o'lchash mumkinligi haqida Z. Freyd qat'iy fikr bildiradi. Ko'pchilik odamlarning hayotiy kechinmalari yoki bu ma'noda mental energiya atamalari yordamida bayon qilinishi mumkin. Kundalik hayotda biz, masalan, «ko'ngil ochish» ehtiyoji yoki salbiy quvvatdan xalos bo'lish zaruriyati to'g'risida gapiramiz. Biroq Z. Freyd bunday energiyaning qanday xususiyatlari borligi to'g'risida hech narsa demaydi va faqatgina uning qanday effektlarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida fikr yuritadi.

Bir necha o'rinlarda Z. Freyd tushni illyuziyalar va noratsional belgilar bilan kuzatiladigan psixozlar sifatida tavsifiyaydi. Uyqu paytida ego kuchsizlanadi va hukmronlik qiladi, chunki mental apparatdagi funksiyalarning buzilishi nevroz va psixozlarda ifodalanadi. Bunda egoning voqelik bilan aloqasi buziladi va qisman to'xtatiladi. Bunday tushunish psixoanalizning terapevtik maqsadi uchun asos yaratadi. «Analitik vrach va unga kelgan bemoming kuchsizlangan MENi (egosi) real tashqi dunyo asosida dushman U (id)ning instinktiv talablari va super MEN (super ego)ning ongli talablariga qarshi birlashishi kerak».

Shti munosabat bilan psixoanalizning terapevtik maqsadi va Nitssheining supermen nazariyasini Jh si olrtasida o'xshashlik borligini aytish mumkin.

Z. Freyd uchun ham, Nitsshe uchun ham asosiy muammo standart giper axloq va instinktlar talablari o'rtasidagi nizoni bartaraf qilishdir. Nitssheining supermeni o'zini, nevrotik muvaffaqiyatli psixoanaliz seansida o'zini o'zi yengani kabi yengadi. Karl Yun8

Gipnoz

Gipnotik xolat (gipnoz) uygoklik bilan uykuqa utish orasidagi chala uyku xolatidir. Bosh miya postlogining bir qismi tormozlanib, chet ta'surotlarni idrok etilmasdan kolishiga sabab bo'ladi, bosh miya postlogining boshqa qismlarida gipnotik fazalar barobarlashtiruvchi faza paradoksol, ultrapadoksol fazalar karor topadi. Psixologning inontirib aytganlari patsiyent dikkatini chalgitadigan chet va tankidiy fikrlarga tuknam, kelmasdan, "yengilmas harakat kasb etadi. Kasalni gipnoz qilishni kupgina usullari bor. Eng muximlarini keltirib utamiz. Odam uxlab uxlab ketayotganini tasvirlovchi bir 'ildagi kiska jummalarni bir oxangda takrorlab turish yuli bilan bemorni uxlatib kuysa bo'ladi (suz bilan uxlatish). Masalan: " Butun a'zoyi badaningiz tin olib, muskullaringiz bushashib turibdi. Atrofigiz jimjit. Butun badaningiz, yayrab ketayapti. Kuzlaringiz yumilib ketayapti. Kul va oyoklaringiz ogir tortib, juda uykungiz kelayapti. Fikrlaringiz xiralashib, chalkashib kelmokda. Hamma gam tashvish va xayajonlar sizni tark etgan. Mudrok bosib, orom olmokdasiz. Sizni tobora kuprok ... tobora kuprok uyku boshmokda. Uxlay koling ... uxlay koling. "

Gipnotik xolat yuzaki, urta va kattik gipnozga bulinadi. Yuzaki gipnoz kuz kovoklari va kuloyoklar ogir tortib, mudrok bosadigan, kupincha puls va nafas siyraklanib koladigan xolatdir. Gipnoz seansidan keyin kasal bulib utgan hamma xodisalarni eslab koladi.

Urtacha gipnozyengil uyku dir, kasal kuzuni ochamolmaydi, suz bilan ta'sir kurstib, harakat sferasi (suz ta'siri bilan vujudga keltirilgan parezlar, giperkenizlar, katalepsiya) bilan sezgi sferalarida (anisteziya, giperesteziya) uzgarishlar keltirib chikrishi mumkin. Urtacha gipnozdan keyin ham seans vaktida ruy bergan xodisalar xotirada saklanib koladi.

Kattik chukur gipnoz (boshkacha aytganda somnambulizm, lotincha samnususyku va ambulore-yurmok, ya'ni uyku yurmok suzaridan olingan) ruyirost gipnotik uyku dir.

Davo maksadida gipnoz xolatidan ikki xil uz xolicha foydalanish va gipnoz vaktida suz bilan ta'sir kursatish inontirish uchun foydalanish mumkin. Gipnoz vaktida inontrishdan foydalanish usuli kuprok qo'llaniladi. Suz bilan ta'sir kursatib, ishontirish ipperativ (buyurivchi) va izoxlovchi (tushuntirib beruvchi) ta'sirga bulinadi. Ikkinchi xolda inontirish sabab, vajlarni kursatib berib, kasalga tushuntirish, unda ishonch xosil kilish bilan birga olib boriladi.

2. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida

K. Yungning analitik psixologiyasi. Karl Giustav Yung (1875-1961) Shvedsariyalik pedagog va psixiatr mulohaza psixologiyasining yo'nalishlaridan bo'lgan analitik psixologiya asoschisi. 1907-1912-yillarda Zigmund Freydning sherigi bo'lgan arxetipik tasvirlarning talqinini ko'rib chiqdi. Arxitiplarda universal inson simvolizmining manbai jumladan («Afsona va Orzu»), (Libido metamorfozlari va ramzlari).

Karl Yung (1875-1961) Bazel' universiteti tibbiyot fakuPtetini tamomlab, E. Beyler rahbarligida Burgxolz Syurix universitetining psixiatrik klinikasida psixiatr sifatida ishlaydi. Shu vaqtda 1902—1903-yilning qishki semestrda Parijda P. Jane rahbarligida ish olib boradi. Bu yyerda ongsiz komplekslarni aniqlash maqsadida so'zli assotsiatsiyalar bilan eksperiment olib boradi. Freydning «Tushlar ta' biri» bilan qiziqib qoladi va o'z amaliyotida psixoanaliz tamoyillarini qo'llay boshlaydi. Biroq, bu jarayonda o'zining nazorat qilinuvchi assotsiatsiyalami qo'llaydi.

Bu metod assotsiativ eksperimentning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. 1906-yildan boshlab psixologlar I. A. Sokolyanskiy, A. I. Mesheryakovlar og'ir defekt (nuqson)larda psixik funksiyalarni va har tomonlama rivojlanishga olib keluvchi real jarayonni tadqiq

I. A. Sokolyanskiy

qildilar. Freyd bilan hamkorlikda ish olib boradi. K. Yung va Freyd o'rtasidagi libidoning seksual tabiati haqidagi qarama-qarshi qarashlar paydo bo'ldi. 1909-yilda Bleyler klinikasidan chiqib ketib, xususiy faoliyatni boshlaydi.

1912-yilda K. Yung «Psixologiya besoznatelnogo» («Xushsizlik psixologiyasi») kitobida Freydni tanqid qiladi. Yung ta'rifi bo'yicha, libido bu — hayotning intensivligini ifoda etuvchi psixik energiya bo'lib, inson rivojlanishining turli davrlarida urli shakllarda namoyon bo'ladi, seksuallik ana shu shakllardan hiri hisoblanadi. 1914-yilda Yungning bu psixologik traktovkasiga breydning negativ javobidan so'ng u psixoanaliz bilan aloqalarini uzadi.

K.Yungga asoslanib, psixoterapiya maqsadi — bu shaxsning shaxsiylashuvi hisoblanadi. Dastlab K. Yung xis-tuyg'u vafikrlash haqidagi gipotezasi erkaklar tuyg'usidan fikrlash ustun turishi, ayollarda esa fikirlashdan ko'ra xis-tuyg'u ustunroq ekanligi haqida edi. Keyinchalik u bu gipotezadan voz kechdi.

K. Yung insonning tajribasini, o'qishi va atrof-muhitga ta'siri bilan to'liq belgilanishi haqidagi fikrni rad etdi. U har bir shaxsning tug'ilishidan boshlab kuch-qudrati bilan tasvirlangan, tasviri bilan tug'ilganiga ishondi. Ljning fikriga ko'ra «atrof-muhit insonga aylanish imkoniyatini bermaydi, faqatgina unda mavjud bo'Mgan narsani ochib bcradiw, shu bilan u psixoanalizning bir qator qoidalarini bekor qildi. Shu bilan birga, K. Yung bexushlikning bir necha darajalarini ajratib korsatdi: shaxs, oila, guruh, millat. irqiy va jamoaviy bexushlik, har doim va madaniyat uchun universal bo'lgan arxetiplarni o'z ichiga oladi. Yung 100 ming yillar davomida rivojlanayotgan ruhiyatning ma'lum bir merosxo'r tuzilishi borligiga ishondi va bu tuzilish bizni nayot tajribamizni boshdan kechirish va qo'llab-quvvatlashimizni muayyan tarzda amalga oshiradi. K.Yung fikrlarimiz xis-tuyg'ularimiz xatli-harakatlarimizga ta'sir qiladigan arxetipdir, deb nomladi. Arxetip — bu grekchadan olingan birinchi tuzulishi, origmal, asl, na'muna degan ma'noni bildiradi.

A. Adlarning individual psixologiyasi.

Alfred Adler individual psixologiya asoschisi, psixologiya sohasida fundamental asarlarning muallifi bo'lib, uning asarlari ko'p yillar o'tsa ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Birinchi bo'lib u fanga «Kompleks nepolnosennostiw atamasini kiritgan. Individual psixologiyaning (Shaxsiy psixologiya) o'ziga xos xususiyati insonni kongiomerat yoki super pozitsiya deb hisoblaydi, asosan, ongli ravishda identifikatsiya naqshiari bilan bo'lgan muammolarga taalluqli bo'lib, bugungi kunda bu holat neyrofiziologiyadagi individuallik tushunchasiga juda yaqin ekanligini tushunamiz. Identifikatsiyaning summasi har birimizning o'zimizga bog'liq bo'lgan ongli va ongsiz harakatlantiruvchi kuchlarning yig'indisi bo'lib, u odamning nima haqida o'ylayotganini va nima yuzaga kelishi mumkinligini aniqlaydi. Vektorlar ko'p yo'nalishda qo'shilganidek, summa bir vaqtning o'zida bitta yo'nalish bo'lib, qo'shimcha o'zgaruvchan stimul kiritilsa, qiyin Vektorlarning yig'indisi o'zgaradi.

A. Adler psixologiyadagi ongsizlik rivojlanishi birinchi o'rinni egalladi, ammo u Z. Freyd kabi mashhur emas edi. A. Adlarning fikrlari ko'pincha Z. Freydning g'oyalari qarshi bo'lgan bo'lib, bu sohada ular juda keng muhokamada, bir vaqtning o'zida ikkita oqimning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Psixoanaliz va shaxsiy psixologiya asosida ilmiy metodlar mavjud edi va ikkita yo'nalishdagi maqsad ham, har qanday yo'l bilan haqiqatga erishish edi, ammo Z. Freyd va A. Adler uchun muammolarning hal qilishning yo'llari juda katta edi.

Shaxsiy psixologiya o'tgan asrning 20-40-yillarigacha keng tarqalgan va neofreydizimning shakllanishiga katta tasir ko'rsatgan. Shaxsiy psixologiya quyidagi tezislariga bo'linganda, inson o'z kelajagini shunday vositalar yordamida shakllantirishda muvaffaqiyatga erishishi mumkin:

Aql rivojlanayotgan taraqqiyot aql;

Rejalashtirish o'z qadriyatlarini va ideallarini yaratish;

O'z-o'zini tahlil qilish ularning nopoklik majmualari va hokimiyat istagi ustida ishlash;

O'z-o'zini rivojlantirishi g'ayritabiiylik va nafosat ustida ishlash;

O'z-o'zini rivojlantirishi — hamkorlik uchun o'zida kuch va shijoatini shakllantirish.

Adlarning fikricha, insonni harakatga undovchi asosiy kuch uning faoliyati maqsadini aniqlovchi, ularga erishish yo'llari manbai hisoblanadi.

3. Geshtal't psixologiya.

M. Vertgemyerbyu harakatining idrokini eksperimental tadqiq qilish. Qabul qilish qonunlari

Gestalt psixologiyasi 1912 da Germaniyada paydo bo'ldi. shuningdek, XIX-XX asrlarda psixologik maktablarning aksariyati. Gestaltistlarning asosiy qarama-qarshiliklari ongning atomik (elementar) tuzilishi va aqliy tasvirlar tashqi haqiqat ob'ektlarining mexanik izlari ekanligi bilan kelishmovchilik edi. Ushbu maktab nemis tilidan o'z nomini oldi cjoBagesta.lt. shakl, tuzilish, yaxlit konfiguratsiya degan ma'noni anglatadi.

Gestalt psixologiyasining vakillari ishtirok etgan inqilobiy, innovatsion tonallikka qaramasdan, ularning salaflari bor edi. Ular, birinchi navbatda, Praga universiteti professori, Ernst Mach (1838-1916) va Gratskiy universiteti professori (Avstriya) tomonidan "takshu-scheniy tahlili" kitobining muallifi edi.

Xristian von Erenfels (1859 — 1932). E. Mach, tashqi dunyo ob'ektlarining bu ob'ektlardan tashkil topgan elementlardan qat'i nazar, nisbatan qabul qilinishiga ishongan, masalan, ohang sifat jihatidan yangi butun bo'lib, u tarkibidagi notalarga (elementlarga) kamaytirilmaydi. Ehenfels, Maha g'oyalari davom ettirib, boshlang'ich his-tuyg'ularning oddiy kombinatsiyasi bilan tushuntirilishi mumkin bo'lmagan hislar sifati borligini ta'kidladi; u ularni "shaklning sifati" ("gestalt qualiten"), ya'ni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilinmagan narsalarga asoslangan fazilatlar deb atadi. Misol uchun, ohang bilan murojaat qilsangiz, u "shakli" (Gestalt) ni boshqa tonallikka, ritmni o'zgartirishga, turli vositalar bilan ishlashga va turli xil tartibga solishda saqlaydi. Shunday qilib, ohang elementlarning oddiy qo'shilishi bilan yaratilmaydi: shakl ong tomonidan belgilanadi.

Gestalt psixologiyasini mustaqil ilmiy maktabga (1912) shakllantirish vaqti Maks Vertgemyer maktabi asoschisi (1880 — 1943) "harakatni idrok etish bo'yicha eksperimental tadqiqotlar" maqolasining nashr etilgan vaqtiga to'g'ri keladi. M. Wertheimer K. Stumpf yaqinidagi Berlin universitetida falsafa va psixologiyani o'rgangan. Würzburgda O. Culpe va K. Marbe bilan tanish bo'lgan, assotsiativ eksperimentning amaliy ilovalari sohasidagi rivojlanish uchun doktorlik qilgan (jinoyatchining aybdorligini aniqlagan, muayyan so'zlar uchun assotsiatsiyalarni tadqiq qilgan). Wertheimer 1933DA fashistlarning Germaniyasidan AQShga ko'chib kelgan olimlarning birinchi guruhining bir qismi edi. D. Schultz va S. Schultz (1998) Wertheimer o'zining shaxsiy xususiyatlarini o'rganishga kirishgan yosh Ibrohim Masluda kuchli taassurot qoldirganligini yozadi. Wertheim kuzatuvlari tufayli Maslow o'z-o'zini anglaydigan shaxsiyat kontseptsiyasini ishlab chiqdi.

Qabul qilish fenomenlarilari va qonunlari.

1912 maqolasida Wertheimer "xayoliy harakat" yoki "Fi" fenomenini o'rganish natijalarini e'lon qildi. Wolfgang Köhler (1887 — 1967) va Kurt Koffka (1886 — 1941) bilan birgalikda o'tkazilgan ushbu tajribalarning mohiyati muayyan ta'sir qilish shartlari va taqdimotlar orasidagi vaqt oralig'ida harakatsiz yorqin ogohlantirishlar (nuqta va yorug'lik chiziqlari) harakatlanayotgan

ko'rinadi. Bu, aslida, kinoproektsiya tamoyilini aks ettiruvchi oddiy tajriba, Vundt maktabining boshlang'ich idrok tashqi dunyo haqiqatini aks ettiradigan g'oyalarini rad etish edi. Wertheimer tajribasida butun (ko'rinadigan harakat) uning tarkibiy qismlaridan (sabit nuqtalar va uyalar) ko'proq edi. Ta'riflangan tajriba vizual idrok sohasidagi keyingi tadqiqotlarga yordam berdi. Tadqiqotchilar idrokni haqiqatdan mexanik shakl sifatida qabul qilishni rad etgan hodisalar bilan qiziqishdi. Katzning idrok imidjini o'rganish bo'yicha asarlarida uning o'zgaruvchan hislar sharoitida tasvirning barqarorligi yoki barqarorligi kabi o'ziga xos xususiyati aniqlandi. Shunday qilib, qog'oz varag'i turli yorug'lik bilan oq deb hisoblanadi. Xuddi shunday, sobitqadamlik xususiyati tasvirning shakli va kattaligi kabi parametrlarga xosdir. Biroq, ob'ekt kontekstdan alohida algilandiğında doimiy yo'q qilinadi. Daniya psixologi Rubin ikki tasvirli (vaza va ikkita Profil, yosh va keksa ayollarning yuzlari) suratlardagi "raqam va fon" tushunchasini o'rganib chiqdi.

Vizual idrokning ushbu va boshqa tadqiqotlarini umumlashtirib, Wertheimer "idrokni tashkil etishning Gestalt printsiplari" (1923) ishini e'lon qildi, unda qonunlar yoki qoidalar shakllantirildi, unga ko'ra, inson o'zi dunyoni tashkil qilishi va tasniflashi mumkin. In'ikoslarni tashkil etish bir zumda sodir bo'lishi taxmin qilinmoqda, idrok maydonining qismlari bir-biriga bog'langan bo'lib, umumiy fonga qarshi turadigan struktura (Gestalt) hosil qiladi. Ta'riflangan qoidalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: bir nechta bir xil elementlardan bir guruh (sitr, ustunlar) shakllanishiga yaqinlik yoki moyillik; orientatsiya-vektorlarni yaratish tendentsiyasi, ya'ni. boshlang'ich va oxiri (yuqoridan pastgacha yoki chapdan o'ngga) bo'lgan bir hil tenglashtirilgan ob'ektlarning maydonini taqdim etish; tasvirni ochiq konturlar bilan yakunlash tendentsiyasi yoki tendentsiyasi; "yaxshi" yoki "qo'zg'aluvchan" shaklga ega bo'lgan narsalarni, nosimmetrik va oddiy narsalarni, eng ko'p afzal qilingan narsalarni, shuningdek, kvadrat va rombni qabul qilishni afzal ko'rgan "yaxshi shakl" qoidasi.

Muammoli vaziyatlarda hayvonlarning xatti-harakati.

Algılama jarayonlaridan tashqari, gestaltistlar muammoli vaziyatlarda hayvonlarning xatti-harakatlarini o'rganishdi. Wertheimerning eng yaqin hamkori Wolfgang Kehler Tenerif orolidagi shimpanzening xulq-atvorini o'rganish bo'yicha mashhur tajribalarini o'tkazdi. Ish 7 yil davom etdi — 1913dan 1920 gacha va 1924da uning natijalari bo'yicha "antropoid maymunlarning razvedkasi" kitobi chop etildi. Zakovat ostida Kehler muammoni hal qilishga qaratilgan xatti-harakatni tushundi. Tajribalar ikki turdagi eksperimentlardan foydalangan — vaqtinchalik tajribalar va tajribalar, qutilar va tayoqlar bilan tajribalar. Maymunlardan tashqari, Kehler tovuq va itlar bilan tajriba o'tkazdi. Köhler tomonidan shakllantirilgan asosiy xulosa, muammoni hal qilish ichki mexanizmning ishi (ingliz tilidan, anglashdan, to'satdan tushunishdan) orqali amalga oshirilganligini ta'kidladi. Insight muammoni hal qilish maydonini darhol qayta tuzish qobiliyati, ilgari unga kirmagan elementlar muhim bo'lib, kerakli javobni o'z ichiga oladi. Insayt har doim to'xtash vaqtidan oldin keladi va u quvonch hissi bilan birga keladi. Keyinchalik, ichki mexanizm muammoli vaziyatlarda (muammolarni hal qilishda va hayot muammolarini hal qilishda) odamning xatti-harakatlarini tavsiflash va tushuntirish uchun ishlatilgan. Ta'riflangan mexanizm "sinov, xato va tasodifiy muvaffaqiyat" mexanizmining aniq qarama-qarshidir. Thorndike kontseptsiyasiga ko'ra, ta'lim-bu xaotik psixomotor ajitasyonning majburiy davri bilan ko'r-ko'rona echim topishning uzoq jarayonidir; Koelerga ko'ra, o'rganish inson va hayvonlarning qobiliyatiga ega bo'lgan aqliy harakatlarning natijasidir. Uning tajribalarida Koehler shuningdek, xatti-harakatlarning betartibligini kuzatdi, ammo u qisqa va ichki makon bilan yakunlandi.

Qonuniy savol tug'iladi: tajribada bir xil hodisani tekshiradigan ikkita olim qanday qilib turli natijalarga erishdi? Tajribalar boshqa hayvonlarning xulq-atvori tadqiqotchilari tomonidan takrorlandi: ikkala mexanizm ham tasdiqlandi. Misol uchun, amerikalik zoopsixolog Robert Yerks bu hodisani semantik o'rganish deb atadi. Ushbu qarama-qarshilikning talqini Kehler tomonidan o'z tajribalari va Torndaikning tajribalarida eng muammoli vaziyatning mohiyatidagi farqlarni ko'rgan. U Torndaika hayvonlarining muammoli maydonini juda tor (muammo qutisi, labirint) deb hisobladi, bu muammoli vaziyatning umumiy rejasini yaratishga to'sqinlik qildi va hayvonga muammo maydonini ko'rishga yoki undan ham ko'proq uni qayta qurishga ruxsat bermadi. Xuddi shunday, "devorga bostirilgan" kishi ham yordamsiz his qiladi, lekin uning muammoli vaziyatining nuqtai nazarini yoki maydonini o'zgartirib, hal qilishni izlaydi.

Ijodiy fikrlash muammosi.

Gestalt psixologiyasi g'oyalarini rivojlantirishdagi keyingi qadam bu tamoyillarni o'zgartirishga urinishdir. insonning ijodiy fikrlash sohasiga o'rganish. Ushbu g'oyalar Wertheimer kitobida "samarali fikrlash" kitobida aks ettirilgan, muallifning o'limidan bir oz oldin tugagan va 1945 da nashr etilgan, uning ishida Wertheimer fikrlash — fikrlashning eng keng tarqalgan nazariyalariga qarshi muayyan qoidalariga muvofiq hukmlarni birlashtirish — sillogizmlar (klassik mantiq tushunchasi) va fikrlash uyushmalar zanjiri sifatida (assotsiativ psixologiya tushunchasi). Sog'lom bolalar tomonidan ijodiy muammolarni (asosan arifmetik va geometrik) hal qilish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida, aqliy rivojlanishdan orqada qolgan bolalar va turli darajadagi ta'limga ega bo'lgan kattalar Vertgeymer reproduktiv jihatdan farqli ravishda ijodiy (samarali) fikrlash quyidagi tabiatga ega: u haqiqiy tushunishga erishish, eski savollarga chuqurroq javob topish istagi bilan boshlanadi; tadqiqot sohasidagi muayyan maydon tanqidiy bo'lib,; vaziyatning yangi, chuqurroq tizimli qarashlari mavjud: elementlarning funktsional qiymatini va ularning yangi guruhini o'zgartirish nazarda tutilgan. Ijodiy samarali fikrlash guruhlash, qayta tashkil etish, butunni bir qismga bo'lish operatsiyalarini o'z ichiga oladi; qidiruv bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishda davom etadi, an'anaviy ravishda fikrlash jarayoni izchil ravishda amalga oshiriladi. Wertheimer ampirik va assotsiativ psixologiyaga asoslangan ta'limning an'anaviy amaliyotini tanqid qildi-bu dentrake orqali o'rganilishi kerak bo'lgan haqiqiy bilimlarni berish. Uning tajribalarida an'anaviy dastur bo'yicha geometriyani o'rgangan bolalar maktabda o'qimaganlarga qaraganda ijodiy muammolarni hal qilishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishdi.

Gestalt psixologiyasi g'oyalarini yanada rivojlantirish Kurt Levinning nomi va uning dinamik maydon nazariyasi bilan bog'liq. Gestalt psixologiyasining psixoterapevtik ilovalari Fritz Perlz nomi bilan bog'liq.

K. Levinning shaxsiyatining dinamik nazariyasi.

Ushbu yondashuv o'xshashlik va jismoniy jarayonlar nuqtai nazaridan aqliy jarayonlarni ko'rib chiqish Gestalt psixologiyasining boshqa taniqli vakili-Kurt Levinning ishlarida eng to'liq ifodasini topdi. Levinning fikri Gestalt kontseptsiyasiga asoslanadi, lekin u o'z g'oyalarini ishlab chiqdi va klassik Gestalt psixologiyasining chegarasidan tashqariga chiqdi, shaxsiyat muammolariga, uning ehtiyojlariga va ijtimoiy munosabatlarning xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatdi.

Jismoniy maydonlarning nazariyasi Levinni insonning aqliy faoliyati ruhiy sohada sodir bo'lgan degan fikrga olib keldi. Bu maydon unga godologik makon (yunon tilidan — yo'l) nomini oldi. Godologik makon bizning hayotimizga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'tmish, hozirgi va kelajakdagi barcha voqealarni o'z ichiga oladi. Ushbu voqealarning har biri muayyan vaziyatda shaxsning xatti-harakatlarini oldindan belgilaydi. Godologik makon insonning shaxsiy ehtiyojlari bilan psixologik muhit bilan o'zaro aloqada shakllanadi.

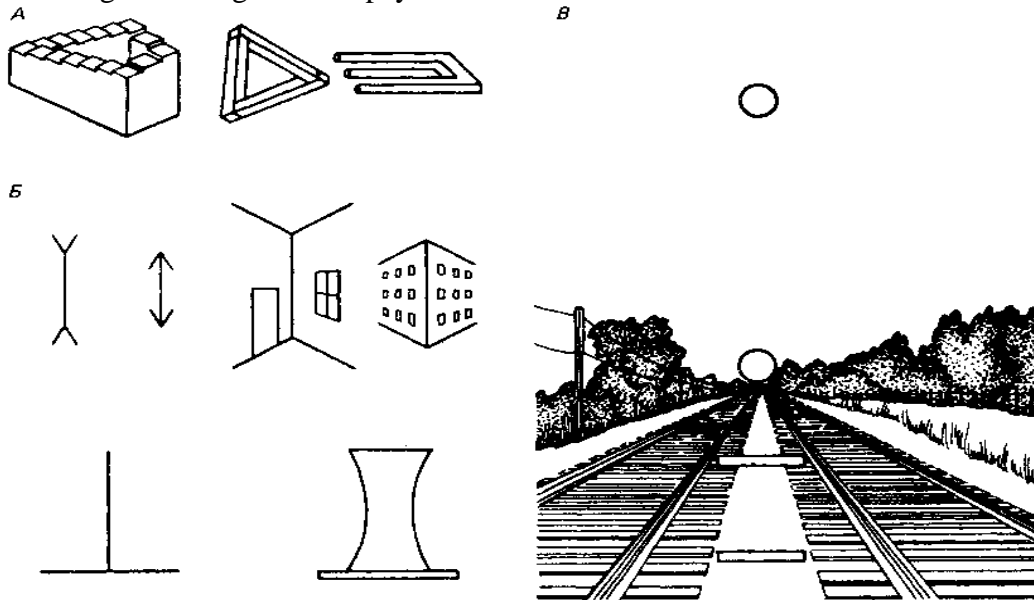
Inson harakatining yo'nalishini maqsadga etkazish uchun Levin o'z sxemalarida vektorlardan foydalangan. Shaxs uchun har bir maqsadning jozibadorligini tavsiflash uchun u ijobiy va salbiy valentlik tushunchalarini taqdim etdi. Levinning nuqtai nazari bo'yicha, inson xatti-harakatining barcha shakllari godologik makon, shaxs, maqsad, shuningdek, shaxsning niyatlari va boshqalarning ta'sirini o'z ichiga olgan bunday sxemalar yordamida tavsiflanishi mumkin.

Levin shaxs va uning psixologik muhiti o'rtasidagi muvozanat holatining mavjudligini taxmin qildi. Ushbu muvozanat buzilganda, muvozanatni tiklashga olib keladigan muayyan o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan munosabatlarda keskinlik mavjud. Levinning fikriga ko'ra, xatti-harakatlar kuchlanish tsikllarining o'zgarishi va uni bartaraf etish uchun keyingi harakatlardir. Shuning uchun, har bir inson har qanday ehtiyojga (ya'ni, kuchlanish holatiga) ega bo'lsa, u o'z harakatlari bilan bu kuchlanishni bartaraf etishga va ichki muvozanatni o'rnatishga harakat qiladi. Ushbu qoidaga asoslanib, Levin Zeigarnikning ta'sirini nazariy jihatdan bashorat qilgan (keskinlikni saqlab qolish tugallanmagan vazifani yodlash ehtimolini oshiradi).

Levin ijtimoiy psixologiya masalalariga qiziqishni boshlaydi. U bu sohada kashshoflardan biri bo'lib, unda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Levinning ijtimoiy psixologiyasining asosiy xususiyati-individual va guruh xatti-harakatlariga nisbatan qo'llaniladigan guruh dinamikasi kontseptsiyasini kiritishdir. Uning fikriga ko'ra, shaxs va uning atrof-muhit psixologik jinsiy aloqa, shuningdek, guruh

va uning atrofi ijtimoiy maydonni shakllantiradi. Ijtimoiy xulq-atvor guruh ichida namoyon bo'ladi va raqobatlashadigan kichik guruhlar, individual a'zolar, cheklovlar va aloqa kanallari tomonidan belgilanadi. Shunday qilib, har bir vaqtning o'zida guruh harakati ijtimoiy maydonning umumiy holatining funktsiyasidir.

Gestaltizm zamonaviy psixologiyada sezilarli iz qoldirdi va perceptsia, o'rganish, fikrlash, shaxsiyat va uning motivatsiyasi, shuningdek, ijtimoiy psixologiya muammolarini tushunishga ta'sir ko'rsatdi. Keyinchalik ko'plab ilmiy maktablar va nazariyalar Gestalt psixologiyasida ishlab chiqilgan g'oyalar va shartlarga asoslangan holda paydo bo'ldi.

4. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890).

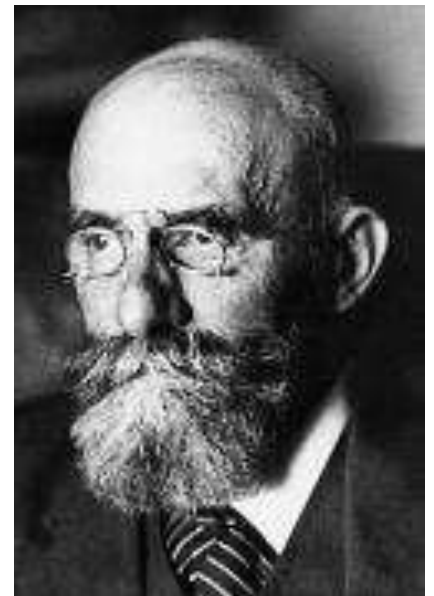
Erenfelsning Biografiyasi

Erenfels (Ehrenfels) xristian Mariya Julius, von (20.6.1859, Rodown, Avstriya – 8.9.1932, Cremsning yaqinidagi Lixtenau) avstriyalik faylasuf va psixolog, F. Brentano shogirdi.

Birinchidan, Vena shahridagi agrikultura Oliy maktabida qishloq xo'jaligi asoslarini, so'ngra Vena universitetida falsafa (PhD, 1885) ni o'rgandi. 1885 yildan 1888 yilgacha Avstriyaning A. Meynong boshchiligidagi birinchi psixologik laboratoriyasida Gratsk universitetida ishlagan.

E. Maha asarlari asosida va tadqiqot paradigmasi sifatida musiqani his qilish 1890 da ochildi. "Erenfelsning fazilatlari" nomi bilan atalgan bir qator Gestalt fazilatlari: "supersummativity" sifati (butunlay ob'ektiv idrokda qismlar tajribasida mavjud bo'lmagan belgilar mavjud) va "transpozitivlik" sifati (agar barcha qismlar o'z materiallarida o'zgargan bo'lsa ham, butun tasvir qoladi, masalan, agar u bir xil ohangning turli xil tonalliklari bo'lsada, barcha elementlar saqlanib qolsa ham, masalan, "Uber Gestaltqualiteten" ("Uber Gestaltqualiteten", "vierteljahrschrift fur Wissenschaftliche philosophie", 1890, 14, S. 249-292). Ushbu tadqiqot butun Gestalt psixologik yo'nalish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi,

Erenfelsning ta'limoti eng katta darajada M. Wertheimer va V. Kehler yondashuvlariga ta'sir ko'rsatdi. Gestalt xislatlari Brentanoning psixikaning intensivligi haqidagi ta'limoti doirasida Erenfels

tomonidan tushunilgan bo'lib, u sub'ekt faoliyatini ishlab chiqaruvchi ruhiy hodisa edi. Gestaltlarning balandligi yoki tozaligi bilan belgilanadigan har xil gradatsiyalar saflarini ajratishga harakat qildim .

1888da Erenfels Vena shahrida dotsent lavozimini almashtirish uchun dissertatsiya tayyorladi, 1889dan Praga nemis universitetining favqulodda professori, 1896 yildan oddiy professor.

Keyinchalik eksperimental psixologiya bilan uning manfaatlari falsafa masalalariga aylandi. Xususan, u dunyoqarash jarayoni Gestalt printsip (Xudo) va "shakllanmagan" (betartiblik) o'rtasidagi kurash sifatida namoyon bo'lgan voluntaristik axloqni oqlashga harakat qildi va inson olamni tartibga solish uchun Xudoning ishida yordamchi sifatida muomala qilindi ("Kosmogonie", 1916); matematika falsafasi masalalari bilan shug'ullangan, uning sub'ektiv vakolatidan raqam tushunchasini olib tashlagan ("Das Primzahlengesetz", 1922).

Gestalt sifati

Shakllangan gestaltlar har doim aniq cheklangan konturlar bilan tuzilgan tuzilmalar bilan yakunlangan yaxlitliklardir. Aniqlik darajasi va yopiq yoki ochiq tasavvurlar darajasi bilan ajralib turadigan kontur gestaltning asosidir. Gestaltni tavsiflashda muhim tushunchalar ham qo'llaniladi. Hammasi muhim bo'lishi mumkin, a'zolar ahamiyatsiz va aksincha, bu raqam har doim asosdan ko'ra muhimroqdir. Buning ahamiyati taqsimlanishi mumkin, natijada barcha a'zolar bir xil ahamiyatga ega (bu, masalan, ba'zi naqshlarda topilgan noyob holat).

Gestalt a'zolari turli darajalarga ega. Misol uchun, aylanada: 1-chi daraja markazga to'g'ri keladi, 2-chi daraja aylanada nuqta, 3-D — doira ichidagi har qanday nuqta. Har qat'i harakat yoki ommaviy markazi (masalan, diskda o'rta), yoki ulanish nuqtasi sifatida, yoki boshlang'ich nuqtasi sifatida (bu nuqta, masalan, bir butun qurish uchun boshlang'ich bo'lib ko'rinadi), yoki hidoyat nuqtasi (masalan, o'qning uchi) sifatida tortishish markaziga ega.

"Transpozitivlik" ning sifati, agar barcha qismlar o'z materiallarida o'zgartirilsa ham, masalan, xuddi shu musiqaning turli xil tonalliklari bo'lsa va barcha elementlar saqlanib qolsa yoki Picasso rasmlarida (masalan, Picasso "Cat") yo'qolgan bo'lsa ham, butun tasvirning qoladi.

Gestalt psixologiyasida alohida elementlarni guruhlashning asosiy qonuni sifatida, qo'zg'olon qonuni e'lon qilindi. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv pgaedpaps-mazmunli, Yuklangan, boy) Gestalt psixologiyasining asosiy tushunchalaridan biri, ya'ni muvozanatli holatga ega bo'lgan gestaltlarning to'liqligi, "yaxshi shakl". Pragnant gestaltlar quyidagi xususiyatlarga ega: yopiq, aniq belgilangan chegaralar, simmetriya, ichki tuzilish, shakl shaklini oladi. Shu bilan birga, elementlarni "yaqinlik omili", "o'xshashlik omili", "yaxshi davom ettirish omili", "umumiy taqdir omili" kabi yaxlit gestaltlarga guruhlashga qarshi jang qilayotgan omillar aniqlandi.

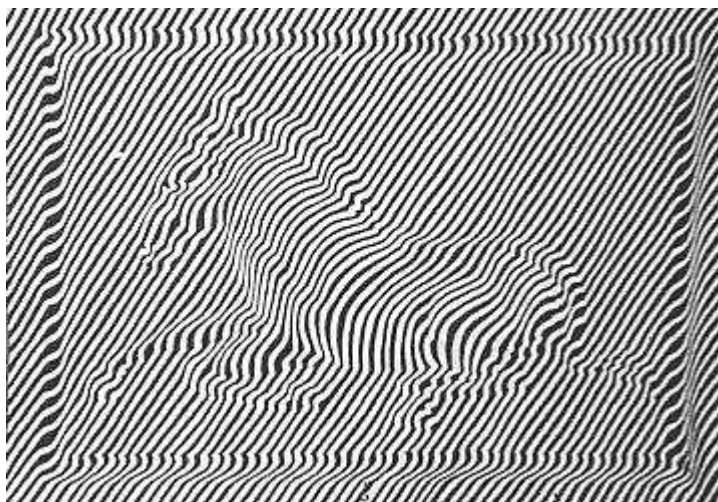
Metzger (1941) tomonidan e'lon qilingan "yaxshi" Gestalt qonuni quyidagicha o'qiydi: "ong, asosan, eng oddiy, bitta, yopiq, nosimmetrik bo'lib, asosiy mekansal eksa ichiga kiradi". "Yaxshi" gestaltlardan chetga chiqish darhol qabul qilinmaydi, faqat intensiv tekshiruv bilan (masalan, taxminan teng tomonli uchburchak teng tomonli, deyarli tekis burchak — tekis chiziq sifatida qaraladi).

Gestalt Shakllanishi

Maks Wertheim tomonidan ishlab chiqilgan nemis Gestalt psixologiyasida, aql, raqamlar orasidagi farqni (e'tiborni tortadigan narsa) va asos (fonda "yashaydigan" narsa) "tushunadigan" tarzda ishlaydi. Pearl bu farqni inson ehtiyojining tamoyilini belgilash uchun raqamning tagida ishlatadi. U ehtiyojlarning doimiylikning bir qismi ekanligini his qildi. Eng aniq ehtiyoj uning qarorida raqam sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu turdagi Gestalt Gestalt nazoratchisi deb ataladi, chunki u aqliy jarayonni "boshqaradi". Ushbu mexanizmning aqliy funksiyasining favqulodda namunasi tish

og'rig'i shaklida ifodalanishi mumkin. Tish og'rig'i bo'lsa, butun dunyo bu og'riq atrofida aylanadi. Biz boshqa muammolar haqida qayg'urmaymiz. Biz og'riq muammosini hal qilmagunimizcha, biz boshqa narsalarga e'tibor bera olmaymiz. Psixologik ehtiyojlar bilan bu kabi narsalar sodir bo'ladi; ehtiyoj, bu borada hal qilinmagan vaziyat yoki ochiq Gestalt kabi ko'rinadi. Bu aqlni ushlab turadigan fikrlar va ko'pincha noto'g'ri yo'llar bilan deklaratsiya. (Masalan, bizning vijdonimiz muammo haqida o'zlari bilan suhbatni "taklif qilish" mumkin). Yoki bu bizning atrofimizdagi ma'lum ma'lumotlarga bizni ko'r qiladigan filtr sifatida namoyon bo'lishi mumkin. (Masalan, bolalik davridagi suiiste'mollik tarixiga ega bo'lgan kishi hozirgi paytda hokimiyat va zo'ravonlik muammolarini kuzata olmaydi. Bu jihatlar fonda samarali ravishda qoldiriladi va hech qachon oldinga siljiydi).

Shakllantirish va yopish jarayoni Gestalt inson aralashuviz yoki xohishimizni nazorat qilmasdan ishlaydigan tabiiy jarayondir. Biz Gestalt jarayonlaridan o'tmoqdamiz, har kuni, tabiiy ravishda o'z vaqtida shakllanadi va yopiladi. Biroq, ba'zida bunday holatlar hal etilmaydi, chunki ular asl muammo mavjudligini unutganimizni yoki biz uni hal qilgan deb hisoblaymiz. Perpetuual muammoning bu klassi psixologik qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Psixoterapevt Gestalt bu tugallanmagan aqliy tarkib yoki filtrlash shakllari bilan ishlaydi. Ular psixoterapevt tomonidan taklif etilgan turli usullardan foydalanib, ularni tan olish va ular bilan ishlashni Gestaltni yopishlariga yordam beradi.

Aloqa chegaralari

Inson o'z atrof-muhit bilan munosabatlarni o'rnatadi; bu munosabatlar chegarani belgilaydi. Bu chegara "o'zi" va "o'zi emas" o'rtasidagi farqni yaratishga imkon beradi, lekin bu ham kontaktning joyi bo'lgan maydondir. Gestalt terapiyasida bu ego chegarasi yoki aloqa chegarasi sifatida aniqlanadi. Terapiyada Gestalt, bu chegarada boshqa odamlar bilan munosabatlar yaratilganiga ishonadi. Bu sog'lom tarzda sodir bo'lganda, chegara moslashuvchan, ya'ni biz sizni farqlay olamiz, balki bizni shakllantiramiz. Biz atrofimizdagi kishilar bilan tegishli ehtiyojlarni muvofiqlashtirishga qodirmiz va biz bir-birimizni butun inson sifatida ko'rishimiz mumkin, nafaqat bizning ehtiyojlarimiz va istaklarimizning vazifasi sifatida. Umuman olganda, boshqa odam bilan munosabatlarda biz har bir lavozimni suiiste'mol qilamiz. Ko'p hollarda, individual-ijtimoiy mojaro bizning ehtiyojlari va boshqalar talablari o'rtasidagi mojaro bilan bizga duch keladi. Majburiyat tushunchalari muayyan vaziyatda nima qilishimiz kerakligi haqidagi g'oyalarga aylanishi kerak. Keyin majburiyatlarga mos keladigan munosabatlar uchun mustahkam formulalar yaratamiz. Vaqt o'tishi bilan ular qattiqroq bo'ladi. Gestalt terapiyasida bu qattqlik belgi deb ataladi. Xarakterning tuzilishi, oxir-oqibat, boshqalar bilan muloqotga to'sqinlik qiladigan moslashuvchan aloqa shaklidir. Aloqa chegarasining yana bir muhim jihati identifikatsiya qilish va begonalashtirish deb ataladigan hodisalarning funksiyasidir. Gestalt terapiyasi bizni tez-tez o'z kichik qismlari bilan aniqlashimizni taklif qiladi. Bu to'g'ridan-to'g'ri

bizda nima borligini va boshqalarda nima borligini ko'rish usuliga ta'sir qiladi. Biz ba'zi xususiyatlari bizga bevosita boshqalarga tegishli ekanligini taxmin qilish, jarayon aniqlash sifatida tanilgan. Biz boshqalarga tegishli bir marta ba'zi yaxshi fazilatlarini ko'rib mumkin, aslida esa ular ham bevosita bizga bir qismi hisoblanadi. Bundan tashqari, yabancilaşma deb nomlanuvchi bir hodisa ishlab chiqaradi; misol uchun, bizda kichik kamchiliklarni to'g'ridan-to'g'ri ko'rish qobiliyatiga ega bo'lmaganimizda, biz ularni boshqalarda tanqid qilishga moyilmiz.

Psixoterapevtik asoslar

Gestalt terapiyasining maqsadi inson orasidagi to'siqlarni bartaraf etish va ularning to'liq salohiyatidan foydalanishdir. Davolash usullari Gestalt va munosabat bemorning yashash uchun qobiliyatini qaytarishi mumkin bo'lgan joyni yaratadi. Shunday qilib, inson o'zini o'zi bilib olishni, boshqalar bilan o'zaro munosabatlarini o'rganishni, shu nuqtada yashashni va ularning harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni o'rganishi mumkin. Shunday qilib, Gestalt terapiyasi Klaudio Naranjo tomonidan uchta asosiy tamoyil asosida tizimlangan: munosabat, e'tibor va mas'uliyat va terapevtlar bemorni terapevtik davr mobaynida ushbu tamoyillarga doimiy ravishda qaytarishadi

Haqiqat (bu erda va hozir)

O'tmishdagi (xotiralar) yoki kelajakda (rejalar) ortiqcha konsentratsiya haqiqatdan qochish shaklidir. Har ikki yo'nalishda ham bu fantaziyalar ko'pincha "qochish" shakli sifatida paydo bo'ladi, biz biror narsani hal qila olmaymiz yoki to'liq tajriba qila olmaymiz. Biroq, hozirgi paytda hech narsa yo'q. Bu bilan Gestalt terapiyasi "bu erda va hozir" ikkita usulda ishlaydi: bir tomondan, u mijozning tushunish sohasidagi hamma narsani ifoda etishni talab qiladi va u bilan ishlaydi; va, boshqa tomondan, o'tmish yoki kelajakning prezentifikatsiyasi (hozirgi muomala) orqali.

Diqqat (O'z-O'zini Anglash)

Gestalt davolash idrok uchun asos sifatida arbobi bazasini "o'yin" olib, ikki arboblari o'rtasida ge'cirgenligine erishish uchun harakat qilmoqda. Jamiyat (tabiat) bilan mustahkam aloqa usullari orqali yumshatiladi, unda noma'lum kuchlar "e'tiborni jalb qilish uchun asos yaratadi. Shu tarzda, mijoz o'z his-tuyg'ulari, fikrlari, tana holati, nafas olish, ritm, jismoniy his-tuyg'ular va boshqalar haqida ma'lumot olish uchun rag'batlantiriladi, kundalik tajribani oshiradi. Keyingi bosqichda mijozga his-tuyg'ular, fikrlar, tananing pozitsiyalari va boshqalarni dramatzatsiya qilish orqali tajriba o'tkazish tavsiya etiladi (otalar, do'stlar, yaqin sheriklar, orzularda paydo bo'lganlar).

Javobgarlik

Asosiy g'oya-aybdorlik tushunchasini ("kerak" va "kerak" bilan bog'liq) mas'uliyat bilan almashtirish (o'z-o'zini boshqarish bilan bog'liq). Bu atrof-muhit bilan munosabatlarda moslashuvchanlikni yaratadi, bu esa o'z ehtiyojlari va atrof-muhit ehtiyojlari o'rtasidagi tabiiy muvozanatni muvozanatlashda muvozanatni saqlab qolish uchun ehtiyojlar va atrof-muhit o'rtasidagi tabiiy muvozanatni ta'minlashga imkon beradi. Gestalt terapiyasi mijozning mustaqilligini ta'kidlaydi va uni o'z rivojlanishi uchun javobgar qoldiradi.

Gestalt psixologlarini tayyorlash

Gestalt terapiyasi 1970-larning oxirida va 1980-larning boshida qo'shma Shtatlarda Zenitga yetdi. O'shandan beri uning ta'siri boshqa sohalarga, xususan, tashkiliy rivojlanish va ta'limga tarqaldi. Ushbu yo'nalishning hissasi, shuningdek, hozirgi terapevtik maktablarga, ba'zan esa kognitiv xulq-atvorni ko'rib chiqadigan qabul qilish va mas'uliyat terapiyasi (AKT) kabi noto'g'ri joylarda assimilyatsiya qilingan. Amerika qo'shma Shtatlari tashqarida, ammo, Fransiya kabi mamlakatlarda, Italiya, Skandinaviya davlatlari, Argentina, Meksika, Braziliya, Chili, va Rossiya, çatı davolash gullab-yashnayotgan. Misol uchun, shifokorlar uchun konferentsiya Gestalt, Kordoba, Argentina 2007 yilda o'tkazilgan, dunyoning ko'plab mamlakatlaridan Gestalt psixologiyasida ishlaydigan 800 dan ortiq shifokorlar tomonidan ziyorat qilindi. Gestalt, Fransiya va Rossiyada terapevtik istiqbolning etakchi yo'nalishlaridan biridir. Evropa Gestalt Therapy Association (EAGT), yuzlab xalqaro konferentsiyalar o'tkazadi. Bundan tashqari, Evropada Gestalt shifokorlari orasida Gestalt psixologiyasiga qiziqish ortib bormoqda Gestalt boshqa tibbiy fanlar orqali professional muloqot qilish. 2005da Gestalt terapiyasi (Vodt va Tomas: Gestalt terapiyasi: Tarix, nazariya va amaliyot) bo'yicha ingliz tilidagi birinchi asosiy kitoblar chop etildi.

Pedagogik yondashuv

Anselm Voldt Gestalt ta'lim va ta'lim odamlar, deb e'tiqod asosida qurilgan, deb da'vo tabiatan, sog'liqni saqlash uchun izlayotgan. Shunday qilib, bunday haqiqiylikni kabi majburiyatlari, optimizm, holism, sog'liqni saqlash, va ishonch o'rganish va psixologiya, bu yo'nalishini o'rgatish ko'rib chiqish uchun muhim tamoyillari bo'lib.

Gestalt texnikasi

"alvareness" usuli-yaxlit hislar va tushuncha; jismoniy his-tuyg'ular, his-tuyg'ular, fikrlar, insonning qiziqishi sohasida paydo bo'lgan shaxslarning uzluksiz o'zgarishiga doimiy sezgirlik; insonning jismoniy, hissiy, oqilona rejalarida, tasavvurida va xatti-harakatlarida aks ettirilgan turli xil hayotiy vaziyatlardan tashkil topgan oqimda. Shifokor, Gestalt amaliyotchi, doimo o'z his-tuyg'ularini va tashqi xabardorlik ("Awareness externe") bir davlat ichki ongi ("Awareness interne") bo'lishi kerak, diqqat bilan atrofida amalga oshiriladi, har bir narsani kuzatib, albatta, uning bemor bilan nima sodir bo'ladi.

"issiq stul" usuli ("hot seaf"); Fritz Perlsning ko'rgazmali tibbiy seanslarida amal qilishni afzal ko'rdi. Sahnada u stulining yonida yana bir stul qo'ydi va terapiya bilan shug'ullanishni istagan bemor sahnaga chiqdi va bu stulga o'tirdi. Aksincha, bo'sh stulda bemor o'z suhbatdoshini ko'rishni istagan har qanday odamni tasavvur qilishi mumkin edi. Bu har kuni insonni bostiradigan yoki juda tez ifoda

etadigan, og'zaki gapiradigan, ko'pincha Gestalt psixologiyasida qo'llaniladigan his-tuyg'ularni "yo'qotish" dir. Natijada, shart-sharoitlar taqdim etiladi, deb imkon sabr boshida ozod qilish, ularning his-tuyg'ularini olib, ularni haydab, va keyin qutilish uchun "tugallanmagan " ba'zi" ochilmagan vaziyatlar", qaysi sabab emas mos hozirgi vaqtda stereotip nevrologik davlat.

"monodrama" usuli-Moreno tomonidan qo'llaniladigan psixodramaning versiyasi; bu erda qahramon o'z xotirasida paydo bo'lgan har qanday istalgan rolni o'z navbatida bajaradi. Misol uchun, u boshida o'zini o'zi o'ynashi mumkin va bundan keyin uning xotini yoki g'azabini qo'zg'atib, onasini bir xil yonida rad etadi, lekin hozir mehribon va mehnatsevar ona. "Monodrama" turli xil variantlar o'zaro munosabatlar qutblarini tushunish, tushunish va birlashtirishga yordam beradi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Psixoanaliz maktabi.
2. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida.
3. Psixoanaliz ilmiy maktabi asoschisi Zigmund Freyd va uning izdoshlari
4. Gipnoz
5. Tushdagi yashirin fikrlar
6. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida.
7. Karl Giustav Yung (1875-1961)
8. A. Adlarning individual psixologiyasi.
9. Geshtal't psixologiya.
10. M. Vertgeymerybyu harakatining idrokini eksperimental tadqiq qilish. Qabul qilish qonunlari
11. Xristian von Erenfels (1859 — 1932).
12. Maks Vertgeymer
13. Qabul qilish fenomenlarilari va qonunlari.
14. Muammoli vaziyatlarda hayvonlarning xatti-harakati.
15. K. Levinning shaxsiyatining dinamik nazariyasi.
16. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890).

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'ozdiyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-

7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

13-mavzu. Gumanitar psixologiya.

Asosiy savollar

1. Gordon Olport nazariyasi.
2. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi.
3. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi.
4. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni.
5. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi.

O'QUV MAQSADI:

Gordon Olport nazariyasi. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi.

KALIT SO'ZLAR:

Gordon Olport, Ehtiyoj, Abraxam Maslouni, AQSH psixologiyasi, Gumanitar psixologiya, shaxs.

1. Gordon Olport nazariyasi.

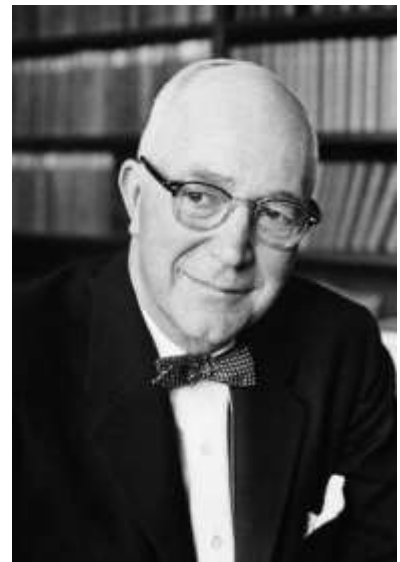
Olport Gordon Villard (Allport Gordon Willard)

Ba'zi nazariyalar, asosan, aqliy nosog'lom va bezovta qiluvchi odamlarning xatti-harakatlariga yoki o'ta laboratoriya kalamushlarining antikalariga asoslangan. Juda oz sonli nazariyalar sog'lom insoniyatni o'rganish asosida shakllantirilgan, chunki ular o'z hayotlarini mazmunli qilishga intilmaydilar.

G. Olport

Gordon Olport (Gordon Allport) (1897-1967)

Gordon Olport, shifokorning to'rtta farzandidan biri, 1897 yilda Indiana shtatida tug'ilgan, ammo Klivlendda o'sgan, u erda davlat maktabida o'qigan. O'sha yili Garvard universitetining so'nggi kurs talabasi bo'lib, uning akasi Floyd o'sha universitetni psixologiya bo'yicha mutaxassis sifatida bitirgan. 1919 yilda falsafa va iqtisodiyot bo'yicha bakalavr darajasini olgach, Olport bir yil davomida Istanbuldagi Robert kollejida ishladi, u erda Sotsiologiya va ingliz tilini o'rgatdi. Keyin u Garvardga qaytib keldi va psixologiya doktori (1922) darajasini olish uchun kerak

bo'lgan hamma narsani amalga oshirdi. Keyingi ikki yil davomida Berlin, Gamburg va Kembrijda o'qidi. Chet eldagi ilmiy vaziyatlarda keng qamrovli hayotning bu tajribasi, so'nggi o'ttiz yil ichida Olport faoliyatida juda aniq bo'lgan xalqaro munosabatlarga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, o'n yil yoki undan ko'p vaqt davomida Olport Amerikadagi nemis psixologiyasining asosiy tarjimoni bo'lgan. Evropadan qaytib, Garvard universitetining ijtimoiy etika bo'limi o'qituvchisi lavozimini egalladi. Shunga qaramay, Olportning birinchi Amerika o'qituvchisi va uning ijtimoiy va axloqiy ahamiyatga ega bo'lgan muammolar haqida doimiy tashvishlari o'rtasidagi aloqani ko'rish mumkin. Ikki yil o'tgach, u Dartmut kollejida psixologiya bo'yicha assistent lavozimini egalladi, ammo 1930 da Harvardga qaytib kelish uchun taklifnoma oldi, u erda u etti yillik yubileydan bir oy oldin 1967 yilda kuzatilgan o'limigacha qoldi. Olport Garvard universitetida ijtimoiy aloqalar bo'limi shakllanishiga olib kelgan disiplinlararo harakatdagi Markaziy shaxslardan biri bo'lib, psixologiya, sotsiologiya va antropologiya integratsiyasiga urinish edi.

Kariyerasi davomida Olport psixolog uchun mumkin bo'lgan deyarli barcha professional sharafiga sazovor bo'ldi. U Amerika psixologik assotsiatsiyasi Prezidenti, Sharqiy psixologik assotsiatsiyasining Prezidenti etib saylandi. Ijtimoiy muammolarni psixologik o'rganish jamiyati prezidenti. 1963da u Amerika psixologiya jamg'armasining Oltin medali bilan taqdirlandi, 1964 yilda fanga qo'shgan ulkan hissasi uchun Amerika psixologik assotsiatsiyasi mukofotiga sazovor bo'ldi. Uning ilmiy ishlarining kengligi va xilma-xilligi o'nlab kitoblarda va ko'plab monografiyalarda, maqolalarda, so'zlashuvlarda, boshqa psixologlar bilan hamkorlikda tez-tez yozgan sharhlarida uchraydi. Bundan tashqari, u ikkita keng tarqalgan testlarning hammuallifi. (Ushbu nashrlarning aksariyati bibliografiyada keltirilgan. Uning asarlari to'liq ro'yxati "The person in psychology", 1968) kitobida keltirilgan.

Olport-shaxsni o'rganishga tizimli yondashuvni ishlab chiqish tashabbuskori. Olport nazariyasiga ko'ra, shaxsiyat insonning o'zi ("shaxsiyat: psixologik talqin", 1937) bo'lgan rivojlanayotgan va ochiq psixofizyologik tizimdir. Ushbu tizimning o'ziga xos xususiyati insonning o'z hayotiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, o'z-o'zini anglash istagi. Olport psixologiyada tizimli yondashuv bichaviorizm va kibernetikaga xos bo'lgan odamga mexanik nuqtai nazarni cheklashni va uning ichki dunyosining tubida yashirin xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib beradigan nazariyalarni engib o'tishga imkon beradi, deb hisoblaydi. Uning namoyon bo'lishidagi shaxs biologik motivlarga qaraganda ko'proq ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligiga ishonadi va shu asosda turli xil odamlar yo'naltirilgan madaniy qadriyatlar ierarxiasini eksperimental o'rganishga kirishdi. Biologik tuproqda yuzaga keladigan sabablar bundan keyin mustaqil bo'lib, mustaqil ravishda (funktional muxtoriyat printsipli) ishlashi mumkin bo'lgan qoidalarni ilgari surdi.

Insonparvarlik psixologiyasining tug'ilishining asosi amerikalik psixolog Gordon Olport (1897-1967) "shaxsiyat:psixologik talqin" (1937) ishi edi. Ushbu ishda G. Olport insonning ozodligi haqidagi g'oyalarni ifodalaydi, ammo bu erkinlik mutlaq emas, balki shaxsning his-tuyg'ularini va harakatlarini aniqlaydigan shaxsiyatining xususiyatlariga cheklangan. Xususiyatlar tug'ma va hayot davomida shakllantirilganligi sababli, alohida-alohida, irsiy qobiliyat ham, atrof-muhit ham shaxsiyatning shakllanish yo'nalishini aniqlamaydi. Hayot davomida xususiyatlar barqaror bo'lib, biologik ehtiyojlar va jamiyatning ta'siriga bog'liq emas. Z. Freydning insonning irratsional mohiyati haqidagi fikridan farqli o'laroq, G. Olport, insonning tabiatan oqilona ekanligini va irratsional kuchlar hissiy nogiron kishilar hayotida hukmronlik qilishini ta'kidladi. Bundan tashqari, insonning heterostaz g'oyasi, uning doimiy o'sishi va asosiy xususiyat sifatida o'zgarishi (homeostazning asosiy maqsadi sifatida g'oyaga qarshi) muhim ahamiyatga ega edi.

Olport "shaxsiyat xususiyatlari: ularning tasnifi va o'lchovlari" (shaxsiy yo'llar: ularning tasnifi va o'lchovi, Abnormal va ijtimoiy psixologiya jurnali, 16, 1921). 1922da psixologiya bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi, bu AQShning birinchi shaxsiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Keyingi ikki yil davomida Olport Angliya va Germaniya universitetlarida tadqiqot ishlarini olib bordi va Evropadan qaytib, Garvard universitetining ijtimoiy axloq fakultetida ikki yil davomida AQShda birinchi "shaxsiyat: uning psixologik va ijtimoiy jihatlari" kursini o'rgatdi. 1926dan 1930 gacha. u Dartmut kollejida ishlagan va 1930 yildan 1967 yilgacha-Garvard

universitetining ijtimoiy aloqalar fakultetida, u erda talabalarning bir necha avlodlariga katta ta'sir ko'rsatdi va shaxsiyat muammolari bo'yicha Amerika ilmiy tadqiqotlarining oqsoqoli sifatida e'tirof etildi. Tadqiqot faoliyatining boshidan boshlab, Olport insonni odat, munosabat va shaxsiy xususiyatlarning murakkab rivojlanayotgan tizimi sifatida ko'rdi. O'zining birinchi monografiyasida (*Personality: A psixologik Interpretation*, 1937) u 50 turli xil shaxsiy ta'riflarini tasvirlab, tasnifladi va uning ta'rifini berdi: shaxsiyat o'ziga xos xulq atvor va fikrlashni aniqlaydigan shaxs ichidagi psixofizik tizimlarning dinamik tashkiloti. Xarakter va xulq-atvorni shaxsiyat uchun sinonim sifatida ishlatganlarga rozi bo'lmadi. Belgilar, Olportga ko'ra, axloqiy tushunchadir (yomon xarakter-yaxshi belgi), ya'ni. bu qimmatbaho shaxs. Shunga ko'ra, shaxsiyat bebaho xarakterga ega, shuning uchun xarakter shaxsiyat ichida alohida maydon sifatida qaralmasligi kerak. Temperament, aksincha, shaxsning qurilishi davom etadigan asosiy material (aql va jismoniy Konstitutsiya bilan birga). Olportning fikriga ko'ra, shaxsning genetik iste'dodining bir jihatini ifodalovchi temperament, individuallikning rivojlanishini cheklashi mumkin (shaxsiyatdagi naqsh va o'sish, 1961).

Shaxsiyat kontseptsiyasini ishlab chiqishda, Olport uchta umumiy g'oyaga asoslangan edi: 1) odamlar turli vaziyatlarda muayyan tarzda javob berishga moyillikning keng doirasiga ega. Bu shuni anglatadiki, odamlar vaqt, voqealar va hayot tajribasidan qat'i nazar, ularning harakatlarida, fikrlarida va his-tuyg'ularida muayyan doimiylik. 2) bir biriga o'xshash ikki kishi yo'q, har bir kishi o'ziga xosdir va uning o'ziga xosligini shaxsiyatning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash orqali tushunish mumkin. 3) shaxs dinamik (g'ayratli) rivojlanayotgan tizimdir. Ushbu g'oyalarga tayanib, u odamlarning nima ekanligini va ularning xatti-harakatlari bir-biridan qanday farq qilishini o'rganish uchun shaxsning o'ziga xos xususiyatini tahlil qilishning eng haqiqiy birligi sifatida tanladi. Chiziqni keng doiradagi vaziyatlarda xuddi shunday yo'l tutish istagi sifatida belgilash umumiy va individual xususiyatlar o'rtasidagi farqni keltirib chiqardi. Bundan tashqari, insonning xatti-harakatlariga kognitiv va motivatsion jarayonlar (*motivlarning funktsional autonomiyasi / Amerika psixologiya jurnali*, 50, 1937) qanday ta'sir qilishiga katta e'tibor qaratildi. Ular shunga o'xshash evolyutsion va ijtimoiy ta'sir boshdan sifatida umumiy (shuningdek, o'lchanadigan deb ataladi) xususiyatlari, ma'lum bir madaniyat doirasida odamlar ma'lum bir qator xos xususiyatlarini Olport ta'rifiga ko'ra, o'z ichiga oladi, va ular (masalan, til egalik, siyosiy va ijtimoiy munosabatlar, qiymat yo'nalishlari, tashvish, konformizm kabi) moslashtirish modellari ishlab. Bunday umumiy xususiyatlarning o'lchovliligi bir kishini muhim psixologik parametrlar bo'yicha boshqasi bilan solishtirishga imkon beradi. Individual (yoki morfologik) xususiyatlar boshqa odamlar bilan taqqoslashga yo'l bermaydigan shaxsning xususiyatlarini bildiradi. Keyingi ishlarda Olport ularni muayyan turdagi adaptiv xatti-harakatlarni boshqaradigan, boshqaradigan va rag'batlantiradigan haqiqiy neyropsikologik elementlar sifatida ko'rsatdi (psixologiyada shaxs; tanlangan *Essays*. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv Har bir inson uchun o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarning ushbu toifasi uning shaxsiy tuzilishini eng aniq aks ettiradi. Keyinchalik savolga javob berish: shaxsning o'ziga xos xususiyati nima?, "Traits revisited" (*American Psychologist*, 21, 1966) maqolasida Olport uning ta'rifining sakkizta asosiy mezonini (uning ifodasi bilan xususiyatlarning xususiyatlarini) tasvirlab berdi: 1) xususiyatning haqiqati (bu nafaqat nominal belgi, balki amalda mavjud bo'lgan umumlashtirilgan intilishlar); 2) xususiyat odatdagidan ko'ra ko'proq umumlashtirilgan sifatdir; 3) xususiyat xatti-harakatlarning harakatlantiruvchi elementi; 4) xususiyatning mavjudligi empirik kuzatuv yoki tadqiqot orqali belgilanishi mumkin; 5) shaxsiyatning o'ziga xos xususiyati faqat; 6) bu axloqiy yoki ijtimoiy baholash bilan sinonimiy emas; 7) bu xususiyatni jamiyatda topilgan va keng tarqalgan shaxs nuqtai nazaridan ham ko'rish mumkin; 8) xatti-harakatlar yoki hatto odatlar shaxsiyat xususiyatiga mos kelmasligi bu xususiyatning yo'qligiga dalil emas. Keyinchalik, Olport, umumiy va individual xususiyatlarni tavsiflash uchun shaxsiy xususiyatning atamasidan foydalanishning qiyinchiliklarini tushunib yetdi va shuning uchun atamani o'zgartirib, shaxsiy xususiyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini shaxsiy xususiyatlarning nomini faqat umumiy xususiyatlar uchun qoldirdi.

Olport shaxsiy qarashlarni o'rganish haqida chuqur qiziqish uyg'otdi, ammo vaqt o'tishi bilan ularning barchasi insonga xos emasligini va ularning barchasi dominant emasligini tushundi. Shuning uchun u uchta turdagi dispozitsiyani tanlashni taklif qildi: kardinal (shuning uchun

insonning deyarli hamma narsalari ularning ta'siri bilan belgilanadi); Markaziy (juda keng qamrovli emas, balki insonning juda yorqin xususiyatlari — individuallikning qurilish bloklari); va ikkilamchi qarashlar (kamroq ko'rinadigan va barqaror, masalan, kiyim-kechak, oziq-ovqat va boshqalar kabi). Boshqa shaxslar singari, Olport, albatta, shaxsiyat bir-biriga aloqador bo'lmagan bir qator qarashlar deb hisoblamadi. Shaxsiyat tushunchasi individuallikning barcha jihatlarining birligi, tuzilishi va integratsiyasini o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan, Olport, yangi davr — propriumni belgilaydigan bir butunga o'rnatish, baholash, motivlar, his-tuyg'ular va moyillikni tashkil etuvchi printsipga ega bo'lishi kerakligini aytdi. Olportning fikriga ko'ra, proprium-bu eng muhim va Markaziy deb hisoblangan ijobiy ijodiy o'sish istagi va bu o'z-o'zidan boshqa narsa emas. Personality (1961) da Pattern and Growth kitobida u bolaligidan tortib to etuklikka, propriotik funktsiyalarga qadar propriumni rivojlantirishda ishtirok etgan o'zlikning sakkiz jihatini ta'kidladi.

Ularning bosqichma-bosqich rivojlanishi va yakuniy konsolidatsiyasi natijasida men sub'ektiv bilim va his-tuyg'u ob'ekti sifatida shakllantiraman. Rivojlanayotgan shaxsning o'ziga xosligi (proprium) quyidagi ketma-ketlikda paydo bo'ladi:

1. Uning tanasining hissi (o'z-o'zini anglash uchun qo'llab-quvvatlovchi hayot davomida qoladigan tana o'zini shakllantiradi);

2. O'z-o'zini anglash hissi (bolaning ismi bilan aniqlanganda til orqali eng aniq ko'rinadi);

3. O'z-o'zini hurmat qilish hissi (bolaning hayotining uchinchi yilida mustaqil va muvaffaqiyatli topshiriqlarni bajarishda mag'rurlik hissi sifatida namoyon bo'ladi);

4. O'z-o'zidan chegaralarni kengaytirish (taxminan 4-x yildan buyon mening ma'no-mazmunim, mening tanam emas, balki atrofdagi dunyoning elementlari (ona, o'yinchoq, it va boshqalar) haqida bilish;

5. O'zini tasvirlash (5-6 yildan boshlab, bola ota-onasi va boshqa odamlar undan nimani kutayotganini, uni ko'rishni xohlashlarini bilib olishni boshlaganda rivojlanadi, bu vaqtda bola o'rtasidagi farqni tushunishga kirishadi men yaxshi va men yomonman);

6. O'zini oqilona boshqarish (6 va 12 yillar orasida, bola muammolarni hal qilish va haqiqat talablariga javob bera olishini tushunishga kirishadi, lekin axloqiy jihatdan mustaqil bo'lish uchun hali ham o'ziga ishonmaydi. Guruhdagi oila, din, tengdoshlar har doim to'g'ri deb hisoblaydi va shuning uchun propriumning bu davri kuchli konformizm, axloqiy va ijtimoiy itoatkorlikni aks ettiradi);

7. Propriativ intilish (o'smirlik davrida asosiy muammo martaba va boshqa hayotiy maqsadlarni tanlash. Kelajakni rejalashtirish bolalik davrida butunlay yo'q bo'lgan o'z-o'zini his qilishni anglatadi. Maqsadlarni belgilash, ularga erishish yo'llarini topish, hayotning mantiqiy tuyg'usi bu propriativ intilishning mohiyatidir. Biroq, yoshligida bu istak to'liq rivojlanmagan, chunki o'z-o'zini anglash, yangi o'z-o'zini anglash uchun yangi bosqich ochiladi. Erikson kabi, ego-identifikatsiya qilish tushunchasida, Olport o'zini o'zi yaxshilash istagi o'zini o'zi boshqarishning umumiy tuyg'usini talab qiladi, deb hisoblaydi. Bu faqat etuklikda, men allaqachon shakllantirilgan barcha jihatlar);

8. O'zini bilish (bu jihat hamma narsadan ustun bo'lib, ularni sintez qiladi). Olportning fikriga ko'ra, bilim Menning sub'ektiv tarafidir, lekin uning rivojlanishining yakuniy bosqichida ob'ektiv ya ni tushunadigan kishi, proprium insonning o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini anglash uchun noyob qobiliyati bilan bog'liq (1961).

Olport, insonning kamolotga erishishi, etuk (sog'lom) shaxs va etuk (nevrologik) shaxsda sifat jihatidan farq qiladigan doimiy, umr bo'yi rivojlanish jarayonidir, deb hisoblaydi. Nazariyalari nosog'lom yoki yetmaydigan shaxslarni o'rganish uchun qurilgan ko'plab shaxslardan farqli o'laroq, Olport shaxsiyat nazariyasini qurishda klinik kuzatuvlar qo'llanilishi mumkinligiga ishonmadi. Olportning fikriga ko'ra, etuk sub'ektlarning xulq-atvori funktsional jihatdan avtonomdir va ongli jarayonlarga asoslanadi, ammo yetishmagan shaxslarning xatti-harakati asosan bolalik tajribasidan kelib chiqadigan behush niyatlar bilan yuboriladi.

Olportga ko'ra, psixologik jihatdan etuk inson oltita xususiyat bilan ajralib turadi:

- 1) men keng chegaralarga ega (men tomondan o'zimga qarashim mumkin);

- 2) issiq, samimiy ijtimoiy munosabatlarga (do'stona samimiylik va xushyoqish) ega;

3) hissiy befarqlik va o'z-o'zini qabul qilishni namoyish etadi (o'z-o'zini ijobiy his qiladi, o'z fikrlarini va his-tuyg'ularini ifodalaydi, boshqalarga qanday ta'sir qiladi);

4) haqiqiy hisni, tajribani va da'volarni namoyish etadi;

5) o'z-o'zini bilishga qodir va hazil tuyg'usiga ega;

6) butun hayot falsafasiga ega (o'z hayotini mazmunli qiladigan maqsad yoki mavzuni

Olportning butun hayoti inson xatti-harakatlarini tushunishning to'g'ri yo'lini beruvchi tizimlar ekanligini ta'kidlaganlar bilan jang qildi. Xususan, u psixoanaliz va behaviorizm vakillari bilan kelishmovchilikda edi, ular shaxsiyatning noyob, ongli va dinamik tomonlarini kamligini tanqid qildilar. Olport inson mohiyati va psixoanaliz va behaviorizmga nisbatan tanqidiy nuqtai nazar haqida o'z fikrlarini "Becoming" monografiyasida taqdim etdi: shaxsiy psixologiya (1955) uchun asosiy Considerations.

Inson tabiatiga oid g'oyalar to'qqiz asosiy qoidaga muvofiq tahlil qilindi:

1) Ozodlik determinizm (erkinlik kontseptsiyasini qo'llab-quvvatladi; shaxsiy o'sishni faol rivojlanish jarayoni deb hisobladi, unda shaxs o'z hayotining taraqqiyotini rejalashtirish uchun muayyan mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi; inson xatti-harakati asosan situatsion determinantlardan ta'sirlandi; psixoanaliz yoki behaviorizmga qabul qilinganidan ko'ra, inson uchun juda katta erkinlikni tan oldi.

2) rasyonellik irratsionellik (aqlli, etuk inson oqilona ishlaydi, Freydning ongsiz irratsional insoniy xatti-harakatlarning asosiy roli haqidagi fikrini rad etdi, garchi u bunday kuchlar odamlarning hayotiga hukmronlik qilishi mumkinligiga rozi bo'lsa-da, nevrologlar).

3. Holism-elementalizm (Olportning shaxsiyat tahlillari birligi shaxsiyatning o'ziga xos xususiyati bo'lsa da, uning Holistik pozitsiyasi kuchli ifodalangan: u shaytonning shaxsning umumiy tuzilishi bilan bog'liq bo'lishi kerakligini ta'kidladi, bu shaxs doimiy ravishda maqsad va g'oyalarga erishishga qaratilgan, bir vaqtning o'zida statik birlik emas).

4) konstitutsionalizm-invairomentalizm (inson tabiatining kontseptsiyasida Olport inson va atrof-muhit Konstitutsiyasi (irsiyat) o'rtasidagi deyarli mukammal muvozanatni ta'kidladi; menimcha, har ikkala omil ham inson faoliyatida bir xil ma'noga ega).

5) o'zgaruvchanlik o'zgaruvchanlik (teng darajada mavjud).

6) subyektivlik ob'ektivlik (sub'ektivlik emas, balki shaxsiy moyilliklarning dinamik tashkiloti sifatida o'ziga xoslik sifatida juda muhim ahamiyatga ega. Subyektiv tajriba dunyosi insonni tashkil etuvchi ko'plab tarkibiy qismlardan biridir. Psixologiya, uning fikriga ko'ra, faqat shaxsiy noyoblik muammosini hal qila oladigan bo'lsa, haqiqiy ilmiy bo'ladi).

7) Proaktivlik reaktivlik (Olportning proaktivlik printsipiga sodiqligi kuchli va aniqdir. Odamlar ichkaridan yaratilgan istiqbolli maqsadlar, ambitsiyalar va intilishlar dunyosida yashaydilar. Funktsional muxtoriyat o'tmish bilan reaktiv aloqalarni uzishga xizmat qiladi va insonga xos intilish har qanday tushuntirishni faqat kiruvchi ogohlantirishlarga reaksiyalar orqali rad etadi).

8) Homeostaz heterostaz (insonning ehtiyojlari va motivatsiyasining Homeostatik tarkibiy qismini e'tirof etgan holda, Olport, shunga qaramay, stressni kamaytirish insonning barcha xatti-harakatlarini tushuntirmaydi. Har ikkala bola ham, kattalar ham doimo kuchlanishni to'playdi va homeostazdan heterostaz pozitsiyasiga o'tadi)

9) kognitiv-behisoblik (boshqa gumanistik yo'naltirilgan shaxslarning aksariyati kabi,

Olport insoniy xatti-harakatlarning sirini hal qilish uchun ilmiy usullar bilan amalga oshirilmaydigan urinishlar deb hisobladi va shaxsning faqat empirik tarzda o'rganilishi mumkinligini ta'kidladi, chunki shaxsiyat xususiyatlari bevosita bevosita bevosita kuzatuvga ega emas, balki faqat muayyan tadqiqot tartiblarining natijalarini tahlil qilish orqali Olportning bir qator asarlari nafaqat shaxsiyat psixologiyasiga, balki ruhiy salomatlik, xurofot, din va psixologiya asosiy metodologik muammolariga bag'ishlangan. U majoziy va sistematik eklektizmga qat'iy ishonch ko'rsatdi, uning nazariy tadqiqotlarini ochiq tizim deb hisobladi. U o'z maktublari, jurnallari, matnlari, formulalari, tillari, ya'ni uning o'ziga xosligini ifodalovchi har bir narsa orqali o'rganish orqali muayyan shaxsning xatti-harakatlarining xarakterli modelini tushunish istagiga asoslangan shaxsni o'rganishning mafkuraviy usulini ishlab chiqdi (Jenni, 1965). Shu bilan birga, Olport shaxsiy

xususiyatlar va xatti-harakatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda muqobil usullardan foydalangan. Insonning hayotdagi tartib va ma'no topishga bo'lgan sa'y — harakatlari qadriyatlar bilan belgilanadi, qadriyatlarni o'rganish testini ishlab chiqishda faol ishtirok etdi (birinchi marta 1931da nashr etilgan, uchinchi nashr-1960: Vernon P. E., Lindzey g). Ushbu test Olportning shaxsning bunday murakkab tarkibiy qismini eksperimental tarzda o'lchangan elementlarga qadriyatlar sifatida kengaytirishga urinishini ko'rsatadi. Sinov 45 savoldan iborat va boshqa ko'p faktorli testlarga o'xshab, har bir omil (qiymat) uchun baho beradi, buning asosida insonning qiymat yo'nalishi profili quriladi. Hozirgi vaqtda ushbu test avvalgidek mashhur bo'lmasa-da, u olportning qadriyatlarining shaxsning muhim qismini tashkil etishi haqidagi pozitsiyasini aniq aks ettiradi. Olport yuzlab maqolalar va yigirmaga yaqin monografiya chop etdi. Barcha psixologlar u tomonidan ishlab chiqilgan shaxsiyat kontseptsiyasini baham ko'rmaydilar, chunki vaqt va sharoitlarda insonning xatti-harakati faqat shaxsiy ko'rinishlarning engil doimiyligini aniqlaydi. Bundan tashqari, uning nazariyasi bir nechta izdoshlarni jalb qilgan yana ikkita sabab bor edi: 1) ishlatilgan tushunchalarning ravshanligi etarli emas (masalan, shaxsning harakatlari, men oqilona regulator va shaxsiy dispozitsiya sifatida mulkiy intilishlar); 2) Olport shaxsiyat xususiyatlarining kontseptsiyasi o'z-o'zini rivojlantirish (proprium) bilan qanday bog'liqligini aniqlamadi, shuning uchun uning nazariyasi uchun etarli ampirik testlarni yaratish juda qiyin bo'ldi. Shunga qaramay, Olportning g'oyalari, ayniqsa, insonning mafkuraviy o'rganish usulini joriy qilish orqali shaxsiyat tadqiqotchilariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

2. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi.

Ehtiyoj tug'risidagi tushuncha

Psixologik nuqtai nazardai borliqtug'risida mulohaza yuritilganda, tirik mavjudodlarning (oddiy tuzilishga ega bo'lganidan torgib, to murakkabigacha) tevarak-atrof bilan hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan, turln xususiyatli bog'lanishlarni ta'minlab turuvchi faoliyati (qaysi darajasi, shakli ekanligidan qat'i nazar) ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Ularning faolligi tufayli murakkab tuzilishli faoliyat yuzaga kelib (onglikning mahsuli sifatida), turli-tuman mohiyatli, har xil ko'rinishdagi ehgiyojlar (ularning toifalarga aloqadorligi, kelib chiqishi jihatidan biologik, moddiy, ma'naviy va boshqatar)ni qondirish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu boisdan faollik faoliyatining asosiy mexanizmlaridan birinchi bo'lib, tirik mavjudodlarning o'z imkoniyati darajasida tashqi olam ta'sirlariga javob qilish uquvchanligining tarkibi sanaladi.

Borliqdagi jonli mavjudodlarning o'ziga xos tarzda, muayyan yo'nalishda, ma'lum darajadagi kuch bilan xatti-harakatni amalga oshirishga undovchi ehtiyojlar ular uchun faollik manbai vazifasini bajaradi. Psixologik manbalarga asoslanib fikr yuritganimizda, ehtiyoj ~ jonli mavjudod hayot kechirishining yaqqol shart-sharoitlariga uning shularga tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shartsharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalanadi.

Insonning faolligi boshqa mavjudodlardan tub darajada ham mohiyat, ham shakl jihatdan tafvutga ega bo'lib, yuzaga kelgan ehgiyojlarning turli vaziyatlarda qondirilishida o'z ifodasini topadi. Jumladan, mavjudodlar va hayvonlar o'zlarining tanasi va uning a'zolari tuzilishiga, instinktlarning turli-tumanligiga binoan, o'z o'ljasi tutib olishga nisbatan intilishni vujudga keltiruvchi tabiiy imkoniyati uni oldindan payqash sezgirliqi orqali zudlik bilan faol harakat qiladi. Hayvonlar ehtiyojlarining qondirilishi jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq ravishda kechgan bo'lsa, bu esa o'z navbatida, ularning qurshab olgan yashash muhitiga yengillik bilan moslashuvini ta'minlaydi. Masalan, asalari xatti-harakatining tug'ma, irsiy dasturi uning gulshira (nektar) yig'ish ehtiyejlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bu ehtiyojlarni qondirish ob'yektlari (gullarning navlari, ularning uzoq va yaqinligi, qaysi tomonda joylashganligi, mo'l-ko'lligi kabilar ham) aks etadi. SHu boisdan mavjudodlarning ehtiyojlarida ularning faolligi omili sifatsda tabiiy alomatlar, instinktlar, shartsiz reflekslar va hokazolar bevosita qatnashadi.

Lekin insonlarning faolligi va ularning faolligi manbai hisoblanmish insoniy ehtiyojlar tubdan boshqacha manzaraga ega bo'lib, biologik shartlanganlikdan tashqari, moddiy va ma'naviy ko'rinishlardan iboratdir. Odamning ehtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar

bilan yaqindan tanishish, ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Tabiat tomonidan vujudga keltirilgan jism, narsa, buyum inson uchun biologik ehtiyojni qondiruvchi o'lja ma'nosini va ahamiyatini yo'qotadi. Odam boshqa mavjudodlardan farqli o'laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zaruriyat talabiga binoan tubdan qayta o'zgartirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir. Xuddi shu boisdan odamning o'z ehgiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'lganadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol, muayyan maqsadga Yo'naltirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.,

«Insoniyatga xos bo'lgan ehtiyojlarning mazmuni, shakli va qondirilishi» usuli ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida rivojlanib, o'zgarib va takomillashib boradi. Hozirgi zamon kishisining ehtiyojlari va ularning qondirilishi ajdodlarnikidan ham, avlodlarnikidan ham tubdan farqlanadi, lekin etnopsixologik xususiyatlar ta'siri o'z ahamiyatini yetarli darajada yo'qotmaydi. SHaxsning ehtiyojlarini to'la-to'kis qondirish uni komil inson sifatida kamol toptirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi-da, lekin bu uning ustuvor ekanligini bildirmaydi, chunki boshqa ta'sirchan omillar ham mavjuddir. Kamolotga erishishning muhim shart-sharoiti hisoblanmish mehnat insonning ehtyojiga aylanmasa, uo'z ehtiyojlarining yengil, oson Yo'llar bilan qondirishga harakat qilsa, inqirozga uchraydi. yengil yo'l bilan o'z ehtiyojlarini qondirish ijtimoiy qonun 'va qoidalarga zid xulq-atvor manbaiga aylanishiga, jinoiy xatti-harakat kelib chiqishiga, tekinxo'rlik illatining namoyon bo'lishiga zamin hozirlaydi.

Huquqiy, demokratik jamiyat kishisi shaxsini shakllantirishga I shsbatan qo'yilayotgan eng muhim talablardan biri unda mehnat qilish ehtiyojini, mehnatdan faxrlanish tuyg'usini va undan lazzatlanish hissini tarkib toptirishdan iboratdir. Mehnatga nisbatan ehtiyojning vujudga kelishi sanoatda va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mehnat qilish sharoitlarini yaxshilash, mehnat faoliyati umumdorligini oshirish, ish vaqtidan oqilona foydalanish imkoniyatini yaratadi va faqat mehnatdagina o'z imkoniyatini namoyon etuvchi, bunyodkor, vatanparvar, fidoiy shaxslarni shakllantiradi. Kishilarning iqtisodiy ehtiyojlarini qondiruvchi, ba'zan og'ir va zerikarli tuyulgan mehnat turi vatanparvar, komil insonlikka intiluvchi shaxs uchun quvonch, qoniqish, hatto rohat-farog'at his-tuyg'ularining manbaiga aylanishi mumkin.

Yuksak malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan «Ta'lim to'g'risida»gi qonunda va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da o'quvchilar va talabalarning mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirilishiga alohida ahamiyat berilgandir. Respublika fuqarolarida ma'naviy ehgiyojlarni vujudga keltirish va shakllantirish istiqloq sharofati bilan muhim ahamiyat kasb etib, ijtimoiy tarbiyaning muhim bo'g'iniga aylandi. Huquqiy, demokratik jamiyatniyag asosiy vazifalariDan biri insoniy ehtiyojlarni tarkib toptirish, ularni barkamol shaxs kamolotiga yo'naltirish, ma'naviyatni egallash bilan uzviy bog'lab amalga oshirishdan iboratdir.

Ehtiyojlarning turlari

Inson bir davrning o'zida ham individuallik, ham ijtimoiylikni aks ettirgan bo'lganligi sababli uning ehtiyojlari shaxsiy va ijtimoiy xususiyatga egadir. Boshqacha so'z bilan aytganda, undagi tor ma'noli shaxsiy xususiyatga ega bo'lganday tuyg'u uyg'otuvchi (tabiat in'omiga aloqador) ehgiyojlarni qondirish jarayoni ham ijtimoiy hamkorlik faoliyatining mahsuli (dehqonlar, ishchilar, xodimlar va boshqa kasbdagi) odamlarning sa'y-harakati, hamkorlikdagi mehnatining moddiy tarzdagi ifodalanishidan foydalanishida aks etadi.

Ushbu masalaga boshqacha tarzda yondashilsa, unda o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy muhit negizida yaratilgan vositalar va usullardan foydalaniladi, natijada u yoki bu sharoitga nisbatan ehtiyej his etadi. Masalan, yog'ochdan boltaga dasta yasash uchun unda xohish mavjudligining o'zi yetarli emas, balki bir qator shart-sharoitlar, dasgoh, duradgorlik asboblari bo'lishi lozim, uning sifatiga nisbatan ehtiyoj ham tug'iladi.

Insol faoliyatining faolligi insoniyat madaniyatini mahsuli bilap bog'liqpigini ifodalab, madaniy ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Madaniy ehgiyojlar, madaniyat to'g'risida mulohaza yuritilganda uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab o'tish lozim. Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi, chunki ular biri-birining negizidan kelib chiqadi. Xuddi shu boisdan

madaniy ehtiyojlar ob'yektiga tabiiy ehtiyojlarini qondiruvchi uy-ruzg'or buyumlar, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba ortgirish yo'llari kiradi. Odatda, jamiyat ta'lim va tarbiya tizimini egallash, xalq an'analari, marosimlari, bayramlari, odatlari, rasm-rusumlari, xulq-atvor ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonida rang-barang madaniy ehtiyojlar vujudga keladi, yangicha ma'no kasb eta boshlaydi. YUqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tabiiy ehtiyojlar qondirilmasa, ular insonni halokat yoqasiga yetaklaydi, biroq madaniy ehtiyojlarning qondirilmasligi unday oqibatlariga olib kelmaydi, ammo odamda madaniy fazilatlarining shakllanishiga putur yetkazadi, uning kamolotini sekinlashtiradi.

Shu narsani ta'kidlab o'tish joizki, madaniy ehtiyojlar o'zining darajasiga ko'ra, jamiyat tomonidan o'z a'zolari oldiga qo'yilayotgan talablar bilan bog'liqpigiga binoan, ular o'zaro bir-birlaridan keskin tafovut qiladi. Masalan, hozirgi zamon yoshlarining bilim olishga nisbatan tinimsiz izlanishini, ya'ni bilim olish ehtiyojining mohiyatini eng so'nggi moda bo'yicha kiyinishga odatlangan xuddi shu yoshdagi tengdoshining ehgiyojlarini bir xil mezon bilan o'lchash va baholash adolatdan emas. Chunki ehtiyojlarning mohiyatiga, ularni qondirish uchun amalga oshirish ko'zda tutilgan faoliyat natijasiga, ularning xususiyatiga ijtimoiy yoki individual yo'nalganligiga binoan, har qaysisi alohida-alohida baholanadi. Ijtimoiy jamiyat tomonidan o'z fuqarolari oldiga qo'yilayotgan talablariga, jamiyatning huquq asoslariga, xalq an'analarga, yurish-turish qoidalariga, ma'naviyat va qadriyat tizimiga, maslak va dunyoqarash mohiyatiga mos tushadigan ehtiyojlar yuksak onglilik, ijtimoiy faollik, ma'naviy kamolot uchun xizmat qiladi, jamiyat taraqqiyotining muhim mezonlaridan biri bo'lib madaniy ehtiyojlarni tug'ilish va ularni qondirish darajasi va ma'naviyatni egallashdagi roli hisoblanadi.

Psixologiya fanida ehtiyojlar o'z predmetining xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga ajratiladi, ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbai turlicha ekanligi e'tirof etiladi.

Insonning ovqatlanish, kiyinish, uy-joyiga ega bo'lish, maishiy turmush ashyolariga intilish, komfort hissini qondirish bilan bog'liqmadaniyatpredmetlariga nisbatan ehtiyoj sezish moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma'naviy madaniyatni yaratish va o'zlashtirish, shaxsning o'z fikr mulohazalari va his-tuyg'ulari bo'yicha boshqa odamlar bilan muomalaga kirishish hamda axborat almashtirish, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, mahalliy matbuotni o'qish, kino va teatr ko'rish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mahsuliga tobeklik manaviy ehtiyojlar tizimini vujudga keltiradi.

Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liqbo'lib, vujudga kelgan ma'naviy ehtiyojlarni qondirish jarayoni moddiy ehgiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, kitob, yozuv qog'ozi va boshqalar.

Ehtiyojlarning turlari haqida fikr bildirganda yana shu narsaga e'tibor berish kerakki, kelib chiqishiga binoan tabiiy turga taalluqpi ehtiyoj o'z predmetiga ko'ra moddiy guruhga, xuddi shu mezonlar bo'yicha bir davrning o'zida madaniy ehtiyojning moddiy yoki ma'naviy ehtiyoj turkumiga kiritish mumkin. SHu tariqa ehtiyojning kelib chiqishi va predmeti xususiyati bo'yicha ikki mezoniga asoslanib muayyan guruhlariga ajratiladi. Inson ongining tarixiy taraqqiyotiga nisbatan va ehtiyojlarning ob'yektiga bo'lgan munosabatiga binoan, har xil tasniflanadi va xuddi shu mezonlarga ko'ra ular rangbarangturlarga ajratiladi. Ularning izchilligi, barqarorligi, doimiyliigi, ko'lami, ahamiyatliliigi, predmetliliigi, ijtimoiyliigi, individualligi kabi xususiyatlari bilan o'zaro bir-biridan farqlanadi.

Ehtiyojlar inson faoliyati va xulq-atvor motivlari bilan jips aloqada bo'ladi.

Inson ehtiyojlarining rivojlanishi

Muayyan muhitda yashovchi hayvonning u yoki bu tarzda xatti-harakati aniq ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo'ladi. SHu boisdan ehgiyoj hayvonni faollikka undash bilan cheklanib qolmayedan, balki faollikning turlari, shakli, harakatlantiruvchi kuchig'a ham o'z ta'siripi ko'rsatadi. Xayvonda ovqatlanish ehtiyojini tug'ilishi unda faollikni vujudga keltiradi, natijada so'lak bezlari ishlay boshlaydi, o'lja qidirish, uni poylash, tutish va iste'mol qilish bilan bog'liq holatlar majmuasi yuzaga keladi. Mazkur jarayonlar shartli reflekslar, faollikni keltirib chiqaruvchi yangi qo'zg'ovchilar va unga muvofiq bo'lgan yangi harakatlar bilan bog'lanishi mumkin, biroq hayvon xatgi-harakatining

tuzilishida hech qanday o'zgarish yuz bermaydi. Jahon fiziologlari va psixologlari tomonidan hayvonlarda shartli reflekslarni shakllantirishga oid tajriba materiallarida ko'rsatilishicha, vosita sifatida foydalanilgan qo'ng'iroq chalinishi hayvon uchun tashqi qo'zg'atuvchilar ichidan faqat ovqatlanishga bog'liq signal (xabar) vazifasini bajaradi, xolos.

O'rgatilgan hayvon tomonidan tepkini bosish jarayoni unga ovqatni berilishi bilan aloqador xatti-harakat tarzida amalga oshiriladi. SHuning uchun hayvon har qanday murakkab shartli reflekslar yordami bilan o'z xatti-harakatini amalga oshirgan bo'lishiga qaramay, ehtiyojlar bevosita uning psixikasini aks ettirish muayyan ob'yektga yo'naltirish, xulqini idora qilish funksiyasini bajaradi. CHunki hayvon a'zolarining biologik-tabiiy ehtiyojlari psixik aks ettirish mazmuni va sifatini, tashqi olam ta'siriga nisbatan javob sifatida paydo bo'luvchi xatti-harakatlarni muvofiqlashtirib turadi.

Insonning faoliyati, xulq-atvori, xatti-harakati hayvonlarnikidan tubdan farq qiladi, ularni tarkib toptirish mutlaqo boshqa asosga quriladi. Misol uchun bolani ovqatlanishi, xatti-harakati, qoshiqsan foydalanish, maxsus ajratilgan joyda o'tirish, ovqat yeyish qurolini ishlataolish uningtabiiy ehgiyojlari tufayli yuzaga kelgan deb e'tirof etish haqiqatdan uzoqfikr, chunki uning negizida yotuvchi mexanizmlar siri tushuntirib berilmagan. O'z-o'zidan ma'lumki, tabiiy ehtiyojni qondirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi shart emas, insonda uyquga ehtiyoj tug'ilsa, u holda hech qanday yumshoq o'ringa, divanga talab sezilmaydi, charchagan odam duch kelgan joyda o'z ehtiyojini qondiraveradi. Madaniy xatti-harakatlar, odatlarning insonda vujudga kelishi ijtimoiy tarbiyaning ta'sirida tabiiy ehgiyojlarni qondirishning vositasi, sharti sifatida gavdalanib, qurollar, buyumlar ularning tarkibiy qismiga aylana boshlaydi. BundaY xatti-harakatlar shaklini keltirib chiqaruvchi asosiy manba tub ma'nodagi ehtiyoj emas, balki uni qondirishning jamiyat taraqqiyoti talab qilgan qoidalari, usullari, kamolot taqozo etuvchi madaniy ko'nikmalar hisoblanadi. Jamiyatning taraqqiyot bosqichlariga binoan tabiiy extiyojlarni qondirishning yangidanyangi, yanada takomillashgan vositalari insoniyat tomonidan yaratilaveriladi va bular ehgiyojlar tarkibi bilan qorishib ketadi. Madaniy va ma'naviy ehtiyojlar to'g'risida ham xuddi shu tarzdagi o'zgarishlar yuz beradi, shaxsning boshqa kishilar bilan muloqotga kirishishi, bilimlarni o'zlashtirishda texnik vositalardan foydalanishi, nutq va kiyinish madaniyatining o'sishi, ularni qondirishga nisbatan talab darajasining ortishi mazkur ehtiyojlar riojlanishini ta'minlaydi.

Psixologiyada ehgiyojlar rivojlanishining bir necha bosqichlari mavjud ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. CHunki ehtiyojlar inson ontogenezida paydo bo'lib, to umrining oxirigacha o'zgarib, takomillashib boradi. Kishilik jamiyatlarida ehtiyojlar bir-biridan ham mohiyat, ham shakl jihatidan tafovutga ega bo'lganiday, yosh davrlariga qarab, ular xuddi shunday mezonlar bo'yicha o'zaro farqlanadilar.

Bola faolligini rivojlantirishniigdastlabki bosqichlaridayeq, biologik jihatdan ahamiyat kasb etuvchi buyumlar, jismlar ustuvorlik xususiyatiga ega bo'lmaydilar, aksincha ularning inson tomonidan foydalanish usullari ehtiyejlarning omillari tariqasnda gavdalanadi. Binobarin, mazkur buyumlar, aslahalarning ijtimoiy tajribalarini egallashtirishdagi ahamiyati, roli namoyon bo'lishning mexanizmlari sifatida maydonga keladi. Bolalarning xuddi shu yo'sinda egallaydigan xatti-harakatlarining yangi shakllari — bu jamiyat tomonidan ijtimoiy amaliyot vazifalariga munosib ravishda ishlab chiqilgan usullaridan iborat bo'lyb, buyumlar bilan shaxsning munosabati tarzida yuzaga keladi, kishining kundalik faoliyati ichidan muhim joy egallaydi. Stol atrofida o'tirish, qoshiq bilan ovqat yeyish, krovatda uxlash, televizor tomosha qilish, o'yinchoq o'ynash, kattalar bilan muomala qilish yuqoridagi fikr mohiyatini yaqqollashtirishga yordam beradi. Ehtiyojni qondirishning vositalaridan foydalanish qoidalari ijtimoiy muomala usullari, faoliyatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlari katta yoshdagi odamlar tomonidan yoshlarga o'rgatiladi. O'z ehtiyojlarini muayyan buyumlar vositasida qondirishga va ularni muayyan faoliyat turiga tatbiq etishning insoniy shakllarini egallashtirishga o'rgatish maxsus mashqpar orqali amalga oshirilib, «Etuk shaxs — bola» tarzida yuzaga keladi. Demak, bola ehtiyoji qondirilayotgan insoniy shart-sharoitlar ta'siri ostida shaxsning xulq-atvori vositalar ahamiyati bilan emas^ balki ularning ijtimoiy qiymati bilan belgilanadi. Ehtiyojlarning qondirilish darajasi, uning og'ir yoki yengil ko'chishi shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, shu boisdan ularni qondirish maqsadga muvofiq, oqilona mezonlarga suyanib amalga oshirilsa ijtimoiy ahamiyati yanada ortadi.

Insonda madaniy va ma'naviy ehtiyojlar turmush tajribasi ortishi, bilim saviyasi kengayishi, maxsus mashkardar egallanishi, ijtimoiy hayot qoidalariga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabati uzgarishi tufayli rivojlana boradi. Odam tobora barkamol bo'la borishi uning oldiga yangicha talablar qo'yadi, ularni bajarish esa ehtiyojning yangi, nisbatan murakkab, mohiyat jihatdan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarni vujudga keltiradi, ularning qondirilishi esa tuzilishga ega bo'lgan vositalarni taqozo etadi, Ma'lumotlilik aql-zakovat ko'rsatkichining yuksalishi, iste'dod alomatlarining ro'yobga chiqishi, faollikning ortishi, xatti-harakat tarkibida keraksiz bo'g'inlarning kamayish ehtiyoji takomillashgan shaklining namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Inson komfort sari intilar ekan, demakki, unda yangi ehtiyojlar yuzaga keladi, ularni qondirilishi esa yangi bir sifat darajasiga ko'tariladi. Madaniyatning yangi qirralari ochilishi, ma'naviyatni egallashga nisbatan xohish-istakning kuchayishi, fan va texnikaning taraqqiyoti, millatlararo munosabatlar ko'lamining kengayishi rang-barang ehtiyoj turlari va shakllari rivojlanishiga muhim shart-sharoitlar yaratadi. Ynsonning barkamollik sari intilishdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish orzusi ehtiyojlar rivojlanishi harakatlantiruvchi kuchga aylanadi.

Psixologiya fanida ehtiyoj quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. Individual — yakka shaxsga yo'naltirilgan. •
2. Guruhiy — real guruhlar moddiy va ma'naviy intilishi.
3. Jamoaviy jipslashgan guruhlar talabi majmuasi.
4. Hududiy ~ etnik guruhning muayyan o'ziga xos talablari qondirilishi
5. Etnik ma'lum millat yoki xalqlarning safarbarligini ta'minlash.
6. Umumbashariy yer yuzi xalqparining umumiy talablarining majmuaviy aks etishi.

1. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi.

Mashhur amerikalik tadqiqotchi Abrohim Maslow (1908-1970) gumanitar psixologiya rasmiy va ilmiy holatini Gordon Olport kichik zamonaviy izohlab berdi. A. Maslow, shaxsiyat nazariyasini ishlab chiqishda, Z. Freyd va uning izdoshlari kabi patologik materiallarga tayanmaslik kerak, aksincha, insonning eng yuqori yutuqlariga ishonishgan. Shu maqsadda u to'qqiz olimning zamondoshlari (M. Vertgeymer, R. Benedikt va boshqalar) va to'qqiz tarixiy shaxs (A. Eynshteyn, L. Betxoven va boshqalar) bo'lgan taniqli odamlardan tashkil topgan namunani yaratdi.

A. Maslowning tadqiqot manfaatlari markazi motivatsiya edi. Nazariya "motivatsiya va shaxsiyat" (1954) ishida bayon etilgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, inson istagan mavjudotdir va kamdan-kam hollarda to'liq, to'liq qoniqish holatiga etadi. Bir ehtiyoj qondirilgach, darhol boshqasi paydo bo'ladi, bu odamning e'tiborini va harakatlarini boshqaradi va hokazo. Bu ehtiyojlarning barchasi ierarxik tizimga ustuvorlik yoki ustunlik darajasida tashkil etiladi. Ierarxiya barcha odamlar uchun amal qiladi, va, oliy odam bu ierarxik ko'tarilishni mumkin, yana u individual, noyob, sog'lom, pishdi, va hokazo. lekin, u kishi ierarxik ilg'or qanchalik muhim emas quyi darajadagi ehtiyojlari qondirish uchun qoladi, agar, bir kishi bu darajaga qaytadi va kamomadi bartaraf etilmaguncha u erda qoladi (dinamik kontseptsiya). Ierarxiya tug'ma (fiziologik va mavjud) va sotib olingan (ijtimoiy, shaxsiy, ma'naviy) ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Yuqori yoki ma'naviy daraja o'z-o'zini anglash ehtiyojlari bilan ifodalanadi va shaxsning "men" dan tashqarida universal qadriyatlarga chiqishini nazarda tutadi. Keyinchalik, A. Maslow barcha ehtiyojlarni ikki sinfga ajratdi: defitsit (fiziologik, ijtimoiy va shaxsiy) va kundalik (ma'naviy, shaxsiy, meta-ehtiyojlar).

O'z-o'zini anglash-insonning qobiliyatlari, iste'dodlari, imkoniyatlaridan to'liq foydalanish. Biroq, A. Maslowning fikriga ko'ra, insoniyatning faqat 1 % piramidaning tepasiga etadi, ya'ni. o'z-o'zini anglash darajasiga chiqadi. Aksariyat odamlar o'z qobiliyatlari haqida bilishmaydi yoki ularni ijtimoiy me'yorlar bosimi ostida ushlab turadilar. Individuallik va jamiyatning nisbatlarini tahlil qilishda A. Maslow identifikatsiya qilish va begonalash mexanizmlari tushunchalarini taqdim etdi. Sog'lom, o'z-o'zini anglaydigan shaxs bu qutblar orasidagi muvozanatni saqlab qolishga qodir: tashqi rejada identifikatsiya qilish va o'z-o'zini anglash nuqtai nazaridan begonalashish (o'z tushunchasiga yo'naltirilgan).

Agar A. Maslow yo'nalishning nazariy etakchisi bo'lsa, Karl Rogers (1902-1987) klinik jihatdan g'oyalarni rivojlantiradi.

K. Rogers tomonidan ishlab chiqilgan mijoz-markazli yondashuv psixozanalizdan patologiyaga yo'naltirilgan tibbiy direktiv model sifatida farq qiladigan birinchi psixoterapevtik modelga aylandi. K. Rogers o'z nuqtai nazarini "mijozga yo'naltirilgan terapiya" (1951) kitobida bayon etdi.

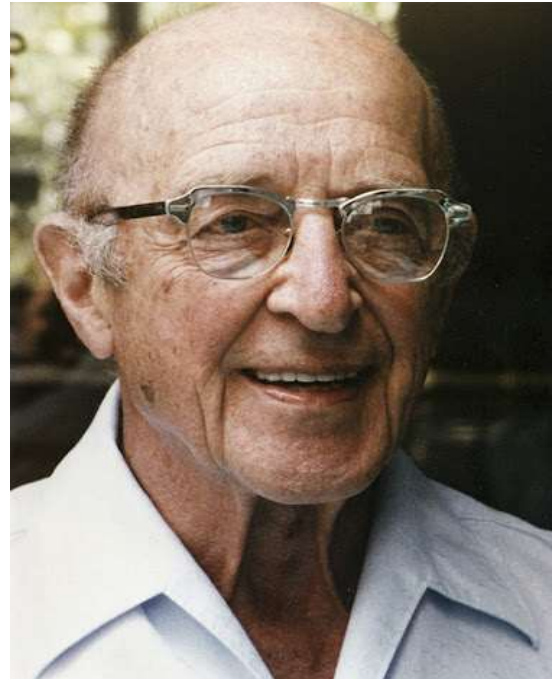
Rogers tushunchasi, Maslow nazariyasi kabi, bir asosiy motivatsion omil o'z-o'zini anglash istagi ustunligiga asoslanadi. Ammo, Agar A. Maslow hissiy jihatdan muvozanatli va sog'lom odamlarni tadqiq qilish bo'yicha o'z xulosalarini tuzgan bo'lsa, K. Rogers hissiy muammolarga duch kelgan odamlar bilan psixologik maslahatlashuv xonasida ish tajribasiga asoslangan edi. Bundan tashqari, Agar A. Maslow o'z-o'zini anglash jarayonining cho'qqisini (tepalik va plato-tajriba) tahlil qilishga qaratilgan bo'lsa, K. Rogers uchun o'rganish mavzusi hayotning o'zi, shaxsning ishlashi, o'z-o'zini anglashga erishish jarayoni edi.

K. Rogersning psixoterapiyasi fenomenologik yondashuvga asoslangan, ya'ni bemorning muammolarini sub'ektiv talqin qilishiga asoslanadi. Terapiyaning maqsadi insonning tug'ma salohiyatini, o'z-o'zini anglash istagini ozod qilish uchun sharoit yaratishdir. K. Rogersga ko'ra, psixoterapiyada bunday sharoitlar terapevtning haqiqiyliigi, mijozning beqiyos qabul qilinishi va empati. Shunday qilib, mijozlarga yo'naltirilgan yondashuvda shifo vositasi texnik emas, ya'ni mijozning maslahat xonasidan boshqalar bilan munosabatlarga olib boradigan terapevtning munosabati.

K. Rogersning psixoterapiyasining Markaziy tushunchasi men o'zim haqimda shaxsiyat tushunchasi tizimidir. Ampirik ravishda, K. Rogers va uning hamkasblari psixologik yordam so'rab murojaat qilgan odamlar uchun ideal, kerakli tarzda o'zlari haqidagi g'oyalarni sezilarli darajada farqlashlari haqida xulosaga kelishdi. Shu bilan birga, terapiya jarayonida insonning o'zi haqida (I-haqiqiy) tushunchasi o'zini ideal tasvirga yaqinlashtirishi qayd etildi. Shunday qilib, ruhiy farovonlik i-Real va i-idealning mosligi bilan belgilanadi va nevroz haqiqiy va ideal y o'rtasidagi farqning natijasidir. shunga ko'ra, aqliy salomatlik, o'z-o'zini anglash istagi o'z-o'zini anglash orqali erishiladi, men-haqiqiy va men-ideal (shaxsiyatning uyg'unligi). K. Rogersning o'zini eng yaxshi biladigan va qabul qilgan shaxsiyati to'liq ishlaydigan shaxs deb atadi.

4. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni.

Insonparvar (gumanitar) psixologiya (ingliz tili. Inson psixologiyasi) G'arb (asosan Amerika) psixologiya yo'nalishi, oldindan berilgan narsa emas, balki faqat shaxsga xos bo'lgan o'z-o'zini anglash "ochiq imkoniyat" bo'lgan yagona yaxlit tizim sifatida uning asosiy mavzusi shaxsini tan[1]. Insonparvar psixologiyada tahlilning asosiy mavzusi: yuqori qadriyatlar, shaxsning o'z-o'zini anglash, ijodkorlik, sevgi, erkinlik, mas'uliyat, muxtoriyat, aqliy salomatlik, shaxslararo muloqot. Insonparvar psixologiya mustaqil oqim sifatida XX asrning 60-larining boshida, AQShda behaviorizm va psixozanalizning hukmronligiga qarshi norozilik sifatida uchinchi kuch deb nom olgan. Bu yo'nalishda

Ibrohim Maslow, Karl Rogers, Gordon Olport, Viktor Frankl, Charlotte Buhler, Rollo may, Sidney Jurard, Jeyms Bujental, Everett Shstrom, Hans-Verner Hessmann, Frederik Perlz va boshqalar kiradi. Inson psixologiyasi inson ruhining ijobiy jihatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan ijobiy psixologiyaning yo'nalishini o'z ichiga oladi. Insonparvarlik psixologiyasi o'zining falsafiy bazasi sifatida ekzistensializmga asoslangan. Insoniylik psixologiyasining manifesti Rollo mayning "ekzistensial psixologiya" tomonidan tuzilgan kitob edi — Amerika psixologik assotsiatsiyasining yillik Kongressi doirasida 1959 sentyabr oyida Cincinnati simpoziumida taqdim etilgan ma'ruzalar to'plami.

Gumanistik psixologiya tabiiy fanlar namunasiga ko'ra psixologiyani qurishga qarshi turadi va tadqiqot ob'ekti bo'lgan kishi eksperimental vaziyatni baholash va xatti-harakatni tanlash uchun faol mavzu sifatida o'rganilishi kerakligini isbotlaydi.

1963da insonparvarlik psixologiyasi Assotsiatsiyasining birinchi prezidenti Jeyms Bujental ushbu psixologiya sohasining beshta asosiy qoidalarini ilgari surdi[2]:

Insonparvarlik psixologiyasi asosida psixoterapiya va insonparvarlik pedagogikasining ayrim yo'nalishlari qurilmoqda.

Insonparvar psixolog va psixoterapevt ishida terapevtik omillar, birinchi navbatda, mijozning so'zsiz qabul qilinishi, qo'llab-quvvatlash, empati, ichki tajribaga e'tibor berish, tanlov va qaror qabul qilishni rag'batlantirish, haqiqiylikdir. Biroq, Ravshan soddaligi bilan, insonparvarlik psixoterapiyasi jiddiy fenomenologik falsafiy asosga asoslangan va juda keng terapevtik texnologiyalar va usullardan foydalanadi.

Gumanistik psixologiya tamoyillari

- * Inson bu alohida shaxs, ongning mavjudligi uni atrofdagi dunyodan ajratib turadi, uni noyob qiladi.

- * Inson tabiati doimo rivojlanib boradi va shuning uchun aniqlanmaydi.

- * Inson bir va yaxlit. Organik va yaxlit bo'lish mumkin emas.

- * O'z-o'zini anglash-inson tabiatining ajralmas qismi. Insonning o'zi dastlab yaxshi yoki neytral, kelajakka qaratilgan.

- * Insonning ijodiy kuchi, Iroda erkinligi va spontanlik bu e'tiborga olish kerak bo'lgan narsa.

- * Insonning ekzistensial holati axborotning eng muhim manbai hisoblanadi. Ushbu tamoyillardan axloqiy hayot tamoyillari kelib chiqadi:

- * Ularning harakatlari uchun javobgarlik. Inson behushlikning vositasi emas.

- * Odamlarning munosabati o'zaro hurmat va e'tirofga asoslangan bo'lishi kerak.

- Har bir inson bugungi kunda o'zini his qilishi kerak.

Gumanist yo'naltirilgan mutaxassislarning asosiy e'tiqodlaridan biri shundaki, har bir kishi tiklanish potentsialini o'z ichiga oladi. Muayyan shartlar mavjud bo'lganda, shaxs o'z potentsialini mustaqil ravishda va to'liq amalga oshirishi mumkin. Shuning uchun, insonparvarlik psixologining ishi, birinchi navbatda, terapevtik uchrashuvlar jarayonida shaxsni qayta integratsiya qilish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan[manba 882 kun aniqlanmagan].

Viktor Frankl

Rollo Mey

Djeysms B'yudjent..

5. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi

20-asrning o'rtalariga kelib, psixologiya fanida insonparvarlik (gumanitar) psixologiyasi deb ataladigan yo'nalish mavjud. Insonparvarlik psixologiyasida o'rganish mavzusi sog'lom, ijodiy shaxs bo'lib, o'z-o'zini anglash jarayonida o'zini namoyon qiladigan yaxlit tizim bo'lib qoldi. 1963da insonparvarlik psixologiyasi assotsiatsiyasi AQShda paydo bo'ldi, u insonparvarlik psixologiyasi

g'oyalari faol ravishda qo'llab-quvvatladi. Gumanistik psixologiyaning asosiy g'oyalari orasida, insonning o'ziga xosligi va yaxlitligini hisobga olgan holda tekshirilishi kerakligi, shuningdek, shaxsning rivojlanish va o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega bo'lgan faol va ijodkor shaxs ekanligi haqidagi fikr Markaziy o'rinni egalladi. Gumanistik psixologiyaning eng yorqin vakillari G. Olport, K. Rogers, A. Maslow edi.

Olport Gordon (1897-1967), amerikalik psixolog, shaxsning dispozitsion kontseptsiyasini ishlab chiquvchi. Garvard universitetida tahsil olgan. Berlin, Gamburg va Kembrijning ilmiy markazlarida malaka oshirgan. 1942 yildan 1967 yilgacha Olport Garvard universitetida dars bergan. 1937 yildan 1949 yilgacha G. Olport "Abnormal va ijtimoiy psixologiya jurnali" ning bosh muharriri bo'lgan.

1937da G. Olportning "shaxsiyat: psixologik talqin" kitobi nashr etildi, unda psixologiyada shaxsiyat muammosining holatini batafsil tahlil qilish mumkin edi.

G. Olport, er yuzida ikkita bir xil odam yo'qligini va uni "xususiyatlar" tushunchasi bilan bahslashayotganini aytdi. G. Olport, bu xususiyat turli vaziyatlarda muayyan tarzda o'zini tutishga moyil ekanligiga ishonadi. G. Olport shaxsiyatning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlab, keyinchalik "shaxsiy qarashlar" atamasi shaxsiy xususiyatlarga murojaat qila boshladi.

G. Olport tomonidan individual dispozitsiyalarning tipologiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular uchta turni o'z ichiga oladi: 1) kardinal dispozitsiya, 2) Markaziy dispozitsiyalar va 3) ikkilamchi dispozitsiyalar.

Kardinal dispozitsiya ostida, u o'z ta'sirini uning ta'siri nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi uchun insonni to'liq qamrab oladigan tartibni tushundi. Markaziy qarorlar inson tomonidan boshqalarga (masalan, mas'uliyat, halollik va h.k.) ko'rsatiladigan shaxsiy-nosti xususiyatlarini anglatadi. Inson beshdan o'ntagacha Markaziy qarorlar tashuvchisi hisoblanadi. Ikkilamchi dispozitsiyalar individuallikning kamroq sezilarli va kamroq barqaror xususiyatlariga ega (masalan, oziq-ovqat va kiyim-kechakning ta'mi).

G. Olport shaxsiyat xususiyatlarining kombinatsiyasi sifatida shaxs dinamik, rivojlanayotgan tizim ekanligiga ishonadi. Ushbu tizimning eng muhim xususiyati uning salohiyatini ro'yobga chiqarish istagi.

Rogers Karl (1902-1987), amerikalik psixolog, mijoz-markazli psixoterapiya yaratuvchisi. Shtat va Kolumbiya universitetlarida ta'lim olgan. Chikago, Viskonsin, Ogayo va boshq.K. Rogers universitetlarida insonparvarlik psixologiyasi g'oyalari targ'ib qilib, 1986 yilda Sovet Ittifoqini o'z ichiga olgan ko'plab mamlakatlarga tashrif buyurdi.

Rochesterda zo'ravonlik qurboni bo'lgan bolalarni o'rganish bo'limida ishlaydigan K. Rogers bemor bilan ishlashning o'ziga xos texnologiyasini ishlab chiqdi, keyinchalik mijoz-markazlashtirilgan psixoterapiya deb ataldi. "Mijoz" atamasini qo'llash orqali K. Rogers psixoterapiyaning mohiyatini qayta ko'rib chiqishga urinib, mijozning muammolarini mustaqil ravishda hal qila oladigan shaxs ekanligi haqidagi fikrni ishlab chiqdi. Terapevtning vazifasi mijozning o'z shaxsiyatining yaxlitligiga erishish va maslahatchi vazifasini bajaradigan minimal ko'rsatmalar yordamida uning mavjudligini tushunish oson bo'lgan iliq hissiy muhitni yaratishdir.

K. Rogers, faol empatik eshitish, muloqotda o'z-o'zini ifoda etish va boshqasini ijobiy qabul qilish, psixoterapiya jarayonini sezilarli darajada optimallashtiradigan samarali vositalardir, bu esa mijozning to'liq ishlashiga yordam beradi. K. Rogersning fikriga ko'ra, to'liq ishlaydigan shaxsning asosiy xususiyatlari quyidagilardir: 1) ozodlik, 2) tajribaga ochiqlik, 3) ularning harakatlari uchun javobgarlik va 4) ijodkorlik.

Maslow Abrohim (1908-1970), amerikalik psixolog. Viskonsin universitetida tahsil olgan. Kolumbiya pedagogika kolleji, Bruklin kolleji va Brandeyside universitetida dars bergan.

A. Maslow har bir insonning noyob, yagona va butun tashkilot ekanligi haqidagi tezisni izchil rivojlantirdi.

1954da A. Maslow "motivatsiya va shaxsiyat" kitobini nashr etdi, unda u insonning o'z manfaatlarini va qobiliyatlarini, ya'ni o'z-o'zini anglash uchun tug'ma istagi borligi haqida fikr bildirdi. A. Maslow, sub'ektning yuqori ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish faqat quyi ehtiyojlarni qondirishda mumkin deb hisobladi. A. ga ko'ra. Maslow, inson ehtiyojlari asosida (birinchi darajada) bir piramida

shaklida taqdim etilishi mumkin fiziologik ehtiyojlari, ikkinchi darajada-xavfsizlik uchun ehtiyoj, uchinchi-mansubligi va muhabbat uchun ehtiyoj, to'rtinchi-tan olish kerak, va piramidaning yuqori o'z-o'zini anglash zarurati.

A. Maslow insoniy motiflarning ikkita asosiy toifasini tasvirlab berdi: 1) kundalik motivlar (o'sish sabablari) va 2) noyob motivlar. O'sish sabablari inson salohiyatini rivojlantirish va hayot tajribasini kengaytirish istagi bilan bog'liq. Noyob motivlar xatti harakatlarning asosiy determinantlari bo'lib, ularning maqsadi ham fitsitar sharoitlarni qondirishdir.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Gordon Olport nazariyasi.
2. Rivojlanayotgan shaxsning o'ziga xosligi (proprium) ketma-ketligi
3. Olport nazariyasining psixologik jihatdan etuk inson oltita xususiyati
4. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi.
5. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi.
6. Karl Rogers (1902-1987)
7. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni.
8. Gumanistik psixologiya tamoyillari
9. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii .Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm

5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

14-Mavzu: Kognitiv psixologiya va yo'nalishlarining rivojlanishi.

Asosiy savollar

1. Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi.
2. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi.
3. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi.
4. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.

O'QUV MAQSADI:

Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

Kognitiv psixologiya, Ul'rix Naysser, Aarona Bekning kognitiv terapiyasi, interpretatsiya, individ, shaxs.

1. Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi.

Ushbu yo'nalishning nomi ingliz tilidan olingan bo'lib. cognition-bilish. XX asr, psixologlari dastlabki davr bosqichlarning mavzusiga qaytib ish ko'rishdi, asosiy maqsadi bilish muammosi va Markaziy kontsepsiya-aql tushunchasi (yoki yuqori aqliy jarayonlar) (Smit N., 2003).

Kognitiv psixologiyaning paydo bo'lishining dastlabki shartlari. 40-yillarning oxiridan boshlab. G'arb psixologiyasida, birinchi navbatda, Amerikada ong muammolariga qiziqish ortmoqda. Bu nashrlar tabiatining o'zgarishi, sonining ko'payishida ifodalanadi [tadqiqot ishlari](#) ushbu yo'nalishda va shu bilan bog'liq tushunchalarning o'sishi; shuningdek, ushbu mavzuning psixologik fakultet talabalari orasida mashhurliqi.

Shu bilan birga, psixologik fan doirasida bilish jarayonlarini o'rganishga yo'naltirilgan yangi yo'nalishning paydo bo'lishi uchun zarur shartlar shakllanmoqda. Bixeviorizm doirasida E. Tolman qat'iy S R sxemasini rad etishga hissa qo'shdi va psixologiyaga xulq-atvorning muhim belgilovchisi sifatida tushuncha tushunchasini kiritdi. Gestalt psixologiyasi psixologiya fanining uslubiy va kontseptual jihatlarida ham jiddiy o'zgarishlar kiritadi. Zamonaviy kognitiv nazariyalar Gestalt nazariyalari bilan ham terminologik, ham metodologik jihatdan chambarchas bog'liqdir. Va nihoyat, J. Piagetning ishi aql va idrok muammolariga ilmiy izlanishlarning o'sishiga hissa qo'shdi.

Psixologiyadagi kognitiv tendentsiya, masalan, psixoanaliz kabi "asoschi ota" ga ega emas. Biroq, biz o'z faoliyatimiz bilan kognitiv psixologiyaga asos solgan olimlarni nomlashimiz mumkin. Jorj Miller va Jerom Bruner 1960 yilda Kognitiv tadqiqotlar markazini tashkil etishdi, u erda ular turli xil muammolarni ishlab chiqdilar: til, xotira, idrok va tushunchalarni shakllantirish jarayonlari, fikrlash va bilish. Ulrik Nayzer 1967 yilda "Kognitiv psixologiya" kitobini nashr etdi, unda u psixologiyada yangi yo'nalishni yaratishga harakat qildi.

Kognitiv psixologiyaning asosiy qoidalari. Zamonaviy kognitivizmni yagona maktab sifatida aniqlash qiyin. Ushbu yo'nalish bilan bog'liq tushunchalarning keng doirasini nazariy manbalarning taniqli umumiyliigi va kontseptual apparatning birligi birlashtiradi, bu orqali juda aniq aniqlangan hodisalar doirasi tavsiflanadi.

Yo'nalishning asosiy g'oyasi: insonning kognitiv tuzilishi muvozanatsiz, kelishmovchilik holatida bo'lishi mumkin emas va agar bu hali ham sodir bo'lsa, odam darhol bu holatni o'zgartirishga intiladi. Shaxs o'zini kognitiv tuzilishining ichki izchilligini maksimal darajada oshiradigan darajada tutadi. Ushbu g'oya "mantiqiy odam", "aqli odam" yoki "iqtisodiy odam" tushunchalari bilan bog'liq.

Jonli tizimlarning xulq-atvorini boshqaradigan axborotni uzatish jarayoni turli shakllarda yuzaga keladi. Irsiyat xususiyatini belgilovchi genetik ma'lumot bir organizmdan ikkinchisiga o'tadi. Hayvonlar birinchi signal tizimi (ip Pavlovga ko'ra) orqali atrof-muhit va bir-biri bilan muloqot qilishadi. Jamiyat yaratgan madaniyatning tubida inson paydo bo'lishi bilan til va boshqa ramziy tizimlar paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Kognitiv psixologiyada odamlar dunyo haqida qanday ma'lumot olishlari, bu ma'lumotlarning qanday g'oyalari, xotirada qanday saqlanishi, bilimga aylanishi va bu ma'lumotlarning inson xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi. Kognitiv psixologiya ruhiy jarayonlarning butun doirasini qamrab oladi — hissiyotlar va in'ikoslardan e'tibor, xotira, tushunchalar, fikrlash, tasavvur, nutq, his-tuyg'ular (Solso R., 1996).

Kognitiv psixologiyani yaratishning kashfiyotchilari Vundt va strukturalizm vakillari bo'lib, eksperimental ravishda hissiy jarayonlarni o'rganib chiqdi; psixikaning haqiqatga moslashishiga qanday yordam berishi haqidagi savolga javob izlayotgan amerikalik funktsionalistlar; muammoli maydonning tuzilishini, idrok va fikrlash muammolarini o'rgangan gestaltistlar.

Bu qatorda eng mashhur shveytsariyalik psixolog Jan Piajet (1896-1980— XX asr A. bin boshchiligida Sorbonndagi psixologik laboratoriyada assistent bo'lib ishlaydi va "intelektual rivojlanish metrik o'lchovi" yordamida bolalarning aql-zakovatini sinab ko'radi, Piajet bolalarning muvaffaqiyatiga emas, balki muayyan yoshdagi bolalar test savollariga javob beradigan odatiy xatolarga e'tibor qaratdi. Piajetning birinchi asarlari bolalarning fikrlashning alohida elementlarini o'rganishga bag'ishlangan: "nutq va bolaning sichqonchasi" (1923), "bolada hukm va xulosa" (1924), "bolaning dunyoga taqdimoti" (1926), "bolaning jismoniy nedenselligi" (1927). Ular erkin suhbatda bolalarning spontan nutq reaksiyalarini o'rganish natijalariga asoslangan. Kuzatishlar va bolalik fikrlashning keyingi eksperimental tadqiqotlari asosida, u aql kontseptsiyasini insonning atrof-muhitdagi muvozanatini saqlab turish vositasi sifatida, shuningdek, bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlari (Piajet J., 1969) ning ajoyib nazariyasini yaratdi.

XX asr. hisoblash texnologiyasining jadal rivojlanishi davri edi; XVII asrga xos bo'lgan "soat" metaforasini almashtirish uchun "kompyuter" metaforasi (Schultz D., Schultz S., 1998) keldi; "axborot" tushunchasi va insonning bilim faoliyatini kompyuter yordamida tasvirlashga urinishlar paydo bo'ldi. Psixologiyaning kontseptual apparati axborot kirish va chiqish, axborot bitlari, kanalning axborot hajmi, axborotni uzatishda aralashish, axborot manbai va qabul qiluvchisi, qayta aloqa, sun'iy Intel lekt va boshqalar kabi yangi atamalar bilan to'lgan.

Birinchi kognitiv psixologlardan biri amerikalik olim **Ulrich Naysser (R. 1928)** bo'lib, u birinchi navbatda fizika bilan shug'ullangan. K. Koffkaning "Gestalt psixologiyasi tamoyillari" kitobi ta'siri ostida Naysser V. Kehler bilan ta'limni davom ettirdi va doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, A. Maslow rahbarligida ish boshladi. 1967da u "kognitiv psixologiya" nomli kitobni chop etdi, u erda yangi yondashuvni aniqladi va bir nuqtada u "kognitiv psixologiyaning otasi" deb nomlangan (Schultz D., Schultz S., 1998). Naisser bilimni kiruvchi sensorli signallarning transformatsiyalar, qisqarish, qayta ishlash, to'plash, takrorlash va undan keyin ishlatiladigan jarayon sifatida aniqladi. 1976da Naysserning ikkinchi yirik ishi nashr etildi — "bilim va haqiqat" (rus tilidagi tarjimasini 1981da amalga oshirildi), unda muallif Amerika ehtirosalarini qattiq tanqid qildi psixologlarning behaviorizm va qisqa vaqt ichida xulq-atvor fani odamlarni manipulyatsiya qilish uchun katta miqyosda ishlatilishini tashvish bildirdi. Ushbu maqolada Naysser psixologik eksperimentlarning ekologik haqiqiyliги mavzusini ham muhokama qildi. U zamonaviy bilimlarni o'rganish jarayonida odatda mavhum, alohida rag'batlantiruvchi materiallar, madaniyatdan uzoq va kundalik hayotning haqiqiy sharoitlaridan foydalanganligini yozgan. Bu eksperimentda inson hayotida hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar o'rtasidagi farq, Naisserni zamonaviy eksperimentlar modellarining "ekologik nogironligi" degan fikrga keltirdi (Naysser U., 1981). U. Naysser kontseptsiyasining asosiy tushunchalaridan biri-Perceptual sxema tushunchasi.

Sxema bo'yicha, u tajriba to'planganda va tashqi dunyodan axborotni tanlab olish vositasi sifatida insonda shakllanadigan ichki tuzilmani tushundi; xuddi shu tuzilma olingan ma'lumotlarning ta'siri ostida o'zgaradi. Naisser asosiy bilim jarayoni aqliy faoliyatning boshqa turlarini (ampirik psixologiyaning asosiy tezislari) yaratadigan in'ikos (Per-zanjir) deb hisoblaydi. Biologiya nuqtai

nazaridan sxema asab tizimining periferik va Markaziy aloqalari bilan bir qismidir. Tananing murakkab bir shaklda bir-biri bilan bog'liq ko'plab sxemalari mavjud. Misol uchun, motivlar ham ma'lumot va yo'l-yo'riqlar olgan sxemalar.

Kognitiv psixologiyaning yana bir vakili-Jorj Miller (R. 1920), u nutq aloqasi bo'yicha mutaxassis sifatida boshlangan va keyinchalik uning hamkasbi Jerom Bruner bilan Garvard universitetida kognitiv tadqiqotlar markazini yaratgan. Miller fikrlash jarayonini, axborot nazariyasini va o'rganish jarayonini o'rganish uchun statistik usullarni qo'llashni kompyuter bilan modellashtirish bilan shug'ullangan.

Jerome Bruner (R. 1915) — kognitiv taniqli vakillardan biri

psixologiya va g'oyalar izdoshi J. Piaget. U ta'lim oldi va birinchi bo'lib AQShda (Garvard universiteti) ishladi, 1972 bilan Buyuk Britaniyada yashaydi va ishlaydi (Oksford universiteti). 40 — larning dastlabki ishlarida. o'z tajribasini umumlashtirdi

fashist Germaniyadan qochqinlarni qabul qilish bo'yicha tadqiqotlar va kuchli stressni boshdan kechirgan odamlarning his-tuyg'ulari haqiqatni tanlab, noto'g'ri talqin qilgan degan xulosaga keldi. Xususan, u sub'ektga nisbatan sub'ektiv qiymat qanchalik ko'p bo'lsa, uning jismoniy miqdori qanchalik katta bo'lsa, unda stress neytral so'zlarni tahdid sifatida qabul qilishiga olib keladi. Perceptiv jarayonlarning shaxsiy tajribaga bog'liqligini ko'rsatish uchun u "ijtimoiy idrok" tushunchasini kiritdi. "Kognitiv o'sish tadqiqotlari" (1966) da Bruner kognitiv rivojlanishning uch bosqichiga va bolalarning haqiqatni ifodalashning uchta shakliga mos keladigan uchta bilim shaklini aniqladi. 3 yoshida haqiqatning namoyishi jismoniy faoliyat shaklida amalga oshiriladi. Misol uchun, bola qushning qanotlarini uchib ketayotganini tushuntira olmaydi, lekin u buni qanday amalga oshirayotganini ko'rsatishi mumkin. 3 — 7 yoshida bola rasmlarda aks etishi yoki tasavvurida saqlanishi mumkin bo'lgan tasvirlarni yaratishga qodir. 7 — 8 yildan so'ng bolalar ramzlardan foydalana olishadi, mavhum fikrlash paydo bo'ladi. Brunerning fikricha, ta'lim jarayonining mohiyati inson tajribasini ramzlarga tarjima qilish va ularni tartibga solish uchun vositalar va usullarni ta'minlashdir. Rus tiliga tarjima qilingan "bilim psixologiyasi" (1977) kitobida Bruner idrok jarayonini tasniflash akti, noto'g'ri idrok fenomeni va idrokda madaniy farqlar — suvning qalinligi, noto'g'ri prizma orqali maqsadni anglaydigan baliq ovchilarining ingl.; fikrlash jarayoni muallif tushunchalarni shakllantirish jarayoni sifatida tushunadi va uning tadqiqotlari uchun sun'iy tushunchalarni shakllantirish usullari deb ataladigan mahalliy adabiyotda keng tarqalgan eksperimental protsedurani ishlab chiqadi.

Kognitiv psixologiyada yangi yo'nalish paydo bo'ldi — bilim uslublarini o'rganish, uning mohiyati bilim olish usullari yoki bilimlarning shaxsiy o'ziga xosligi bilan individual farqlarni o'rganish edi. Ushbu sohadagi birinchi ish G. Vitkinning "hislar orqali shaxsiyat" (1954) kitobi edi. Kognitiv uslublar turli faoliyatlarda davom etadigan barqaror shaxsiy xususiyatlar sifatida qaraladi, chunki bu uning bajarilish sifati yoki darajasi emas, balki faoliyatning bir usuli hisoblanadi

Kognitiv psixologiya tarixi

1948 yil Norbert Vaynerning "Kibernetika" nashri, bu mashina jarayonlari va inson tafakkuri o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rib chiqadi. O'sha paytdan boshlab "kirish" va "chiqish" atamalari binolarga an'anaviy kirish va chiqishdan farq qiladigan ma'noga ega bo'ldi.

Xuddi shu 48-yilda, boshqa bir amerikalik Edvard Tolman, kalamushlarda tajriba o'tkazib, hayvonlarning xatti-harakatlarining ichki ko'rinishini tasdiqladi. Olim ularni kognitiv xarita deb atagan.

1956 yil Jorj Miller odamning "qisqa muddatli xotirasi hajmini" empirik tarzda ochib berdi. Ushbu kashfiyot uning mashhur "Sehrli raqam 7 plus yoki minus 2" asarida rasmiylashtirilgan.

1960 yil Garvardda Kognitiv tadqiqotlar markazi ochildi. Fikrlash jarayonlarini o'rganish markazi universitet professori Jorj Miller va doktor Jerom Bruner tomonidan birgalikda tashkil etilgan. 1962 yildan beri u Markaz direktori bo'ldi.

1967 yil Ulrix Nayzerning "Kognitiv psixologiya" kitobi nashr etildi, bu inson psixologiyasini o'rganishda yangi yo'nalishning jadal rivojlanishini boshladi.

1968 yil Richard Atkinson va Richard Shiffrin insonning xotira modelini ishlab chiqdilar. Uch komponentdan iborat bo'lgan ularning modeli "ko'p qavatli xotira modeli" deb nomlanadi.

2. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi.

Ulrik Gustav Naysser amerikalik psixolog. AQSh milliy fanlar akademiyasi a'zosi. Cornell universiteti o'qituvchisi. Guggenheim va Sloan mukofoti laureati. XX asrning ikkinchi yarmida kognitiv psixologiyaning shakllanishiga sezilarli hissa qo'shdi.

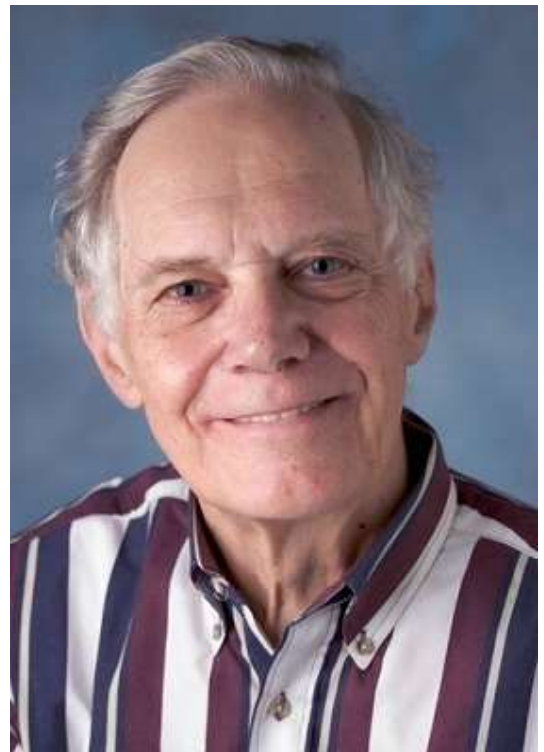
Tug'ilgan yili, kuni va joyi: 1928 yil 8 dekabr, Germaniya

O'lim sanasi va joyi: 2012 yil 17 fevral, Ithaca, Nyu-York, AQSh

Ta'lim: Garvard universiteti (1956 y.), Swartmore kolleji

Mukofotlar: AQSh-Kanada talabalari uchun ijtimoiy fanlar bo'yicha Guggenheim stipendiyasi

To'plamlardagi nashrlar: Xotira Observed: tabiiy tarkibda eslab qolish,

Germaniyalik amerikalik psixolog, AQSh milliy fanlar akademiyasining a'zosi Ulrich Naysser (1928) birinchi kognitiv psixologlardan biriga aylandi. K. Koffka, V. Kehler va A. Maslow kabi taniqli psixologlar olim sifatida unga eng katta ta'sir ko'rsatdi.

Naysserning asosiy va eng mashxur asarlaridan biri "kognitiv psixologiya" (1967) — shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan va muallifining o'zini psixolog, nima va qanday bo'lishini aniqlashga urinishini aks ettirgan kitob edi. Psixologiyada yangi yondashuv ta'rifi berilgan ushbu asarni nashr etgandan so'ng, uning muallifi bir nuqtada kognitiv psixologiyaning otasi deb atalishini aniqladi. Uning nuqtai nazarini bo'yicha, bilish, kiruvchi sensorli signallarning konvertatsiya qilish, kamaytirish, qayta ishlash, to'plash, takrorlash va undan foydalanishga ta'sir qiladigan jarayondir.

Bilimdan foydalanishdan oldin biz uni olishimiz kerak. Ehtimol, shuning uchun kognitiv psixologiya kitoblarida idrok odatda xotira va boshqa "yuqori" bilim jarayonlaridan oldin ko'rib chiqiladi. Aslida esa, vaziyat juda oddiy emas. Qabul qilish, o'z — o'zidan qabul qiluvchilarning qobiliyatlari va tajribasiga bog'liq — u oldindan bilgan narsalaridan.

Ulrich Naysser (1928), amerikalik psixolog

Boshqa katta ishda "bilim va haqiqat"

(1976) Naysser amerikalik psixologlarning behaviorizm bilan haddan ziyod g'ayratini tanqid qiladi va tez orada xulq-atvor fani odamlarni manipulyatsiya qilish uchun katta miqyosda foydalanilishini tashvishlantiradi. U axborotni qayta ishlash modellarining kognitiv psixologiyasida ortiqcha ishtirok etishdan noroziligini bildiradi.

Bundan tashqari, u psixologik eksperimentlarning ekologik haqiqiyliги mavzusiga to'xtalib, zamonaviy kognitiv tadqiqotlar odatda kundalik hayotning madaniyati va haqiqiy sharoitlaridan uzoq bo'lgan mavhum rag'batlantiruvchi materiallardan foydalanganligini ta'kidlaydi. Eksperimentda taqdim etilgan vazifalarning hayotdagi shaxs tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan bu nomuvofiqligi Naysserni zamonaviy eksperimentlar modellarining "ekologik nogironligi" (Naysser U., 1981) degan fikrga keltirdi. Shuning uchun, agar bu muammoni bartaraf etmasangiz, bilim psixologiyasi kundalik muammolarni va insoniy xatti-harakatlarning xususiyatlarini samarali hal qila olmaydi.

Naysser shuningdek, Perceptual sxema kontseptsiyasini taqdim etadi-tajriba to'planganda va tashqi dunyodan axborotni tanlab olish vositasidir. Ushbu tuzilma olingan ma'lumotlarning ta'siri ostida o'zgaradi. Naysser aqliy faoliyatning boshqa turlarini ishlab chiqaradigan asosiy idrokni bilish jarayonini ko'rib chiqdi. Shuning uchun u Janice Gibson (1904— 1979) va Eleanor Gibson (rod. 1910), bilim psixologiyasining o'z idrokini sinchkovlik bilan o'rganmasdan o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish imkoniyati borligiga ishonish. Ikkinchisi, inson xatti-harakatini tushunish, birinchi

navbatda, har qanday algılanan tana uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarni batafsil tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu muammo Jorj Kellyning fikrlarini bir darajaga aks ettiradi.

Ul'rix Naysser amerikalik psixolog, kognitiv psixologiyaning asoschilaridan biri. Biografiya. 1933da oilasi bilan birga AQShga ko'chib keldi. Garvard universitetida fizika o'qidi, keyin psixologiyaga o'tdi. Aloqa psixologiyasi bo'yicha kursni tingladi. Miller. 1950 yilda bakalavr darajasini olgan, 1952 yilda V. keler rahbarligida Suotmor kollejida magistrlik dissertatsiyasini, 1956 yilda Garvard universitetida psixologiya bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Atlanta shahridagi Elmor universiteti professori, kognitiv psixologiya markazi direktori. Tadqiqot. 1967da "kognitiv psixologiya" kitobida (kognitiv psixologiya. N. Y.: Appleton Century Crofts, 1967) psixologiyaning yangi muammolarini shakllantirdi. Axborotni konvertatsiya qilish, kamaytirish, qayta ishlash, to'plash, takrorlash va kiruvchi sensorli signallardan foydalanish jarayoni sifatida aniqladi. Kognitiv jarayonlarning asosi sifatida "sxema"ning shakllanishi ko'rib chiqildi. Diagramma-ichki kognitiv struktura, kirish stimulyatsiyasini qayta ishlash, oldindan taxmin qilish, atrof-muhitdagi kerakli ma'lumotlarni topish. Atrof — muhitni o'rganish jarayonida perceptiv harakatlar uchun shunga o'xshash sxemalar-rejalar o'zgartiriladi. Men diqqatni (tasvir shaklida) ishlab chiqilmagan, qabul qilingan ob'ekt muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo axborotni oldindan rejalashtiradigan perceptiv harakat deb talqin qildim. Bu mavjud bo'lganda ushbu ma'lumotni tezkor qabul qilish imkonini beradi. Shuning uchun, Naysserning fikriga ko'ra, axborotni qayta ishlash jarayoni bosqichlardan o'tadi: avtomatik passiv oldindan qayta ishlash, tasvirni faol loyihalash, aslida ehtiyotkorlik bilan (yoki markazlashtirilgan) qayta ishlash. Uning tajribalarida bir xil ekranda ikkita o'yinni (to'p va qo'l bilan) qo'llash usuli qayd etildi. Sub'ektlar eksperimentlar tomonidan ko'rsatilgan o'yinlarning faqat bittasini bosish bilan javob berishdi. Ushbu tajribalar natijasida sxemani tanlab sozlashning asosiy sharti ma'lum bir o'yinning harakatiga xos bo'lgan harakatlar haqidagi ma'lumotlarni aks ettirishdir. Ushbu tajribalarning yana bir xulosasi shundaki, hech qanday mexanik tanlov yo'q va shunga ko'ra, ikkita faoliyatni amalga oshirishda qiyinchiliklar mashq orqali engib o'tish mumkin. Umuman olganda, tadqiqot faoliyati atrof-muhitni o'rganish bilan bog'liq barcha oldingi sxemalar tomonidan boshqariladi va perceptiv tsikllar orqali amalga oshiriladi. Naysser "ikonik xotira", "echo xotira" tushunchalarini ilmiy foydalanishga kiritdi. J bilan birga ishlash. Gibson, ekologik psixologiya tamoyillarini ishlab chiqishga kirishdi.

3. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi.

Asosiy [ilmiy nazariyalar](#) kognitiv psixologiya. Fritz Xaydning tarkibiy muvozanat nazariyasi. Ushbu nazariyaning asosiy mohiyati shundaki, odamlar dunyoning tartibli va izchil ko'rinishini rivojlantiradi; bu jarayonda ular boshqa odamning motivlari va munosabatlarini tushunishga harakat qilib, o'ziga xos "sodda psixologiya" ni yaratadilar. Naif psixologiya inson tomonidan idrok etilayotgan narsalarning ichki muvozanatiga, ichki izchillikka intiladi. Dengesizlik muvozanatni tiklashga olib keladigan keskinlik va kuchlarni yaratadi. Balans, Xaydning fikriga ko'ra, bu ob'ektlar orasidagi haqiqiy munosabatlarni tavsiflovchi holat emas, balki bu aloqalarni faqat odamning idrok etishi. Xayder nazariyasining asosiy sxemasi: P O X, bu erda P idrok etuvchi sub'ekt, O boshqa (idrok etuvchi sub'ekt), X bu ham P, ham O tomonidan qabul qilinadigan ob'ekt, bu uch elementning o'zaro ta'siri o'ziga xos kognitivlikni tashkil etadi. maydon, va psixologning vazifasi bu uchta element o'rtasidagi munosabatlarning qaysi turi barqaror, muvozanatli va qaysi turdagi munosabatlar sub'ektda noqulaylik (P) va uning vaziyatni o'zgartirishga bo'lgan istagi paydo bo'lishini aniqlashdan iborat.

Teodor Nyukom tomonidan kommunikativ harakatlar nazariyasi Xaydning nazariy takliflarini shaxslararo munosabatlar sohasiga yoyadi. Nyukom muvozanatga intilish nafaqat shaxslararo, balki shaxslararo munosabatlar tizimini ham xarakterlaydi, deb ishongan. Ushbu nazariyaning asosiy mazmuni quyidagicha: agar ikki kishi bir-birini ijobiy qabul qilsa va uchinchisi (shaxs yoki ob'ekt) bilan qandaydir munosabatlarni o'rnatasa, ularda bu uchinchisiga nisbatan o'xshash yo'nalishlarni rivojlantirish istagi bor. Ushbu o'xshash yo'nalishlarning rivojlanishi shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish orqali kuchaytirilishi mumkin. Tizimning kelishik (muvozanatli, izchil) holati, avvalgi holatdagi kabi, uchta munosabatlar ham ijobiy, yoki bitta munosabatlar ijobiy, ikkitasi salbiy

bo'lganda paydo bo'ladi; dissonans ikki munosabatlar ijobiy va bitta salbiy bo'lgan joyda yuzaga keladi.

Leon Festingerning kognitiv dissonans nazariyasi, ehtimol, eng taniqli kognitiv nazariya. Unda muallif Xayderning sub'ekt dunyosining bilim xaritasi elementlari o'rtasidagi muvozanat va muvozanat munosabatlariga oid g'oyalarini ishlab chiqadi. Ushbu nazariyaning asosiy mohiyati quyidagilardan iborat: odamlar istalgan ichki holat sifatida qandaydir ichki izchillikka intilishadi. Inson biladigan narsa yoki u biladigan narsa bilan qilgan ishi o'rtasida ziddiyat yuzaga kelgan taqdirda, odam sub'ektiv ravishda noqulaylik sifatida boshdan kechiradigan kognitiv dissonans holatini rivojlantiradi. Ushbu noqulaylik holati uni o'zgartirishga qaratilgan xatti-harakatlarni keltirib chiqaradi inson ichki kelishuvni qayta qo'lga kiritishga intiladi.

Dissonans paydo bo'lishi mumkin:

1. mantiqiy nomuvofiqlikdan (Hamma odamlar o'likdir, lekin A abadiy yashaydi.);
2. kognitiv elementlarning madaniy naqshlarga mos kelmasligidan (ota-ona bu yaxshi emasligini bilib, bolaga baqiradi.);
3. ushbu kognitiv element va ba'zi bir kengroq g'oyalar tizimi o'rtasidagi nomuvofiqlikdan (kommunistik prezident saylovlarida Putin (yoki Jirinovskiy) ga ovoz beradi);
4. ma'lum bir bilim elementining o'tgan tajribaga mos kelmasligi (har doim qoidalarni buzgan) [yo'l harakati](#) va hech narsa; va endi jarimaga tortildi!).

Kognitiv dissonans holatidan chiqish yo'li quyidagicha mumkin:

1. kognitiv tuzilishning xulq-atvor elementlarining o'zgarishi orqali (odam, uning fikriga ko'ra, juda qimmat (sifatsiz, modaga mos kelmaydigan va hokazo) mahsulotni sotib olishni to'xtatadi);
2. atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan kognitiv elementlarning o'zgarishi orqali (Biror kishi biron bir mahsulotni sotib olishni davom ettiradi, boshqalarni unga kerak bo'lgan narsaga ishonitiradi.);
3. ilgari chiqarib tashlangan elementlarni o'z ichiga oladigan tarzda kognitiv tuzilmani kengaytirish orqali (U B, C va D bir xil mahsulotni sotib olishini ko'rsatadigan faktlarni tanlaydi va barchasi yaxshi!).

C. Osgood va P. Tannenbaum tomonidan muvofiqlik nazariyasi kognitiv kelishmovchilik holatidan chiqish uchun qo'shimcha imkoniyatlarni tavsiflaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, dissonans holatidan chiqishning boshqa variantlari, masalan, sub'ektning boshqa sub'ektga va idrok etilayotgan ob'ektga munosabatini bir vaqtning o'zida o'zgartirish orqali mumkin. Kognitiv tuzilish doirasidagi uyg'unlikni tiklash istagi ta'sirida mavzuda yuzaga keladigan munosabat (munosabat) o'zgarishini taxmin qilishga urinish amalga oshiriladi.

Nazariyaning asosiy qoidalari: a) sub'ektning kognitiv tuzilishidagi nomutanosiblik nafaqat munosabatlarning umumiy belgisiga, balki ularning intensivligiga ham bog'liq; b) uyg'unlikni tiklash nafaqat sub'ektning "P, O, X" triadasining elementlaridan biriga munosabati belgisini o'zgartirish bilan emas, balki shu munosabatlarning intensivligi va belgisini bir vaqtning o'zida o'zgartirish orqali va bir vaqtning o'zida uchlikning ikkala a'zosiga.

Kognitiv psixologiyaning mohiyati shundan kelib chiqadiki, insonni harakatga undovchi motivlarni tushunish uchun inson ongida sodir bo'layotgan jarayonlarni o'rganish kerak. Psixologiyadagi ushbu tendentsiya inson psixikasini o'rganish, odamning ma'lumot yoki bilimni idrok etish jarayoni bilan shug'ullanadi. Psixologlar ma'lumot qanday qabul qilinishini, fikrlash, yodlash, mantiqiy fikrlash va boshqalarni tushunishga intilishadi.

Qoida tariqasida xulq-atvorni o'rganish kognitiv psixologiyada laboratoriya tajribalari orqali sodir bo'ladi. Psixologiyadagi kognitiv yondashuv ilmiydir, shuning uchun ham buni talab qiladi [laboratoriya tadqiqotlari](#) yoki tajribalar. Masalan, laboratoriyada, olimlar tomonidan yaratilgan qat'iy chegaralarda bo'lgan mavzular xotirasi sinovdan o'tkazildi.

Empirik natijalar ko'pincha psixologik hamjamiyatdagi muxoliflar tomonidan tanqid qilinadi. Sun'iy ravishda yaratilgan sharoitlar kundalik haqiqatdan yiroq ekanligi ta'kidlangan. Shundan kelib chiqib, natija o'zining tozaligini yo'qotadi (ekologik jihatdan etishmasligi).

Kognitiv psixologiya o'tgan asrning o'rtalarida rivojlanishida ayniqsa kuchli turtki oldi. Bunga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatdi.

Birinchidan, insonning tashqi xulq-atvorini o'rganishga qaratilgan xulq-atvor yondashuvi o'z tarafdorlarini yo'qotishni boshladi. Olimlar tobora ko'proq ichki jarayonlarni bilish zarurligiga moyil edilar.

Ikkinchidan, yaxshiroq tajribalar o'tkazish va aniqroq natijalarga erishish mumkin bo'ldi.

Uchinchidan, kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tufayli inson tafakkurini taqqoslash mumkin bo'lgan narsaga aylandi.

Texnik qurilma paydo bo'lishi bilan olimlar psixologlarning imkoniyatlari kengaydi. Ular o'rganilayotgan jarayonlarni tushuntirish uchun ba'zi texnik atamalarni qabul qildilar. Mashinada va inson ongida sodir bo'ladigan jarayonlarni taqqoslash, xuddi shu vazifani hal qilishda tadqiqotchilar o'rganilayotgan sohani bilish borasida sezilarli yutuqlarga erishdilar.

Kognitiv psixologiya nima uchun kerak? Kognitiv psixologiya tushunishga harakat qiladigan inson tafakkurining asosiy mexanizmlari boshqa ijtimoiy fanlar tomonidan o'rganilgan xatti-harakatlarning turlarini anglash uchun ham muhimdir. Masalan, odamlarning fikrlashning ba'zi buzilishlarini (klinik psixologiya), odamlar bir-biri bilan yoki guruhda muomala qilishdagi xatti-harakatlarini tushunish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi haqida bilim ([ijtimoiy psixologiya](#)), ishontirish jarayonlari (siyosatshunoslik), iqtisodiy qarorlarni qabul qilish usullari (iqtisod), guruhlarini tashkil qilishning ayrim usullari (sotsiologiya) yoki tabiiy tillarning xususiyatlari (tilshunoslik) samaradorligini oshirish sabablari.

Kognitiv psixologiya shu tariqa fizika boshqa tabiiy fanlar uchun asos bo'lganidek, boshqa barcha ijtimoiy fanlarning asosi hisoblanadi.

Shunday qilib, kognitivizm odamni tushunadigan, tahlil qiladigan mavjudot sifatida talqin qilishga asoslanadi, chunki u tushunilishi, baholanishi va ishlatilishi kerak bo'lgan ma'lumotlar dunyosida.

Boshqacha qilib aytganda, kognitiv psixologiya xulq-atvor nazariyalaridan farq qiladi "*stimul reaksiya*" bu xulq-atvorning bir yo'nalishli yo'nalishini anglatmasligi, balki o'rganilayotgan tizimlarning o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tashkil etish nazariyasiga asoslanganligi. Demak, bilish jarayonida murakkab tizimli bog'lanishlarga qaratilgan kognitivizmning boshqa uslubi paradigmatlari ajralib turadi.

Organishning asosiy ob'ektlari idrok, xotira, fikrlash, diqqat, tasavvur va nutq kabi bilim jarayonlari. Naqshni tanib olish, sun'iy intellekt va inson aql-idroklari ham kognitiv psixologiya uchun qiziqish doirasidir.

Kognitiv psixologiya o'tgan asrning 60-yillarida paydo bo'lgan. Psixologiyaning ushbu bo'limi kognitiv jarayonlarni o'rganishning zamonaviy tendentsiyalariga ishora qiladi.

"Kognitiv" so'zi (lotincha bilish "bilish" dan) keladi va tarjimada (ingliz tilidan kognitiv "bilish"), demak, bilish psixologiyasi psixologiya fanini o'rganish bilan shug'ullanadigan psixologik fanning bir qismidir. kognitiv xarakterdagi harakatlar.

Kognitiv psixologiya bo'yicha tadqiqotlar quyidagilarga qarshi turishga moyildir:

- xotira bilan;
- hissiyotlar;
- diqqat;
- fikrlash (shu jumladan mantiqiy);
- tasavvur;
- muayyan qarorlarni qabul qilish qobiliyati.

Kognitiv psixologiyaning ko'plab bayonotlari hozirgi psixolingvistikaning asosidir. Kognitiv psixologiyaning xulosalari psixologiya fanining boshqa segmentlarida, masalan, ijtimoiy, shaxsiy va ta'lim psixologiyasida keng qo'llaniladi.

Kognitiv psixoterapiya texnikasi

Terapiyada kognitiv yondashuv kognitiv psixologiyani shakllantirish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asosiy psixologiyani va shaxsiy xususiyatlarning kognitiv tuzilmalari va mantiqiy tabiat qobiliyatiga yo'naltirilgan. Bugungi bilim psixoterapiyasini tayyorlash keng tarqalgan. A. Bondarenko xabariga ko'ra, kognitiv yo'nalishda uchta yondashuvni ulaydi: A. Ellis Ellis Ellis Ellis Ellising ratsional-hissiyaviy tushunchasi, A. Fonnerning realligi tushunchasi.

Kognitiv yondashuv aqliy rejada va xulq-atvor jihatidan tuzilgan tajriba, tajriba, mashg'ulotlarda yotadi. U quyidagi operatsiyalarni o'zlashtirishda shaxsiyatga yordam berish uchun mo'ljallangan:

O'zingizning salbiy avtomatik omboringizni aniqlang;

Xulq-atvor, bilim va ta'sirni topish;

Aniqlangan avtomatik fikrlar "uchun" va "uchun" faktlarni topish;

Ular uchun ko'proq real talqin qilish;

Ajralgan e'tiqodlarni aniqlash va tajriba sarflashiga olib keladigan norasnoq izzatsiyani aniqlash va o'zgartirish bo'yicha mashg'ulotlar.

Kognitsenta psixoterapiyasini tayyorlash, uning asosiy usullari va metodlari identifikatsiya qilish, demontaj qilish, demontaj qilish, demontaj qilish va agar kerak bo'lsa, vaziyatlarni yoki holatlar haqida salbiy his qilishni o'zgartirishga yordam beradi. Odamlar ko'pincha o'zlari fokus bo'lishidan qo'rqishni boshlaydilar, natijada ular eng yomonini kutishadi. Boshqacha qilib aytganda, odamning ongsizligi noto'g'ri vaziyatga tushmaguncha xavf tug'diradi. Natijada, mavzu oldindan qo'rqib, undan qochishga intiladi.

O'z his-tuyg'ularini muntazam ravishda kuzatib, Salbiy fikrlashni o'zgartirishni istash vahima hujumiga aylanadigan muddatni kamaytirish mumkin. Kognitiv usullar yordamida bunday fikrlarning halokatli tushunchasini o'zgartirish imkoniyati mavjud. Shu sababli vahima hujumining davomiyligi qisqartirildi va uning hissiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Kognitiv psixoterapiya texnikasi bemorlarni aniqlashdir (ya'ni bemorlar uchun, ularning salbiy qurilmalari aniq bo'lishi kerak) va bunday inshootlarning zararli ta'sirini anglashda yordam berishlari kerak. Bundan tashqari, o'z tajribasi asosida, o'z e'tiqodlari tufayli u etarlicha baxtli emasligi va yanada real qurilmalarga borganida, baxtli bo'lishi mumkinligini ham muhimdir. Psixoterapevtning roli bemorga alternativ o'rnatish yoki qoidalarni taqdim etishda yolg'on.

Kognitiv psixoterapiya mashqlari, fikrlarni to'xtatish, fikrlash, goggle resurslarini boshqarish va ularning ijobiy xotiralariga urg'u berish maqsadida kunlik faoliyatni tahlil qilish va tartibga solish bilan murakkablashishi.

Kognitiv davolash

Asosiy tushuncha

Kognitiv terapiya 1960 yillarda Horun Bek tomonidan yaratilgan. Taniqli monografiyadagi "Kognitiv terapiya va hissiy kasalliklarga" kiritilgan, Beck hissiy maktablardan ajralib turadigan, an'anaviy psixiatriya, psixoanaliz va xulq-atvor terapiyasi. Ushbu maktablar, sezilarli farqlarga qaramay, asosiy fundamental taxminni baham ko'ring: bemorda hukmron bo'lmagan yashirin kuchlarni yashiradi. An'anaviy psixiatriya biokimyoviy va nevrologik anomaliyalar kabi biologik va nevrologik anomaliyalar va hissiy kasalliklarning zaiflashishiga dori-darmon va boshqa vositalardan foydalanadi.

4. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.

Kognitiv terapiyaning kashshoflari: Aaron Bek va Albert Ellis

Kognitiv fan asoslarini psixologik buzilishlarni davolashda tizimli ravishda ishlatishda kashshoflar psixologlar bo'lgan **Albert Ellis** va **Aaron Bek**. Birinchisi uning terapevtik qo'llanilish modelini "Ratsional Emotive Behavioral Therapy" (RBT), ikkinchisi esa o'zining terapiya usuli deb nomlagan **Kognitiv terapiya**".

Shuni ta'kidlash kerakki, kognitiv terapiyaning turli xil modellari mavjud va bu ularning katta amaliy foydasi tufayli eng yaxshi ikkitasi. Kognitiv terapiya "texnik" emas, lekin *amaliy fan*, shuning uchun ular odatda dastlabki nazariy yondashuvga muvofiq maqsadlarga erishish uchun ozmi-ko'pmi aniqlangan usuldan iborat.

Aaron Bekning modeli asosan avtomatik fikrlar va kognitiv buzilishlarga qaratilgan bo'lib, Albert Ellisning "Ratsional emotsional xulq-atvor terapiyasi" asosan irratsional e'tiqodlarga qaratilgan. Ikkalasi o'rtasida o'xshashliklar, shuningdek farqlar mavjud, masalan: **Bekning kognitiv terapiyasi hamkorlikdagi empirizmga asoslangan; Buning o'rniga Ellis Sokratik dialog yoki munozarani asosiy terapevtik vosita sifatida ishlatadi.**

Aaron Bekning kognitiv terapiyasi

Kognitiv terapiyaning asosiy g'oyasi shundan iborat **odamlar voqealarning o'zi emas, balki voqealarning talqini tufayli azob chekishadi**. Shu sababli, depressiyani davolashga qiziqqan Aaron Bek ushbu patologiyani davolash modelini ishlab chiqdi, keyinchalik u boshqa kasalliklarga ham tarqaldi.

Bekning modeli, shuningdek Ellisning, **kognitiv-xulq-atvor terapiyasida qo'llaniladigan strategiyalarning muhim qismidir** yaxshi, orqali *kognitiv qayta qurish*, individual o'zi yashaydigan faktlar va vaziyatlarni talqin qilish va sub'ektiv baholash rejimini o'zgartirishga qodir va shu bilan u tartibsiz fikrlash uslublarini o'zgartirishga, o'zini va dunyoni yanada realistik va moslashuvchan yo'lda ko'rishga undaydi.

Ushbu kognitiv (yoki kognitiv-xulq-atvorli) terapiya "munosabat yoki kognitiv qayta qurish terapiyasi" deb nomlanadi, ammo boshqa kognitiv terapiya turlari ham mavjud: masalan, vaziyatlarni boshqarish yoki boshqarish muammolarini hal qilish yoki davolash muammolarini hal qilish bo'yicha ko'nikmalarga o'rgatish usullari.

Bekning modeli bo'yicha kognitiv tashkilot

Bek tomonidan taklif qilingan modelda aytilgan **Vaziyat oldidan shaxslar o'z-o'zidan javob bermaydilar, aksincha hissiy yoki xulq-atvorga javob berishdan oldin ular idrok etadilar, tasniflaydilar, sharhlaydilar, baholaydilar va stimulgacha ma'no beradilar**. ularning asosida *oldingi taxminlar* yoki *kognitiv sxemalar* (shuningdek, deyiladi *asosiy e'tiqodlar*).

Kognitiv sxemalar

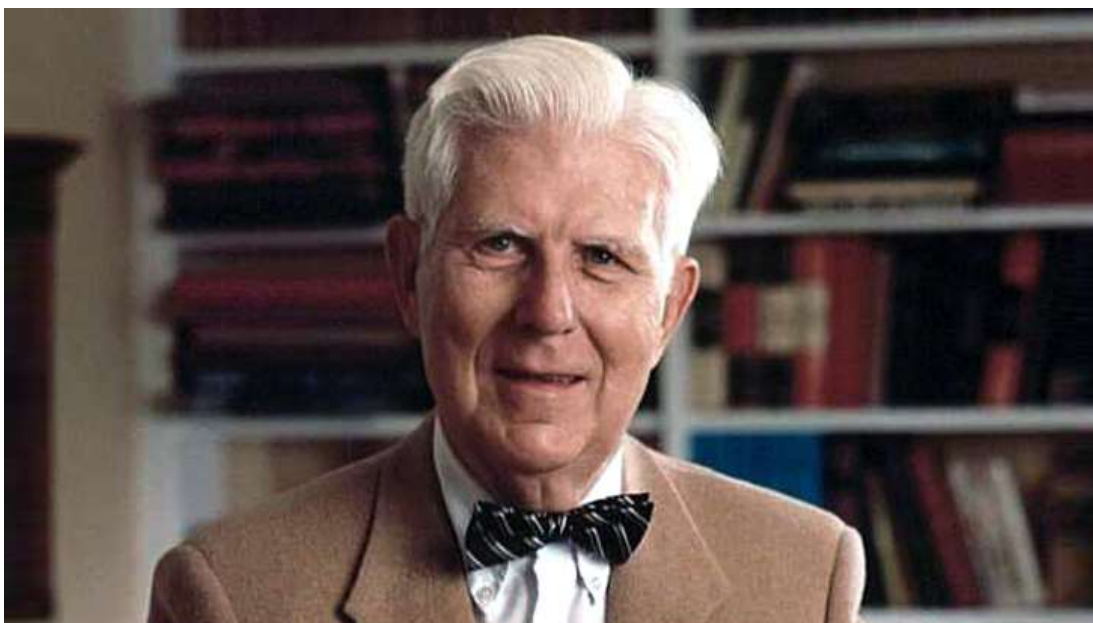
Bek nazariyasida **Kognitiv jarayonlar bu kognitiv tuzilmalarda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni kodlash, saqlash va olish mexanizmlari (sxemalar)**. Shuning uchun kognitiv jarayonlarga quyidagilar kiradi: idrok, e'tibor, xotira va talqin. Axborotni qayta ishlash jarayonida uning har qanday bosqichida xatolar yuzaga kelishi mumkin, natijada muallif "kognitiv buzilishlar" deb atagan faktlarni baholash va talqin qilishda o'zgarish yoki buzilish mavjud.

Xotirada ma'lumotlarni tartibga solish uchun kognitiv tuzilmalar quyidagilardir *sxemalar*, bu avvalgi tajribalar to'plamini ifodalaydi va diqqatni yo'naltiradigan, voqealar talqiniga ta'sir qiluvchi va xotirani osonlashtiradigan andozalar vazifasini bajaradi.

Bek uchun "sxemalar bu haqiqatni talqin qilishning muntazamligi uchun asos bo'lgan barqaror bilim naqshlari. Odamlar o'zlarining sxemalarini topish, kodlash, farqlash va dunyo ma'lumotlariga ma'no berish uchun foydalanadilar ". Boshqa so'zlar bilan aytganda, **Sxemalar sub'ektiv aqliy inshootlar bo'lib, ular ozmi-ko'pmi barqaror, dunyoni shaxs tomonidan idrok etishda filtr vazifasini bajaradi.**

Sxemalar asosan avvalgi (umuman erta) o'quv tajribalaridan kelib chiqadi va ular bilan o'zaro aloqada bo'lgan muhim voqea boshlangunga qadar yashirin bo'lishi mumkin. Bu kognitiv psixologiya o'z hissasini qo'shgan eng muhim tushunchalardan biri bo'lib, u dastlab Frederik Bartlett tomonidan ijtimoiy sharoitda xotira bilan bog'liq jarayonlarga murojaat qilish uchun kiritilgan bo'lsa-da, boshqalar qatorida Jan Piaget tomonidan ta'lim sohasida ham qo'llanilgan. , Bek (Ellis bilan birgalikda) uni psixoterapiya sohasi bilan tanishtirdi.

Zamonaviy kognitiv-bihebreal psixoterapiya psixoterapiya uchun umumiy nom deb hisoblanadi, buning asoschisi barcha psixologik og'ishlarni keltirib chiqaradigan omillar disfunktsional ko'rinishi va installyatsiyasini tasdiqlaydi. Kognitiv psixoterapiya yo'nalishi Yaratuvchisi Horun Bek. U psixiatriya va psixologiyada kognitiv yo'nalishlarni rivojlantirishni boshladi. Uning mohiyati insonning barcha muammolari salbiy fikrlash bilan shakllanganligi sababli yotadi. Shaxs tashqi hodisalarni quyidagi sxema bo'yicha ifodalaydi: rag'batlantiruvchi kognitiv tizimga ta'sir qiladi, ular o'z navbatida, ya'ni hissiyotlarni keltirib chiqaradigan yoki ma'lum xulq-atvorni keltirib chiqaradigan fikrlarga ta'sir qiladi.

Aaron Bek odamlar fikrlari ularning his-tuyg'ularini aniqlaydigan hissiyotlarini aniqlaydi va o'z navbatida ular jamiyatdagi o'z joylarini tashkil qiladi. U dunyoning yomon emasligini va odamlar uni shunday ko'rishicha, deb ta'kidlaydi. Shaxsning talqini tashqi hodisalar bilan taqqoslaganda, ruhiy patologiya paydo bo'ladi.

Bek nevrotikdan aziyat chekayotgan bemorlarni kuzatdi. Kuzatuv jarayonida u bemorlarning tajribalarida ta'sirlangan munosabat, umidsizlik va qobiliyatsizlik mavzulari doimiy ravishda tarqatildi. Natijada u quyidagi tezisni olib keldi, depressiv davlat dunyoni uchta salbiy toifa orqali anglaydigan fanlar bo'yicha rivojlanmoqda:

Hozirgi paytda olib keladigan depressiv shaxsiyatdan hozirgi kungacha salbiy qarashda salbiy qarash, salbiy tomonlarga e'tiborni qaratadi, ammo har kuni odamlar ularga zavq keltiradigan muayyan tajribaga ega bo'lishiga qaramay;

Kelajakka nisbatan sezgirlik, ya'ni depressiv shaxs kelajakni taqdim etadigan, unda faqat quyuq voqealarni topadi;

Aaron Bek kognitiv psixoterapiyadagi terapevtik xatti-harakatlar dasturini ishlab chiqdi, bu mexanizm, uy vazifasi, rol o'ynaydigan o'yinlarni va boshqalarni ishlatadigan davolash usulini ishlab chiqdi.

Uning kontsepsiyasi: "Beck, Freeman freeman kognitiv psixoterapiyasi." Freeman va Bek har bir insonning buzilishi ma'lum bir buzuqlik, ma'lum bir profilni tashkil etuvchi ma'lum bir qarashlar va ma'lum bir qarashlarni tashkil etuvchi strategiyalarning ustunligi bilan tavsiflangan. Bek strategiyalari ma'lum bir tajribani qoplashi yoki undan kelib chiqishi mumkinligini bayon qilib qo'ydi. Shaxsiy kasalliklarning chuqurligi diagrammalari shaxsning mexanik fikrlarini tez tahlil qilish natijasida olib tashlanishi mumkin. Tashuv tajribasining xayolidan foydalanish va ikkilamchi tajribalaridan foydalanish chuqur sxemalarni faollashtirishni boshladi.

Shuningdek, Bek, Freeman "Shaxsiy kasalliklarning kognitiv psixoterapiyasi" ishida mualliflar shaxsiyat tartibi bilan kasallangan shaxslar bilan ishlashda psixoterapevtik munosabatlarning ahamiyati borligiga qaratilgan. Ko'pincha amalda, "qarshilik" deb nomlanuvchi terapevt va bemor

o'rtasida munosabatlarning bunday o'ziga xos jihatlari mavjudligi sababli, bu munosabatlarning o'ziga xos o'ziga xos jihati mavjud.

Shaxsiylikni bilish psixoterapiyasi zamonaviy psixoterapevtik amaliyotga bog'liq vaziyatlarni hal qilish, muammoli vaziyatlarni hal qilish. Ko'pincha u vaqtincha tizim bilan cheklangan va deyarli o'ttiz seansdan oshmaydi. Bek psixoterapevt xayrixohlik, hamdardlik va samimiy bo'lishi kerakligiga ishonadi. Terapevtning o'zi o'zi ta'lim berishga intilayotgani uchun taqqoslashi kerak.

Kognitiv psixoterapevtik yordamning asosiy maqsadi depressiv sozlamalar va xulq-atvorning paydo bo'lishini va keyin o'zgaruvchanligini keltirib chiqaradigan disfitsenariy qarorlarni aniqlashdir. Shuni ta'kidlash kerakki, A. Bek bemorning nimasi haqida o'ylashi va qanday fikrda ekanligini o'ylamadi. U bu bemor o'zini yaxshi ko'radiganmi yoki yo'qmi, degani, bu bemorning o'zini sevishmaydimi, ammo uning shartlariga bog'liqligini anglaydi ("men yaxshi yoki yomon emas").

Bekning tushkunligining tushuntiruvchi modeli

Bek uchun psixologik buzilishlar ma'lum vaziyatlarda avtomatik fikrlar (kognitiv mahsulotlar) ko'rinishida paydo bo'ladigan va salbiy hissiy holatlar va noo'rin xatti-harakatlarni keltirib chiqaradigan noto'g'ri fikrlash usullari bo'lgan bilim buzilishlaridan (kognitiv jarayonlardagi xatolardan) kelib chiqadi. Shuning uchun, **bu kognitiv buzilishlar irratsional e'tiqod yoki o'tmishda o'rganilgan shaxsiy taxminlar tufayli yuzaga keladi** o'tmishni, hozirgi va kelajakni anglash va talqin qilishni ongsiz ravishda shartlashtiradigan.

Depressiyadan aziyat chekadigan odamlar muayyan vaziyatlarga moyil bo'lib qoladilar va bu nazariya tushunchalar depressiya yoki boshqa hissiy buzilishlarning sababi ekanligini anglatmasligini anglash kerak, aslida postulat qilingan narsa simptomlarning ustunligi: salbiy aktivizatsiya sxemalar va natijada kognitiv buzilishlar depressiv alomatlar zanjiridagi birinchi bo'g'in bo'ladi.

Depressiya bilan kasallangan odamlarda kognitiv uchlik

Biror kishi ma'lum bir vaziyatga duch kelganda, sxema ma'lumotlarni bilimga aylantirish uchun asosdir. Muayyan vaziyatda faollashtirilgan naqshlar, bu odamning qanday javob berishini belgilab qo'yganligi sababli, depressiya buzilishi bo'lgan odamlarda noo'rin naqshlar faollashadi.

Shuning uchun, **birinchi depressiv alomat bu o'zini, dunyo va kelajakni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan bilim sxemalarini faollashtirish**. Salbiy sxemalari bo'lgan yoki ishlov berishda xatolarga yo'l qo'yadigan odamlar depressiv kasalliklarga duch kelishadi.

The **kognitiv uchlik** tushkunlikka tushgan shaxsni o'zini, dunyoni va kelajagini salbiy nuqtai nazardan idrok etishga undovchi uchta xarakterli naqshga ishora qiladi. U azob chekayotgan depressiv alomatlarining qolgan qismi ushbu uchta kognitiv naqshdan kelib chiqadi.

Depressiyaga uchragan odamlar boshdan kechirgan xarakterli naqsh va Bek depressiv uchlik deb ataydigan narsa salbiy qarashlardan iborat:

- **O'zi:** Depressiyaga chalingan odamlar ko'pincha etishmayotgan va foydasiz deb hisoblanadilar. Ular qilgan xatolarini o'zlarining jismoniy, ruhiy yoki axloqiy nuqsonlari bilan izohlashadi va boshqalar ularni rad etadi deb o'ylashadi.
- **Dunyo:** Ular o'zlarini ijtimoiy mag'lubiyatga uchragan deb hisoblashadi va talablarga javob bermaydilar, shuningdek to'siqlarni engib o'tish qobiliyatiga ega emaslar.
- **Kelajakdan:** Depressiyadan aziyat chekadigan kishi, bu vaziyatni o'zgartirish mumkin emas, deb o'ylaydi, shuning uchun hamisha shunday bo'lib qoladi.

Kognitiv buzilishlar

The **salbiy sxemalar** tushkunlikka tushgan odamlarda faollashtirilgan **ularni osonlashtiradigan ma'lumotni qayta ishlashda bir qator xatolarga yo'l qo'yishiga olib keladi** tarafkashlik va depressiyaga o'z e'tiqodlarining haqiqiylikini saqlashga imkon beradi. Bek bir qator kognitiv buzilishlarni sanab o'tdi, ular quyidagicha:

- **Tanlangan abstraktsiya:** bu vaziyatning bitta jihati yoki tafsilotiga e'tibor berish haqida. Ijobiy jihatlar ko'pincha e'tibordan chetda qoladi, salbiy tomonlarga ko'proq ahamiyat beriladi.
- **Ikki tomonlama fikrlash:** hodisalar yuqori baholanadi: yaxshi / yomon, qora / oq, barchasi / hech narsa va boshqalar.
- **O'zboshimchalik bilan xulosa chiqarish:** dalillar xulosaga zid bo'lsa ham, faktlar bilan tasdiqlanmaydigan vaziyatdan xulosa chiqarishdan iborat.

- **Overgeneralizatsiya:** ma'lum bir faktdan yetarli asoslarsiz umumiy xulosa chiqarishdan iborat.
- **Kattalashtirish va minimallashtirish:** o'zingizning holatingiz, hodisa yoki sifatingizning salbiy tomonlarini bo'rttirib ko'rsatishga va ijobiy tomonlarni minimallashtirishga moyillik.
- **Shaxsiylashtirish:** ta'sirchanligini ko'rsatib, atrof-muhit faktlarini o'zi bilan bog'lash odatiga ishora qiladi.
- **Katastrofik ko'rish:** voqealarni kutib turing va turli xil variantlar orasida eng yomon har doim sodir bo'ladi deb o'ylang.
- **Sen qilishing kerak:** Bu narsalar qanday bo'lishi kerakligi to'g'risida qat'iy va talabchan qoidalarni saqlashdan iborat.
- **Global yorliqlar:** boshqa nuanslarni hisobga olmasdan o'zimizni yoki boshqalarni global etiketlashdan iborat.
- **Aybdorlik:** Bu voqea uchun barcha mas'uliyatni o'ziga yoki boshqalarga bog'lashdan, ularga yordam beradigan boshqa omillarni e'tiborsiz qoldirishdan iborat.

Psixologiyaga qo'shgan hissasi

Kognitiv xulq-atvor terapiyasi (CBT) bu xulq-atvorda o'zgarishlarni amalga oshirish uchun salbiy fikr shakllarini o'zgartirishga qaratilgan nutq terapiyasi. Ushbu maqsadga yo'naltirilgan yondashuv ko'plab psixologik muammolar, shu jumladan kayfiyat muammolari, ovqatlanish muammolari, moddani iste'mol qilish muammolari, tashvish va depressiyani samarali davolashdir. KBT mijozlarga o'zlarining davolanishlari uchun bir-birlari va ularning terapevtlari bilan hamkorlik qilish imkoniyatini beradigan alohida va guruh sharoitida etkazib berilishi mumkin.

Ko'p yillar davomida CBT turli xil fanlarni, shu jumladan ekspozitsiya terapiyasi, artterapiya, qisqa terapiya va boshqalarni qamrab olgan holda rivojlandi. CBT mijozni o'tmishdagi ma'rifat bilan birga hozirgi kundan xabardor qilishga intiladi. O'tmishdagi shikastlanishlarni boshdan kechirish yoki bolalik muammolarini o'rganishdan ko'ra, KBT mijozni o'tmish hozirgi xatti-harakatlar va fikrlarga qanday ta'sir qilishini tushunishga undaydi. Ushbu bilimlarga ega bo'lgan mijozlar keyinchalik hayotlarida muammolarni keltirib chiqaradigan o'rganilgan reaksiyalarni o'zgartirishga kirishadilar. CBT ijobiy, konstruktiv xulq-atvorga olib keladigan salbiy fikrlarni sog'lom shakllarga o'zgartirish bo'yicha ishlaydi. Binobarin, KBT odamdan ma'lum bir salbiy fikr shakli mavjudligini aniqlashni talab qilishi shart emas. Buning o'rniga, asosiy narsa fikrlash jarayonini aniqlash va tushunish va uni boshlashdan oldin to'xtatishdir.

Insonning asosiy e'tiqodi, Bekning so'zlariga ko'ra, kayfiyat va umuman ruhiy salomatlikka ta'sir qilishi mumkin. Avtomatik fikrlar, masalan, "Men bunga yo'l qo'ymayman" yoki "Bu yomon bo'ladi" depressiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan salbiy e'tiqodlarni ochib beradi. CBT depressiyaga tushgan odamlarni odatdagi fikrlash uslublari to'g'risida tarbiyalashga yordam beradi va ularga muqobil fikrlash uslublarini ishlab chiqishda, shuningdek, nosog'lom, avtomatik fikrlarni yo'q qilish strategiyalarida yordam beradi.

Bek Bekning umidsizligi o'lchovini ishlab chiqdi, bu yigirma bayonotdan iborat bo'lib, ular bilan odam rozi bo'lishi yoki kelishmasligi mumkin. O'lchov kelajakka nisbatan his-tuyg'ularni o'lchaydi va ba'zida o'z joniga qasd qilish xavfini baholash uchun ishlatiladi. Umidsizlik o'lchovi bilan birgalikda tez-tez ishlatiladigan Bek Depressiyasini inventarizatsiya qilish, depressiyani baholaydigan ko'plab tanlovli 21 savoldan iborat. Bu depressiya uchun eng ko'p ishlatiladigan diagnostika testlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu ikkala ta'sirchan holatni, masalan, tushkun kayfiyatni va ishtahani yo'qotish yoki og'riq va og'riq kabi somatik holatlarni o'lchaydi.

Aaron Bekning kitoblari

- Depressiyani tashxislash va boshqarish (1967)
- Depressiya: sabablari va davolash usullari (1972)
- Kognitiv terapiya va hissiy buzilishlar (1975)
- Depressiyaning kognitiv terapiyasi (Jon Rush, Brayan Shou va Gari Emeri bilan, 1979 yil)
- Klinik amaliyotda kognitiv terapiya: Illustrated Casebook (Jan Skott va Mark Uilyams bilan, 1989)
- Kognitiv terapiyaning integral kuchi (Bred Alfred bilan, 1998 yil)

- Nafrat mahbuslari: G'azab, dushmanlik va zo'ravonlikning bilim asoslari (1999)
- Kognitiv nazariya va depressiya terapiyasining ilmiy asoslari (Devid Klark bilan, 1999)
- Shaxsiyat buzilishlarining kognitiv terapiyasi (Artur Freeman bilan, 2003)
- Statsionar bemorlar bilan kognitiv terapiya: kognitiv muhitni rivojlantirish (Jessi Rayt, Maykl Tasz va Jon Ludgeyt bilan, 2003 yil)

- Surunkali og'riqli bemorlar bilan kognitiv terapiya (Carrie Winterowd & Daniel Gruener bilan, 2003)

Aaron bekk kognitiv terapiyasi. Kognitiv psixoterapiyaning asosiy usullari va texnikasi A. Bek ish amaliyotidan

Kognitsenta terapiyasi XX asrning 60-yillarida, birinchi navbatda, depressiya bilan og'rigan bemorlarni davolash uchun taklif qilingan. Keyingi o'qishda u o'z foydasi bilan kengaytirildi, ammo obsesif buzilishlar, psixosomatik kasalliklar, chegara buzilishi, shuningdek, klinik alomatlariga ega bo'lmagan mijozlarga yordam berish uchun ishlatiladi.

Kognitiv terapiya uchta asosiy psixoterapevtik maktablarning fikrlarini baham ko'rmaydi: psixoxanaliz ongsiz ravishda buzilishlar manbai deb hisoblaydi; ahamiyatsiz xulq-atvorni aks ettiradigan xatti-harakatlar terapiyasi; An'anaviy neyropan buyumlari, qaysi fiziologik yoki kimyoviy kasalliklarga muvofiq hissiy kasalliklarning sabablari sifatida xizmat qiladi. Kognitiv terapiya odamning o'zlari, o'simliklari, e'tiqodi va ideallari haqidagi fikrlari va bayonotlari juda aniq fikrga asoslanadi, ular informatsion va ahamiyatli.

Kognitiv terapiya bu turli ruhiy kasalliklar, masalan, ruhiy tushkunlik, bezovtalik, og'riq va boshqalar) bo'lgan faol, ko'rsatma va vaqt cheklangan yondashuv. Ushbu yondashuvning asosi nazariy paket bo'lib, unga ko'ra, hissiyotlar va insoniy xatti-harakatlar asosan bu dunyoni qanday tuzilishiga qarab aniqlanadi. Biror kishining taqdimotlari (og'zaki yoki shakllantirilgan "uning ongida mavjud bo'lgan" o'z ongida mavjud bo'lgan "o'z ongida mavjud bo'lgan", o'tgan tajriba natijasida hosil bo'lgan qurilmalari va supurgi (sxemalar) bilan belgilanadi. Masalan, o'z vakolati yoki etariligi nuqtai nazaridan har qanday tadbirni sharhlaydigan odamning fikrlash tarzida bunday sxema ustunlik qilishi mumkin: "Men har bir mukammallikda erishilmasam, men yutqazganman." Ushbu sxema turli xil vaziyatlarga, hatto uning vakolati bilan bog'liq bo'lmagan shaxslar (Bek A., Sho B., 2003 yil millatlari).

Kognitiv terapiya quyidagi umumiy holatlardan kelib chiqadi (Ibidga qarang):

Idrok va umuman tajriba bu maqsad va introspeksektiv ma'lumotlar bilan bog'liq faol jarayonlar;

Vakolatxonalar va g'oyalar ichki va tashqi imtiyozlarning sintezining natijasidir;

Inson bilimlari (fikrlar va tasvirlar) mahsulotlari sizga bu yoki bu vaziyatni qanday qadrlashini bashorat qilishga imkon beradi;

Fikrlar va tasvirlar "ong oqimi" yoki ajoyib maydonni tashkil qiladi, insonning o'zi, o'tmish va kelajakda insonning g'oyalarini aks ettiradi;

Asosiy kognitiv tuzilmalarning deformatsiyasi hissiy holatda va insoniy xatti-harakatlarning salbiy o'zgarishiga olib keladi;

Psixologik davolash bemorga kognitiv buzishni amalga oshirishga yordam beradi;

Ushbu buzilgan disfunktsiyani sozlash bilan bemorning ahvolini yaxshilash mumkin.

Depressiv fikrlash buzilishini yaxshiroq tushunish uchun A. Bek va hammualliflar qayd etilgan (Bek A., Sho B., 2003 ni aniqlash uchun ularni ko'rib chiqish foydali bo'ladi haqiqatning individual individual bo'lgan shaxs. Agar siz "ibtidoiy" va "etuk" ga ikkiga bo'linsangiz, odam nisbatan ibtidoiy yo'llar bilan tajribani tuzishi aniq. Uning yoqimsiz voqealar haqidagi hukmlari globaldir.

Uning ong oqimida keltirilgan ma'nolar va ma'nolar faqat salbiy rangga ega, ular tarkibda toifadan iborat bo'lib, ular tarkibida juda salbiy hissiy reaksiyani keltirib chiqaradi. Ushbu ibtidoiy tafakkur turidan farqli o'laroq, etuk fikrlash hayotiy vaziyatlarni ko'p o'lchovli tuzilishga (va boshqa toifaga emas) birlashtiradi va ularni yuqori sifatli emas, balki emas, balki miqdorga mos keladi mutlaq standartlar. Insoning tajribasi murakkablik, xilma-xilligi va o'zgaruvchanini kamaytiradi, uni bir nechta keng tarqalgan toifalar orasida kamaytiradi.

Shaxs "sxemalar" yoki bazal e'tiqodlarni ifodalovchi kognitiv tuzilmalar tomonidan shakllanadi. Ushbu sxemalar bolaligida shaxsiy tajribaga asoslanib, boshqalar bilan tanishishni boshlaydi. Odamlar o'zlari, boshqalar haqida, dunyo qanday ishlashi haqida tushunchalarni rivojlantirmoqda. Ushbu tushunchalar o'rganishning keyingi tajribasi bilan qo'llab-quvvatlanadi va o'z navbatida, boshqa e'tiqodlar, qadriyatlar va lavozimlarning shakllanishiga ta'sir qiladi (ALeksandrrov A., 2004).

Sxemalar moslashuvchan yoki disfeksion yoki disfeksiya bo'lishi mumkin va ular o'ziga xos imtiyozlar, stresslar yoki sharoitlarga kiritilganda faol bo'lgan bu chidamli kognitiv tuzilmalar.

Chegara bilan kasallangan bemorlar erta salbiy sxemalarga, erta salbiy yadroviy e'tiqodga aylanishdi. Masalan: "Men bilan bir narsa noto'g'ri bo'lsa, odamlar meni qo'llab-quvvatlashlari kerak va tanqid qilmasliklari kerak, men bilan birga to'g'ri kelsin." Bunday e'tiqod oldida bu odamlar osonlikcha hissiy kasalliklarga duch kelishadi.

Yana bir tez-tez sezgir Beck "shartli taxmin" deb nomlandi. Bunday taxminlar yoki pozitsiya, "agar" bilan boshlanadi. Ko'pincha bemorlarda depressiyaga moyil bo'lgan bemorlarda tez-tez ta'kidlangan ikkita taxminlar: "Agar men qilgan barcha ishlarimdan muvaffaqiyatga erishmasam, hech kim meni hurmat qilmaydi"; "Agar kimdir meni sevmasa, men sevgi uchun etarli emasman." Bunday odamlar bir qator lezyonlar yoki vintlarni boshdan kechirmagunlaricha nisbatan yaxshi ishlashi mumkin. Shundan so'ng, ular hech kim ularni hurmat qilmasliklarini yoki sevrishga loyiq emas deb hisoblay boshlaydilar.

Uni psixoanaliz va mijozlar tomonidan tashkil etilgan terapiya kabi boshqa an'anaviy turlardan ajratib turadigan kognitiv terapiyaning xususiyati shifokorning faol pozitsiyasi va bemor bilan hamkorlik qilish istagi. Depressiv bemor, uning fikrlariga aralashgan, tarqab ketgan va unga cho'mgan qabulxonaga keladi, shuning uchun terapevt birinchi navbatda, fikr va xulq-atvorni har kuni hayotdagi talablarni bajarishga o'rgatishi mumkin emas. Ushbu bosqich tufayli bemorning alomatlari ko'pincha hamkorlikni boshdan kechiradi va terapevt uni turli xil terapevtik operatsiyalarda faol ishtirok etishga undash uchun mohirlik va aql-idrokni namoyon qilishi kerak.

Klassik psixoanalitik usullar va texnikalar, masalan, terapevtning minimal faoliyatini joriy etish, depressiv bemorlar bilan ishlashda, ularning salbiy fikrlari va g'oyalarini botqoqlikda ko'proq cho'milishda qo'llanilishi mumkin emas.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi.
2. Ulrich Naysser (R. 1928)
3. Jerome Bruner (R. 1915) — kognitiv taniqli vakillardan biri
4. Kognitiv psixologiya tarixi
5. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi.
6. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi.
7. Kognitiv psixoterapiya texnikasi
8. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.
9. Bekning tushkunligining tushuntiruvchi modeli

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov.	1

	Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

15-mavzu. Sobiq sovet psixologiyasi: rivojlanish bosqichlari, ilmiy maktablar va zamonaviy yondashuvlar.

Asosiy savollar

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi.
2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishi.
3. Psixologiya sohasidagi 30-yillardagi munozaralar.
4. 1940-1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari.

O'QUV MAQSADI:

Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishi. Psixologiya sohasidagi 30-yillardagi munozaralar. 1940-1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari.

KALIT SO'ZLAR:

V. G. Belinskiy, Gertsen, Chernyshevskiy, Dobrolyubov, I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, idealistik va mexanistik psixologiya..

1. **Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi.** Rus demokratik inqilobining vakillari Belinskiy, Gertsen, Chernyshevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan, idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yo'ldan bordilar. Bu mutaffakkirlar o'zlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar. Revolyutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811-1848-y.) borliqning, dunyoning negizi materiyadir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan, miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum aqliy tasavvurlar, deydi, V. G. Belinskiy, — miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir». Flamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'y beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir». V. G. Belinskiy ong materiyaning mahsulidir deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin iamiyat uni o'stiradi va ta'lim beradi»

A.V. Gertsen (1812—1870-y.) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmidan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika bu materiyaning mahsuli: u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib bolmaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas. «**Ong, deb yozgan edi A.V. Gertsen,** tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidir». Ongni uning moddiy asosi bo'lgan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar organi bo'lgan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, to'g'ridan-to'g'ri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishga demakki, psixologiyaga olib keladi», deb yozadi. Shu bilan birga Gertsen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko'zgudagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga ko'ra aktivdir deb tushunadi. Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va garmonik o'stirish vazifasidan iborat bo'lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi. Gertsen dialektik materializmga chinakam yondashdi.

N. G. Chernishevskiy (1828-i 889-y.) ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba materiya yotadi. Psixika, inson ongi ivojlanayotgan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushunishga va shunga asosan inson ongining miyasiga bog'liq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning moddadan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Chernishevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yo'l bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshotlarning yo'l qo'ygan xatolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy substrakt bo'lgan miyani ongning o'zi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi. «Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga, deb yozadi u, biz unda ikki xil hodisa moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni (inson o'ylaydi, xis qiladi, xohlaydi va shu kabilarni) ko'ramiz». U «fikrning jismiy formasi yo'qligiga qattiq ishonadi».

Dobrolyubov (1836-1867-y.) Chernishevskiyning safdoshi bo'lib, o'z zamonasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi. Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo'q. Butun mavjudot harakatdagi va o'sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi, faqat o'z formasini o'zgartiradi, holos. «Aslida hech narsa yo'q bo'lib ketmaydi, deydi Dobrolyubov, — faqat formalar, shaxslar o'zgaradi, holos». «Inson, — deydi Dobrolyubov, — tabiatning bir qismidir, mavjudotlarning eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir».

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasining reaksion idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U insondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'ygan vulgar materialistlar mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo'qqa chiqaradigan

qo'pol materializmning johilona e'tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo'lib tuyuladi». Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bog'lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, o'z hukmlarida faktlarga tayansagina, ulaming dunyo haqidagi ideya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni o'rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» **I. M. Sechenovning (1829-1905-y.)** dunyoqarashi inqilobchi demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chemishevskiyning ta'sirida tarkib topdi. 1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda I.M.Sechenov o'sha zamon fiziologiyasining ilg'or yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lmagan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chemishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar, degan edi Sechenov,— bu bir xil tartibdagi hodisalar, birbiriga yaqin, real dunyoga xos bo'lgan hodisalardir». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari,deb yozadi u, o'zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u o'zining vazifasi deb bildi.

I. M. Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksiyalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, deb yozadi u o'zining butun mazmuni, e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta'limotlardan o'zga narsa bo'lmog'i mumkin emas». U inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omili bo'lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidlaydi. «Moddiy olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladi. **Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari**— deb yozadi Sechenov,tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiatshunoslar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadi. Biroq psixik hodisalami ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiyaning qo'lidadir». Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari mana shulardan iborat. I. M. Sechenov ta'limotining davomchisi I. P. Pavlov edi. LJ materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishi. Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatini tushinishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asming boshlarida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchidan chiqqan shakli ob'ektiv psixologiya deb atalgan oqim «bixeviorizm», idealizmning uchigdan chiqqan shakli esa Vyurtsburg maktabi psixologiyasi edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinar ediki, uning va umuman idealistik filosofiyaning tarafdorlari o'z pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o'zining maqolalanda empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. O'tgan davrda psixologiyadagi mexanistik oqim bo'lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Inqilobning dastlabki yillarida bu oqimlar ancha keng tarqagan edi. Refleksologiya hatto oliy o'quv yurtlariga o'quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4-yil mobaynida o'qitildi, holos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o'z nazariyalarini sqtsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo'la oladigan ta'limot deb da'vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat mexanistik ta'limotga muvofiq tushuish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim deb hisobladilar. Bu psixiologlarning ta'limotiga ko'ra, mehnat reaksiyalar yoki reflekslar sistemasidir. Pedagogika muhitga

moslashish reaksiyalari yoki reflekslarini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to'liq inkor qilinganligini ko'ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi bir guruh Sobiq ittifoq psixologlari idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko'rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari bo'yicha birinchi Butun Rossiya s'ezdi bo'lib o'tdi. Shu s'ezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi s'ezdda yana kuchaytirildi. 1924-yili professor K.N. Komilov o'zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va marksizm» nomli kitobida birinchi bo'lib o'z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qildi, avvalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilar edi, ulaming inson xulqida ongining roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika ongga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Nfoslva, Leningrad (Sankt-Peterburg) oliy okqov yurtlari va boshqa tadqiqot muassasalarining psixologlari aktiv ishtirok etdilar. Mexanistik qarashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi. Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiyaning predmeti — ong haqidagi masala katta o'rin egalladi

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari. refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vujudga keltirish mumkin deb hisobladilar. Bu qarashlarga qarama-qarshi o'laroq, professor Komilov rahbarligidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatlarinigina emas, balki insonning sub'ektiv kechiriklarini ham o'rganishdan iborat bo'lmog'i kerak, deb hisobladilar.

Ogning psixologlar tomonidan o'rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S.Vigotskiy qat'iy rioya qildi. Bu borada u «Ongxulq psixologiyasining muammosi sifatida» degan maxsus maqola yozdi. Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning sub'ektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologiaming mexanizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki filosofiyaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi; Empirik psixologiya O'zining inqilobdan oldingi mavqeini yo'qotdi, u o'qitish predmeti sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi.

Refleksologiya vakillari o'z nuqtai nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o'zlarining xatolarini tan olishga majbur bo'ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, filosofik munozaralar (1927-1929-y.) katta natijalar berdi, munozaralar filosofiya frontida mexanitsistlariniig batamom tor-mor bo'lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o'zi mahrum edi) shogirdlaridan bir guruhi «Refleksologiyani yoki psixologiyani» va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati» degan ikkita ko'rsatma (broshyura) chiqardilar. Bunda ular o'zlarining oldingi fikrlarining yanglish ekanligini e'tirof etdilar. Ular o'z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini to'la-to'kis holiga, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish darajasiga ko'tarilganicha yo'q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini o'rganish zarurligini e'tirof etadilar. 1930-1931-yillarda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

Komilovchi psixologlar gruppasining ishlari faqat empirik va sub'ektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish bo'yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasi marksistik fan boTishi kerak. Lekin bu faqat niyat edi, holos. Aslida esa K. N.Komilov psixologiya predmetini tushunishning o'zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

K.N. Kornilov ta'limoti nuqtai nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to'la-to'kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o'rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqniig alohida elementlari deb hisoblandi. Xulqning elementlari bo'lgan reaksiyalarhaqidagi talimot Komilov maktabi psixologiyasida markaziy o'rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani o'rganmaylik, deb yozgan edi Komilov,aslida reaksiyani o'rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham bo'lsa reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nervfiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin K. N. Komilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uni organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro'y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi. Psixik moment esa faqat inson kechinmalaridagi reaksiyalarning sub'ektiv ifodasi deb tushunildi, holos. U reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go'yoki sub'ektiv empirik psixologiyaning bir tomonlamaligini bartaraf qilmoqchi bo'ladi. K.N.Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi ob'ektiv va sub'ektiv hodisalarning organik sintezi» keib chiqadi.

1926-yili professor K.N. Kornilov o'z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya» darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darsiik (1931-yilgacha) mayda o'zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi. Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa yo'q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo'lsa reaksiyaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o'tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida talqin qilinar edi. Xulq organizm reaksiyalarining yig'indisi, deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tug'ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo'yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, holos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi).Shu narsani ta'kidlash kerakki, o'sha vaqtlarda, bixevioristlar va refleksologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandir deb ta'riflash keng tarqalgan edi. Agar 1923 va 1924-yillardagi s'ezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi s'ezdlar deb atalgan bo'lsa, 1930-yildagi psixologiya s'ezdi esa, inson xulqini o'rganish masalalariga bag'ishlangan s'ezd edi.

3. Psixologiya sohasidagi 30-yillardagi munozaralar. Inson xulqini o'rganish bo'yicha chaqirilgan s'ezd sovet psixologiyasi taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo'ldi. Biroq, s'ezdning yakunlari sovet psixologiyasini ko'rish sohasida hamma narsa o'z o'rnida emasligini ko'rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib qo'yishga bo'lgan urinishlar ochiqdan-ochiq ko'rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo'yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning konkret gavdalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (sub'ektiv) va ob'ektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan dalolat berar edi.

S'ezddan keyin, ko'p o'tmasdan, (1929-1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaralarining kuchayishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar filosofik (umum metodologik) frontdagi kurashning konkret ifodasi bo'ldi. Filosofiyadagi munozara mexanizmni antimarksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalariga, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabilarga ham tarqaldi. Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo'poi metodologik og'machilik va buzg'unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya asosida Sobiq ittifoq pedagogikasi sistemasini ko'rish mumkin emasligini, qanday yo'nalishda tarbiyalash va qayta tarbiyalash mumkin degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi. Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozarajarayonida bizda idealistikpsixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtem personalizmi, struktura psixologiyasi, freydizm kabi boshqa-boshqa oqimlar tarqalganligi aniqlandi. Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, ilmiy nazariyalar, deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura Geshtalt'psixologiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun so'zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni sotsialistik asosda uyushtirish amaliyotini Shtem psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Sobiq ittifoq pedagogikasi va psixiatriyasini freydizm psixologiyasiga tayangan holda asoslashga intildilar.

Professor Kornilov, bu sohada xatolarga yo'l qo'ygan bo'lsa ham, uning tarixiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqig'i ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi. Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdi-ki, buning uchun psixologiya sohasiga bevosita dahldor bo'lgan taTimotini puxta ofrganish va egallab olmoqlari kerak edi, ikkinchidan, psixoioglar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yutuqlarni o'rganish bilan shug'ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o'zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o'tmishda erishilgan yutuqlarga asoslanib ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida Sobiq ittifoq psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muammolan bo'yicha asarlar yozildi, bir qancha psixologiya nazariyalari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o'ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib qo'yilmadi. Munozaralardan keyin ikkita o'quv qo'llanma psixologiyaning qayta kofrilganligini ko'rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Komilov («Psixologiya» 1-nashri 1934 va 2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («Osnovo' obsheypsixologii» i935-yil) tuzgan edi. Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo'Mgandan boshqacharoq talqin qilingan edi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o'zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada emotsiyalar, iroda va harakter psixologiyasiga ham o'rin beriladi.

Psixologiya sohasidagi qayta qurilish hali unchalik to'liq emas edi. Psixologlarning asarlarida hali mexanistik, biologizatorlik hamda idealistik xatolar ham uchrab turardi. Bu xatolar VKP (b) Markaziy Komitetining 1936-yil 4-iyuldagi «Xalq maorifi Komissarliklari sistemasidagi pedogogik buzg'unchiliklar haqida» degan tarixiy qarorini keltirib chiqardi.VKP (b) Markaziy Komitetining tarixiy qarori barcha psixologlarga birday tegishli edi. U Sobiq ittifoq psixologiyasining ahvolini yana bir marta tanqidiy ravishda qarab chiqishga majbur qildi, ayni vaqtda psixologiya sohasidagi ishlarni yanada kengaytirish uchun harakat omili bo'ldi. Shu qarordan keyin ko'pchilik pedagoglar o'z kasblarini o'zgartirib psixolog bo'lib oldilar.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o'rganish yuzasidan ko'p maxsus laboratoriya va kabinetlar tashkil qildilar. Bunday laboratoriyalar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad) dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikaiar, shaharlarida ham tashkil qiiindi. Shu davrda O'zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va kabinetlar tashkil qilina boshladi. Toshkentda O'rta Osiyo Davlat universiteti huzurida, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti, Temir yol transporti boshqarmasida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samarqand shahridagi o'zbek pedagogika institutida hani boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda psixologlardan professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni qo'lab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida ko'plab eksperimental tadqiqotlar o'tkazdilar. Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini o'rganish sohasida ham bir qancha ishlar

qilindi. Masalan, V. A. Artemovning idrok sohasidagi, E. A. Ribnikov va A. N. Leonfevlarning xotira sohasidagi.

L.S.Vigotskiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham faqat kabinet va laboratoriyalardagina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o'zida, zavod, fabrika va jamoalarda, shu jumladan, O'zbekiston paxta dalalarida ham o'tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli suratda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalarning ishlari, ayniqsa, qimmatlidir. Shu yillar davomida psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi talimotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bulardan eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», professor. K. N. Komilov, B. M. Teplov va L. M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; professor. S.

L. Rubinshteyn «Osnovo' obshy psixologii»; «Psixologiya», Kostyuk tahririda (ukrain tilida); «Obshaya psixologiya» D. N. Uznadze (gruzin tilida) chop ettirildi. Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning ko'pchilik qismi Sobiq ittifoq psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan.

4. 1940-1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari.

Ikkinchi jahon urushi, nemis bosqinchilariga qarshi qahramonona kurashi psixologiyaning bir qancha yangi muammolarini ilgari surdi, harbiy psixologiyaning maxsus muammolarini ishlab chiqarishni kun tartibiga qo'ydi. Bizning askarlarimizning qahramonliklari inson psixikasining namoyon bo'lishi, ayniqsa, iroda va emotsiyalar sohasidagi shunday dalillarni ko'rsatdi-ki, bular psixologiyada qaror topgan qoidalarni, xususan, iroda haqidagi, shaxsning psixik tabiati haqidagi, uning faolligi, kuchi va imkoniyatlari haqidagi masalalarni yangichasiga qaytadan ko'rib chiqishga majbur qildi. Urush tamom bo'lishi bilan, bu asosiy masalalarni har tomonlama va chuqur ishlab chiqish ishlari amalga oshirildi.

Psixik jarayonlarning fiziologiya asoslari haqida! 950-yil 28-iyundan 4-iyulgacha sobiq sovet Ittifoqining Fanlar Akademiyasi va sobiq sovet Ittifoqining Meditsina Fanlari akademiyasining **I. P. Pavlov** fiziologiyasi bo'yicha o'tkazilgan sessiyasi Sobiq ittifoq psixologiyasi larixida katta voqea bo'ldi. Sessiya materialistik psixologiyani barpo qilish uchun I. P. Pavlov asarlari qanday katta ahamiyatga ega ekanligini va bu asarlar keyingi yillarda psixologlar tomonidan yetarli baholanmayotganligini ko'rsatdi. Buning sababi shundan iboratki, I. P. Pavlov ta'limotini ba'zi psixolog va fiziologlar mexanistik ta'limot deb hisoblardilar. Haqiqatan ham I. Pavlov shogirdlari va izdoshlarining ba'zilar mexanistik, biologizatorlik qarashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat qilib, psixologiyani esa oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qo'ydilar. Lekin, yuqorida aytilganday, bu qarashlar filosofik va psixologik frontdagi munozaralar davridayoq tanqid qilingan va qoralangan edi.

Bu sessiyaning ishi shuni ko'rsatdiki, I. P. Pavlov o'z tekshirishlari bilan psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini, psixik hodisalarning yuksak nerv-fiziologik jarayonlar bilan bo'lgan birligini ochgan. Ikki Akademiya birlashgan sessiyaning yakunlari, psixologiyani Pavlov ta'limoti asosida yanada taraqqiy ettirish uchun turtki bo'ldi. Sessiyadan keyin, ko'p o'tmay psixik jarayonlar sezgi, idrok, xislat kabilarning nerv-fiziologik mexanizmlari haqidagi masalaga bag'ishlangan ko'plab asarlar maydonga kela boshladi. Ayniqsa I. P. Pavlovning bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, qo'zg'alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali bo'ldi. I. P. Pavlovning inson bosh miyasi po'sti faoliyatidagi ikki signal sistemasi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak formalarining nerv fiziologik mexanizmlarini aniqlash imkoniyatini beradi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning nervfiziologik asoslarini, uning muhit va tarbiya ta'siri tufayli o'zgaruvchanligini aniqlash imkoniyatini bendi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan, o'z-o'zini kuzatish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning ob'ektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin qo'yildi. Metodning ob'ektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tushunmaslik kerak, aksincha, bu yana bixeviorizm va refleksologiyaga olib keladi. Ikki Akademiyaning I. P. Pavlov fizologiyasiga bag'ishlangan sessiyasidan keyin har xil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini o'rganish bo'yicha ko'plab maxsus tadqiqotlar o'tkazildi. Bu ishlar Moskva va Leningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akademiyasining psixologiya institutida, shuningdek Sobiq sovet ittifoqining boshqa shaharlaridagi oliy o'quv yurtlarining ba'zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida o'tkazildi.

Psixologiyani I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti asosida qayta tashkil qilish V. A. Artemov, T. P. Yegorov, A.V. Zaporozhets, R.L.Ivanovlarning psixologiyadan o'quv qo'lanmalarida ham o'z aksini topgan. Mana shularga binoan o'rta va oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili may oyida Sobiq sovet ittifoqi Fanlar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixologiyaning filosofik masalalari bo'yicha Butunittifoq kengashi o'tkazildi. Bu kengashda I. P. Pavlov ta'limoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tadqiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning miyaning mahsuli bo'lgan psixika haqidagi talimotni tasdiqladi. Keyingi yillarda fiziologlar tomonidan inson psixikasidagi ayrim hodisalarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ishlar qilindi. Masalan, akademik P. K. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentatsiya (teskari bog'tanish) ning ahamiyatini aniqlandi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tugallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya po'stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yuborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya po'stiga signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bog'lanishni amalga oshiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu talimot «oldindan aks ettirish» (javob harakatni maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga bog'langan tekshirishlar o'tkazishga imkoniyat berdi.

Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq yo'naltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshteynning organizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma'humotlariga qaraganda organizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo bo'lgan to'siqlarni bartaraf qilishga «tirishadi». maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A. R. Nuriyaning bosh miya po'stida psixik funksiyalarning lokalizatsiyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tekshirishga qo'shilgan qimmatli xissadir. Psixologlarning tekshirishlarida shaxs va shaxsning yoshga qarab rivojlanishi masalalari katta o'rin egallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi bo'yicha Butunittifoq kengashi o'tkazildi. Dokiadlarda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalariga muhim e'tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongilligi, o'z-o'zini anglashni tahlil qilishga bag'ishlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish davrida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e'tiqodlarining yo'nalishiga katta e'tibor berilmoqda. Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyatlari, harakteri, qobiliyatlari hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida o'sayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlandagi sifat jihatdan o'zgarishdir, deb qaraydi. Bu o'zgarish,

o'sish organizmning rivojlanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit harida ta'lim-tarbiya ta'sirida ro'y beradi. Ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning ta'siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq shu narsani ta'kidlash kerakki, bu rivojlanish rivojlanayotgan sub'ekt o'zi hayot jarayonida aktiv ishtirok etgan taqdirdagina ahamiyatga ega bo'ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaninghal etilishi maktablardagi ta'lim jarayonida o'tkazilayotgan eksperimentlarga asoslanmoqda. Rivojlanishning o'zini qanday tushunishdan qat'iy nazar, tadqiqotchilarning hammasi ta'limning hal qiluvchi roli sharoitida talim va tarbiyaning bir-biri bilan boglanligini e'tirof etadilar.

Psixologlar alohida psixik funksiyalar va bilish jarayonlarni o'rganish sohasida, xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar. B. G. Anan'ev, A. V. Zaporozhets, N. A. Leontev va boshqalar olib boradigan sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning retseptiv tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdi-ki, ko'ruv, eshituv, teri sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markazga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlang'ich zvenosininggina mahsuli emas. Ular markazdan qochuvchi jarayonlarni ham, sub'ektning faolligini aks ettiradigan qidimiy, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bularning barchasi alohida, perseptiv harakatlar bo'lib, ular ichki psixik jarayonlar bilan birga, tashqi, birinchi navbatda, o'zmi-ko'pmi yorqin ifodalangan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning mahsuldorligi esda olib qolish faoliyatining nimaga qaratilganiga bog'liq ekanligi masalasi keng o'rganilgan. Yaxshi esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jarayonlarning roli aniqlangan.

A. A. Smirnov va P. I. Zinchenko ning asarlarida esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu faoliyatning strukturasi ochilgan, turli esda olib qolish usullarining harakteristika, uning tarkibiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning alohida zvenolarning harakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtirildi. 1956-yildan boshlab bizda «Vopros o psixologii» jurnalining chiqish boshlashi buning guvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar, shuningdek, «Sovetskaya pedagogika», «Semya i shkola», «Doshkolnoe vospitanie», «Nachalnaya shkola», «Psixologicheskie zhurnaly», «Vopros o filosofii» jumallari va boshqa davriy matbuotda hosil bo'lib chiqib turadi. Ilmiy ishlarning aktivlashtirilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar jamiyatini tuzishga yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy o'quv yurtlarimiz psixologiyadan zaruriy o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlandi. Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zvenolarning harakteristikasi berilgan. Isha olib qolishda qatnashuvchi fikrlash jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Tafakkur to'g'risida S. L. Rubinshteyn va uning xodimlari, F. I. Shemyakin, shuningdek, S. K. Shoroxova va K. K. Platonovlar rahbarligida Sobiq ittifoq SSSR Fanlar Akademiyasi qoshidagi falsafa institutining xodimlari jiddiy tadqiqot ishlari olib bordilar.

Texnika taraqqiyoti va mehnat politexnika hamda ishlab chiqarish professional ta'limning yuksalishi tufayli ko'pgina psixologlar (S. N. Arxangelskiy, V. V. Chebisheva, K. K. Platonov, G. V. Kiriya, B. P. Nikitin, G. F. Lomov, V. N. Pushkin, S. G. Gellershteyn, T. V. Kudryavtsev, I. S. Yakimanskaya, P. I. Ivanov va boshqalar) konstruktiv texnika va operativ tafakkur masalalariga, shuningdek, bu tafakkurning o'quvchilarda taraqqiy etishi masalalariga juda qiziqdilar. Keyingi yillarda psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy jihatdan o'sish» masalasi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bu masalaga oid ishlar maktablardagi ta'lim jarayonidagi tajribalari asosida olib borilmoqda.

Barcha tadqiqotchilarning aqliy o'sish to'g'risida turlicha fikrlarda bo'lishlariga qaramay (L. V. Zankov, K. I. Menchinskaya, D. K. Bogolyavlenskiy, P. Ya. Gal'perin va boshqalar), ta'lim va aqliy

oksish, ta'limning yetakchi rol o'ynashi bilan birligi tan olinadi. Shuni aytish kerakki, psixologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy ishlar juda ham jonlanib ketdi. Bu jonlanishga 1956-yildan chiqa boshlagan «Vopros o psixologii» nomli maxsus jurnal dalil bo'la oladi. Bundan tashqari psixologiya masalalariga oid maqolalar «Sovetskaya pedagogika», «Semyai shkola», «Doshkolnoe vospitanie», «Nachalnaya shkola», «Vopros o filosofii» va boshqa davriy nashrlarda bosilib chiqdi. Psixologiya sohasida olib borilayotgan ihtiy ishlarning jonlanib kyetishiga

1957-yilda tashkil qilingan Psixologlar Jamiyati yordam berdi. Bu yillarda Oliy o'quv yurtlari psixologiyaga oid zarur qo'llanmalar bilan ta'minlandi.

Psixologlarning faolligi va ular olib borayotgan ishlarning ermazmunligi Moskvada 1966-yil avgust oyida bo'lib o'tgan psixologlarining xalqaro XVIII Kongressida yorqin namoyon bo'ldi.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishiga qaysi psixolog olimlar xissa qo'shgan?
2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishini so'zlab bering.
3. I.M. Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi nima deb hisobalydi?
4. Psixologiya sohasidagi 30-yillarda qanday munozaralar bo'lgan?
5. Rus psixologlaridan kimlar psixik funksiyalar va bilish jarayonlarini o'rganish sohasida ish olib bordilar?
6. 1940-1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi niasalari qanday bo'lgan?
7. Rossiyadagi Psixologlar Jamiyati haqida nimalami bilasiz?
8. Mehnat psixologiyasi sohasida qanday ishlar amalga oshirilgan?
9. Psixologlar qanday nashrlarda o'z ilmiy naqolalari bilan qatnashdilar?

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
9.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
10.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
11.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
12.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
13.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
14.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
15.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
16.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

9. <http://textshare.tsx.org>
10. <http://www.mgimo.ru/fileserv/>

11. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
12. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
13. <http://www.voppsy.ru>
14. <http://flogiston.ru/arch>
15. <http://psychol.ras.ru>
16. <http://psyberia.ru>

16-mavzu. Psixologiyani bugungi rivojlanish holati.

Asosiy savollar

1. APA faoliyati.
2. G'arb va sharq mamlakatlarida psixologiyani rivojlanishi.
3. Zamonaviy psixologiyani yangi yo'nalishlari.

O'QUV MAQSADI:

APA faoliyati. G'arb va sharq mamlakatlarida psixologiyani rivojlanishi. Zamonaviy psixologiyani yangi yo'nalishlari.

KALIT SO'ZLAR:

APA, kasb tanlash, konsultatsiya, professionallik, empirik tadqiqotlar, interpretatsiya,

1. APA faoliyati

1996-ga 100-dan ortiq odamni tashkil etgan., apa shubhasiz Shimoliy Amerikada va hatto dunyoda psixologlar orasida birinchi o'rinni egallaydi. Bu psixologiyani kasb va ilm-fan sifatida rivojlantirishga yordam beradigan ko'plab funktsiyalar va murakkab tashkiliy tuzilmalarga ega bo'lgan rivojlangan org.

Tashkilot

Apa-Kolumbiya okrugida olingan korporatsiya maqomini berish to'g'risidagi Nizom va Nizomga ega bo'lgan birlashma. Apaning asosiy tashkiliy bo'linmalari orasida vakillar kengashi, direktorlar kengashi, yuqori lavozimli amaldorlar, filiallar va qo'mitalar, Markaziy ma'muriyat va uning ijrochi direktori mavjud.

Vakillar kengashi apa ning asosiy qonun chiqaruvchi organidir. Vakillar ara va psixolning turli bo'linmalari tomonidan saylanadi. assoc. davlatlar; har bir bo'linmaning vakillari soni yillik ovoz berish yo'li bilan proportsional printsip asosida belgilanadi. Kengash ara siyosatini belgilaydi va yuqori lavozimli amaldorlarni saylaydi.

12 kishini o'z ichiga olgan direktorlar kengashi 6 a'zolari tomonidan tanlangan vakillar kengashi a'zolari bilan birga ishlash uchun saylangan ara: prezident, avvalgi prezident saylangan, ammo prezident, xazinachi, ro'yxatga olish kotibi va Markaziy ma'muriyat ijrochi direktori lavozimiga tayinlanmagan. Ushbu kichik guruh yil davomida ara boshqaruv funktsiyalarining katta qismini amalga oshiradi. Bu moliyaviy faoliyati uchun faqat javobgar bo'ladi.

Markaziy ma'muriyatni ijro etuvchi direktor boshqaradi, k-rogo o'z xizmat qurilmasiga ega. Asosiy. Markaziy ma'muriyatdagi bo'linmalar turli idoralar: aloqa, ta'lim, amaliyot, fan, davlat.manfaatlar, moliya va ma'muriyat. Markaziy ma'muriyat kundalik ish faoliyatini ta'minlaydi. 400 dan ortiq xodimlar mavjud bo'lib, ular turli idoralar va qo'mitalarga kadrlar bilan ta'minlaydi va boshqa faoliyat bilan shug'ullanadi. TJ Markaziy ma'muriyati nashriyot majmuasini nazorat qiladi, aktsiyalar va ko'chmas mulkni boshqaradi va har yili \$10 milliondan ortiq a'zolik badallarini to'playdi.

Faoliyat

Apa faoliyatining ko'plab yo'nalishlari orasida yillik konferentsiyalar va nashriyot faoliyati ayniqsa sezilarli. Odatda ara qurultoylarni yiliga bir marta o'tkazadi. Uning dastlabki yillarida ara dekabr oyida kongresslarni o'tkazdi, shuning uchun ular Amerika assoc kongresslari bilan vaqtga to'g'ri keldi. ilm-fanni rivojlantirishga ko'maklashish(AAAS), k-Roy ara a'zosi rasmiy ravishda 1902da bo'lib, keyin ara aaas bilan ikki yilda bir marta to'plandi va oxir-oqibat, 1929dan boshlab,

yozda mustaqil yillik konferentsiyalarni o'tkaza boshladi. Ikkinchi jahon urushidan oldin, yillik ara konferentsiyalari kampuslarda o'tkazildi va ularning ishtirokchilari talabalar turar joylarida yashadilar. Urushdan keyin ara kengayishi munosabati bilan yirik shaharlarning ish joylarida joylashgan mehmonxonalarda uchrashish kerak edi. Endi yillik Kongress katta hajmdagi dasturiy broshyurada ko'rsatilgan ko'plab gazeta nashrlari va taqdimotlari bilan katta besh kunlik tadbirdir. Kongress ishi odatda neskga o'tadi. katta mehmonxonalar; uning ishtirokchilari 13 mingdan ortiq psixologlardir.

Shimoliy Amerikada tashkil etilgan psixologiyaning dastlabki yillarida eng katta jurnallar xususiy mulkka aylandi. Turli ara qo'mitalari vaqti-vaqti bilan nashriyot faoliyatiga murojaat qilish imkoniyatini ko'rib chiqdilar. Biroq, 1923GACHA ara jurnallarni nashr qilish bilan shug'ullanmadi. 1922da ara vakillari Kengashi Xovard K. Uorrenning Psychological Review kompaniyasining to'liq ulushini sotib olish taklifini qabul qilish uchun ovoz berdi. Bitim mavzusi 5 jurnal edi: psixologik tadqiqot ("psixologik sharh"), psixologik Bulletin ("psixologik axborot byulleteni"), eksperimental psixologiya jurnali ("eksperimental psixologiya jurnali"), psixologik monograflar ("psixologik monografiyalar") va psixologik indeks ("psixologik ko'rsatkich"). Abnormal va ijtimoiy psixologiya jurnali ("anormal va ijtimoiy psixologiya jurnali") 1926 da asoschisi Morton Prince tomonidan 1990 da nashr etilgan. 20 etakchi jurnallari, shuningdek, American Psychologist ("American psixolog") va Contemporary Psychology ("zamonaviy psixologiya") va ko'plab ikkinchi darajali jurnallar, informlar. bundan tashqari, ara ning turli bo'limlari o'zlarining jurnallarini nashr etadilar, masalan. Ijtimoiy masalalar jurnali ("ijtimoiy muammolar jurnali"), ijtimoiy muammolarni psixologik tadqiqotlar jamiyati tomonidan nashr etilgan (9 bo'limi) yoki psixologiya o'qituvchisi ("psixologiya o'qitish") psixologiya ta'limi bo'limi (2 bo'limi).

Apa tomonidan taqdim etilgan xizmatlardan biri jurnallarda va kitoblarda nashr etilgan maqolalarni havola qilish tizimini ta'minlashdir. Bunday ishlar 1927 bilan, masalan, ba'zi nashrlar bilan boshlandi. Psixologik indeks va psixologik Bulletin, keyin psixologik Abstracts. Endi bu faoliyat PsychINFO bilan shug'ullanadi, ara bo'limi, informlarni yig'ish, saqlash, etkazib berish va tarqatish uchun mas'uldir. psixologik adabiy manbalardan. mavzu. Kompyuter texnologiyalarining tarqalishi bilan katta modernizatsiya dasturi amalga oshirildi, natijada 1986da paydo bo'ldi. CD-larda PsychLit tizimlari.

Uning tarixida ara kitob formati nashrlari shaklida ko'plab materiallarni chop etdi. Psixologlar uchun axloqiy me'yorlar (psixologlar uchun axloqiy me'yorlar), Publication manual ("nashrlar katalogi") va Amerikaning psixologlari: o'sib borayotgan kasbning tadqiqotlari ("Amerika psixologlari: rivojlanayotgan kasb haqida insho") kitob nashriyoti dasturining rivojlanishida muhim voqealar bo'ldi. Kitoblarni nashr etish bo'yicha jiddiy dastur 1965 yildan boshlab amalga oshirila boshlandi va 1992 yilgacha ara nashrlari aktivida 100 dan ortiq nomdagi kitoblar va boshqa bosma mahsulotlar mavjud edi.

O'tgan yili Amerika psixologik assotsiatsiyasi (apa) uchun yubiley bo'ldi: u o'zining asrini nishonladi. Apa-AQShda psixologiyani ifodalovchi bosh tashkilot. Bu dunyodagi eng yirik psixologlar uyushmasi.

Apa o'z a'zolari uchun turli konferentsiyalar, uzluksiz ta'lim dasturlari, jurnallar, axborot varaqalari, kitoblar, boshqa tadbirlarni o'tkazadi.

Uyushma boshqaruvi a'zolari, turli qo'mitalar va ishchi guruhlari hamkasblari bilan birgalikda siyosatni belgilaydi, psixologik tadqiqotlar standartlarini ishlab chiqadi va psixologiyani amaliyotga, ta'lim tizimiga, shuningdek, psixologlarning ijtimoiy mas'uliyatining axloqiy tamoyillari va tamoyillariga tatbiq etadi.

Apa tuzilishi bir necha bo'limlardan iborat.

Assotsiatsiyaning ilmiy dasturlari fan bo'limi tomonidan muvofiqlashtiriladi, uning asosiy faoliyati psixologiya fanini rivojlantirish va uning yutuqlarini yanada kengroq e'tirof etishga qaratilgan. Ushbu bo'lim nazariy va ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug'ullanadigan apa a'zolarining ilmiy dasturlarini ishlab chiqadi va boshqaradi. Psixologlar orasida ilmiy tadqiqotlar g'oyalari va natijalarini almashish ushbu bo'lim tomonidan tashkil etilgan ilmiy hafta oxiri, shuningdek, yillik apa konferentsiyalariga yordam beradi. Bundan tashqari, bo'lim maxsus mavzuli konferentsiyalarni moliyalashtiradi, ushbu bo'lim ikki oyda bir marta "psixologik fan Agenda" axborot varaqasini nashr

etadi, shuningdek har yili ilmiy kitoblar chop etuvchi mualliflar forumini chaqiradi. Keng jamoatchilikni psixologiya sohasidagi yutuqlar haqida xabardor qilish uchun apa 1995 davomida butun mamlakat bo'ylab bir ilmiy muzeydan ikkinchisiga ko'chib o'tadigan ko'chma psixologik ko'rgazmani tashkil qiladi.

Fan bo'limi har yili 200 dan ortiq talabalar uchun grantlar ajratadio'z tadqiqotlarini yakunlagan yoki apa yillik ilmiy konferentsiyasiga o'z ma'ruzasini taqdim etishni istaganlar. Assotsiatsiya zamonaviy psixologlarning ilmiy va amaliy sohalariga qo'shgan hissasini psixologiya sohasidagi ulkan yutuqlar uchun mukofot olish uchun nomzodlarni tanlab baholaydi.

Fan bo'limi to'rtta qo'mitani o'z ichiga oladi: 1) hayvon va etika tadqiqotlari, 2) psixologik testlar, 3) ilmiy tadqiqotlar standartlari va 4) ilmiy mukofotlar.

Apa psixologik bilimlarni targ'ib qilishga, shuningdek, hukumat tomonidan psixologiyani qo'llab-quvvatlashga katta e'tibor qaratmoqda. Assotsiatsiya tomonidan ishlab chiqilgan maxsus dastur yordamida Davlat tomonidan moliyalashtirilgan ilmiy-tadqiqot psixologik laboratoriyalari faoliyati bilan tanishish imkoniyati berilgan Kongress xodimlari uchun fan bo'limi siyosatchilarga ilmiy tadqiqotlarning ehtiyojlari va natijalari haqida ma'lumot beradi.

Apa amaliyot bo'limining maqsadi psixologik xizmatning ayrim sohalarini rivojlantirishga yordam berish va psixologlarning nima qilayotgani haqida keng jamoatchilikka ma'lumot berishdir. Ushbu bo'lim quyidagi ishlarni bajarish uchun javobgardir. Avvalo, u to'g'ridan-to'g'ri Kongress a'zolari va ma'muriyat bilan qiziqishlarni taqdim etish va amaliy psixologlarning turli xizmatlariga federal dasturlar darajasiga, masalan, milliy sog'liqni saqlash sug'urtasi dasturini isloh qilish va boshqalar. Apa amaliyot bo'limi psixologlarning mintaqaviy birlashmalari bilan ishlaydi, davlat darajasida litsenziyalar bo'yicha qaror qabul qilishda psixologlarning manfaatlarini ifodalaydi, psixologlarning amaliy faoliyat sohalarini kengaytirish bo'yicha monopoliyaga qarshi siyosatni faol amalga oshiradi.

Marketing bo'limi faoliyati psixologlarga aholini sog'lomlashtirish xizmatlari bozorida yanada muvaffaqiyatli raqobatlashishga yordam berish uchun mo'ljallangan. Bugungi kunda biznesning e'tiborini, shuningdek, sug'urta kompaniyalari va sog'liqni saqlash tizimining mas'ul xodimlarini aholining aqliy salomatligi muammosiga oshirishga qaratilgan katta ishlar olib borilmoqda. Ta'lim sohasida amaliyot bo'limining alohida g'amxo'rligi-psixologlarning amaliyotchilariga o'z kasbiy mahoratini oshirish va yangi mutaxassislik olishlariga yordam berish uchun mo'ljallangan professional psixologiya milliy kollejini rivojlantirishdir.

Nihoyat, bo'lim turli xil falokatlar qurbonlari uchun psixologik yordam talab qilganda apa a'zolarining yuzlab ko'ngillilarini jalb qiladi (bu ish Amerika qizil xochi bilan hamkorlikda amalga oshiriladi) va shuningdek, butun mamlakat bo'ylab noqulay bolalar bilan ishlash bo'yicha maxsus dasturni amalga oshirish uchun ruhiy salomatlik xizmatlarining ishlashini ta'minlaydi. Bundan tashqari, bo'lim turli xil psixologik xizmatlarni yaratadi va qo'llab quvvatlaydi, ularning maqsadi aholiga, shu jumladan bolalar, qariyalar va aqliy nogiron kishilarga yordam berishdir.

Jamoat bo'limi psixologiya fanining ilmiy va amaliy yutuqlarini bevosita jamiyat hayotiga (ya'ni, odamlarning farovonligi sohasiga) joriy etish bilan shug'ullanadi. Uning faoliyati birinchi navbatda psixologik xizmatlar iste'molchilariga va umuman aholiga qaratilgan; bu diskriminatsiya, qashshoqlik, aqliy salomatlik, bolalar, oila, zo'ravonlik va nizolarni hal qilish kabi masalalarga qaratilgan. Bo'limda Kongress va federal organlarga aholining umumiy salomatligi va aqliy salomatligi, bolalar, yoshlar, oila, etnik va jinsiy ozchiliklar, ayollar va nogironlarga nisbatan siyosatni belgilash masalalari bo'yicha psixologlarni ogohlantiradigan faol Qonunchilik xizmati mavjud.

Umuman olganda, apa ning barcha dasturlari va faoliyati psixologiya sohasidagi bilimlar va ularning amaliy ilovalari jamiyatning dolzarb talablariga javob berishga qaratilgan. Bunday faoliyat misollar OITS bilan ishlash uchun psixologik xizmat yaratish uchun pul ajratish, moliyaviy qo'llab quvvatlash va ilmiy rahbarlik ta'minlash milliy pürüzlülügü vakillari-psixologiya (bu uchun maxsus dastur yaratilgan) ilmiy daraja talabnoma, shuningdek, (axloqiy komissiyasi jalb) tergov psixologlar axloqiy tamoyillari apa a'zolari tomonidan buzilishi hollarda.

Ta'lim bo'limini tayinlash-xalq ta'limi tizimining turli dasturlari va muassasalari yordamida fan va psixologik amaliyotni rivojlantirishga ko'maklashish. Bo'limning maqsadlari ta'lim sifatini yaxshilash uchun psixologik printsiplar va bilimlarni tarqatishda yordam beradi; psixologiyani maktab o'quv dasturiga kiritish va universitet ta'limining ajralmas qismi sifatida; ta'limning barcha darajalarida psixologiya fanini takomillashtirish; malakali talabalarni o'z kasbining psixologiyasini tanlashga rag'batlantirish; oliy o'quv yurtlari talabalari va bitiruvchilari uchun psixologiya dasturlarini sifatli takomillashtirish va boshqalar.

Ta'lim bo'limi psixologiya sohasidagi o'quv dasturlari bo'yicha ma'lumotlarni nashr etadi va maktab, oliy o'quv yurtlari, malaka oshirish dasturlari, shuningdek, psixologiya sohasida uzluksiz ta'lim dasturlari uchun standartlarni shakllantirish va psixologiya dasturlarini yaratish bo'yicha ishlarni nazorat qiladi. Keyinchalik 50 dan ortiq doimiy seminarlar, shuningdek, yillik konferentsiyalar doirasida o'tkaziladigan maxsus ilmiy va ilmiy seminarlar, qo'shimcha uzluksiz ta'lim dasturlari va qo'shimcha ravishda uyda o'qitish uchun imtiyozlar nashr etiladi.

Apa muntazam ravishda akademik va amaliy psixologlarning o'rtacha ish haqi, ayollarning psixologlari orasida qancha ko'p bo'lganligi, qaysi yangi sohalarda tezisni himoya qilganidan keyin psixologlar foydalanishi va boshqalar haqida ma'lumot beradi. Uyushma tomonidan tasdiqlangan ilmiy tadqiqotlar dasturlari ro'yxati e'lon qilinadi, ushbu dasturlarni amalga oshirish bo'yicha ishlar amalga oshiriladi, stajirovka o'taganlar uchun seminarlar o'tkaziladi.

Assotsiatsiyaning barcha a'zolarini psixologiya sohasida nima sodir bo'lishini bilish uchun apa ilmiy va amaliy jurnallarni, kitoblarni nashr etadi, kompyuter yordamida psixologiya va boshqa tegishli sohalarda kerakli adabiyotlarni osongina topish uchun borgan sari keng ma'lumotlar bazasini yaratadi.

Apa-uyushmalar orasida dunyodagi eng yirik nashriyotlardan biri. Kitoblar, broshyuralar va axborot varaqalaridan tashqari, ularning aksariyati mamlakat tashqarisida ma'lum bo'lgan (masalan, "American Psychologist", "psixologik Bulletin", "Personality and Social Psychology Journal") uch o'nlab jurnallar nashr etiladi. Ushbu adabiyotlar ko'pincha psixologiya va ijtimoiy fanlar sohasida ilmiy ishlarni amalga oshirish va loyihalashda qo'llaniladi.

Assotsiatsiyaning rasmiy jurnali "American Psychologist" oylik bo'lib, unda nazariy va empirik maqolalar chop etiladi. Yuqorida aytib o'tilganlarga qo'shimcha ravishda apa quyidagi jurnallarni nashr etadi: "Behavioral Neuroscience", "klinik tadqiqotlar Digest", "Contemporary Psychology", "Developmental Psychology", "J. of Applied Psychology", "J. of Comparative Psychology", "J. of Consulting & Clinical Psychology", "J. of Counseling Psychology", "J. of Counseling Psychology", "J. ta'lim psixologiyasi", "J. eksperimental psixologiya" (Series: General; inson ishlashi va ishlashi; Learning, Memory, and Cognition), "Professional Psychology: Research and Practice", "Psychological Abstracts", "Psychological Assessment: A J. of Consulting and Clinical Psychology", "Psychological Review", "Psychology and Aging".

Ushbu ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, endi apa faqat ilmiy jurnallarni nashr etadi. Bir vaqtlar u besh yil davomida "psixologiya Today" jurnali tomonidan ishlab chiqarilgan mashhur nashrdan voz kechishga qaror qildi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, apa jurnallarida nashrlarning ajralmas talabi maqolalarda mutlaqo yangi, ilgari nashr qilinmagan ilmiy natijalarning mavjudligi. Yuborilgan materiallarni yangilikka tekshirish uchun har qanday muharrir yaxshi jihozlangan uyushma kutubxonasiga yoki ma'lumotlar bazasiga psixologiya bo'yicha deyarli barcha kitoblar va maqolalar haqida ma'lumot berilgan kompyuter yordamida murojaat qilishi mumkin.

Barcha jurnallarning bosh muharrirlari bu imkoniyatda olti yil davomida ishlaydi; bundan tashqari, o'z lavozimiga kirishdan bir yil oldin ular rahbarlik qilishlari kerak bo'lgan jurnalning ishi bilan batafsil tanishib, adabiyot va mualliflarni tanlashadi. Bosh muharrir lavozimi tanlangan. Keyingi saylovlar haqida keng psixologik jamoatchilik oldindan xabardor qilinadi (asosan apa ning turli nashrlarida e'lon qilingan reklamalar orqali). Psixologlar ushbu nomzodning takliflari bilan assotsiatsiyaga maktub yuboradilar. Maktublar va ushbu lavozim uchun nomzodlarning o'zlari o'zlarining harakatlari dasturini bayon qilishadi. Saylov bir necha bosqichda o'tkaziladi. Tayinlash to'g'risidagi yakuniy qaror tahririyat kengashi tomonidan qabul qilinadi. Har yili bir marta apa

konferentsiyada chop etilgan barcha jurnallarning bosh muharrirlarini yig'adi, ular tajriba almashishlari va o'zlarini qiziqtirgan muammolarni muhokama qilishlari mumkin.

Har oyda uyushmaning rasmiy gazetasi-psixologiya sohasidagi so'nggi yutuqlar va assotsiatsiya tomonidan amalga oshirilgan ishlar haqida emas, balki konferentsiyalar va yangi nashrlar haqida xabarlar, shuningdek, psixologlar uchun ish o'rinlari haqida e'lonlarni (yiliga 6 mingdan ortiq) o'z ichiga olgan "ara Monitor".

Juda kam haq evaziga uyushma a'zolari "nashrlarni tayyorlash bo'yicha qo'llanma" va "pedagogik va psixologik test standartlari" kabi nashrlarni sotib olishlari mumkin. Bir qator kitoblarni sotib olayotganda chegirmalar apa a'zolari bo'lgan talabalar uchun ham mavjud. Aytgancha, ular uchun maxsus nashrlar chop etildi, ular orasida o'z ilmiy ishlarini tayyorlash va loyihalash bo'yicha qo'llanma, shu jumladan diplom, ish va h.k. shunday qilib, AQSh psixologlari talabalar stolidan boshlab maqolalarni to'g'ri yozishni o'rganadilar. Apa xaridorlarning turli toifalari uchun narx va chegirmalar ko'rsatadigan barcha kitoblar va jurnallarning katalogini chiqaradi.

Psixologiya va tegishli fanlar bo'yicha butun dunyo bo'ylab nashr etilgan narsalarga kirish imkonini beruvchi axborot mahsulotlari va xizmatlarining bir turi PsycINFO hisoblanadi. Ushbu axborot xizmati har qanday tegishli nashrning qisqacha mazmunini tayyorlash bilan shug'ullanadi. Har yili taxminan 45 ming rezyume chop etiladi.

Axborot xizmatlarining yana bir turi-PsycLIT-1974-dan hozirgi kungacha bo'lgan va floppi-da yozilgan "psixologik Abstracts" da chop etilgan maqolalarning qisqacha mazmunini o'z ichiga oladi. PsycPLUS-bu psixologiya kitoblaridan kitoblar va alohida bo'limlarga havolalar o'z ichiga olgan ma'lumotlar bazasi. PsycBOOK-kitoblarning yillik xulosasi.

Ijtimoiy siyosat, qonuniylik, psixologlar uchun qiziqish uyg'otadigan ilmiy va tadqiqot muammolari bo'yicha kitoblarni nashr etish dasturi faol rivojlanmoqda.

Yuqorida qayd etilgan jurnallarga qo'shimcha ravishda, xususan, individual tadqiqotchilar uchun PsycINFO va Psychol ma'lumotlar bazasidan olingan maqolalarning qisqacha mazmuni asosida uch oylik bir qator chop etiladi. Abstr. ". Bu mutaxassislar va talabalar o'zlarini qiziqtirgan materiallarni osongina topishlari va tanlangan psixologiya sohasidagi so'nggi yutuqlardan xabardor bo'lishlari uchun amalga oshiriladi. Ularning har biri o'z nomi bilan "PsycSCAN" bo'yinturug'iga ega bo'lgan bunday choraklik xodimlarga quyidagilar kiradi: "amaliy tajriba. and Engineering Psychol. ", "Applied Psychol. ", "Clinical Psychol. ", "Developmental Psychol. ".

A'zolik badallarining bir qismi rasmiy gazeta va apa jurnaliga bepul obuna bo'lish uchun ketadi. Uyushma a'zolariga apa tomonidan chiqarilgan maxsus jurnallarga obuna bo'lishda 75% gacha chegirma beriladi va ko'plab kitoblar va boshqa nashrlarga 20% chegirma beriladi.

Har yili avgust oyida apa Kongressni o'tkazadi-dunyodagi eng yirik psixologlar forumi. 15 mingdan ortiq psixolog va boshqa mutaxassislar unga tashrif buyurishadi.

Axborot varaqalarini nashr etish, matbuot anjumanlarini o'tkazish, nashrlarni joylashtirish va matbuotdagi va radioda etakchi tadqiqotchilar va amaliy psixologlar haqida eshittirishlarni tayyorlash ya'ni jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha qo'mitaning barcha ishlari jamiyat umuman psixologik fan va amaliyotning yutuqlari va imkoniyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Psixologiya sohasidagi mutaxassisliklarga ko'ra, apa 49 bo'linmalariga ega umumiy psixologiyadan guruh psixoterapiyasiga qadar. Apa a'zolari, shuningdek, barcha birliklar ro'yxatidan har qanday raqamning a'zolari bo'lishi mumkin. Ularning har biri a'zolikka qabul qilish uchun o'z mezonlarini belgilaydi, biroq shunga qaramay, ko'pchilik birliklar apa a'zosidan asosan bitta ushbu bo'linma faoliyatiga qiziqish talab qiladi. Bundan tashqari, ko'plab bo'linmalar tegishli sohalarda ishlaydigan mutaxassislarning taklif etilgan a'zolariga qabul qilinadi.

Apa a'zosi qaysi mamlakatda bo'lishidan qat'i nazar, malakali psixolog bo'lishi mumkin. Uyushma a'zolariga ega bo'lgan boshqa imtiyozlardan tashqari, unga kiradigan har bir kishi avtomatik ravishda rasmiy gazeta va rasmiy apa jurnaliga bepul obuna bo'lish bilan ta'minlanadi va apa tomonidan ishlab chiqarilgan barcha jurnallarga obuna bo'lishi va boshqa apa nashrlarini kam haq evaziga sotib olishlari mumkin.

Apa o'z sug'urta dasturi bor. Hayot, sog'liq va daromadlarni sug'urtalash, baxtsiz hodisalardan va sayohat vaqtidan sug'urta qilish, shuningdek, boshqa sug'urta turlari psixologlarning ehtiyojlariga eng mos keladi va arzon.

Apa a'zoliqining bir necha darajasi mavjud.

1. Uyushma a'zosi, albatta, psixologiya fanlari doktori-ovoz berish huquqiga ega va u yoki bu lavozimni egallaydi.

2. Tegishli a'zo ikki talabdan biriga mos kelishi kerak:

a) u kamida ikki yil davomida taniqli universitetda psixologik sohada ishlashi va psixologiyani professional tarzda bajarishi yoki psixologiya bo'yicha tezisni amalga oshirishi kerak;

b) taniqli universitetda psixologiya bo'yicha magistr darajasini olish va qo'shimcha ravishda yil davomida professional psixolog sifatida ishlash kerak. Dastlab assotsiatsiyaning assotsiatsiyalangan a'zosi ovoz berish huquqiga ega emas va apa da lavozimni egallamaydi. Ovoz berish huquqi u faqat besh yil davomida assotsiatsiyaga a'zo bo'lishi mumkin.

3. Apa ning kakogolibo bo'linmasining taqdimnomasiga binoan yuqori malakaga ega bo'lgan uyushma a'zosi va vakillar Kengashi tomonidan saylanishi uyushma Kengashining a'zosi bo'lishi mumkin. Ushbu a'zolik shakli uchun nomzod kamida bir yil davomida assotsiatsiya a'zosi bo'lib qolishi, doktorlik darajasiga ega bo'lishi va bundan tashqari, kamida besh yil davomida tegishli sohada ishlashi, uni ilgari surgan bo'linmaning a'zosi bo'lishi va bu sohada psixologiya yoki yorqin ilmiy ishlarga qo'shgan hissasini isbotlashi kerak. Kengash a'zolari ovoz berish huquqiga ega va apa da rahbarlik lavozimlarini egallashi mumkin.

4. Taklif etilgan a'zo bo'lishi mumkin:

a) rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tgan ichki psixologik assotsiatsiyaga a'zo bo'lishi kerak bo'lgan boshqa mamlakatdan psixolog yoki bunday uyushma mavjud bo'lmasa, tegishli malakaning dalillarini taqdim etishi va apa ga ma'lum bo'lgan ikki psixologning tavsiyalariga ega bo'lishi kerak;

b) oliy maktab o'qituvchisi va u talabalarni psixologiyaga o'rgatishi shart emas;

c) talaba (ka) psixolog; u (a) apa kengashi a'zosi yoki a'zosi tavsiyasiga ega bo'lishi kerak u o'zi(a) o'qigan universitet yoki kollej fakultetining afzal o'qituvchisi. Apa ning barcha taklif etilgan a'zolari universitet bitiruvchilari avtomatik ravishda Amerika psixologiya bitiruvchilari assotsiatsiyasi (APAGS) ga a'zo bo'lib, u tomonidan chop etilgan axborot byulletenlarini oladilar.

Yillik a'zolik badallari (masalan, 1992 yilda) 20 dollarlik a'zolik toifasiga qarab o'zgargan. (xorijiy taklif etilgan a'zolar uchun) 170 dollargacha. (apa a'zolari va kengash a'zolari uchun).

Ko'rib turganingizdek, Amerika psixologik assotsiatsiyasi juda katta, tarvaqaylab ketgan, yaxshi tashkil etilgan, boy va ta'sirli tashkilot bo'lib, uning faoliyati jamiyatda psixologiyaning nufuzini oshirishga katta hissa qo'shadi. Shu bilan birga, u psixologlar va mutaxassislariga ilmiy, professional, tashkiliy, biznes va hatto qisman moliyaviy muammolarni hal qilishda yordam beradi, bu esa ularning hayotini sezilarli darajada osonlashtiradi. Apa haqida axborot xabarini tugatish uchun men rus tilida to'liq qonli hayotga, birinchi navbatda tashkiliy funktsiyalarni bajaradigan psixologlar jamiyatiga, so'ngra asta-sekin va boshqalarga qayta tug'ilishni xohlayman va ayni paytda psixologlarning professional va ilmiy so'rovlarini to'liq qondirishning asosiy maqsadi bo'ladi

2. G'arb va sharq mamlakatlarida psixologiyani rivojlanishi.

Dunyoning psixologiyasi (eng. tinchlik psixologiyasi) zo'ravonlik, zo'ravonlikning oldini olish va zo'ravonliksiz usullardan foydalanishga yordam beradigan ruhiy jarayonlar va xatti-harakatlarni o'rganish bilan bog'liq psixologiyada olib borilgan tadqiqotlar, shuningdek, zo'ravonlik darajasini kamaytirish va uning psixologik oqibatlaridan xalos bo'lishga yordam berish uchun har bir kishiga muloyim, hurmatli va munosib munosabatda bo'lish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

Dunyoning psixologiyasi to'g'ridan-to'g'ri va tizimli zo'ravonlikning oldini olish va zaiflashtirishga qaratilgan nazariy va amaliy yondashuvlarni rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu intizom nizolarning zo'ravonliksiz hal qilinishiga (tinchlikparvarlikka) va ijtimoiy adolatga erishishga (tinchlik o'rnatishga) yordam beradi. Dunyoning psixologiyasi ijtimoiy psixologiya, siyosiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, ijobiy psixologiya, shuningdek, bir qator boshqa psixologik subdisiplinalar va tegishli fanlar (siyosiy fanlar, sotsiologiya, irenologiya, tarix va boshqalar) bilan chambarchas bog'liq. Unda ko'plab mavzular ko'rib chiqiladi, ular orasida eng muhimlaridan biri

urushlar va zo'ravonlikning boshqa shakllari uchun psixologik shart-sharoitlarni, shuningdek zo'ravon harakatlarning psixologik oqibatlarini o'rganishdir. Yana bir muhim mavzu-zo'ravonlikka qaratilgan xatti-harakatlarning sabablari va oqibatlari. So'nggi yillarda dunyo psixologlari harbiy harakatlar bo'lmagan taqdirda ham dunyoga tahdid soladigan turli xil zo'ravonlik shakllariga katta e'tibor berishadi: uy ichidagi zo'ravonlik, nafratga qarshi jinoyatlar, o'lim jazosi, tibbiy suiste'molliklar va aholini kamsitishga va atrof-muhit sifatining yomonlashishiga olib keladigan institutsional mexanizmlar.

Tarixi

Dunyo psixologiyasining tarixi miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtasidan boshlab, insoniyat tarixidagi birinchi psixologlardan biri deb ataladigan Pythagoras davridan boshlanadi. Qadimgi va o'rta asrlarning ko'plab mutafakkirlari dunyodagi zamonaviy psixologlar bugungi kungacha tegishli deb hisoblagan g'oyalarni ifoda etdilar. 20 asr mobaynida olimlar muammolarni hal qilish uchun zo'ravonlik usullarini qo'llashni rad etish bilan bog'liq keng miqyosli nazariy ishlanmalar o'tkazdilar. Ushbu yo'nalishning rivojlanishiga rag'bat ko'plab mamlakatlarda zo'ravonlikdan voz kechish uchun ommaviy harakat edi. XX asrning oxiriga kelib, bu harakatda ishtirok etadigan odamlarning umumiy soni qariyb uch milliardni tashkil etdi, ya'ni o'sha paytdagi insoniyatning 64%. Ko'plab psixologiya klassiklari nizolarni tinch yo'l bilan hal etishga katta e'tibor qaratdilar.

Tarix

Umuman olganda, psixologik fan ming yillar tubiga cho'zilgan falsafiy ildizlarga ega. Dunyoning psixologiyasi, xususan, ruhiy jarayonlar va ularning urush va tinchlik bilan aloqasi haqidagi taniqli mutafakkirlarning uzoq muddatli fikrlariga tayanadi. Qadimgi Hindistonda Siddhartha Gautama Budda miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida azob uqubatlarning sababi istak va dunyoga o'zidan voz kechish orqali erishish mumkinligini e'lon qildi. U har qanday insonning ma'naviy farovonligi uchun zarur bo'lgan rahm-shafqat va zo'ravonlikni o'z ichiga olgan bir necha tamoyillarni ta'kidladi. Miloddan avvalgi III asrda. e. buddist imonga murojaat qilganidan keyin jangari Shoh Ashoka zudlik bilan urushni to'xtatdi va tinchliksevar siyosatga amal qila boshladi. Qadimgi Xitoyda Konfutsiy urushlar noqulaylikdan kelib chiqqan va ularni oldini olish uchun uyg'unlik va ijtimoiy ierarxiyani kuzatish kerakligini ta'kidladi. Lao Tzu, aksincha, Dao de Jing risolasida, odamlar ijtimoiy diktaturadan voz kechib, muvozanat, uyg'unlik va rahm-shafqatni o'z ichiga olgan universal buyruqlarni taqqoslashda uyg'unlikni izlashlari kerakligini ta'kidladi. Qadimgi yunon dramaturg Aristophanes "Lisistrat" o'yinida urush psixologiyasi erkaklarning takabburligi va siyosiy hokimiyat uchun chanqoqligi bilan bog'liq degan fikrni ilgari surdi. O'yin stsenariylariga ko'ra, urush har ikki tomonning ayollari tomonidan to'xtatiladi. Keyinchalik kashshof mutafakkirlar orasida jahon psixologlari Chexiya o'qituvchisi Jan Amos Komenskiy, ingliz Quaker Jonatan Daimond, shuningdek, amerikalik yozuvchi Mark Twain.

Amerika

Dunyoning psixologiyasini rivojlantirishning so'nggi davri uchun ushbu masalalar spektrining kengayishi xarakterlidir. Urush va zo'ravonlikning boshqa shakllariga sabab bo'lgan sabablarga qo'shimcha ravishda, ushbu intizom vakillari zo'ravonlikning zo'ravon harakatlar ishtirokchilari va ularning qurbonlari uchun psixologik oqibatlariga katta e'tibor berishni boshladilar. 1980da travmatik stress buzilishi (TSSB) kontseptsiyasi nihoyat shakllandi, keyinchalik psixiatrik kasalliklar diagnostikasi va statistikasi bo'yicha Amerika psixiatriya assotsiatsiyasi, shuningdek, JSST kasalliklarining xalqaro tasnifi. O'shandan beri olimlar TSSB va uning belgilari bo'yicha faol tadqiqotlarni davom ettirmoqdalar. Veteranlar va urush qurbonlari bilan bir qatorda, PTSD tadqiqotlari qochqinlar va jinoyat qurbonlariga qarshi olib borilmoqda. TSSB har qanday jarohatlar bilan yuzaga kelishi mumkin, ammo tajriba shuni ko'rsatdiki, TSSB belgilari inson tomonidan shikastlansa va baxtsiz hodisa yoki tabiiy ofat natijasida olingan bo'lsa.

1982-yilda "ijtimoiy mas'uliyat uchun psixologlar" (ijtimoiy mas'uliyat uchun psixologlar, PsySR) mustaqil notijorat tashkiloti tashkil etildi, uning asosiy maqsadi yadro urushini oldini olish edi. Ushbu tashkilot hozirgi kunga qadar qo'shma Shtatlardagi tinchlik masalalari bilan shug'ullanadigan psixologlarning eng ta'sirli uyushmalaridan biri bo'lib qolmoqda. Xuddi shu yili Amerika psixologik assotsiatsiyasi vakillari kengashi qurollarni muzlatish, samarali fuqarolik

iqtisodiyotini qayta tiklash va apa a'zolarini ushbu maqsadlarga erishish uchun siyosiy faoliyatga chaqirdi. Qaror matbuotda va jamoat forumlarida keng tarqalgan. Apa ilmiy ishlar kengashi ushbu qarorga qarshi chiqdi va ilmiy tashkilot ijtimoiy tashviqotda ishtirok etmasligi kerak, degan fikrni bildirdi, ammo qaror kuchga kirdi.

1981da SPSSI tomonidan homiylik qilingan apa yillik yig'ilishida simpozium tugaganidan so'ng klinik psixolog Alan Nelson apa da tinchlik psixologiyasi bo'limini yaratish rejasini ilgari surdi ("tinchlik psixologiyasi" atamasi ularga taklif qilindi). U Karl Rogers va boshqa taniqli psixologlarning bunday bo'limini yaratish zarurligiga ishonch hosil qildi, bu fikrni qo'llab-quvvatlash uchun 200dan ortiq imzo yig'di. Yaqinda Nelsonga o'xshash fikrlovchi psixologlar tomonidan tashkiliy yordam ko'rsatildi va 1985 tomonidan apa a'zolarining bir necha yuz imzosi to'plandi. Biroq, bu vaqtga kelib, apa soni oshdi, Shuning uchun Nelsonning rejası tarafdorlarining ulushi talabdan kamroq edi (apa a'zolari sonining 1% ovozini, ya'ni 600 dan ortiq ovozni yig'ish kerak edi). Bundan tashqari, sovuq urush sharoitida tashkil etilgan bo'limni moliyalashtirish qiyin kechdi. Bundan tashqari, apa vakillari Kengashining ko'plab a'zolari ushbu psixologiya sohasining ortiqcha siyosatlashuvi haqida tashvish bildirdilar. Bundan tashqari, bir qator amerikalik asosiy psixologlar dunyo psixologiyasi "haqiqiy" psixologiya ekanligiga shubha bildirdilar. Shunday qilib, dunyo psixologiyasi marginallashtirildi[58]. Dunyoning psixologiya bo'limini yaratish g'oyasi APADA Karl Rogers va Berres Frederik Skinner kabi taniqli olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlansa-da, 1987da uning shakllanishi haqidagi rasmiy petitsiya apa vakillari Kengashi tomonidan rad etildi. 1988da apa vakillari Kengashi yangi bo'limlarni yaratish uchun ikki yillik moratoriy joriy qilganligi sababli, dunyodagi psixologlar harakatlarni muvofiqlashtirish uchun vaqt topdilar. Gorbachevning SSSRdagi islohotlari bilan bog'liq radikal tashqi siyosiy o'zgarishlar Amerika akademik muhitida ushbu psixologiya yo'nalishini tan olishni kuchaytirishga yordam berdi. 1989-yil 13-avgustda apa vakillari kengashi dunyoning psixologiya bo'limini tashkil etish bo'yicha ikkinchi petitsiyani ma'qulladi. Dunyoning psixologiya bo'limi rasmiy tug'ilgan kuni apa avgust 11, 1990 hisoblanadi. Ushbu bo'limning to'liq nomi 48 bo'limi: tinchlik, nizo va zo'ravonlikni o'rganish jamiyati: Amerika psixologik assotsiatsiyasining tinchlik psixologiyasi bo'limi (tinchlik, nizo va Violence tadqiqotlari jamiyati). 1995dan beri 48 apa bo'limi tinchlik va nizo: tinchlik psixologiyasi jurnali deb nomlangan uch oylik jurnalini chiqaradi. So'nggi yillarda dunyodagi amerikalik psixologlar ushbu intizomning asoslarini sezilarli darajada kengaytirib, yangi haqiqatlarga moslashdilar. 11 sentyabr 2001 voqealari bilan bog'liq terrorizm muammosiga katta e'tibor qaratildi.

Boshqa mamlakatlarda

Dunyoning psixologiyasi, psixologiya fanining boshqa ko'plab yo'nalishlari singari, Shimoliy Amerikada ishlab chiqilgan rivojlanishga katta tayanadi. Shu bilan birga, u dunyoning boshqa qismlarida faol rivojlanmoqda. Evropada tinchlik psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlar AQShda parallel ravishda olib borilmoqda. Ular Shimoliy Irlandiyada va sobiq Yugoslaviya mamlakatlarida, Kiprda yunon — turk mojarolari, Estoniyada to'qnashuvlar va boshqalar kabi mahalliy muammolar bilan bog'liq. So'nggi yillarda Evropadagi tinchlik psixologlari, AQShdagi hamkasblari singari, terrorizm muammosiga katta e'tibor berishadi, bu 2004-yilda Madridda va 2005-yilda Londonda terroristik harakatlar bilan bog'liq.

Osiyodagi tinchlik psixologiyasi mahalliy xususiyatlarning ta'siri ostida, jumladan, ushbu mintaqa mamlakatlarining aksariyat qismida hayotning past darajasi, shuningdek, Osiyo aholisining diniyligining yuqori darajasi. Osiyoda tinchlik psixologlari mahalliy siyosiy tarix va tinchlikparvarlikning mahalliy madaniy an'alarini hisobga olgan holda millatlararo, dinlararo va davlatlararo nizolar muammolarini hal qilish yondashuvlarini ishlab chiqmoqdalar. Osiyo mintaqasida akademik intizom sifatida dunyo psixologiyasini rivojlantirish so'nggi yillarda Indoneziya va Malayziya universitetlarida tinchlik psixologiyasi bo'yicha ma darajasini belgilash dasturlarini yaratishda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, Pokiston, Yaponiya, Indoneziya, Filippindagi ko'plab universitetlarda tinchlik psixologiyasi o'quv kurslari doirasida unda darajaga ega bo'lmagan holda o'qitiladi.

Avstraliyadagi tinchlik psixologiyasiga ushbu qit'aning mustamlakachilik tarixi katta ta'sir ko'rsatdi. Avstraliyadan Avstraliyaga birinchi ko'chmanchilar kelishidan oldin uning hududi

Aboriginal qabilalar tomonidan yashab kelganligi sababli, dunyoning avstraliyalik psixologlari bu bilan bog'liq muammolarni hal qilishlari kerak. Bundan tashqari, Avstraliyada tinchlik psixologiyasi multikulturalizmning mahalliy sharoitlarini hisobga olishga majbur bo'ladi. Hozirgi kunda bu yerda yiliga 20 ming tonnadan ziyod sabzavot va meva qayta ishlanmoqda. bu yerda yiliga 20 ming tonnadan ziyod sabzavot va meva qayta ishlanmoqda.

Afrika psixologiyasi dunyo psixologiyasining bir nechta sohalariga, masalan, guruhlararo munosabatlar, tinch hayot falsafasi, nizolarni hal qilish amaliyotiga katta hissa qo'shdi. Afrikada turmush tarzi va dunyoqarashi tinchlik, hamkorlik va zo'ravonliksiz nizolarni hal etishga yordam beradigan bir qator an'anaviy jamiyatlar mavjud. Ushbu jamiyatlar ko'pincha mustamlakachilik aralashuvi bilan vayron qilingan, nisbatan barqarorlikni buzadigan va Afrika qit'asida ilgari hukmronlik qilgan ko'plab qabilalarning tinch-totuv yashashi

1989 yilda Bolgariyada tinchlik psixologiyasida hamkorlik bo'yicha birinchi xalqaro simpozium bo'lib o'tdi (tinchlik uchun psixologiya bo'yicha xalqaro simpozium), unda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan psixologlar ishtirok etdi. Kelajakda bunday simpoziumlar har yili Germaniya, AQSh, Janubiy Afrika, Avstraliya, Kosta-Rika, Filippin va boshqa mamlakatlarda bo'lib o'tdi. 1994da YUNESKO xalqaro psixologiya fanlari Ittifoqi (en) psixologik tadqiqotlar qo'mitasining yordamchi materiallarini tasdiqladi, bu esa tinchlik va ijtimoiy adolatga erishish uchun psixologiyaning hissasini tan oldi

Dunyo psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlari

Dunyoning psixologiyasi 1980 larda psixologiya fanida mustaqil yo'nalish sifatida namoyon bo'ldi. Ilgari u boshqa fanlar doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, u bilan yaqin aloqada bo'lib kelmoqda. Shu sababli, ko'plab mualliflar dunyoning psixologiyasini turli fanlardan (ijtimoiy psixologiya, dinamik psixologiya, interpersonal psixologiya va boshqalar) olingan va irenologiyaga tatbiq etilgan kontseptsialarning eklektik birikmasi deb hisoblashadi. Italiya psixologlar Antonella Sapio (Florentsiya universiteti) va Adriano Dzamperini (Padua universiteti) an'anaviy psixologik yondashuvlarga qarshi kurashadigan o'ziga xos nazariy, uslubiy va amaliy yondashuvlari bilan dunyodagi psixologiyani disiplinlararası yo'nalish sifatida tasvirlab, bu fikrni rad etadi. Ularga ko'ra, zo'ravonlik tushunchasi dunyo psixologlar foydalanish kuch munosabatlarni tushunish "Kopernik inqilob" ishlab chiqarilgan. Strukturaviy zo'ravonlik kontseptsiyasiga asoslanib, dunyo psixologlari muqarrar ravishda insoniy azob-uqubatlarni keltirib chiqaradigan kuch munosabatlarining deviant xususiyatini e'lon qilishdi. A. Sapio va A. Dzamperini g'arbiy psixologiya fanida uchta muammolarni aniqladilar, ularning echimi dunyo psixologiyasining "muqobil psixologiya" sifatida paydo bo'lishiga olib keldi:

1. Psixologiyaning ko'pgina ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun etarli yondashuvlarni taklif qila olmasligi bilan ifodalanadigan ijtimoiy ahamiyatga ega emas;
2. Sun'iy ravishda tanlangan aholi guruhlarining mahalliy tadqiqotlariga universal amal qilish;
3. Ilmiy betaraflikka intilish, natijada axloqiy o'lchovdan voz kechish edi.

Ular dunyo psixologiyasidagi dunyo tadqiqot ob'ekti emas, balki asosan yangi epistemologik yondashuvning asosiy poydevoridir. An'anaviy psixologiya va psixiatriya, psixoanalizdan boshlab, tibbiy yordam ob'ekti har qanday ruhiy kasallik shakliga chalingan va terapevtga muhtoj bo'lgan bemor deb taxmin qilinadi. Terapevtik munosabatlarining klinik modeli ham bemorni terapevtga qaram qilib, ularni bir-biridan ajratib turadigan bu holatga asoslanadi. Nizolarni hal qilishda an'anaviy psixologiya begonalashtirishni bartaraf etmasdan tomonlarni murosaga keltirishga intiladi. Dunyo psixologiyasi haqiqiy empati asosida muqobil yondashuvni taklif qiladi va ularning turmush sharoitlarini o'zgartirib, ziddiyatli tomonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zgartirishga qaratilgan. Yoxan Galtung tomonidan taklif etilgan "TRANSCEND" (shu nomdagi tashkilot tomonidan ilgari surilgan) yondashuvni uch qismli "mantra" ga qisqartirish mumkin: empatiya, nozo'ravonlik, ijodkorlik.

A. Sapio va A. Dzamperini dunyodagi an'anaviy psixologiya va psixologiya o'rtasidagi farqlarni tavsiflash uchun quyidagi sxemani taqdim etdilar:

Dunyo psixologlari tomonidan qo'llaniladigan amaliy usullar orasida zo'ravonlikni qabul qilish orqali shaxsiy va jamoaviy rivojlanishga qaratilgan guruh treninglari mavjud. Ushbu treninglar

psixoterapevtik emas, ular ijtimoiy o'zaro ta'sirini o'zgartirish uchun shaxsning zo'ravonliksiz salohiyatini ochishga yordam beradi. Dunyoning psixologlari tomonidan qo'llaniladigan yana bir amaliy usul-psixologik ijtimoiy moslashuv. Bu mahalliy ijtimoiy tizimlarga xos bo'lgan tizimli zo'ravonlik aspektlarini o'zgartirish uchun ijtimoiy himoyasiz populyatsiyalarni o'z ichiga olgan tajribani taqsimlash amaliyotidir. Psikososyal tashviqot texnikasi hali keng sinovdan o'tishi va etarli darajada mashhur bo'lishi uchun vaqt topmagan. Lekin, bu texnik ilmiy tan etishmasligi qaramay, dunyo psixologlar ularni juda istiqbolli ko'rib.

Dunyoning psixologiyasi asosan bir qator olimlarning ilmiy metodologiyaning qat'iyligi nuqtai nazaridan nuqsonli deb hisoblangan sifatli usullarga asoslanadi. Dunyo psixologlari turli xil epistemologik yondashuvlardan foydalanadilar, laboratoriya tadqiqotlari va birgalikdagi harakatlarni o'rganish uchun mo'ljallangan[en], shuningdek, bir qator boshqa ilmiy usullar. Ushbu intizom vakillari zamonaviy ilm-fanning ko'plab sohalariга xos bo'lgan reduksionizmga qarshi turish istagi bilan ajralib turadi. Dunyo psixologiyasidagi yondashuvlarning xilma-xilligi uning vakillarining so'zlariga ko'ra, dunyo psixologiyasining ta'rifi geoistorik kontekstga bog'liq va "dunyo psixologiyasi" haqida emas, balki "dunyo psixologiyasi" haqida gapirish to'g'ri.

Britaniya psixologi Herbert Bloomberg (Goldsmith kolleji) dunyodagi psixologiya juda ko'p intizomga bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu fanlar orasida nafaqat ilm-fan sohalari, balki falsafa, axloq, ilohiyot, shuningdek, turli xil san'at turlari mavjud.

3. Zamonaviy psixologiyani yangi yo'nalishlari.

Psixologiyada 10-ta mashhur yo'nalishlari

Yunon-rum antik davrida paydo bo'lganidan beri psixologik fan ko'plab metamorfoz va o'zgarishlarga duch keldi. Har bir davr, har bir yangi asr, har o'n yil o'z psixologiyasiga bir narsa keltirdi, shuning uchun bugungi kunda nafaqat psixologiya mustaqil va o'zini o'zi etarli intizom emas, balki har qanday filiallar va yo'nalishlarga ega bo'lgan psixologiya mavjud. Ushbu maruzada biz bugungi kunda eng mashhur psixologik yo'nalishlardan o'ntasi haqida gapiramiz. Ularga quyidagilar kiradi:

- **NLP**
- **Psixoxanaliz**
- **Gestalt psixologiyasi**
- **Hellinger tomonidan joylashtirish**
- **Gipnoz**
- **Ijobiy psixoterapiya**
- **Mijoz-markazli davolash**
- **Davolash:**
- **Tana yo'naltirilgan davolash**
- **Kouching (Murabbiylik)**

Quyida ushbu yo'nalishlarning har biri haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

1NLP

Neurolinguistic dasturlash har qanday sohada muvaffaqiyatli shaxsning og'zaki va og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarini modellashtirishning maxsus metodlari, shuningdek, xotira, ko'z harakati va nutq shakllari o'rtasidagi maxsus aloqalar to'plamiga asoslangan amaliy psixologiya va psixoterapiyaning yo'nalishlaridan biridir.

NLP o'tgan asrning 60-x – 70-larida taniqli antropolog Gregori Batsonning homiyligida ishlagan Richard Bendler, jon Grinder va Frank Pueselikning faoliyati tufayli paydo bo'ldi. NLP ilmiy ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilmaydi va ushbu usulning muxoliflari xulosalariga ko'ra, ko'plab usullar ilmiy asosga ega emas. Biroq, bugungi kunda NLP juda mashhur, ko'plab tarafdorlari bor va psixologik treninglar davomida ko'plab tashkilotlar, shuningdek, turli ta'lim va konsalting kompaniyalari tomonidan qo'llaniladi.

2Psixoanaliz

Psikanaliz-XIX-XX asrlarda avstriyalik nevrolog Sigmund Freyd tomonidan ishlab chiqilgan psixologik nazariya. Psikanaliz, shuningdek, ushbu nazariyaga asoslangan aqliy anomaliyalarni davolashning eng samarali usuli hisoblanadi. K. G. Jung, A. Adler, G. S. Sullivan, K. horney, J. Lakan va E. Fromm kabi olimlarning faoliyati tufayli bu yo'nalish kuchli rivojlanishga erishdi. Psixoanalizning asosiy qoidalari orasida insonning xulq-atvori, tajribasi va bilimlari asosan ichki irratsional ongsiz ongsiz istaklar bilan belgilanadi; shaxsning tuzilishi va uning rivojlanishi erta bolalik davrida sodir bo'lgan voqealar bilan belgilanadi; ongli va ongsiz o'rtasidagi qarama-qarshilik ruhiy kasalliklarga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy talqinda psixoanaliz inson rivojlanishining yigirma xil kontsepsiyasidan iborat bo'lib, psixoanaliz orqali ruhiy kasalliklarni davolash yondashuvlari nazariyalarning o'zi kabi farq qiladi.

3Geshtal'tpsixologiya

Gestalt psixologiyasi maktabi XX asrning boshlarida Chexiya psixolog va faylasuf Maks Wertheim tomonidan tashkil etilgan. Uning paydo bo'lishining kashfiyotchilari idrokni o'rganish edi va diqqat markazida inson tomonidan qabul qilingan tajribani tushunish uchun mavjud bo'lgan birlikda tashkil etish uchun psixikaning istagi. Gestalt psixologiyasi g'oyalariga ko'ra, asosiy psixologik ma'lumotlar gestaltlardir-ularni tashkil etuvchi tarkibiy qismlardan ajratilmagan yaxlit tuzilmalar. Ular o'z qonunlari va xususiyatlariga ega.

Yaqinda Gestalt psixologiyasi inson ongiga nisbatan o'z pozitsiyasini o'zgartirdi va bu ongni tahlil qilish birinchi navbatda alohida elementlarga emas, balki butun aqliy tasvirlarga qaratilishi kerakligini ta'kidlaydi. Psixoanaliz va fenomenologiya bilan birgalikda Gestalt psixologiyasi

gestalterapiyaning asosi bo'lib, unda asosiy g'oyalar idrok jarayonlaridan umumiy dunyoqarashga o'tkaziladi.

4Hellinger tomonidan joylashtirish

Tizimli oilaviy tuzilmalar tizimli oilaviy davolanishning fenomenologik usuli bo'lib, nemis faylasufi, psixoterapevt va ilohiyotshunos Bert Hellingerning asosiy muhim kashfiyotlari. Usulning o'zi tizimli ma'ruzachilar deb ataladigan tizimli oilaviy jarohatlarni tuzatish va ularning oqibatlarini bartaraf etish uchun mo'ljallangan.

Ushbu texnikada ishlaydigan terapevtlar odamlarning ko'plab muammolari o'tmishda sodir bo'lgan oilaviy jarohatlar, masalan, qotillik, o'z joniga qasd qilish, erta o'lim, zo'rlash, ko'chish, oilaviy munosabatlarning yorilishi va boshqalar bilan bog'liqligini aniqladi. O'z kitoblarida Hellinger bu usulni ruhiy amaliyotlarga qaraganda psixoterapevtik yo'nalishlarga emas, balki nazarda tutadi.

5Gipnoz

Gipnoz ongning o'zgaruvchan holati deb ataladi, bu ham uyqusizlik, ham uyqu belgilari bilan ifodalanadi, bu vaqt ichida tushlar paydo bo'lishi mumkin. Gipnoz tufayli, bir vaqtning o'zida, oddiy hayotda bir-biridan farq qiladigan ikkita ong holati parallel ravishda mavjud bo'lishi mumkin. Gipnoz haqidagi birinchi ma'lumot miloddan avvalgi uchinchi ming yillikka to'g'ri keladi-gipnoz qadimgi Hindiston, Misr, Tibet, Rim, Gretsiya va boshqa mamlakatlarda qo'llanilgan.

Gipnoz g'oyasi ongli va ongsiz bo'lgan ruhiy tabiatning ikkilanishiga asoslangan. Va ongsiz ongni aqlga emas, balki ruhga ko'proq ta'sir qiladi. Shuning uchun, bugungi kunda gipnoz yordamida tajribali mutaxassislar an'anaviy usullar bilan bartaraf eta olmaydigan har qanday muammolarni hal qilishadi.

6Ijobiy psixoterapiya

Ijobiy psixoterapiya usuli o'z sohasida asosiy hisoblanadi. 1968 yilda nemis nevrologi va psixiatr Nossrat Peseshkian tomonidan asos solingan, ammo Evropa psixoterapiya assotsiatsiyasi 1996 yilda tan olingan va jahon psixoterapiya kengashi faqat 2008 yilda.

Ushbu psixoterapevtik usul insoniy pozitsiyaga ega bo'lgan transkulturaraviy, psixodinamik psixoterapevtik usullar toifasiga kiradi. Unga ko'ra, inson tabiatining eng muhim jihati-bu qobiliyatlar (tug'ma va sotib olingan). Texnikaning o'zi oqilona va aniq ilmiy g'arbiy yondashuvni, shuningdek, Sharqiy donolik va falsafani o'z ichiga olgan tarzda qurilgan. 2009 da ijobiy psixoterapiya asoschisi fiziologiya va tibbiyotda xizmat ko'rsatish uchun Nobel mukofotiga nomzod qilib ko'rsatildi.

7Mijoz markazli davolash

Psixoterapevtik usul sifatida mijoz-markazlashtirilgan terapiya amerikalik psixolog Karl Rogers tomonidan behaviorizm va psixoanalizga muqobil sifatida taklif qilingan. Dastlab, muallif gipotezani taqdim etdi, unga ko'ra, inson o'zini mustaqil ravishda o'zgartirishi mumkin va psixoterapevt faqat jarayonni nazorat qiluvchi kuzatuvchi rolini bajaradi. Biroq, keyinchalik mutaxassis yaxshi davolash paytida mijozning holatini va unga o'zgarishlarni tushunish yordam beradi usullarini takomillashtirish bo'yicha qiyalik qilingan. Bu usulning asosiy g'oyasi (insonning o'z-o'zini anglashini tushunish uchun) va uning nomini olgan. Yana bir muhim nuqta bor: mijoz-markazlashtirilgan davolanishda bemor va terapevt o'rtasidagi munosabatlarni davolashda muvaffaqiyatga erishish kafolati sifatida asosiy rol o'ynaydi.

8Art-terapiya

San'at terapiyasi ijodkorlik va san'atga asoslangan psixologik tuzatish va psixoterapiyaning o'ziga xos turidir. Tor ma'noda, badiiy terapiyani tasviriy ijodkorlik orqali davolash deb atash mumkin, uning maqsadi insonning psixo-emotsional holatiga ta'sir qilishdir.

"San'atni davolash" atamasining o'zi 1938da ingliz rassomi va terapevt Adrian Hill tomonidan sil kasali bo'lgan tibbiyot muassasalarida o'z ishini tasvirlab bergan vaqtda tanishtirildi. Bu usul keyinchalik ikkinchi jahon urushi davrida fashistlarning kontsentratsion lagerlaridan olingan bolalar bilan ishlashda AQShda qo'llanilgan. Vaqt o'tishi bilan san'at terapiyasi ko'proq izdoshlarni jalb qildi va 1960da Amerika san'at terapevtik assotsiatsiyasi AQShda tashkil etildi.

9Tanani yo'naltirish davolash

Tana yo'naltirilgan psixoterapiya-bu jismoniy aloqa orqali nevrozlar va odamlarning muammolari bilan ishlashga imkon beruvchi terapevtik amaliyotdir. Ushbu yo'nalishning asoschisi

Sigmund Freydning talabasi amerikalik va avstriyalik psixolog Vilgelm Reich bo'lib, u o'z vaqtida psixoanalizdan ajralib, tanaga e'tibor qaratdi.

Ushbu terapiyaning markazida "mushak (xarakterli) qobiq" tushunchasi yotadi, unga ko'ra mushak kliplari jinsiy istaklarga asoslangan va jazolanish qo'rquvi bilan birga bo'lgan bolalarda tashvishlardan himoyalaniş sifatida shakllanadi. Vaqt o'tishi bilan, bu qo'rquvni bostirish surunkali bo'lib, natijada bu qobiqni shakllantiradigan o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'ladi.

Keyinchalik Raichning g'oyalari ida Rolf, Gerda Boyesen, Marion Rosen va Aleksandr Lowen tomonidan davom ettirildi. Rossiyada bu psixoterapiya yo'nalishi ko'pincha Feldenkrais usulini o'z ichiga oladi.

10Kouching (Murabbiylik)

Murabbiylik bu nisbatan yangi paydo bo'lgan ta'lim va konsalting usuli bo'lib, u an'anaviy usullardan farq qiladi, chunki u qattiq tavsiyalar va maslahatlarga ega emas, ammo mijoz bilan birgalikda muammolarni hal qilish uchun izlanishlar olib boradi. Bundan tashqari, murabbiylik faoliyati va kundalik hayotda muayyan maqsadlar va natijalarga erishish uchun aniq motivatsiya bilan ajralib turadi.

Murabbiylik asoschilari amerikalik murabbiy va ichki o'yin kontseptsiyasini yaratuvchisi Timoti Golvey, ingliz avtoulavi va biznes murabbiyi jon Whitmore va Coach va boshqa murabbiylar tashkiloti asoschisi Tomas J.

Murabbiylik asosiy g'oyasi, uning samarali hal etish sohasida muammo bir odamni ko'chib uning salohiyatini maksimal oshkor yangi yo'llarini va yo'llarini ko'rish, shuningdek, uning hayotining turli sohalarida ishlarni tashkil yordam berish uchun imkon beradi.

Albatta, taqdim etilgan tavsiflar ushbu psixologik yo'nalishlarning to'liqligini, shuningdek, ularning barcha xususiyatlarini oshkor qila olmaydi. Lekin bizning vazifamiz sizni ular bilan tanishtirish, juda qisqa ta'rifni taqdim etish edi. Va siz qanday yo'nalishda rivojlanasiz-bu sizning shaxsiy tanlovingiz masalasidir.

Qo'shimch sifatida

Psixodrama

Bu psixolog L. Moreno tomonidan yaratilgan guruh psixoterapiyasi. Psixolog mijozning xulq-atvorini bevosita ijtimoiy muhitda takrorlaydi. Zamonaviy psixologiyada psixodrama guruh va individual psixoterapiya turi sifatida ishlatiladi.

Logoterapiya

Ushbu yo'nalishning kontseptsiyasi insonning mavjudligi (hayoti) ma'nosini tushunmasdan etarlicha rivojlana olmasligiga asoslanadi. Bu salbiy ta'sir ekzistensial umidsizlik (inson hayotining turg'unligi) deb ataladi. Terapevtning vazifasi mijozning hayotning zarur ma'nosini sotib olishga yordam berishdir.

Mavjud psixologiya

Zamonaviy psixologiya sohasi inson hayotining asosiy tuzilishiga va uning asosiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, uning bloklanishi insonning aqliy holatiga (depressiya, stress yoki tashvish) ta'sir qiladi. Ekzistensial psixolog mijozning asl ruhiy holatini tiklashning dastlabki vazifasini o'z zimmasiga oladi.

Transpersonal psixologiya

S. Groff tomonidan tashkil etilgan va ishlab chiqilgan. Zamonaviy psixologiyada Transpersonal birinchi marta inson psixologiyasining ochiq-oydin keng ko'lamli tadqiqotiga kirishdi, bu hayotning intrauterin davrini, shuningdek, avvalgi aqliy (ma'naviy) hayot tsiklini hisobga olgan holda. Psixologik terapiya ilm-fanda qabul qilinishi mumkin bo'lmagan usullar bilan amalga oshiriladi: meditatsion trans, xolotropik nafas olish va boshqa ko'plab paranormal usullar. Transpersonal usullar giyohvandlik, alkogolizm, o'z joniga qasd qilish, nevrozlar, psixozlarni davolashda, shuningdek, shaxsiy o'sish treninglarida ham dolzarbdir.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. APA faoliyati.
2. Apa tuzilishi
3. Axborot xizmatlari

4. Assotsiatsiyaning rasmiy jurnali
5. G'arb va sharq mamlakatlarida psixologiyani rivojlanishi.
6. Dunyoning psixologiyasi
7. Amerika psixologiyani rivojlanishi
8. Boshqa mamlakatlarda psixologiyani rivojlanishi
9. Dunyo psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlari
10. Zamonaviy psixologiyani yangi yo'nalishlari.
11. Psixologiyada 10-ta mashhur yo'nalishlari

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

17-mavzu. O'zbekistonda psixologiyani rivojlanishi va istiqbollari.

Asosiy savollar

1. O'zbekistonda psixologiyani vujudga kelishi.

2. Psixologiyani rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlar. M.G.Davletshin. M.Vaxidov.V. Tokareva. G'.B.Shoumarov. V.M.Karimova. E.G'.G'oziyev. B.R.Qodirov.
3. O'zbek psixologiyasida maktablarni yaratilishi.

O'QUV MAQSADI:

O'zbekistonda psixologiyani vujudga kelishi. Psixologiyani rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlar. M.G.Davletshin. M.Vaxidov.V. Tokareva. G'.B.Shoumarov. V.M.Karimova. E.G'.G'oziyev. B.R.Qodirov. O'zbek psixologiyasida maktablarni yaratilishi o'rganish

KALIT SO'ZLAR:

pedagogik-psixologik markazlar, eksperimental laboratoriyalar, psixonevrologik kasallik

1. O'zbekistonda psixologiyani vujudga kelishi

Psixologiyaning boshqa sohalarga ta'siri va uni o'rganishdagi kamchiliklar

Psixologiya universitetini ochish to'g'risidagi prezident [qarorining loyihasi](#) 3 yanvarga qadar jamoatchilik muhokamasida bo'ldi. Psixologiyaga oid muammolarni hal qilish mamlakat taraqqiyoti uchun naqadar muhimligini shundan ham bilsa bo'ladiki, ularni yechish nafaqat ta'lim rivojiga, balki iqtisodiyotdan tortib sportgacha, tibbiyotdan tortib tadbirkorlikkacha bo'lgan sohalar taraqqiyoti tezlashishiga sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Sobiq Ittifoq merosi

Sobiq ittifoqda XX asrning 60-yillarigacha psixologiya faniga yetarlicha ahamiyat berilmas edi. Psixologiya fanining ba'zi eng yangi yo'nalishlariga esa mensimay qaralar edi. Masalan, psixologiya fanining AQSH v Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida o'tgan asrning 30–40 yillarida shakllanib tez rivojlana boshlagan sohasi — «ijtimoiy psixologiya» yo'nalishi 60-yillargacha burjua fani sifatida inkor etib kelindi. 60-yillarda chop etilgan «Bolshaya sovetskaya ensiklopediya»da bu fanga quyidagicha ta'rif berilgan edi: «burjuacha soxta fan» (burjuaznaya ljenauka).

Psixologiya faniga bunday yondashuv kadrlar tayyorlashda ham o'z aksini topmay qolmadi. 80-yillarning o'rtalarigacha O'zbekistonda faqat Toshkent Davlat Universitetida (hozirgi O'zbekiston Milliy Universiteti) psixologiya yo'nalishiga har yili 25 nafar talaba qabul qilinardi. Bunday yondashuv oqibatida 1990 yil boshlarida sobiq ittifoqda hammasi bo'lib oliy ma'lumotli psixologlar soni 5000 kishidan kamroqni tashkil qilardi. Qiyoslash uchun: o'sha yil boshlarida oliy ma'lumotli psixologlar soni AQSHda 300 000dan ortiqroqni tashkil qilgan edi. Har ming kishiga hisoblaganda AQSHda psixologlar soni sobiq ittifoqqa qaraganda 60 baravar ko'p bo'lgan.

Bundan 50 yil avval amerikaliklarning ko'pchiligi o'zlarining oilaviy psixologiga ega bo'lgan. Bizning mamlakatimizdagi poliklinikalarning ko'pchiligida hozirgi kunda ham tibbiy psixolog mavjud emas.

O'tgan asrning 70-yillaridan boshlab sobiq ittifoqda psixologiyaga e'tibor biroz kuchaydi. Lekin ko'p vaqt yutqizilgan edi.

Mustaqillikka erishilgandan keyin O'zbekistonda psixologiya faniga ko'proq e'tibor berila boshlandi. Mamlakat oliy o'quv yurtlaridagi psixologiya fakulteti va yo'nalishlariga har yili 800ga yaqin talaba qabul qilinmoqda. Bu sobiq ittifoq davriga qaraganda 30 baravardan ortiqroqni tashkil qiladi. Lekin miqdoriy jihatga yetarli e'tibor berilgan bo'lsada, ta'lim sifatiga yetarli e'tibor berilmadi.

Ittifoq parchalangandan keyin Rossiya Federatsiyasi, Belarus singari mamlakatlarda psixologiya fanining mundarijasi jiddiy o'zgartirildi va rivojlangan mamlakatlar darajasiga deyarli yetkazildi. O'zbekistonda psixologiya fakultetlari soni va ularga qabul qilinayotgan talabalar soni ortgan bo'lsa ham, **fan mundarijasi sobiq ittifoq darajasida qolib ketdi.**

Psixologiya fanlarining o'rganilmagan muhim yo'nalishlari

Psixologiya fanlari mundarijasini belgilashda bizningcha, bir qator kamchiliklarga yo'l qo'yilmoqda. Mamlakatimiz psixologiya fanida inson psixikasi ikki qatlamdan, ong va ongostidan

iborat ekanligi hisobga olinmayapti. Dunyoda ko'zga ko'ringan olimlarning fikriga ko'ra, ong psixikaning 10 foizini, ongosti esa 90 foizini tashkil qiladi. Mamlakatimizdagi deyarli barcha psixolog olimlar psixikaning 10 foizini tashkil qiladigan ong bo'yicha dissertatsiyalar himoya qilganlar. Psixologiya fakultetlarining o'quv rejalariga ham faqat ong bilan bog'liq mavzular kiritilgan. Chunki sobiq ittifoqning psixologiya fakultetlarida ham faqat ong bilan bog'liq mavzular o'qitilar edi.

Mamlakatimizda yigirmadan ortiq fan doktorlari, yuzdan ortiq fan nomzodlari bo'lishiga qaramay faqat 1–2 dissertatsiya ongosti bilan bog'liq mavzularda himoya qilingan. Ular ham nomzodlik dissertatsiyalari. Ongosti bilan bog'liq mavzular naqadar muhim ekaniga qaramay, ular deyarli ishlanmagani uchun juda ko'p muammolar vujudga kelmoqda.

Psixologiya fanlarining bir qator muhim yo'nalishlarida juda kam ishlangan yoki umuman ishlanmagan. Jumladan, mamlakatimizda tibbiy psixologiya bo'yicha ilmiy ish qilgan mutaxassislar barmoq bilan sanarli. Toshkent tibbiyot akademiyasida mazkur yo'nalish bo'yicha magistratura ochilgan. Lekin yaqin vaqtlargacha tibbiyot muassasalarida tibbiy psixolog shlati ko'zda tutilmagani uchun magistraturani tugatganlar qayerga ishga kirishni bilmay sarson bo'lishdi.

Tibbiyot oliygohlarining o'quv rejasiga shaxs psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, psixodiagnostika, psixokorreksiya degan vrachlar uchun zarur bo'lgan fanlar umuman kiritilmagan. Umumiy psixologiyani pedagogika fani bilan qo'shib o'qitish uchun faqat 56 soat vaqt ajratilgan. Bu esa umumiy psixologiya o'qish olti yil davom medinstitutlarda 28 soat o'qitilishini anglatadi. Ya'ni o'qish har kuni 6 soat davom etadi, deb hisoblasak, psixologiyaga olti yil davomida 5 kun ajratilishini bildiradi. To'g'ri, o'quv rejalarida tibbiy psixologiya va psixiatriya, singari fanlarni o'qitish ham ko'zda tutilgan. Lekin bu fanlar me'yoriy psixikani emas, psixikaning me'yordan og'ishlarini o'qitishni ko'zda tutadi.

Tibbiyot institutlarida insondagi me'yordan og'ishlarni o'rgatadigan fanlarni o'qitishdan avval me'yoriy holatlarni o'rganishga bag'ishlangan fanlar chuqur o'qitiladi. Masalan patologik anatomiya fanidan avval normal anatomiya, patologik fiziologiya fanidan avval normal fiziologiyani o'qitish singari. Shunisi ham borki, me'yordagi holatlar va me'yordan og'ishlarni o'rgatuvchi fanlarga ajratiladigan soatlar hajmi deyarli bir xil.

Ruhiyatni o'rganadigan fanlar masalasiga kelsak, 28 soat davomida inson ruhiyatidagi asosiy holat va jarayonlarni sanab o'tish va ularga qisqacha ta'rif berib o'tish mumkin xolos. Me'yoriy holatni yaxshi bilmagan talaba me'yordan og'ishni qanchalik chuqur anglashi mumkin. Ruhiyatdagi me'yordan og'ishni yaxshi o'rganish uchun avvalo uning me'yoriy holatini obdon o'rganish zarur.

Rivojlangan mamlakatlarda, Rossiya Federatsiyasi tibbiy OTMlarida psixologiyaning eng zamonaviy yo'nalishlari: psixokardiologiya, psixodermatologiya, psixoimmunologiya, psixoonkologiya, psixoendokrinologiya singari qator fanlar o'qitilmoqda. Bu mamlakatlarda kardiolog mutaxassisligini egallayotgan talaba psixokardiologiyani, endokrinologiya mutaxassisligini egallayotgan talaba psixoendokrinologiyani, bo'lg'usi onkolog psixoonkologiyani egallashi shart hisoblanadi.

Qanchalik og'ir bo'lsa ham e'tirof etish zarurki, bu fanlardan talabalar uyoqda tursin, aksariyat olimlarimiz ham yetarli bilimga ega emas. Buni qayerdan bilasiz, degan savol paydo bo'lishi mumkin. Men mamlakatimizda keyingi ikki yilda chop etilgan jurnallarni o'rganib, tibbiyotning sanab o'tilgan yangi yo'nalishlari bo'yicha bironta maqola ham topa olmadim. Bu holat mazkur yo'nalishlarning mamlakatimizda qanday ahvolda ekanidan dalolat beradi. Tibbiy psixologiya va uning yo'nalishlarini ishlab chiqish va hayotga tadbiq qilish bemorlarning davolanishi va jamiyat salomatligini yaxshilashda juda muhim rol o'ynagan bo'lar edi.

Psixologiya fanining o'qituvchilarni tayyorlashdagi o'rni

Universitetlarning o'quv rejalariga o'qituvchilar uchun zarur bo'lgan pedagogik psixologiya va yosh davrlari psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, psixodiagnostika, psixokorreksiya singari fanlar kiritilmagan. Ayni paytda psixologiyaning o'qituvchilar uchun mutlaqo zarur bo'lgan bu sohalari

bo'yicha yetarli bilim olmagan bitiruvchilarning 90 foizdan ortiqrog'i maktablarga o'qituvchilik qilish uchun bormoqda.

O'qituvchining asosiy vazifalari tushuntirish, uqtirish va shu usullar yordamida o'quvchilarga bilim berish va tarbiyalash. Ta'lim jarayoni qisman, tarbiya jarayoni esa, asosan, ongostiga ta'sir o'tkazish orqali amalga oshiriladi. **Ongostiga ta'sir qilmay ham ta'lim va tarbiya tadbirlarini o'tkazish mumkin. Lekin bunda tadbirlarning samaradorligi juda past bo'ladi.**

Tarbiya jarayonida uqtirishning muhimligi shundaki, o'quvchilarda uning yordamida ijobiy sifatlarning zarurligiga ishonch hosil qilish orqali bu sifatlar ongostiga singdiriladi. Bunga faqat pand-nasihat qilish yo'li bilan erishib bo'lmaydi.

Psixologiyaning ijodkorlikni rivojlantirishdagi o'rni

Hozir ta'lim tizimimizda o'quvchilardagi ijodkorlik xususiyatini rivojlantirishga alohida talablar qo'yilmoqda. Mamlakatimizda ijod maktablari, prezident maktablarini tashkil etishdan ko'zlanayotgan asosiy maqsadlardan biri ham ijodkorlikni rivojlantirishdir. Shu talab va maqsadga mos ravishda psixologiya va pedagogika fanlarimizda ijodkorlikni rivojlantirish uslubiyati, texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi kerak edi. Lekin hozircha psixolog va pedagoglarimizning faoliyatlarida bu masalani tezroq va atroflicha tadqiq etishga intilish sezilmayapti.

Ijodkorlikni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha jahon psixologiya fanida mavjud xulosalarga ko'z yugurtirsak, avvalo, ijodkorlik yana o'sha ongostida shakllanishi va rivojlanishi ma'lum bo'ladi. Ijod maktablarimizda ishlayotgan o'qituvchi va murabbiylarda esa ongostining tuzilmasi va xususiyatlari haqidagi bilimlarni shakllantirish va rivojlantirishga e'tibor berilmayapti. Bizning fikrimizcha, bunday holat bu vazifani bajara oladigan psixologlarning kamligi bilan bog'liq bo'lsa kerak.

Ijodkorlikning doimiy yo'ldoshi bo'lgan bir hodisa bor. Bu ilhom degan hodisadir. Agar o'quvchilarda ijodkorlikni shakllantirish jarayonida ularda ilhom uyg'otish muammosini hal qila olsak, oldimizga qo'yilgan maqsadning yarmiga yetgan bo'lar edik. Bu vazifani bajarish uchun ham ongostiga murojaat qilishimiz va u bilan ishlashimiz kerak bo'ladi.

Sport psixologiyasi to'g'risida

Psixologiyaning mamlakatimizda eng kam rivojlangan, endigina oyoqqa turib kelayotgan sohalaridan biri sport psixologiyasi hisoblanadi. Bu yo'nalish bo'yicha Jismoniy tarbiya va sport universitetida mutaxassislar tayyorlanmoqda. Bu universitetning mazkur yo'nalishini tamomlagan mutaxassislarning nazariy tayyorligini bilmadim-u, lekin men bilganlarim amaliy jihatdan o'z yo'nalishi bo'yicha ishlashga to'la tayyor emas.

Ishonch bilan bunday deyishimga sabab shuki, 2018 yilda Respublika sport tibbiyoti ilmiy-amaliy markazida sport psixologiyasi bo'limi ochiladigan bo'ldi. Shu bo'limga mutaxassislarni olish uchun maxsus komissiya tuzildi va mendan shu bo'limga ishga kirmoqchi bo'lgan talabgorlar bilan suhbatlashib ular orasidan bo'limda ishlashga yaraydiganlarini tanlashda yordam berishimni so'rashdi. Men yigirmadan ortiq davogar bilan suhbatlashdim. Ularning yarmiga yaqini sport psixologiyasi yo'nalishini bitirganlar edi. Suhbatga kelganlarning deyarli barchasi sport musobaqalari va mashqlari davomida yuz beradigan psixologik holat bo'yicha berilgan eng oddiy savolarga ham javob berolmay sukut saqlashdi.

Sportchi mahorati o'zi tanlagan sport turidagi zarur ko'nikmalarni qanchalik puxta egallashiga bog'liq. Ko'nikmalar esa barcha darslik va qo'llanmalarda takrorlanayotganidek, zarur amallarni ko'p marta takrorlash natijasida shakllanadi. Sportchi zarur ko'nikmani shakllantirish uchun uni yuzlab va minglab marta takrorlaydi. Bu ko'nikmalar ongda emas, ongostida shakllanadi.

Shuning uchun murabbiy yoki jamoa psixologi ongostiga ta'sir o'tkazish usullaridan xabardor bo'lsa, zarur ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini bir necha marta tezlashtirish mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan kamchiliklarning mavjudligi va tez tugatilmayotgani sabablaridan biri, bizningcha, mamlakatimizda psixologiya bo'yicha yagona ilmiy-metodik markazning yo'qligida.

Aytaylik, Rossiyada psixologiya bo'yicha o'nlab ilmiy-tadqiqot institutlari va markazlari ishlab turgan paytda, mamlakatimizda psixologiya bo'yicha birorta ham ilmiy-tadqiqot instituti yoki shunday institutning o'rnini bosa oladigan markaz yo'q. Ana shunday ilmiy-tadqiqot instituti tuzilsa va unda tegishli bilim va malakaga ega bo'lgan olim va mutaxassislar jamlansa, bu sohadagi ishlarimiz ancha jonlangan bo'lar edi.

Nafaqat sport, balki, ta'lim-tarbiya, tibbiyot va ijtimoiy hayotning boshqa sohalarida ham psixologiya fanida vujudga kelayotgan yangiliklarni o'rganish va imkon boricha amaliyotga tadbqiq qilish Yangi O'zbekistonning tezroq shakllanishi va rivojlanishiga xizmat qiladi, deb ishonch bilan aytish mumkin.

2. Psixologiyani rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlar. M.G.Davletshin. M.Vaxidov.V. Tokareva. G'.B.Shoumarov. V.M.Karimova. E.G'.G'oziyev. B.R.Qodirov.

O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi. XX asrga kelib, O'zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon tug'ildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941—1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika institutining psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan, bilimdon, aql-zakovat egasi P.I. Ivanov O'zbekistonda psixologiya fani-ning rivojlanishiga katta xissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo'nalishda barakali ijod qildi.

Uning «Pamyat» T., 1941; «Psixologiya» (qisqacha izohli lug'at), 1946; Psixologiya (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma), 1954, 1956, 1959; «Psixologiya» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma) 1957, 1960 (2 nashr); «Psixologicheskie osnovy obucheniya». 1960; shu kitobning o'zbek tilidagisi «Ta'limning psixologik asoslari» 1961; «Umumiy psixologiya» (o'zbek tilida). 1957-yil; «Obshaya psixologiya» T, 1967 (2 nashr); «Razvitiya (psixicheskogo mishleniya uchashixsya na uroke truda» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyatini psixologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yetishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va ixtirakorlari» unvoni bilan taqdirlandi.

1945-50-yillarga qadar O'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. O'rta Osiyodagi ilk mustaqil «Psixologiya» kafedrasini asoschisi professor Platon Ivanovich Ivanov (1891-1968) bo'lib, P. I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari domlaniy ma'ruzalariy muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P. I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlaniy rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mujassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek tilida yagona o'quv qo'llanma edi. Keyinchalik P. I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tilda chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo'jaev, P. I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiylaming «Bolalar psixologiyasining ocherklari» nomli qo'llanmasi chop etildi. Bunda bolaniy dunyoga kelgan kuniy boshiab to 17—18 yoshgacha bo'lgan davrdagi anotomo-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlarini, bolalar shaxsining shakllanishi masakilarini keng yoritib berildi.

P. I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan bo'lib, I. M. Krasnobayev «Yuqori sinf o'quvchilarida ahloqiy e'tiqodlariy rivojlanishi», 1971-yili Davletshin Muhammad G'abdulgalimovich Leningradda «O'quvchilariy texnik qobiliyati psixologiyasi» bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

O'zbekistonda psixologiya ilmiy maktabi asoschisi **Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich (1923—2011)** 1923-yil 11 noyabrda Rossiya Federatsiyasining Orenburg shahrida tavallud topgan. 1941-yil Toshkentdagi 42-maktabni tamomlagan. M. G. Davletshinning hayot faoliyati ishlab chiqarishdan boshlanadi. Bu davrda M. G. Davletshin o'z faoliyatini Toshkent aviatsiya korxonasining kadrlar tayyorlash bo'limida shogird-slesar' lavozimidan boshlab, 1942-yil master instruktoi lavozimiga ko'tarilgan. M. G. Davletshin 1946-1948-yillarda Toshkent shahrining Shayxontohur tumanida deputat lavozimida o'z faoliyatini olib borgan. O'sha yillarning o'zida «O'zbekiston maorif a'loxi» belgisi, «Faxriy belgi» ordeni bilan mukofotlangan.

1952-yilda O'zbekiston tibbiy xodimlarining Respublika qo'mitasida madaniy ishlar bo'limida ishlagan. U respublikadagi madaniy-ma'rifiy ladbirlarda faol ishtirok etib, aholining madaniy ehtiyojlarining qondirilishida, ma'naviyatini yuksaltirishda katta xissa qo'shgan.

M.G. Davletshin Toshkent davlat pedagogika institutidagi rahbarlik va pedagogik faoliyati 1953-2001-yillargacha davom ettirdi.

M.G. Davletshin 1953-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutining tarix fakulteti eksterni bo'limini tamomlagan. U 1957-yillarda TDPIning psixologiya kafedrasida aspiranturasida tahsil olgan. Davletshinning ilmiy faoliyatida professor Platon Ivanovich Ivanovning xizmatlari katta, Bu haqda M. G. Davletshin quyidagi fikrlarni bildirgan: «1925-yilda P. I. Ivanov Toshkentga qayta tashkil etilgan qozoq pedagogika institutiga ishga taklif etiladi. O'sha yildan boshlab umrining oxirigacha P. I. Ivanov O'zbekistonda yashab, psixologiya fanining rivojiga ulkan xissa qo'shdi. 1941-yilda Toshkent davlat pedagogika institutida psixologiya kafedrasida tashkil etiladi.

U 1956-yildan Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutining psixologiya kafedrasida pedagogik faoliyatini boshlagan. 1960-yilda olimga psixologiya kafedrasida dotsenti ilmiy unvoni berilgan. M.G.Davletshin 11-yil (1957—1968) mobaynida Nizomiy nomidagi TDPI da o'quv ishlari buyicha prorektor lavozimida faoliyat ko'rsatgan, institutdagi o'quv-tarbiya jarayonini shakllantirish, takomillashtirish bo'yicha katta ish olib bordi.

M. G. Davletshin pedagogik varahbarlik faoliyatini jamoatchilik ishlari bilan uyg'un hoida olib borgan. Bunga 1960-1991-yillarda psixologlar jamiyatining Respublika bo'limi rayosat raisi bo'lib faoliyat ko'rsatganligi yorqin misol bo'lib oladi. Shu bilan birga M. G. Davletshin keng xalq ommasining davlatdagi vakili sifatida faoliyat yuritgan, 1968—70-yillarda Toshkentdagi Yakkasaroy tumani deputati bo'lgan.

1978-1993-yillarda Nizomiy nomidagi TDPI qoshidagi pedagogik fanlar bo'yicha nomzodlik va doktorlik ilmiy darajasini berish bo'yicha ixtisoslashtirilgan Kengash a'zosi sifatida faoliyat yuritgan.

U 1971-yil Leningrad davlat universitetida akademik B. G. Ananov ilmiy maslahatchiligi ostida «O'quvchilarda texnik qobiliyatlarining psixologiyasi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqlagan. 1972-yilda olimga psixologiya kafedrasida professori ilmiy unvoni berilgan.

M. G. Davletshin 1968-yildan 2001-yilgacha Nizomiy nomidagi TDPIning psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan. U boshqaruv va rahbarlik psixologiyasi asoslarini yaxshi bilgani uchun kafedrani mohirona boshqara olgan hamda kafedra institutdagi, 1998-yildan universitetdagi eng ilg'or kafedralardan biri bo'lgan. Chunki olim kafedra a'zolarining individual-psixologik xususiyatlarini bilgani uchun har bir topshiriqni berishda, xodimning iyoqati va qobiliyatiga yarasha ishni taqsimlagan. U boshchilik qilgan kafedrada faoliyat yuritgan professor-o'qituvchilar ustozdan pedagogik, ilmiy, boshqaruv faoliyati sir-asrorlarini o'rganishgan.

M. G. Davletshin o'zining haqiqiy psixolog ekanini doimo namoyon qilgan, ya'ni har bir shaxsning ijobiy xislatlarini ko'ra olgan.

Professor M. G. Davletshin mehnat ta'limi va kasbga yo'llash ixtisamlariga, texnik qiziqish va texnik qobiliyatlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlariga, Respublikamizdagi pedagogika oliy o'quv yurtlari va universitetlarida o'qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish muammolariga ko'p e'tibor beradi.

M. G. Davletshinning ilmiy qiziqishlari asosan oliy maktablarda psixologiyani o'qitish samaradorligini oshirish muammolariga qaratilgan edi. Olim tomonidan O'zbekiston maktablarida psixologik xizmatni tashkil qilish, boshqarishning shaki va tizimi ishlab chiqildi. Professor M. G. Davletshin hozirgi zamon taiablarini nazarda tutib, asosiy e'tiborni Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini i'rganish masalalari bilan oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish va Respublika psixologlarining ilmiy tadqiqot ishlarida bu boy murosardan foydalanish masalasiga qaratgan.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, 1991-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti qoshida psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini beradigan Ixtisoslashgan Kengash ochilishini asoslab bergan va 1991—1999-yillar davomida shu kengashni boshqargan. Shuni ta'kidlash joizki, mustaqillikdan oldin fan nomzodi ilmiy darajasini olish uchun Moskva, Leningrad, Kiyev kabi shaharlarga borib, dissertatsiyalar (rus tilida) yoqlanar edi.

Mustaqil respublikamizda ilmiy salohiyatli kadrlarning ko'payishida M.G. Davletshin tashkil etgan Birlashgan Ixtisoslashgan Kengashning roli beqiyosdir. Shu bilan birga M. G. Davletshin 1996—1999 yillarda O'zbekiston psixologlar assotsiatsiyasining birinchi raisi ham bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, psixologiya fanlari doktori, professor M. G. Davletshin rahbarligida 1 nafar fan doktori, 49 nafar fan nomzodlari yetishtirib chiqdi. M. G. Davletshinni MDXda tanimaydigan psixolog yo'q, uning shogirdlari respublikamizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida faoliyat ko'rsatishmoqda. Talantli olim, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi M. G. Davletshin O'zbekistonda psixologiya fanining o'qitilishini takomillashtirish, uzluksiz ta'lim jarayonida pedagogika institut va universitetlar uchun o'qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari, maktablarga psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy metodologik asoslariga bag'ishlangan ko'plab anjumanlarni tashkilotcxisidir.

Professor M. G. Davletshin tomonidan psixologiya fanining turli inasalari bo'yicha 250 ga yaqin ilmiy ish chop etilgan. Ustoz tomonidan qoldirilgan eng yirik monografiya va o'quv qo'llanmalar sirasiga «Qobiliyatlar va diagnostika» (1979), «Yosh va pedagogik psixologiya» (1974), «Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi» (1999), «Umumiy psixologiya» (2001), «Yosh va pedagogik psixologiya» (2004) va boshqalarni kiritish mumkin. U respublikada o'tkazilgan barcha ilmiy anjumanlar materiallarining va ilmiy to'plamlarning mas'ul muharriri bo'lgan.

Valentina Andreevna Tokareva 1935-yil 27-iyunda Andijon shahrida tug'ilgan. Andijon shahridagi 1-sonli xotin-qizlar maktabini tamomlagach, Leningrad davlat Universiteti (hozirgi Sankt-Peterburg davlat universiteti)ning falsafa fakultetiga o'qishga kiradi.

V. A. Tokarevaning yuksak darajadagi olim va psixolog bo'lishida psixologiya fanining allomalari B. G. Anan'ev, V. N. Myasishchev, B. F. Lomov, A. V. Petrovskiy, A. A. Bodalev, A. M. Matyushkin, E. F. Ribalko, A. V. Yarmolenko, M. G. Davletshinlarning katta ta'siri bo'lgan. Ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish layoqati uning universitetdagi talabalik davridayoq namoyon bo'ladi. Buni «Maktabinternat tarbiyalanuvchilarida faoliyatga ehtiyoj va qobiliyatning o'zaro bog'liqligi tadqiqotlari tajribasi» mavzusidagi bitiruv diploni ishi misolida ko'rishimiz mumkin.

V. A. Tokarevaning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati juda keng. U bola shaxsining rivojlanishi, fikrlash jarayoni shakllanishining o'ziga xos jihatlari, ta'lim va tarbiya berishning psixologik muammolarini o'rgangan. O'z tadqiqotlarida V. A. Tokareva maktab o'quvchilarining aqliy rivojlanishini diagnostika qilish, shaxsni o'rganish metodlari, maktab va OTM, akmeologiyada psixologik xizmat metodlari masalalariga alohida e'tiborini qaratadi.

V. A. Tokareva shaxs axloqiy rivojlanishidagi psixologik muammolarni hal etish masalasiga ulkan xisssa qo'shgan. Bu muammolarni tadqiq qilishning boshlanishi uning «Psixologiyada kichik o'smir yoshidagi bolalarda (V-VI sinflarda) jamiyat oldidagi burchga sodiqlikni shakllantirish masalalari» mavzusidagi nomzodlik ishida namoyon bo'ladi. Bu muammoni o'rganish V. Tokarevaning 1992-yilda Moskvada Umumiy va pedagogik psixologiya instituti qoshidagi ilmiy

darajalami belgilash Maxsus Kengashi majlisida himoya qilingan «Talaba shaxsining axloqiy rivojlanishi psixologiyasi: fenomenologiya, (ipologiya qonuniyatlari » mavzusidagi doktorlik ishida ham davom ettirildi.

V. Tokareva shaxsning axloqiy rivojlanishiga ko'p komponentli axloqiy-psixologik fenomen sifatida, o'zida axloqiy bilimlarni, axloqiy xis va shaxsiy sifatlariga axloqiy baho berish va o'z-o'zini baholashni, axloqiy xatti-harakat va xulqini yaxlit jamlovchi axloqiy qobiliyatlaming rivojlanishi sifatida yondasxishni taklif etadi. Axloq shaxsni tizimlashtiruvchi markaz sifatida ko'riladi. Fundamental psixologik muammolar bilan bir qatorda V. Tokareva o'z faoliyatida amaliy sohalarga ham e'tibor beradi. Jumladan, u ta'lim berishning faol metodlari iimiy-nazariy asoslarini ishlab chiqadi. Maqolalaridan birida u psixologik tizimdagi fanlardan imtihonlarni «Yumaloq stol» metodi shaklida o'tkazishni taklif qiladi. Bu shakl talabalarning imtihondagi hayajonini pasaytiradi, ularning imtihonga tayyorgarlik jarayonidagi mas'uliyatlarini oshiradi, tanqidiy fikrlash va nazariy bilimlarni aniq hayotiy vaziyatlarda qo'llab tahlil qilish malakalari shakllanishiga asos bo'ladi. V. Tokarevaning talabalarni o'qitishning psixologik asoslarini chuqur anglaganligi uning o'qituvchilik faoliyati samarali bo'lishiga asos bo'lgan. O'z pedagogik faoliyatini V. A. Tokareva ADMI (Andijon davlat meditsina instituti)da boshlagan.

Uzoq davr mobaynida 1978-yildan 1998-yilga qadar Valentina Andreevna Toshkent davlat universiteti psixologiya kafedrasida o'qituvchilik faoliyatini olib borgan. 1998-yildan boshlab u O'zbekistonning oliy harbiy ta'lim muassasalari (harbiy akademiya)da faoliyat olib boradi. Bu muassasalardagi faoliyat davomida V. Tokareva «Umumiy psixologiya asoslari», «Ijtimoiy psixologiyaw», «Harbiy psixologiyani fanlaridan ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlar olib borgan.

V. A. Tokareva 220 dan ortiq nashr ettirilgan o'quv-uslubiy qo'llanmalar, uslubiy ko'rsatmalar, ilmiy jumallardagi maqolalar muallifi. Masalan, O'zbekiston harbiy oliy ta'lim muassasalaridagi faoliyati davrida uning «Harbiy xizmatchilar psixologiyasini o'rganish uchun ofitserlarga qo'llanma» (Nastolnaya kniga ofitserov po izucheniyu psixologii i voennoslujashix) (2001-y.), «Shaxsiy tarkibni o'qitish va tarbiyalashda harbiy xizmatchilar temperamentining o'ziga xos jihatlari, ularni aniqlash xisobga olishw (Osobennosti temperamenta voennoslujayushix, ix viyavlenie iuchet pri obuchenii i vospitani i lichnogo sostava) (2001-y.), shuningdek, quyidagilar nashr ettirilgan: «Ijtimoiy psixologiyadan sxemalar albomi» (Albom sxem po sotsialnoy psixologii) (2004-y.), «Umumiy psixologiyadan sxemalar albomi» (Albom sxem po obshey psixologii) (2005-y.), qodlanmalar «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari» (Psixologicheskie osnovi razvitiya kreativnogo mishleniya) (2008-g.), «Kommunikativ malakalarni rivojlantirishning psixologik asoslari» (Psixologicheskie osnovi razvitiya kommunikativnix umeniy) (2010-g.).

Psixologiya fanining taraqqiyotida M. X. Rahmonovanning roli ham muhimdir. Olima ta'lim jarayonida diqqatining roli, o'quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, o'quvchilar diqqatining individual xususiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M. X. Rahmonovanning «Ta'limda diqqatning roli» (1963-y.), «O'qish darslarida birinchi sinf o'quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969-y.), «O'quvchilar diqqatining ba'zi individual xususiyatlari» (1971-y.) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida o'quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida ko'rsatmalilik» (1981-y.), «Oilaga sovg'a» (1996-y.) kabi ilmiy ishlarini chop ettirdi. Uni qo'rqoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-etlibor sohalari qiziqtirib, u hozirgi kunda shu sohalarda kuzatish, tadishlarini olib bormoqda.

R. Sh. Karimova, maktabgacha bolalarni ona-tili egallashning psixologik xususiyatlarni aniqlash, o'smirlarning o'quv jamoasida o'zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib hordi. Dning «Osnovno'e element o grammaticheskogo stroya rodnogo yazika kak put razvitiya mishleniya detey starshego doshkol'nogo vo/iasta» (1959), «Uchet individualnix razlichiy detey pri obuchenii ix rodnomu yaziku v detskix sadaxw (1971-y.), «Izuchenie vzaimo

olnoshcnii podrozkov i ix formirovaniya» (1985-y.) kabi maqolalari hozirgi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. Muzaffarov «O'smir yoshkirning tasavvur qilish asoslari» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar», «l'sixika hodisalari haqida», «Bolalarda ijobiy va salbiy ertak personajlari haqida tassavvurlarni shakllantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish» kabi, V. P. Ivanovning «Umstvennaya deyatelnost uchashixsya pri napisanii diktanta» (1962), «Faktoro obcspechivayushie vosprizvedenie v umstvennoy deyatelnosti uchashixsya» (1977), X. G'ofurovaning xotira va uning xususiyatlari, uniiimta'lim maktablarida o'quvchilarda tasavvurlarning shakllanishi, ulurni so'z bilan tasvirlash hamda rasm darslarining ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullaevning o'quvchilarni Inn, lcxnika, san'at, shaxslararo munosabatlar, xayolning rivojlanishigu bag'ishlangan qator maqolalari, F. Temurovning o'quvchilarning kusbiy qiziqishlari kasbga yo'naltirish, individul yondashish, kasbiy qiziqishlari aniqlash kabi qator ilmiy maqola va to'plamlari chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat ko'rsatgan.

N. Negmatov ham O'zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayonign bag'ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish, 1-sinf dnn boshlab o'quvchilarda umumlashtirish faoliyatining rivojlanishi bu'yicha longityud tadqiqotlarini amalga oshirdi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini o'qitish masalalariga katta e'tibor berdi.

Q. Turg'unov esa respublikada birinchilardan bo'lib, mehnat psixologiyasi sohasiga asos soldi. U mehnat jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishini to'qimachilik jarayonida o'tgandi va tajribaga asoslanib, to'quvchilikning psixologik asoslarini yoritib berdi. Muallifning «Razvitie proizvodstvennix navkov u uchahixsya» (1963-y.), «Voprosi o ponyatiy «umenie» i «navuk» v psixologii» (1964), «K problemam umeniy i navokov» 1964-y. kabi ilmiy ishlari chop etildi, ayniqsa, uning «Psixologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati» psixologiya fanini o'tganishda muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat ta'limi psixologiyasi rivojlanishida N. Yaxyarov o'quvchilarda mehnatga bo'lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalasida ko'pgina ilmiy maqolalar chop ettirdi.

M. Vohidov (1927-1989-y.) 1955-yilda Leningradda nomzodlik ishini himoya qilgan. Dastlab Andijon pedagogika institutida, so'ngra Qori Niyoziy nomidagi pedagogika ilmiy tadqiqotlar institutida ishlagan. 1966-yil Toshkent Davlat universiteti Psixologiya kafedrasi mudiri etib saylangan. 1973-yili Ministrlar Soveti topshirig'iga binoan tarix fakulteti tarkibida tashkil etgan. Zinin, L. I. Sofer ishtirokida va markazning iste'dodli olimlari yordamida bu yerda o'quv eksperimental laboratoriya tashkil qilingan. M. Vohidov tomonidan maktabgacha pedagogika bilim yurtlari uchun, pedagogika institutlari uchun darsliklar yozilgan, oxirgi yillarda M. Vohidov, A. Petrovskiy tahriri ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligi tarjima qilingan va ayni paytda milliy va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'zbek tilida darslik yaratish bilan mashg'ul bo'ldi.

O'zbekistonda psixologiya fanining tarqqiyotida professor (1985-yil) M. V. Vohidovning ham o'mi bor. Muallifning asosiy tadqiqot sohasi o'quvchilarning o'quv faoiyatida mnemik jarayonlarni o'tganishga bag'ishlangan edi. Shuningdek, u O'zbekistonda psixologik fikrlarning rivojlanishi tarixi, bolalarning psixologik xususiyatlarini keng miqyosda o'tgandi. O'zining ko'p yillik tajribalariga suyanib 1981-yili «Psixologiya» darsligini yaratdi. Bu darslik bolalar psixologiyasi bobida ham hozirgi kunda pedagogika oliy o'quv yurtlari va pedagogika kolleji talabalarining asosiy qo'Uanmalaridan biridir.

Yosh va pedagogik psixologiya sohasida P.I. Ivanovning shogirdlaridan hiri M.E. Zufarova 7 yoshli bolalarni psixologik tomondan maktab Iji'limiga tayyorlash masalasini ilmiy tajribalar asosida yoritib bergan. U «6 yoshli iqtidorli bolalarning maktab ta'limini egallashdagi psixologik imkoniyatlari», ularda bilish jarayonlarining shakllanishi xususiyatlari, hilabalarni pedagogik faoliyatga

psixologik tayyorlash, pedagogik amaliyot bo'yicha talabalarga metodik amaliy yordam, «Insonlarda o'z-o'ziga munosabatni tarkib toptirish», «Psixologiyadan kurs ishlarini yozishga doir uslubiy ko'rsatmalar», «Yosh va pedagogik psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotlari va amaliyotda talabalarga uslubiy yordam», «Umumiy psixologiyadan asosiy tushunchalarning tematik izohli lug'ati va o'quv-uslubiy ishlanmalar, «Psixologiya tarixi» o'quv qo'llamnalari, «Umumiy psixologiya» ustozlari P. I. Ivanovga bag'ishlangan darsliklari 2008 va 2014-yillarda chop ettirilib, O'zbekistondagi Pedagogika yo'nalishidagi oiliy ta'lim muassasalarida foydalanib kelinmoqda. U 100 ga yaqin ilmiy, uslubiy maqolalar muallifidir.

Hozirgi davrda O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi. Hozirgi kunda O'zbekistonda ham psixologiya larmoqlari kuchayib unga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi yelishib chiqqan barcha olimlarimiz O'zbekistondagi psixologiyani chet mamlakatlar psixologiyasi kabi yuqori cho'qqiga chiqishida katta xissa qo'shib, intilmoqdalar, milliy psixologiya asosida, ya'ni milliylik ruhida tarbiyalab, ularning ongiga psixologiyani singdirmoqdalar. O'zbekistonda psixologiya fanining hozirgi ahvoli avvalgidan ancha rivojlangan. Chunki bu fanni o'qitish muassasasi tayyorlov markazlari ochilib kishilar ongiga yiyetib bormoqda. Bundan tashqari psixologiya tarmoqlari bo'yicha turli xil muammolarni yecxishda asosiy rol o'ynaydi.

Bu fanning rivojlanishida o'zbek psixologiyasi, ya'm B. Qodirov, G.B. Shoumarov, V.M. Karimova, M. Vohidov, M. Davletshin, E.G'. G'oziev, R. Sunnatova, N.S. Safayev, R.L Sunnatova, Z. T. Nishonova, Sh.A. Dusmuhamedova va boshqa olimlarning xissasi katta. Hozirgi kunda psixologiya fani ham o'z tarmoqlari i ivojlantirmoqda. Xqlosa qilib aytganda, psixologiya fani rivoji odamlar hayotiga ya'ni yashash tarziga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekistonda psixologiyasining rivojida keskin burilish yuz berdi. Hozirgi kunda ko'plab fan nomzodlari bilan birga fan doktorlari, professorlar faollik ko'rsata boshladilar.

G'ayrat Rahromovich Shoumarov 1947-yil Toshkent shahrining Baland masjid mahallasi (hozirgi Xadra maydoni, Alisher Navoiy ko'chasi hududi)da shifokor oilasida tavallud topgan.

1969-73-yi llar Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining pedagogika va psixologiya fakulteti defektologiya bo'limida tahsil olgan. 1973-yildan shu institutning assistenti sifatida pedagogik faoliyatini boshlagan. 1973—74-yillari Polsha Respublikasida harbiy xizmatni o'tagan. 1977-yildan 1980-yilgacha Moskva shahridagi Pedagogik fanlar akademiyasi qoshidagi ilmiy-tekshirish institutida maxsus psixologiya ixtisosligi bo'yicha akademik, psixologiya fanlari doktori Vladimir Ivanovich Lubovskiy rahbarligida nomzodlik dissertatsiyasini tayyorlab, 1980-yili himoya qilgan. Dissertatsiya intellektual test metodikalarining diagnostik imkoniyatlarini aniqlashga hag'ishlangan edi.

1 1980-1987-yillari Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining «Umumiy psixologiya» kafedrasida assistent, dotsent lavozimlarida ishlagan. Katta ilmiy xodim lavozimiga o'tkazilgach, 1988-89-yillar doktorlik dissertatsiyasi ustida ishlash uchun Moskva shahriga yuborilgan. Doktorlik dissertatsiyasining mavzusi yosh oilalarning ijtimoiy-psixologik muammolarini tadqiq etishga bag'ishlangan edi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha Moskva, Nijniy Novgorod, Kishinyov, Toshkent shaharlarida eksperimental ma'lumotlarni yig'ib, 1990-yili doktorlik dissertatsiyasini Moskva shahrida muvaffaqiyatli himoya qilgan. Umuman olganda, uning olim sifatida shakllanishida Moskva ilmiy muhiti alohida o'rin tutgan.

1991-1996-yillari Avloniy nomidagi Xalq ta'iimi xodimlari malakasini oshirish markaziy instituti rektori, 1996-1998-yillari Respublika la'lim markazi direktori lavozimlarida ishlagan. 1998-yildan 2002-yilgacha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devonida yetakchi konsultant, bosh konsultant, monitoring guruhi rahbari lavozimlarida laoliyat yuritgan. 2002-2008-yillari O'zbekiston davlat jahon lillari universiteti rektori, 2008-yildan 2010-yilgacha O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri lavozimlarida ishlagan.

U ikki yil davomida Respublika komissiyasi kotibi bo'lib, «Milliy istiqlol g'oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar» fani ta'lim tizimiga joriy etilishiga o'z xissasini qo'shgan. Barcha ta'lim turlarida birinchi bor davlat ta'lim standartlari (DTS) tasdiqlanishida monitoring guruhi rahbari sifatida uning ham alohida o'rni bor.

Ta'lim tizimiga psixologik xizmatning joriy etilishida, respublika maktablari shtat jadvallariga psixolog shtati kiritilishida uning xissasi katta. **G'.B. Shoumarov** psixologiya fani yo'nalishida O'zbekistonda oilani o'tganish bo'yicha shakllangan ilmiy maktabning asoschisidir. G'.B. Shoumarov maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan sog'lom turmush tarzi, salomatlik, oila masalalariga bag'ishlangan qator o'quv qo'llanmalari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'qitiladigan «Oila psixologiyasi» o'quv qo'llanmasi, «O'zbek milliy ensiklopediyasi», «Ayollar ensiklopediyasi», «Bolalar ensiklopediyasi» singari kitoblardagi maqolalar mualliflaridan biri bo'lib, uning rahbarligi va hammuallifligida psixologiya bo'yicha qator ilmiyomtabop kitoblar tayyorlangan.

Psixologiya sohasiga oid masalalar bo'yicha ko'p yillar davomida «Oila», «O'zingni er bilsang», «Inson va qonun», «Yuzmayuz» singari ko'tsatuv hamda eshittirishlarda faol ishtirok etgan. Respublikada chop etilayotgan 5 ta jurnal va «Turkiston», «Tong yulduzi» gazetalarining yillar davomida tahrir hay'atlari a'zosi bo'tgan. .lumladan, G'.B. Shoumarov (1990-yilda fan doktori, 1993-yili professor) differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, oila psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, psixodagnostika, o'zbek oilasining ijtimoiy psixologik, etnopsixologik xususiyatlari masalasini o'rganishga katta e'tibor berdi.

G'.B. Shoumarov bir necha yillardan beri sog'lom turmush targ'ibotchisi bolib, a'zolari turli bo'g'indagi rahbarlardan iborat futbol komandasiga sardorlikqilib kelmoqda. Yana birjihlatni ta'kidlash lozimki, uning kasbiy qiziqishlari doirasida tibbiyot sohasining alohida o'mi bor. U yillar davomida (1970-yildan 1980-yilgacha) Toshkent harbiy tez tibbiy yordam markazi (03) va Moskvadagi hozirgi Sklifosovskiy nomidagi tez tibbiy yordam markazida o'rindoshlik asosida tibbiyot xodimi (feldsher) bo'lib ishlagan.

G'.B. Shoumarov O'zbekiston Respublikasi ta'limi va psixologiya fani yutuqlarining dunyo miqyosida targ'ib-tashviq etilishida ham o'z xissasini qo'shib kelmoqda. U 2009-yili Frantiyaning Parij shahrida bo'lib o'tgan YUNESKO Bosh Assambleyasida O'zbekiston Respublikasi delegatsiyasiga rahbarlik qilgan va Assambleyada o'z ma'ruzasi bilan ishtirok etgan.

G'.B. Shoumarov bugungi kunga qadar 30 nafar fan nomzodiga ilmiy rahbarlik, 3 nafar fan doktoriga ilmiy maslahatchilik qilgan. Hozirgi vaqtda o'nlab tadqiqotchilar uning rahbarligida doktorlik dissertatsiyalarini tayyorlash ustida ish olib borishmoqda. Uning rahbarligidao'zbek, tojik, qoraqalpoq, qirg'izoilalarining ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlari, ayollarda o'ziga o'ziga o't qo'yish, bolalarda o'z joniga qasd qilish, jinsiy qoniqishning nikoh mustahkamligiga ta'siri, respublikada psixologik xizmatni tashkil etish, badiiy ijodiyot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, devitsiya masalalari tahlili va shu kabi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. O'zbekistonda birinchi marta oliy ta'lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etish yo'nalishida «Fan va texnologiyalar» markazi tomonidan moliyalashtirilgan amaliy loyiha rahbari sifatida O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida psixologik markazning ishga tushirilishi va faoliyat yuritishida uning xizmati kattadir.

G'.B. Shoumarov jamoat ishlarida ham faol ishtirok etib kelmoqda. Uning tashabbusi bilan 2000-yili tashkil etilgan O'zbekiston psixologlar assotsiatsiyasiga o'n yil mobaynida rahbarlik qilgan. Bundan tashqari 2003-2010-yillari «O'zbekiston-Turkmaniston» do'stlik jamiyati raisi bo'lib ishlagan. Hozirgi vaqtda G'ayrat Shoumarov Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida professor lavozimida ilmiypedagogik faoliyatini davom ettirib kelmoqda.

G'oziyev Ergash G'oziyevich — psixologiya faniari doktori, professor. Bir qancha darsliklari o'tmishdoshlaridan psixologik kategoriyalar, muammolaming yangicha metodologik yondashuvga

egaligi, psixologiyaning predmeti, tadqiqot metodlari, prinsiplari, psixikaning evolyutsion taraqqiyoti, faoliyat va ongning psixologik tahlillari umumlashtirilganligi bilan ajralib turadi.

Ergash G'ozievich G'oziev 1973-yilda «O'quvchilarda umumlashtirish usullarini shakllantirish va ko'chirish» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1991-yilda esa «Talaba va o'quvchilarda o'quv faoliyatini boshqarishning psixologik asoslari» mavzusida doktorlik ihniy ishini muvaffaqiyat bilan himoya qilgan. 1993-yilda «Psixologiya» yo'nalishi bo'yicha professor unvoniga sazovor bo'lgan.

E.G. G'oziev o'z ilmiy maktabiga ega olim bo'lib, olimning rahbarligida ikki nafar fan doktori va 47 nafar fan nomzodlari yetishib chiqqan. Uning shogirdlari psixologiya fanining turli sohalari bo'yicha izlanishlar olib boradilar. Masalan, umumiy psixologiya, psixologiya tarixi, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi va boshqalar. Shu bilan bir qatorda olim bir nechta chet el va respublika miqyosidagi ilmiy grantlarning rahbari sifatida ham katta ilmiy-amaliy tajribaga ega.

E.G. G'oziev (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1994-yilda professor), taTim jarayonida o'quvchilar tafakkurini o'sishi, o'quvchilarni umumlashtirish usullariga o'rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti, o'quv faoliyatini boshqarish, tafakkur, xotira, shaxs, psixologiyasi masalalari, bilish nazariyasining psixologik muammolari, komil insonni tarbiyalashning psixologik asoslari kabi masalalarni yoritishga e'tibor berdi. IJning «O'quvchilar o'quv faoliyatini boshqarish»

(1988-yil), «Oila etikasi va psixologiyasi» (1992 y.), «Psixologiya» (1999 y.) «Tafakkun», «Xotira», «Shaxs», «Umumiy psixologiyaw (psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I II kitob. T., 2002.) nomli qo'llanmalari ko'p sonli talabalarning asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilmoqda.

«Ontogenez psixologiyasi» darsligida ontogenetik rivojlanish bosqichlari, maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, o'smirlar psixologiyasi, ilk o'spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari, o'spirinlik davrining o'ziga xosligi, yetuklik davri muammolari, keksalik psixologiyasi (psixogerontologiya) yuzasidan fikr, mulohaza, mushohadalar berilgan. Shuningdek, inson shaxsi kamolotini aniqlovchi metodikalar, testlar, metodlar izchil ravishda, ierarxik tarzda yoritilgan.

«Psixologiya metodologiyasi» kitobi fanning metodologik muammolariga bag'ishlangan bo'lib, unda psixologiya fanida olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqot natijalari tahlil qilingan, mulohazalar umumlashtirilgan. Fan metodologiyasining maqsad va vazifalari, prinsiplari, metodlari, metodikalari, qonunlari, qonuniyatlari, mexanizmlari, fenomenal holatlari to'g'risida mukammal fikrlar bildirilgan. Umumpsixologik metodologiya masalalari, ya'ni psixikani o'rganishning obyektiv metodi masalalari, determinizm muammosi inson psixikasining ijtimoiy (sotsial) va biologik nisbati (munosabati), psixofizik va psixofiziologik muammolar, reduksionizm, psixologiyada izohlash. tushuntirishning xususiyatlari, psixologiyaning asosiy kategoriyalari, bilish nazariyalari atroflicha ochib berilgan.

Sotsial psixologiya o'quv qo'llanmasida sotsial psixologiyaga kirish, muomala, katta guruhlar to'g'risida tushuncha, boshqaruv psixologiyasi, oila psixologiyasi, sotsial psixologiyada fenomenal holatlar, kichik guruhlar psixologiyasi, sotsial psixologiyaning tatbiqiy jabhalari, shuningdek, shaxs kamoloti, guruh jipsligini aniqlovchi metodikalar, testlar ierarxik tarzda joylashtirilgan.

«Psixologiya» darsligi kasb-hunar kollejlarning pedagogikapsixologiya yo'nalishidagi talabalarga mo'ljallangan bolib, unda shaxs, uning individual-tipologik xususiyatlari to'g'risidagi materiallar jamlangan. Kitobda shaxs ehtiyojlari, qiziqishi, xissiyoti, harakteri, irodasi, temperamenti, bilish jarayonlariga oid masalalar aks ettirilgan. Uning 100 ga yaqin darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma va 900 tadan ziyod ilmiy maqolalari mavjud. Hozirda olim tomonidan yaratilgan, ilmiy-amaliy manbalarsiz Respublikamizdagi amaliy psixologlar faoliyatini hatto tasavvur ham qilib bo'lmaydi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. O'zbekistonda psixologiyani vujudga kelishi.
2. Psixologiya fanlarining o'rganilmagan muhim yo'nalishlari
3. Psixologiyaning ijodkorlikni rivojlantirishdagi o'rni

4. Psixologiyani rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlar. M.G.Davletshin.
5. P. I. Ivanovning
6. M.Vaxidov.
7. V. Tokareva.
8. G'.B.SHoumarov.
9. V.M.Karimova.
10. E.G'.G'oziyev.
11. B.R.Qodirov.
12. O'zbek psixologiyasida maktablarni yaratilishi.
13. Sh. Barotovning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?
14. A. Jabborovning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii .Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

1.2. SEMINAR MASHG'ULOTLARI

PSIXOLOGIYA TARIXI FANIDAN SEMINAR MASHG'ULOTLARI

1- amaliy mashg'ulot: Psixologiya fani predmeti va vazifalari.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari haqida ma'lumot bering.
2. Psixologiya tarixi fanining nazariy va amaliy vazifalari haqida izohlab bering.
3. Psixologiya tarixi haqida ma'lumot bering.
4. Psixologiya tarixida psixikaning ahamiyati qanday?
5. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot bering.
6. Psixologiya tarixi davrlarini tahlil qiling?
7. Idealizm haqida ma'lumot bering?
8. Materializm haqida ma'lumot bering?
9. Psixologiyaning qanday tamoyillari mavjud?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, interfaol metodlardan foydalanish, ko'rgazmali materiallar tayyorlash, har bir rejaga muvofiq ishlanmalar tayyorlash.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. "Psixologiya nazariyasi va tarixi" [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	"Umumiy psixologiya"; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>

4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

4-bosqich

Psixologiya. psixikaning mexanizmlari, qonuniyatlari va laktlanni o'rganuvchi fan sifatida Dunyoga materialistik nuqiai-nazardan qarash shakllangan. Rossiya psixologiyasining asosida aks ettirish nazariyasi asosiy qonuniyat sifatida ko'rsaliladi.

Vbosqich

Psixologiya hnlq-atvor haqidagi fan

XIX asrdan boshlanadi. Psixologiyaning vazifasi ko'rgan narsalami bevosila kuzatish, aniqrog'i inson xulq-atvoiini, faoliyatini, reaksiyasini kuzatish deb hisoblangan. Bunda morivlaming o'mi hisobga olinmagan.

2-bosqich

Psixologiya ong haqidagi fan sifatida

XVII asrda tabiiy fanlar rivojlanishi bilan boshlanadi. Fikrlash, xohlash, his qilish, qobiliyatini ong deb atashgan. O'z-o'ini kuzatish asosiy melod hisoblangan.

1 -bosqich

Psixologiya jon haqidagi fan

Bu yo'nalish psixofogiyada bundan 2500 yil otdin paydo bo'lgan. Inson hayotidagi barcha narsalar tushunchalami, tushunarsizhodisalaiiri jon ruh biian tushuntirishga harakat qilganlar.

2amaliy mashg'ulot: Psixologiya tarixini o'rganishga yondashuvlar..

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Psixologiya tarixi faninmg predmeti va metodlari haqida ma'lumot bering.
2. Psixologiya tarixi fanining nazariy va amaliy vazifalari haqida izohlab bering.
3. Psixologiya tarixi haqida ma'lumot bering.
4. Psixologiya tarixida psixikaning ahamiyati qanday?
5. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot bering.
6. Psixologiya tarixi davrlarini tahlil qiling?
7. Idealizm haqida ma'lumot bering?
8. Materializm haqida ma'lumot bering?
9. Psixologiyaning qanday tamoyillari mavjud?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, interfaol metodlardan foydalanish, ko'rgazmali materiallar tayyorlash, har bir rejaga muvofiq ishlanmalar tayyorlash.

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10

2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G’oziyev; O’zR Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi, Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O’quv qo’llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il’in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il’in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret’yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

3amaliy mashg’ulot: Antik davr psixologik g’oyalarining umumiy sharhi

Amaliy mashg’ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Antik davr mutafakkirlarinnig psixologik qarashlari haqida maTumot bering.
2. Aristotelning asarlaridagi psixologik qarashlarining mazmunini izohiang.
3. Gippokratni temperament haqidagi ta’limotini asoslang. O’rta asr mutafakkirlarining psixologik qarashlari haqida fikr bildiring.
4. Determinizm va indetenninizm oqimi tarafdorlarining fikrlaridagi farqlari haqida maTumot bering.
5. Rasionalistik psixologiya haqida maTumot bering.
6. Platon psixologiyada qaysi oqim asoschisi hisoblanadi?
7. Epikuming fikricha, qanday xususiyatga ega narsalar Ruh bo’ladi?
8. Falesning ta’limotiga ko’ra, butun mavjudot va inson tabiatining asosini iuna tashkil qiladi?
9. Tabib va faylasuf Olkmlon Kratonskiy fan tarixida birinchi bo’lib qanday Laxminni ilgari surgan?
10. Gippokratning eng katta shuhrat keltirgan ta’limoti qaysi?
11. Bekon psixikani qanday yo’l bilan O’rganish mumkin deb taxmin qilgan?
12. Dekart qaysi asarlarida o’zining asosiy fikrlarini bayon etgan?

13. Bekon qaysi metodni fanda befoyda deb inkor qilgan?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, interfaol metodlardan foydalanish, ko'rgazmali materiallar tayyorlash, har bir rejaga muvofiq ishlanmalar tayyorlash

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

4amaliy mashg'ulot: Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Xalqlar psixologiyasi.
2. Qadimgi hindiston va xitoyning psixologik bilimlari
3. Qadimgi yunonistonning psixologik g'oyalari
4. Qadimgi rimning psixologik g'oyalari
5. Sharqning psixologik g'oyalari

6. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi
7. Kollektiv organizm. G.Spenser.
8. Qadriyatlar konsepsiyasi.
9. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall).
10. Z. Freyding Instinktivizmi
11. Psixotexnika.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, xar bir rejaga interfaol metodlardan foydalanish

4amaliy mashg'ulot: Qadimgi grek faylasuflarining psixologik g'oyalari **Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.**

1. Xalqlar psixologiyasi.
2. Qadimgi hindiston va xitoyning psixologik bilimlari
3. Qadimgi yunonistonning psixologik g'oyalari
4. Qadimgi rimning psixologik g'oyalari
5. Sharqining psixologik g'oyalari
6. O'rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi
7. Kollektiv organizm. G.Spenser.
8. Qadriyatlar konsepsiyasi.
9. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall).
10. Z. Freyding Instinktivizmi
11. Psixotexnika. .

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, xar bir rejaga interfaol metodlardan foydalanish

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo	-

	bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
<http://psyberia.ru>

5amaliy mashg'ulot: Gippokrat ta'limoti va uning psixologiya fani rivoji uchun ahamiyati

Asosiy savollar:

1. Amaliy psixologiya va psixologik xizmat bo'yicha Nizom.
2. Amaliy psixologiyaning asosiy bo'limlari
3. Psixologiyada etnik muammolar.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash, xar bir rejaga interfaol metodlardan foydalanish

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

6amaliy mashg'ulot. Qadimgi Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ilk psixologik g'oyalar

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari.
2. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidalari» nomli yirik asarlari ahamiyati.
3. «Mineralogiya» asrida bu fikrni quyidagicha ifodalaydi:
4. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati.
5. Bolalar xulqi haqidagi qarashlari
6. Yusuf Xos Xojib XI asrning atqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari..

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>

7amaliy mashg'ulot: Arab tilida ijod qiluvchi olimlarning psixologik qarashlari

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Mirzo Ulug'bekning va ijtimoiy-psixologik fikrlar.
2. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari.
3. Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari
4. Rudakiy psixologik qarashlari
5. Umar Xayyom psixologik qarashlari
6. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «taqdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi.
7. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi.
8. Inson tabiatining pokligi haqidagi fikrlari
9. Z.M.Bobur "Boburnoma" asarida turkiy va boshqa xalqlarga entopsixologik yondoshuvi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. "Psixologiya nazariyasi va tarixi" [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	"Umumiy psixologiya" ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'ozdiyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya	-

	psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
  3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

8amaliy mashg'ulot: Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi. Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari.
2. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati.
3. Bolalar xulqi haqidagi qarashlari
4. Yusuf Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya	-

	psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
  3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

9amaliy mashg'ulot: Rene Dekart g'oyalari mohiyati va unga tanqidiy nazar.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Ong psixika mezoni sifatida alohida belgilanishi.
2. Dekart ta'limotining asosi.
3. Psixika inson ichki dunyosi sifatida.
4. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi.
5. Dekart dualizmi

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo	-

	bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
  3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

10amaliy mashg'ulot. Spinoza psixologik qarashlari xarakteristikasi. Djon Lokk: Tajribaning ikki turi

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Spinoza psixologiyasi .
2. Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi.
3. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm
4. Dj. Lokkning asarlari
5. Tomas Gobbs hayoti

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. — 544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo	-

	bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
  3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

11amaliy mashg'ulot: Djordj Berkli psixologik qarashlari. D.Yung izdoshlari g'oyalari

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Djordj Berkli psixologik qarashlari
2. Psixoanaliz maktabi.
3. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida.
4. Psixoanaliz ilmiy maktabi asoschisi Zigmund Freyd va uning izdoshlari
5. Gipnoz
6. Tushdagi yashirin fikrlar
7. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida.
8. Karl Giustav Yung (1875-1961)
9. A. Adlarning individual psixologiyasi.
10. Geshtal't psixologiya.
11. M. Vertgemyerbyu harakatining idrokini eksperimental tadqiq qilish. Qabul qilish qonunlari
12. Xristian von Erenfels (1859 — 1932).
13. Maks Vertgeymer
14. Qabul qilish fenomenlarilari va qonunlari.
15. Muammoli vaziyatlarda hayvonlarning xatti-harakati.
16. K. Levinning shaxsiyatining dinamik nazariyasi.
17. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890).

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544	10

	bet.	
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
  3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

12-amaliy mashg'ulot: Ch.Darvin va yevolutsion nazariya. Instinkt. Xayvonlar va insonlar psixikasi

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Ch.Darvin va yevolutsion nazariya.
2. Instinkt.
3. Instinkt nima. Inson instinktlari
4. Xayvonlar va insonlar psixikasi. .
5. Hayvonlar psixologiyasini o'rganish usullari
6. Darwin xulq o'rganish
7. Hayvonlarning xulq-atvori va psixikasini o'rganishning ob'ektiv usullari
8. Xulq-atvor va neo-xatti-harakatlar
9. Lloyd-Morganning "iqtisodiyot qonuni".
10. Xulq-atvorning o'zgaruvchanligi haqida munozarasi
11. "Tropizm nazariyasi". Aqliy xarakatlar xabardorligi.
12. Filogeneza psixikaning rivojlanishi
13. Jak Leb: tropizm nazariyasi

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
---	---------------------	-------------------------

1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'ozdiyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>

<http://psyberia.ru>

13-amaliy mashg'ulot : Vyursburg maktabi. Bixeviorizm maktabi. Geshtaltpsixologiya.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi qanday amalga oshirilgan?
2. Slrukturalizm nima?
3. P. Pavlovning psixologiyaga qo'shgan xissasi niinalardan iborat?
4. Vyusburg maktabining rivojlanishi va o'ziga xos jihatlarini ayting.
5. Yursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkumi qanday ta'riflaydilar?
6. Fransuz psixologiya maktabi haqida ma'lumot bering.
7. E. Dyurkgeym konsepsiyasining harakterli xususiyati nimadan iborat?
8. Dualizm nima?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
  3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

14-amaliy mashg'ulot topshiriq: Kognitiv psixologiya maktablari

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi.
2. Jerome Bruner (R. 1915) — kognitiv taniqli vakillardan biri
3. Kognitiv psixologiya tarixi
4. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi.
5. Kognitiv psixoterapiya texnikasi

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
  3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

15-amaliy mashg'ulot topshiriq: XIX asrning birinchi yarmida nemis empirik psixologiyasining shakllanishi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi qanday amalga oshirilgan?
2. Slrukturalizm nima?
3. Vyusburg maktabining rivojlanishi va o'ziga xos jihatlarini ayting.
4. Yursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkumi qanday ta'riflaydilar?
5. Fransuz psixologiya maktabi haqida ma'lumot bering.
6. E. Dyurkgeym konsepsiyasining harakterli xususiyati nimadan iborat?
7. Dualizm nima?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
  2. <http://www.mgimo.ru/filesserver/>
  3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
  4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
  5. <http://www.voppsy.ru>
  6. <http://flogiston.ru/arch>
  7. <http://psychol.ras.ru>
- <http://psyberia.ru>

16amaliy mashg'ulot: G.V.Gegel' va L.Feyerbax g'oyalari va ularning psixologiyaning keyingi taraqqiyotida tutgan o'rni

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. G.V.Gegel'.
2. G.V.Gegelning psixologik qarashlari
3. L.Feyerbax
4. L.Feyerbax psixologik qarashlari
5. Ularning psixologiyaning keyingi taraqqiyotida tutgan o'rni

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

17-amaliy mashg'ulot Gordon Olport nazariyasi. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Gordon Olport nazariyasi.
2. Rivojlanayotgan shaxsning o'ziga xosligi (proprium) ketma-ketligi
3. Olport nazariyasining psixologik jihatdan etuk inson oltita xususiyati
4. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi.
5. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi.
6. Karl Rogers (1902-1987)
7. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni.

8. Gumanistik psixologiya tamoyillari
9. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

18amaliy mashg'ulot. Xujayralar nazariyasi. Refleks haqida ta'limot

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

- 1 Xujayralar nazariyasi.
2. Refleks haqida ta'limot

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

19amali mashg'ulot: Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi.
2. Ulrich Naysser (R. 1928)
3. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi.
4. Kognitiv psixoterapiya texnikasi
5. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.
6. Bekning tushkunligining tushuntiruvchi modeli

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya voznrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberskiy: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

20-amaliy mashg'ulot: XIX asrda Rossiyada psixologik g'oyalarning rivojlanishi

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishiga qaysi psixolog olimlar xissa qo'shgan?
2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishini so'zlab bering.
3. I.M. Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi nima deb hisoblaydi?
4. Psixologiya sohasidagi 30-yillarda qanday munozaralar bo'lgan?
5. Rus psixologlaridan kimlar psixik funksiyalar va bilish jarayonlarini o'rganish sohasida ish olib bordilar?
6. 1940-1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi niasalari qanday bo'lgan?
7. Rossiyadagi Psixologlar Jamiyati haqida nimalarni bilasiz?
8. Mehnat psixologiyasi sohasida qanday ishlar amalga oshirilgan?

9. Psixologlar qanday nashrlarda o‘z ilmiy naqolalari bilan qatnashdilar?

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozzrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii . Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileservers/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

21-amaliy mashg'ulot: A.A.POTEBNYA MAKTABI.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Tilga ruhiy hodisa sifatida qarash.
2. G.Shteyntal psixologizm oqimining asoschilaridan biri sifatida.
3. A.A.Potebnya psixologizm oqimining yirik namoyandalaridan biri sifatida.

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	YA.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.	
2.	V.I.Koduxov. Obsheye yazikoznaniye. M., 1974.	
3.	T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, YU.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.	
4.	S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.	-
5.	N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1979.	-
6.	V.Vinogradov. Istoriya russkix lingvisticheskix ucheniy. M., 1978.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. [http://www.ssu.runnet.ru/...](http://www.ssu.runnet.ru/)
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

22amaliy mashg'ulot: . A.Ben psixologiyasi

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Aleksandr Ben xayoti
2. A.Ben psixologiyasi

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash,

Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston	10

	aylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O‘quv qo‘llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

23amaliy mashg'ulot. Inson psixikasini ta'riflashda naturalizm

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Inson psixikasini ta'riflashda naturalizm
2. Tabiiylik

Mavzuni konspektlashtirish, internet ma'lumotlaridan foydalangan xolda taqdimot tayyorlash

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davletshin M. G. Adabiyotlar ro'yxati

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O‘quv qo‘llanma.	1

	T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii : Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	-
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii : Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	-
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii : Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	-
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii : Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c.	-
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	-

Axborot manbaalari va internet resurslari

1. <http://textshare.tsx.org>
2. <http://www.mgimo.ru/fileserver/>
3. <http://www.ssu.runnet.ru/...>
4. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm
5. <http://www.voppsy.ru>
6. <http://flogiston.ru/arch>
7. <http://psychol.ras.ru>
8. <http://psyberia.ru>

II. MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. S.L.Rubinshteyn maktabi umumiy xarakteristikasi.
2. Gumanistik psixologiya.
3. Freydizmning psixologiyaga qo'shgan hissasi.
4. Klinik psixologiyaning fan sifatida shakllanishi.
5. Strukturalizm –Vyursburg maktabi.
6. Chet el psixologiyasining zamonaviy holati.
7. Yo'nalishlar evolyutsiyasi, ular o'rtasidagi chegaralar uyg'unligi.
8. O'zbekistonda psixologiyaning rivojlanishi.
9. Shaxs nazariyalari.
10. Frankl va logototerapiya.
11. O'tish davri psixologiyasi.
12. Ilmiy psixologiyaning amaliyot bilan yaqinlashuvi.
13. Psixologik konsul'tatsiya tarixi va manbalari.
14. B.G.Anan'yevning psixologiyaga qo'shgan hissasi.
15. P.YA.Gal'perin psixologik qarashlari.
16. D.B.El'konin va bolalar psixologiyasi.
17. B.M.Teplov psixologik tadqiqotlari.
18. Psixologiya fani sohasida kuchlar konsolidatsiyasi.
19. Psixologiyaning ikkinchi jahon urushidan keyin rivojlanishi.

20. Ilmiy maktablar evolyutsiyasi va ularning zamonaviy psixologiyaning rivojlanishida tutgan o'рни.

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlash va uni taqdimot qilish tavsia etiladi.

III. ADABIYOTLAR RO'YXATI

№	Asosiy adabiyotlar:	Kutubxonada mavjud soni
1.	Baratov Sh.R. “Psixologiya nazariyasi va tarixi” [Matn]: Darslik / Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019. 504 b.	10
2.	“Umumiy psixologiya” ; Psixologiya mugaxassisligi uchun darslik. E.G'oziyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. —544 bet.	10
3.	A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya . O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.	1
4.	Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c.	
5.	Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c	
6.	Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c.	
7.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyuberski: YUrayt, 2016. 389 c.	
8.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c.	

Qo'shimcha adabiyotlar

9.	2019-2023 yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zR Prezidentining qarori. PQ-4358. 2019 yil 17 iyun'.	
10.	O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zR Prezidentining Farmoni. PF-5729-son. 2019 yil 27 may.	
11.	O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zR Prezidentining Farmoni. PF-5729-son. 2019 yil 27 may.	
12.	Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya bakalavrov / G.L. Il'in.. M.: Yurayt, 2013. 389 c.	
13.	Konstantinov, V. Istoriya psixologii.Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c	

INTERNET SAYTLARI:

http://textshare.tsx.org http://www.mgimo.ru/filesserver/	
--	--

http://www.ssu.runnet.ru/... http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm http://www.voppsy.ru http://flogiston.ru/arch http://psychol.ras.ru http://psyberia.ru	
--	--

IV. GLOSSARIY

Aqliy xarakatlar – shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli – tuman xarakatlaridir.

Akmeologiya – grekcha acme – «chukki, yukori pogona, gurkiratuvchi kuch» ma’nolarini bildiradi va uning predmetini insonning uz – uzini rivojlantirish va uzligini anglashning yukori darajalariga etishga urgatuvchi fanlar majmui tushuniladi.

Bilish faoliyati — o’qish va mustaqil bilim egallash. U professor-o’qituvchilar rahbarligida amalga oshiriladi va bu jarayonda talabalar ma’naviy-axloqiy jihatdan ham shakllana boradi.

Dunyoqarash – tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va goyalar majmui bulib, u shaxsni ma’lum bir kolipda, uz shaxsiy kiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib urin egallashga chorlaydi.

Dialog o’quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o’qituvchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo’lidir.

Dunyoqarash — tabiat va jamiyat haqidagi falsafiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, estetik, ilmiy qarashlar va nuqtai nazarlar tizimidir.

Yozma surok yoki anketa – yozma savol – javoblar orkali bir vaktning uzida kupgina odamlar fikrini urganiladi.

Psixologiya – grekcha «psyche» jon, rux va «logos» ta’limot, ilm suzlaridan iborat bulib, inson ruxiy dunyosiga alokador barcha xodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil kiladi.

Psixoanaliz – ruxiy kechinmalar tabiatini negizidan, ich – ichidan urganish yunalishi.

Ego – tashki olam bilan boglangan, uning ta’sirlariga beriluvchan shaxs xususiyatlarini uzida mujassam etadi.

Superego – odam kishilik jamiyatida yashagan sari undagi e’tikod, ideallar, vijdonga xavola xislat.

Pedagogik psixologiya – kishiga ta’lim va tarbiya berishning psixologik konuniyatlarini uz predmeti deb biladi.

Ijtimoiy psixologiya – odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda xosil buladigan tasavvurlar, fikrlar, e’tikodlar, xissiy kechinmalar va xulk atvorlarini urganadi.

Mexnat psixologiyasi – kishining mexnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mexnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jixatlarini urganadi.

Muxandislik psixologiya – avtomatlashtirilgan boshkaruv sistemalari operatorlarining faoliyatini, «odam – texnika» orasidagi funktsiyalarni taksimlash va muvofiklashtirishning xususiyatlarini urganadi.

Yuridik psixologiya – xukuk sistemasining amal kilishi bilan boglik masalalarning psixologik asoslarini urganadi.

Xarbiy psixologiya – kishilarning xarbiy xarakatlar sharoitida namoyon buladigan xulk – atvorini, boshliklar bilan ijrochilarorasiidagi munosabatlarning psixologik jixatlarini urganadi.

Savdo psixologiyasi – jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, extiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat kursatishning psixologik omillarini aniklaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarni kuradi.

Tibbiyot psixologiyasi – shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulk – atvorining psixologik jixatlarini urganadi.

Tashki kuzatuv – mohiyatan kuzatiluvchi xulq – atvorini bevosita tashkaridan turib kuzatish orkali ma'lumotlar tuplash usuli.

O'z – o'zini kuzatish – odamning uzida kechayotgan biror uzgarish yoki xodisani shaxsan urganish maksadida ma'lumotlar tuplash va kayd etish usuli.

Standartlashtirilgan kuzatuv – kachon, Kim va kimni kuzatish kat'iy belgilanadi va maxsus dastur doirasidan chikmay, kuzatuv olib boriladi.

Ichkaridan kuzatuv – kuzatuvchi shaxs urganilyapgan gurux xayotiga tabiiy ravishda kushiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi.

Og'zaki surok – suxbat utkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik kurgach, surok utkaziladi.

Erkin surok – oldindan nimalar suralishi kat'iy belgilab olinmaydi.

Standartlashtirilgan surok – xatto kompyuter dasturi ishlab chikilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida surok utkaziladi.

Test – surov – oldindan kat'iy tarzda kabul kilingan savollarga beriladigan javoblarni takozo kiladi.

Test – topshirik – odam xulki va xolatini amalga oshirgan ishlari asosida baxolash.

Proektiv test – tekshiriluvchiga shunday topshirik beriladiki, u topshirikni bajarayotib, nimani aniklayotganini, natijasi kanday bulishini oldindan bilmaydi.

Eksperiment – bir omilning ta'siri ikkinchi bir omil ta'sirini ta'minlashi yoki xodisaning ruy berishigi olib kelganligi isbotlanadi.

Tabiiy eksperiment – kiziktirayotgan fenomen tekshiriluvchiga tabiiy xisoblangan sharoitlarda maksadli tashkil etilib urganiladi.

Laboratoriya eksperimenti – fenomen maxsus joylarda, maxsus asbob – uskunalar vositasida ataylab urganiladi.

Modellashtirish – kupgina usullar yordamida urganilyapgan xodisaning tub mohiyati ochilmaganda kulaniladigan usul bulib, usha xodisaning umumiy xossai yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, usha model asosida tadkikotchini kiziktirgan jixat urganiladi va xulosalar chikariladi.

Mantikiy modelllar – inson akli va tafakkuri jarayonlari va konunlarini xisoblash mashinalari ish tamoyillari bilan kiyoslash orkali tuzilgan goya va simvollar ishlatiladi.

Shaxs – ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning maxsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bulmish individdir.

Konformizm – uzgalar borligidan, ularning xulq – atvoridan ta'sirlanish bulib, yoshlar kanchalik uziga xoslikka intilmasinlar, baribir bir yaxlit ijtimoiy katlam sifatida bir – birlariga taklid kiladilar.

Refleksiya – odamning uzgalarga karab, guyoki uzini oynada kurganday tasavvur kilishi.

«Men» obrazi – shaxsning uzi, uz xulq – atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavkeini tasavvur kilishidan xosil bulgan obraz.

O'z – uziga nisbatan baxo – turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu asosda yotgan yutuklarga boglik xolda turlicha bulishi mumkin. Ya'ni, Ayni biror ish, yutuk yuzasidan ortib ketsa, boshkasi ta'sirida, aksincha pastlab ketishi mumkin.

Referent gurux – shaxs uchun etalon, ibratli xisoblangan insonlar guruxi.

O'z – uzi bilan dialog – shaxsning boshkalar bilan buladigan tashki dialoglar asosida rivojlanadigan uzi bilan uzi gaplashish kobiliyati.

Shaxsning yunalganligi – ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning xayot faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barkaror motivlar majmuiga ega bulishlik.

Ideallar – shaxsning xozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashkari orzu umidlari, ular ongida bor, lekin xar doim xam amalga oshmaydi.

E'tiqod – insonga uz karashlari, tamoyillari va dunyokarashiga mos tarzda yashashiga imkon beradigan shaxsning ongli yunalishi.

Imon (arabcha «ishonch») – shaxsning e'tikodiga mos keladigan, biror anik narsa va xodisalar ta'sirida ongda urnashib koladigan tasavvurlar majmui.

Oila – xakikiy ma'naviyat uchogi, mafkuraviy tarbiyaning omili va shart – sharoiti.

Elementar ustanovkalar (set) – oddiy, kundalik ehtiyojlar asosida kupincha ongsiz tarzda xosil buladigan ustanovkalar. Ularni uzgartirish uchun moddiy shart – sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini uzgartirish kifoya.

Kadriyatlar tizimi – ular avlodlararo mulokot jarayonining maxsuli sifatida jamiyatda kadr – kimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka.

Ob’ektivlashish – kaytarilgan va natijada inson ongida uzok muddat saklanayotgan obrazning vaziyat paydo bulganda uz kuchi va mavjudligini kursatishi.

Shaxsning faolligi – jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, uz – uzini anglab, xar bir xarakatini muvofiklashtiruvchi shaxsga xos bulgan eng muxim va umumiy xususiyat.

Faollik (lotincha «actus» xarakat, «activus» faoliyat) – shaxsning xayotdagi barcha xatti – xarakatlarini namoyon etishni tushuntiruvchi kategoriya.

Tashqi faollik – tashkaridan va uz istak – xoxishlarimiz ta’sirida bevosita kurish, kayd kilish mumkin bulgan xarakatlarimiz, mushaklarimizning xarakatlari orkali namoyon buladigan faollik.

Ichki faollik – bir tomondan, u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, kon aylanish, nafas olish, bosim uzgarishlari), ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya’ni aslida kurinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta’sir kursatuvchi omillarni uz ichiga oladi.

Faollik – ongli ravishda boshkariladigan aktiv jarayon.

Faoliyat – yangi kashfiyotlar ochishga karatilgan ilmiy – tadqiqotchilik faoliyati.

Tashqi faoliyat – shaxsni urab turgan tashki muxit va undagi narsa va xodisalarni uzgartirishga karatilgan faoliyat.

Ichki faoliyat – avvalo akliy faoliyat bulib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chikadi.

Fikrlash faoliyati – akl, faxm – farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboklarni echishga karatilgan faoliyat.

Interiorizatsiya – tashki faoliyat asosida psixik jarayonlarga utish.

Eksteriorizatsiya – aklda shakllangan goyalarni bevosita tashki xarakatlarga yoki tashki faoliyatga kuchirilishi.

Malaka – xarakatlarning kayta – kayta bajarilishi natijasida uni bajarishda ongning ishtiroki kamayib, kupgina kismmlarning avtomatlashib borishi.

Kunikma – malakalarning kat’iy tarzda bilimlarga tayanilishi, faoliyatning maksadi va talablariga kura xarakatlarni samarali bajarishni ta’minlashining maxsuli.

Mulokot – shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon buladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri.

O’yin – bevosita biror moddiy yoki ma’naviy ne’matlar yaratishni nazarda tutmaydigan, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma – xil faoliyat normalari, xarakatlarning andozalari bola tomonidan uzlashtiriladigan faoliyat turi.

O’qish – bilimlar, malaka va turli kunikmalar uzlashtiriladigan faoliyat.

Mexnat qilish – eng tabiiy ehtiyojlarga asoslanadigan faoliyat bulib, uning maksadi biror moddiy yoki ma’naviy ne’matlarni yaratish, jamiyat tarakkiyotiga xissa kushish.

Faoliyat motivlari – xar bir shaxsni yoki bu faoliyat turi bilan shugillanishga majbur kiladigan sabablar.

Motivatsiya – inson xulk – atvori, uning boglanishi, yunalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmui.

Shaxsiy dispoziyalar – shaxs xulk – atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshkarish.

Motiv – shaxsdagi u yoki bu xulk – atvorga nisbatan moyillik, xozirlikni tushuntirib beruvchi sabab.

Ijtimoiy ustanovka – shaxsning ijtimoiy ob’ektlar, xodisalar, guruxlar va shaxslarni idrok kilish, baxolash va kabul kilishga nisbatan shunday tayyorgarlik xolatiki, u bu baxo yoki munosabatning aslida kachon shakllanganini anik anglamaydi.

Xarakat komponenti – sub’etning ob’ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bulgan xarakatlari majmui (xulkda namoyon bulish).

Yopiq test test sharti savol yoki vazifa, topshiriq va qisqa javoblardan iborat tuzilib, ko’pincha javoblardan bittasi to’g’ri, qolganlari to’g’ri javobga o’xshashroq bo’ladi. Yopiq testda bir necha to’g’ri javob bo’lishi ham mumkin.

Iqtidorli talabalar O’zbekiston Respublikasining iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotini ta’minlovchi muhim omildir.

Kuzatish bu –bu aniq vaqt davomida u yoki bu ma’lum bir ta’sir o’tkazish ta’sirida o’tkaziladigan hodisalarning va o’zgarishlarning rivojlanishni kuzatishga imkon beradi.

Laboratoriya ishlari — oliy maktabda egallanadigan ijtimoiy-gumanitar, kasbiy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko’nikma va malakalar hosil qilishga xizmat etadi.

V.ILOVALAR

5.1. Psixologiya tarixi fani bo’yicha fan dasturi

O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

O’ZBEKISTONMILLIY UNIVERSITETI

“TASDIQLAYMAN”

O'zMU rektori

2020 yil“__”____

“KELISHILDI”

Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

201__ yil “__”____

Ro'yxatga olindi: №BD-_____
202__ yil“__”____

PSIXOLOGIYA TARIXI

FAN DASTURI

Bilimsohasi:

100000 – Gumanitarsoha

Ta'limsohasi:

200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq

Ta'limyo'nalishi:

210000 – Sotsiologiya va psixologiya

5210203 –Psixologiya (amaliy psixologiya)

5210204 –Psixologiya (oilalar psixologiyasi)

5210205 –Psixologiya (yoshlar psixologiyasi)

Fan/modul' kodi		O'quv yili 2020-2021	Semestr 2	ECTS Kreditlar 6	
Fan/modul' turi Majburiy		Ta'lim tili O'zbek/rus		Haftadagi dars soatlari 3	
1.	Fanning nomi		Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
	Psixologiya tarixi		90	90	120
2.	<p>I. Fanning mazmuni</p> <p>Fanni o'qitishdan maqsad psixologiya fanini vujudga kelishi va rivojlanishi, mustaqil fan sifatida tarkib topishining tarixiy ildizlari hamda O'zbekistonda va jahonda psixologiyani rivojlanish yo'lidagi yo'nalishlar va maktablarni faoliyatini o'rgatishdan iborat.</p> <p>Fanning vazifaci psixologiya tarixi bo'yicha bilimlarni dolzarblashtirish va mazkur predmet bo'yicha yangi bilim olishga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish, mustaqil ta'limni shakllantirish; jaxon va Vatanimiz tarixida yuzaga kelgan ilg'or psixologik g'oyalarni tarixiy jarayon sifatida taqdim etish; o'tmish allomalari, buyuk psixologlar tarjimai holi bo'yicha keltirilgan ma'lumotlar asosida ilmiy mehnatning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berish.</p> <p style="text-align: center;">II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)</p> <p style="text-align: center;">II.I. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi:</p> <p>1-mavzu. Psixologiya tarixi fanining predmet va vazifalari</p> <p>Psixologiya tarixini o'rganishning ahamiyati. Psixologiya tarixining predmeti, maksadi, vazifalari. Uning psixika hakida ilmiy bilimlar tizimida tutgan urni. Psixologiya tarixini davrlashtirish: birinchi davr psixologik bilimlarning falsafa va tabiatshunoslik fanlari tarkibida rivojlanishi (IV asr mill.avv.-XIX asr o'rtalariga qadar).</p> <p>2-mavzu. Psixologiya tarixining metodlari va manbalari.</p> <p>Psixologiya tarixi qanday o'rganiladi? Psixologiya fanini metodlari. Qadimgi yozuvlarda psixologiya yoritilishi. Sharq manbalari. Mustaqil rivojlanishi. Turli davrlarda psixologiyani talqini.</p> <p>3-mavzu. Antik davr psixologiyasi</p> <p>Antik davr psixologiyasida jon haqida materialistik ta'limotlarning asosiy holatlari. Antik materializm cho'qqisi, atomistik materializm. Demokrit va uning ustoz Livkipp dunyoqarashlari (mill.avv.U asr). Antik materializmida «jon» haqidagi ta'limotlar. Demokritning jon haqidagi tushunchasi. Epikurning jon haqidagi tasavvuri. Jonning 8 qismi haqidagi stoiklar tasavvurlari. Ong haqida ta'limotlar.</p>				

4-mavzu. Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya.

Xalqlar psixologiyasi. Kollektiv organizm. G.Spenser. Neyropsixologiya haqida. A.L'yebor. E.Dyurkgeym: kollektiv vakillar. Qadriyatlar konsepsiyasi. Instinktlar konsepsiyasi (Mak-Dugall). Psixotexnika.

5-mavzu. Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (IX-XV asrlar)

O'rta asrlarda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining psixologik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidalari» nomli yirik asarlari ahamiyati. Buyuk qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning (980-1037 yy.) «Donishnoma», «Risolai shik», «Tibkonunlari» asarlarida psixologiya sohalariga oid ma'lumotlar. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi sifatida. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasiga oid qarashlari va ularning bugungi kun fani uchun ahamiyati. YUsof Xos Xojib XI asrning atoqli mutafakkiri. Uning psixologik qarashlari.

6-mavzu. SHarq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (XV-XIX asrlar)

Amir Temur va ijtimoiy-psixologik fikrlar. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «takdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi. Z.M.Bobur «Boburnoma» asarida turkiy va boshqa xalqlarga entsixologik yondoshuvi. Marifatparvar olimlar M.Bexbudiy, M.Abdurashidxonov, A.Fitrat asarlarida psixologik qarashlar.

7-mavzu. Ong haqidagi psixologik tasavvurlar

Ong psixika mezon sifatida alohida belgilanishi. Dekart ta'limotining asosi. Psixika inson ichki dunyosi sifatida. Dekart ta'limotida «jon» va «tana» tushunchasi. Dekart dualizmi (1596 -1650). Spinoza psixologiyasi (1632-1677). Falsafiy ta'limotlarda (XVII) empirik psixologiyaning yuzaga kelishi. XUSH asr oxiri va XIX asr boshlarida nemisklassik falsafasidagi psixologik g'oyalar.

8-mavzu. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish

bosqichi

Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va uning ochiq inqiroz (XIX asrning 60-yillari XX-asrning 1906-10 yillari) davridagi rivojlanishi. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida eksperimental psixologiya taraqqiyotida nemis Vil'gel'm Vundtning (1832-1920) o'rni. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari vapsixika haqidagi yangicha tasavvurlari.

9-mavzu. Zoopsixologiya.

Ch.Darvin va yevolutsion nazariya. Instinkt. Xayvonlar va insonlar psixikasi. Darvina Djon Romanesning qarashlari. Lloyd-Morganning «iqtisodiyot qonuni». J.Lev «tropizm nazariyasi». Aqliy xarakatlar xabardorligi.

10-mavzu. Psixologik maktablarning yuzaga kelishi tarixi

Chet el psixologiyasida ochik inqiroz. Inqirozning pozitiv mohiyati. Berlinda geshtal'tpsixologiya maktabi vujudga kelishi; M.Vertgeymer,

K.Koffka (1886-1941), V.Keller (1887-1967), K.Levin (1890-1947). Tadqiqotlarda iroda, affektlar, ehtiyoj, tafakkur, idrok masalalari ifodalanishi.

11-mavzu. Eksperimental psixologiyani shakllanishi: Bixeviorizm

Bixeviorizm. Dj.Uotson (1878-1958) talqini. Neobixeviorizm. Psixologiyani mustaqil fan sifatida shakllanishi va eksperimental psixologiyani vujudga kelishi. Rossiyada eksperimental psixologiya rivojlanishi va bixeviorizm vujudga kelishi.

12-mavzu.Psixoanaliz maktabi.

Psixoanaliz maktabi. Z.Freyd (1856-1939) psixoanaliz asoschisi sifatida. Zamonaviy metodlarni yaratilishi psixoanaliz maktabi misolida. Geshtal'tpsixologiya. «Geshtal't» tushuncha X.Erenfel's tomonidan kiritilganligi (1890).

13-mavzu. Gumanitar psixologiya.

Gordon Olport nazariyasi. Ehtiyojlarni psixologiyada o'rganilishi. Abraxam Maslouni psixologiyaga qo'shgan xissasi. AQSH psixologiyasida gumanitar psixologiyani o'rni. Gumanitar psixologiyani vujudga kelishi va shakllanishi.

14 Kognitiv psixologiya va yo'nalishlarining rivojlanishi.

Kognitiv psixologiyani vujudga kilishi. Ul'rix Naysserning psixologiya fanini rivojlanishiga qo'shgan xissasi. Kognitiv psixologiyada shaxs nazariyasi. Aarona Bekning kognitiv terapiyasi.

15-mavzu. Sobiq sovet psixologiyasi: rivojlanish bosqichlari, ilmiy maktablar va zamonaviy yondashuvlar.

I.M.Sechenovning psixologik yondashuvlari. Moskva psixologiyasi maktabi asoschisi L.S.Vigotskiy psixologik qarashlari. Faoliyat nazariyasi. Ijtimoiy psixologiya. D.N.Uznadzening psixologiya rivojiga qo'shgan ulkan hissi.

16-mavzu. Psixologiyani bugungi rivojlanish holati.

APA faoliyati. G'arb va sharq mamlakatlarida psixologiyani rivojlanishi. Zamonaviy psixologiyani yangi yo'nalishlari. BPA faoliyati.

17-mavzu. O'zbekistonda psixologiyani rivojlanishi va istiqbollari.

O'zbekistonda psixologiyani vujudga kelishi. Psixologiyani rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlar. M.G.Davletshin. M.Vaxidov.V. Tokareva. G'.B.SHoumarov. V.M.Karimova. E.G'.G'oziyev. B.R.Qodirov. O'zbek psixologiyasida maktablarni yaratilishi.

III. Seminarmashg'ulotlari buyicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Psixologiya fani predmeti va vazifalari.
2. Psixologiya tarixini o'rganishga yondashuvlar.
3. Tarixiy tadqiqotlarning asosiy prinsiplari.
4. Psixologik bilimlar taraqqiyotining sharoitlari va qonuniyatlari.
5. Antik davr psixologik g'oyalarining umumiy sharhi.
6. Qadimgi grek faylasuflarining psixologik g'oyalari.
7. Gippokrat ta'limoti va uning psixologiya fani rivoji uchun ahamiyati.
8. Qadimgi SHarq mamlakatlarida yuzaga kelgan ilk psixologik g'oyalar.
9. Aristotelning psixologik g'oyalari.
10. Antik davr shifokorlarining psixologik qarashlari.

11. Aristoteldan keyingi davrda ruxni tushunish.
  12. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida psixologik qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari.
  12. Arab tilida ijod qiluvchi olimlarning psixologik qarashlari.
  13. O'rta asrlarda yevropada yuzaga kelgan psixologik qarashlar tavsifi.
  14. Uyg'onish davri ma'naviy hayoti.
  15. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida bolalarni o'qitish va rivojlantirishning psixologik jabhalari haqidagi qarashlar.
  16. XVII asr psixologik g'oyalari mohiyati.
  17. Rene Dekart g'oyalari mohiyati va unga tanqidiy nazar.
  18. Spinoza psixologik qarashlari xarakteristikasi.
  19. Djon Lokk: Tajribaning ikki turi.
  20. Maorif davri psixologik g'oyalari.
  21. David Gartli assotsianizm asoschisi.
  22. Djordj Berkli psixologik qarashlari.
  23. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi.
  24. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasi rivojiga qo'shgan hissasi.
  25. Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari.
  26. "Tib qonunlari" va psixologik g'oyalar.
  27. Ar-Roziyning tibbiyot psixologiyasiga qo'shgan hissasi.
  28. D.YUm g'oyalari.
  29. Fransuz maorifchilarining psixologik qarashlari.
  30. Tarixiy yondashuvning dastlabki kurtaklari.
  31. Ibn al-Xaysam psixologik qarashlariga tanqidiy nazar.
  32. Psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelishi.
  33. Empirik ong psixologiyasi shakllanishi.
  34. XVIII asrda Rossiyada psixologik bilimlarning rivojlanishi.
  35. XIX asrning birinchi yarmida klassik nemis falsafasida psixologik g'oyalar.
  36. XIX asrning birinchi yarmida nemis empirik psixologiyasining shakllanishi.
  37. G.V.Gegel' va L.Feyerbax g'oyalari va ularning psixologiyaning keyingi taraqqiyotida tutgan o'rni.
  40. XIX asrda hayotni tabiiy ilmiy tushuntirish konsepsiyalari.
  41. Xujayralar nazariyasi.
  42. Refleks haqida ta'limot.
  43. Psixofizika va psixometriyaning vujudga kelishi.
  44. Biologiya muvaffaqiyatlari va psixologiya.
  45. XIX asrda Rossiyada psixologik g'oyalarning rivojlanishi.
  46. A.A.Potebnya maktabi.
  47. Rossiyada pedagogik qarashlar va pedagogik psixologiyaning vujudga kelishi.
  48. A.Ben psixologiyasi.
  49. Inson psixikasini ta'riflashda naturalizm.
  50. K.D.Ushinskiy g'oyalari. Seminar mashg'ulotlarda guruhlarda ishlash, mustaqil fikrni bayon etish, guruh taqdimotini amalga oshirishni o'rganadilar.
- Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va

	<p>ko'nikmalarini seminar mashg'ulotlari orqali yanada boyitadilar. SHuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish orqali talabalar bilimini oshirish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.</p> <p style="text-align: center;">IV. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar</p> <p>Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. S.L.Rubinshteyn maktabi umumiy xarakteristikasi. 2. Gumanistik psixologiya. 3. Freydizmnining psixologiyaga qo'shgan hissasi. 4. Klinik psixologiyaning fan sifatida shakllanishi. 5. Strukturalizm –Vyursburg maktabi. 6. CHet el psixologiyasining zamonaviy holati. 7. Yo'nalishlar evolyutsiyasi, ular o'rtasidagi chegaralar uyg'unligi. 8. O'zbekistonda psixologiyaning rivojlanishi. 9. SHaxs nazariyalari. 10. Frankl va logotoyerapiya. 11. O'tish davri psixologiyasi. 12. Ilmiy psixologiyaning amaliyot bilan yaqinlashuvi. 13. Psixologik konsul'tatsiya tarixi va manbalari. 14. B.G.Anan'yevning psixologiyaga qo'shgan hissasi. 15. P.YA.Gal'perin psixologik qarashlari. 16. D.B.El'konin va bolalar psixologiyasi. 17. B.M.Teplov psixologik tadqiqotlari. 18. Psixologiya fani sohasida kuchlar konsolidatsiyasi. 19. Psixologiyaning ikkinchi jahon urushidan keyin rivojlanishi. 20. Ilmiy maktablar evolyutsiyasi va ularning zamonaviy psixologiyaning rivojlanishida tutgan o'rni. Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlash va uni taqdimot qilish tavsiya etiladi.
3.	<p>V. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar)</p> <p>Fanni o'zlashtirish natijasida talaba:</p> <ul style="list-style-type: none"> • psixologiya mutaxassisligi, sohaga oid asosiy tushuncha va tamoyillari, psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi, turli psixologik nazariyalar haqida tasavvur va bilimga ega bo'lishi; • turli psixologik maktablar, ularning namoyondalari va asosiy nazariyalari, psixologiyaning asosiy metodlari va tarmoqlari, psixodiagnostik metodlarning xususiyatlarini bilish va ulardan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi; • talaba turli psixologik va psixodiagnostik metodlarni qo'llash, psixologiyaning rivojlanish muammolari bo'yicha yechimlar qabul qilish malakasiga ega bo'lishi kerak.
4.	<p style="text-align: center;">VI. Ta'lim texnologiyalari va metodlari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ma'ruzalar; • interfaol keys-stadilar; • seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar);

	<ul style="list-style-type: none"> • guruhlarda ishlash; • taqdimotlarni qilish;
5.	<p style="text-align: center;">VII. Kreditlarni olish uchun talablar:</p> <p>Fanga oid nazariy va amaliy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan muammolar haqida mustaqil mushohada yuritish vajoriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishni topshirishi zarur.</p>
6.	<p style="text-align: center;">Asosiy adabiyotlar</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Batirshina, A.R. Istoriya psixologii: Uchebnoye posobiye / A.R. Batirshina. M.: Flinta, 2011. 224 c. 2. Breslav, G.M. Istoriya nauchnoy psixologii: Uch. / G.M. Breslav. M.: Infra-M, 2019. 432 c. 3. Veraksa, N.E. Istoriya vozrastnoy psixologii: Detskaya psixologiya / N.E. Veraksa. M.: Academia, 2017. 288 c. 4. Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c. 5. Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c. <p style="text-align: center;">Qo'shimcha adabiyotlar</p> <ol style="list-style-type: none"> 25. 2019-2023 yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zR Prezidentining qarori. PQ-4358. 2019 yil 17 iyun'. 26. O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zR Prezidentining Farmoni. PF-5729-son. 2019 yil 27 may. 27. Mirziyoyev SH.M. O'zR Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 28.12.2018//O'zR prezidentining rasmiy veb-sayti.+ 28. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 2017. 29. Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya bakalavrov / G.L. Il'in.. M.: YUrayt, 2013. 389 c. 30. Il'in, G.L. Istoriya psixologii: Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / G.L. Il'in. Lyubersi: YUrayt, 2016. 389 c. 31. Konstantinov, V. Istoriya psixologii. Standart tret'yego pokoleniya / V. Konstantinov. SPb.: Piter, 2019. 432 c. <p style="text-align: center;">Axborot manbaalari</p> <ol style="list-style-type: none"> 32. http://textshare.tsx.org 33. http://www.mgimo.ru/filesserver/ 34. http://www.ssu.runnet.ru/... 35. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm 36. http://www.voppsy.ru 37. http://flogiston.ru/arch 38. http://psychol.ras.ru

	39. http://psyberia.ru
7.	<p>Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2020 yil "____" _____dagi ____-sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.</p> <p>O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil "____" _____dagi _____sonli buyrug'i bilan ma'qullangan fan dasturlarini tayanch oliy ta'lim muassasasi tomonidan tasdiqlashga rozilik berilgan.</p>
8.	<p>Fan/modul' uchun ma'sular:</p> <p>X.U.Abdusamatov O'zMU, "Psixologiya" kafedrası dotsent v.b, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD</p> <p>E.V.Bondareva O'zMU, "Psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi</p>
9.	<p>Taqrizchilar:</p> <p>N.Xalilova TDPU, "Psixologiya" kafedrası mudiri, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent</p> <p>B.UmarovXIA, "Pedagogika va psixologiya" kafedrası professori, psixologiya fanlari doktori</p>

5.2. Psixologiya tarixi fani bo'yicha ishchi dasturi

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI**

«TASDIQLAYMAN:»

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

«__»2021-yil

PSIXOLOGIYA TARIXI

FANINING

ISHCHI O'QUV DASTURI

Bilim sohasi:	100000	Gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000	Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi:	5210203 Psixologiya (amaliy psixologiya)	

O'qish davri 1semestr
Fan kodi .....PsixMTM 10010
Fan hajmi.....8 kridit
Fanning umumiy soatlari 240
Shu jumladan auditoriya soatlari 90
Shu jumladan:
Ma'ruzular 44
Amaliy mashg'ulotlar..... 46
Mustaqil ta'lim..... 150
Shu jumladan:
O'RTMI 30
TMI..... 10
Nazorat shakli ON, YaN
O'qitish tili.....O'zbek,

GULISTON 2021

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil dagi-son buyrug'i bilan tasdiqlangan "Psixologiya tarixi" fan dasturi asosida tayyorlandi.

"Pedagogika va psixologiya" kafedrası yig'ilishida ko'rib chiqilgan.

"2020y.

Bayonnoma No

Kafedra mudiri:D.Toshtemirov

"Pedagogika" fakultetining Ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan foydalanish uchun tavsiya etilgan.

_____ 2020 y.

Bayonnoma Ns

Rais:

J.Komilov

Fan o'qituvchilari haqida ma'lumot:

Mirzoyev Jamshid Turdialiyevich

lektor, GulDU, "Pedagogika va psixologiya"
kafedrası o'qituvchisi.

Mirzoyev Jamshid Turdialiyevich

tyutor, GulDU, "Pedagogika va psixologiya"
kafedrası o'qituvchisi

Ofis: GulDU, Pedagogika fakulteti, "Pedagogika va psixologiya" kafedrası

Manzil: Yangiyer sh., 2-mavze.

Telefon: +998972777014

Email: mirzjamshid003@gmail.com

Intizomiy talablar:

Talabaning intizomi universitetning "Talabalar uchun ichki tartib-qoidalar"ga to'liq javob berishi shart.

I. Fanning mazmuni

Fanni o'qitishdan maqsad psixologiya fanini vujudga kelishi va rivojlanishi, mustaqil fan sifatida tarkib topishining tarixiy ildizlari hamda O'zbekistonda va jahonda psixologiyani rivojlanish yo'lidagi yo'nalishlar va maktablarni faoliyatini o'rgatishdan iborat.

Fanning vazifaci psixologiya tarixi bo'yicha bilimlarni dolzarblashtirish va mazkur predmet bo'yicha yangi bilim olishga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish, mustaqil ta'limni shakllantirish; jaxon va Vatanimiz tarixida yuzaga kelgan ilg'or psixologik g'oyalarni tarixiy jarayon sifatida taqdim etish; o'tmish allomalari, buyuk psixologlar tarjimai holi bo'yicha keltirilgan ma'lumotlar asosida ilmiy mehnatning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berish.

Ta'lim natijalari (Learning Outcomes)

X2	Ta'lim natijalari	O'qitish usullari	Baholash usullari
1.	<p>Psixologiya tarixini o'rganishning ahamiyati. Psixologiya tarixining predmeti, maksadi, vazifalari. Uning psixika haqida ilmiy bilimlar tizimida tutgan urni. Psixologiya tarixini davrlashtirish: birinchi davr psixologik bilimlarning falsafa va tabiatshunoslik fanlari tarkibida rivojlanishi (IV asr mill.avv.-XIX asr o'rtalariga qadar). Psixologiya tarixi qanday o'rganiladi? Psixologiya fanini metodlari. Qadimgi yozuvlarda psixologiya yoritilishi. Sharq manbalari. Mustaqil rivojlanishi. Turli davrlarda psixologiyani talqini. Antik davr psixologiyasida jon haqida materialistik ta'limotlarning asosiy holatlari. Antik materializm cho'qqisi, atomistik materializm. Demokrit va uning ustozlari Livkipp dunyoqarashlari (mill.avv.U asr). Antik materializm da «jon» haqidagi ta'limotlar. Demokritning jon haqidagi tushunchasi. Epikurning jon haqidagi tasavvuri. Jonning 8 qismi haqidagi stoiklar tasavvurlari. Ong haqida ta'limotlar. Xalqlar psixologiyasi. Kollektiv organizm. G.Spenser. Neyropsixologiya haqida. A.Lebo. E.Dyurkgeym: kollektiv vakillar. Qadriyatlar kontseptsiyasi. Instinktlar kontseptsiyasi (Mak-Dugall). Psixotexnika. O'rta asrlarda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining psixologik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning (873-950 yy.) psixologik qarashlari. Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy.)ning psixologik qarashlari. Mutafakkirning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindiston», «O'tgan avlodlar obidalari» nomli yirik asarlari ahamiyati. Buyuk qomusiy olim Abu Aliibn Sinoning (980-1037 yy.) «Donishnoma», «Risolai shik», Amir Temur va ijtimoiy-psixologik fikrlar. Alisher Navoiy asarlarida psixologiya masalalari. Mirzo Bedil tomonidan oldindan belgilangan «takdirga bayon berish» g'oyalarining tanqid qilinishi. Imom G'azzoliy asarlarida psixologiyaga oid qarashlarning ifodalanishi.. Z.M.Bobur "Boburnoma" asarida turkiy va boshqa</p>	Ma'ruza, laboratoriya darslar. TMI (Research, FAQ, Test)	Test

	xalqlarga entopsixologik yondoshuvi. Marifatparvar G'.B.Shoumarov. V.M.Karimova. E.G'.G'oziev. B.R.Qodirov. O'zbek psixologiyasida maktablarni yaratilishi.		
2.	Jamoadi ishlash, kasbga oid mustaqil va tanqidiy fikrlash, muloqat madaniyati va hulosalar chiqarish ko'nikmalariga ega bo'ladi	Amaliy mashg'ulot, Activity	Darslardagi faolligi
3.	Fan topshiriqlarini vaqtida bajarish, jamlash va taqdim etish ko'nikmalariga ega bo'ladi	Q/A, Chart, Link, Review, SWOT, Google Apps, Interview	Portfoliyo
4.	Berilgan mavzu bo'yicha ma'lumotlar to'plab, ushbu mavzu bo'yicha taqdimot tayyorlash va uni o'tkazish ko'nikmalariga ega bo'ladi.	Ma'ruza, amaliy, TMI	Taqdimot

2.Fan modullari

Fan soatlarining maruza mashg'ulot turlari bo'yicha taqsimoti

T/r	Fanning bo‘limi va mavzusi, ma’ruzamazmuni	Soatlar				
		Jami	Ma’ruza	seminar	O‘RTMI	TMI
1-semestr						
1.	Psixologiya tarixi fanining predmet va vazifalari	13	2	2	5	4
2.	Psixologiya tarixining metodlari va manbalari	11	2	2	5	2
3.	Antik davr psixologiyasi	13	2	2	5	4
4.	Ong haqida ta’limotlar	11	2	2	5	2
5.	Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya	11	2	2	5	2
6.	Xalqlar psixologiyasi	11	2	2	5	2
7.	Sharq mutafakkirlarining psixologik g’oyalari (IX-XV asrlar)	11	2	2	5	2
8.	Sharq mutafakkirlarining psixologik g’oyalari (XVXIXasrlar)	11	2	2	5	2
9.	Ong haqidagi psixologik tasavvurlar	11	2	2	5	2
10.	Spinoza psixologiyasi (1632-1677).	11	2	2	5	2
11.	Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish bosqichi	11	2	2	5	2
	1-oraliq nazorat (portfoliyo)					
12.	I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari va psixika haqidagi yangicha tasavvurlari	11	2	2	5	2
13.	Zoopsixologiya	10	2	2	4	2
14.	Psixologik maktablarning yuzaga kelishi tarixi	10	2	2	4	2
15.	Eksperimental psixologiyaning shakllanishi: Bixeaviorizm	10	2	2	4	2

16.	Psixoanaliz maktabi	10	2	2	4	2
17.	Gumanitar psixologiya.	10	2	2	4	2
18.	Kognitiv psixologiya va yo'nalishlarining rivojlanishi	14	2	4	4	4
19.	Sobiq sovet psixologiyasi: rivojlanish bosqichlari, ilmiy maktablar va zamonaviy yondashuvlar.	10	2	2	4	2
20.	Ijtimoiy psixologiya	10	2	2	4	2
21.	Psixologiyani bugungi rivojlanish holati	10	2	2	4	2
22.	O'zbekistonda psixologiyani rivojlanishi va istiqbollari.	10	2	2	4	2
	2-oraliq nazorat (portfoliyo)					
	Yakuniy nazorat (test)					
	Jami	240	44	46	100	50

1- semester

1- maruza. Psixologiya tarixi fanining predmet va vazifalari

1- amaliy mashg'ulot. Psixologiya fani predmeti va vazifalari. Psixologiya tarixini o'rganishga yondashuvlar

2- maruza. Psixologiya tarixining metodlari va manbalari

2- amaliy mashg'ulot. Tarixiy tadqiqotlarning asosiy printsiplari. Psixologik bilimlar taraqqiyotining sharoitlari va qonuniyatlari.

3- maruza. Antik davr psixologiyasi

3- amaliy mashg'ulot. Antik davr psixologik g'oyalarining umumiy sharhi. Qadimgi grek faylasuflarining psixologik g'oyalari.

4- amaliy mashg'ulot. Gippokrat ta'limoti va uning psixologiya fani rivoji uchun ahamiyati. Qadimgi Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ilk psixologik g'oyalar.

5- amaliy mashg'ulot. Aristotelning psixologik g'oyalari. Antik davr shifokorlarining psixologik qarashlari. Aristoteldan keyingi davrda ruxni tushunish.

4- maruza. Ong haqida ta'limotlar

5- maruza. Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya

6- amaliy mashg'ulot. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida psixologik qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari. Arab tilida ijod qiluvchi olimlarning psixologik qarashlari.

6- maruza. Xalqlar psixologiyasi

7- amaliy mashg'ulot. O'rta asrlarda Evropada yuzaga kelgan psixologik qarashlar tavsifi.

8- amaliy mashg'ulot. Uyg'onish davri ma'naviy hayoti. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida bolalarni o'qitish va rivojlantirishning psixologik jabhalari haqidagi qarashlar.

9- amaliy mashg'ulot. XVII asr psixologik g'oyalari mohiyati.

10- amaliy mashg'ulot. Rene Dekart g'oyalari mohiyati va unga tanqidiy nazar. Spinoza psixologik qarashlari xarakteristikasi. Djon Lokk: Tajribaning ikki turi.

11- amaliy mashg'ulot. Maorif davri psixologik g'oyalari.

12- amaliy mashg'ulot. David Gartli assotsianizm asoschisi. Djordj Berkli psixologik qarashlari.

7- maruza. Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (IX-XV asrlar)

13- amaliy mashg'ulot. Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasi rivojiga qo'shgan hissasi. Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari. "Tib qonunlari" va psixologik g'oyalar.

8- maruza. Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (XV-XIX asrlar)

14- amaliy mashg'ulot. Ar-Roziyning tibbiyot psixologiyasiga qo'shgan hissasi.

9- maruza. Ong haqidagi psixologik tasavvurlar

10- maruza. Spinoza psixologiyasi (1632-1677).

15- amaliy mashg'ulot. D.Yum g'oyalari. Frantsuz maorifchilarining psixologik qarashlari.

16- amaliy mashg'ulot. Tarixiy yondashuvning dastlabki kurtaklari. Ibn al-Xaysam psixologik qarashlariga tanqidiy nazar.

11- maruza. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish bosqichi

17- amaliy mashg'ulot. Psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelishi. Empirik ong psixologiyasi shakllanishi.

1-ON (portfolio)

12- maruza. I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari va psixika haqidagi yangicha tasavvurlari

18- amaliy mashg'ulot. XVIII asrda Rossiyada psixologik bilimlarning rivojlanishi. XIX asrning birinchi yarmida klassik nemis falsafasida psixologik g'oyalar.

19- amaliy mashg'ulot. XIX asrning birinchi yarmida nemis empirik psixologiyasining shakllanishi. G.V.Gegel va L.Feyerbax g'oyalari va ularning psixologiyaning keyingi taraqqiyotida tutgan o'rni.

13- maruza. Zoopsixologiya

20- amaliy mashg'ulot. XIX asrda hayotni tabiiy ilmiy tushuntirish kontsepsiyalari.

14- maruza. Psixologik maktablarning yuzaga kelishi tarixi

21- amaliy mashg'ulot. Xujayralar nazariyasi. Refleks haqida ta'limot.

15- maruza. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi: Bixeviorizm

22- amaliy mashg'ulot. Psixofizika va psixometriyaning vujudga kelishi. Biologiya muvaffaqiyatlari va psixologiya.

16- maruza. Psixoanaliz maktabi

17- maruza. Gumanitar psixologiya.

18- maruza. Kognitiv psixologiya va yo'nalishlarining rivojlanishi

19- maruza. Sobiq sovet psixologiyasi: rivojlanish bosqichlari, ilmiy maktablar va zamonaviy yondashuvlar.

23- amaliy mashg'ulot. XIX asrda Rossiyada psixologik g'oyalarning rivojlanishi. Rossiyada pedagogik qarashlar va pedagogik psixologiyaning vujudga kelishi.

20- maruza Ijtimoiy psixologiya

22- maruza. Psixologiyani bugungi rivojlanish holati

23- maruza. O'zbekistonda psixologiyani rivojlanishi va istiqbollari.

Maruza mashg'ulotlari

1-semester

T/r	Ma'ruza mavzulari	
1.	Psixologiya tarixi fanining predmet va vazifalari	2
2.	Psixologiya tarixining metodlari va manbalari	2
3.	Antik davr psixologiyasi	2
4.	Ong haqida ta'limotlar	2
5.	Ijtimoiy va madaniy-tarixiy psixologiya	2
6.	Xalqlar psixologiyasi	2
7.	Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (IX-XV asrlar)	2
8.	Sharq mutafakkirlarining psixologik g'oyalari (XV-XIX asrlar)	2
9.	Ong haqidagi psixologik tasavvurlar	2
10.	Spinoza psixologiyasi (1632-1677).	2
11.	Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanish bosqichi	2
12.	I.M.Sechenovning (1829-1905) psixologiya fani, vazifalari va psixika haqidagi yangicha tasavvurlari	2
13.	Zoopsixologiya	2
14.	Psixologik maktablarning yuzaga kelishi tarixi	2
15.	Eksperimental psixologiyaning shakllanishi: Bixeviorizm	2
16.	Psixooanaliz maktabi	2
17.	Gumanitar psixologiya.	2
18.	Kognitiv psixologiya va yo'nalishlarining rivojlanishi	2
19.	Sobiq sovet psixologiyasi: rivojlanish bosqichlari, ilmiy maktablar va zamonaviy yondashuvlar.	2
20.	Ijtimoiy psixologiya	2
21.	Psixologiyani bugungi rivojlanish holati	2
22.	O'zbekistonda psixologiyani rivojlanishi va istiqbollari	2
	Jami	44

Amaliy mashg'ulot

T/r	Fanning bo'limi va mavzusi, ma'ruzamazmuni	Soat
	1-semestr	
1.	Psixologiya fani predmeti va vazifalari. Psixologiya tarixini o'rganishga yondashuvlar.	2
2.	Tarixiy tadqiqotlarning asosiy printsiplari. Psixologik bilimlar taraqqiyotining sharoitlari va qonuniyatlari.	2
3.	Antik davr psixologik g'oyalarining umumiy sharhi. Qadimgi grek faylasuflarining psixologik g'oyalari.	2
4.	Gippokrat ta'limoti va uning psixologiya fani rivoji uchun ahamiyati. Qadimgi Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ilk psixologik g'oyalar.	2
5.	Aristotelning psixologik g'oyalari. Antik davr shifokorlarining psixologik qarashlari. Aristoteldan keyingi davrda ruxni tushunish.	2
6.	O'rta asrlar va Uyg'onish davrida psixologik qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari.	2

	Arab tilida ijod qiluvchi olimlarning psixologik qarashlari.	
7.	O'rta asrlarda Evropada yuzaga kelgan psixologik qarashlar tavsifi.	2
8.	Uyg'onish davri ma'naviy hayoti. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida bolalarni o'qitish va rivojlantirishning psixologik jabhalari haqidagi qarashlar.	2
9.	XVII asr psixologik g'oyalari mohiyati.	2
10.	Rene Dekart g'oyalari mohiyati va unga tanqidiy nazar. Spinoza psixologik qarashlari xarakteristikasi. Djon Lokk: Tajribaning ikki turi.	2
11.	Maorif davri psixologik g'oyalari.	2
12.	David Gartli assotsianizm asoschisi. Djordj Berkli psixologik qarashlari.	2
13.	Abu Ali ibn Sino umr davrlari psixologiyasi asoschisi. Abu Ali ibn Sinoning tibbiyot psixologiyasi rivojiga qo'shgan hissasi. Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari. "Tib qonunlari" va psixologik g'oyalar.	2
14.	Ar-Roziyning tibbiyot psixologiyasiga qo'shgan hissasi.	2
15.	D.Yum g'oyalari. Frantsuz maorifchilarining psixologik qarashlari.	2
16.	Tarixiy yondashuvning dastlabki kurtaklari. Ibn al-Xaysam psixologik qarashlariga tanqidiy nazar.	2
17.	Psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelishi. Empirik ong psixologiyasi shakllanishi.	2
18.	XVIII asrda Rossiyada psixologik bilimlarning rivojlanishi. XIX asrning birinchi yarmida klassik nemis falsafasida psixologik g'oyalar.	2
19.	XIX asrning birinchi yarmida nemis empirik psixologiyasining shakllanishi. G.V.Gegel va L.Feyerbax g'oyalari va ularning psixologiyaning keyingi taraqqiyotida tutgan o'rni.	2
20.	XIX asrda hayotni tabiiy ilmiy tushuntirish kontseptsionalari.	2
21.	Xujayralar nazariyasi. Refleks haqida ta'limot.	2
22.	Psixofizika va psixometriyaning vujudga kelishi. Biologiya muvaffaqiyatlari va psixologiya.	2
23.	XIX asrda Rossiyada psixologik g'oyalarning rivojlanishi. Rossiyada pedagogik qarashlar va pedagogik psixologiyaning vujudga kelishi.	2
	Jami	46

Talaba amaliy mashg'ulot ishlari bo'yicha hisobotlarini masofaviy ta'lim platformasiga kiritadi.

Nazorat darslari

Nazorat darslari talabalarning fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

T.r.	Nazorat turi	soat
1.	Kirish nazorati (fan mashg'ulotlarini boshlashdan oldin ma'ruza mashg'ulotida anketaso'rovnoma tarzida o'tkaziladi, talabalarning dastlabki bilimlari aniqlanadi, talabalardan darsni tashkil etish bo'yicha taklif, tavsiyalar olinadi va shular asosida darslarning tashkil qilinishiga o'zgartirishlar kiritiladi)	-
2.	1-ON (talabalarning 1-10 modullar bo'yicha amalga oshirgan ishlari portfolio shaklida yig'iladi va baholanadi)	-
3.	2-ON (talabalarning 11-20 modullar bo'yicha amalga oshirgan ishlari portfolio shaklida yig'iladi va baholanadi)	-
4.	Yakuniy nazorat, chiqish nazorati (test)	2
	Jami	2

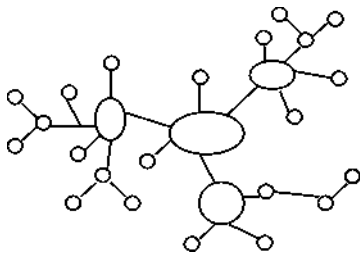
Grafik organayzerlar ma'ruza, amaliy va mustaqil ta'lim mashg'ulotlarida talabalar o'quv materiallarini samarali o'zlashtirishlari uchun joriy etiladi. Quyida ularning ba'zilar keltirilgan.

1) BBB jadvali. Barcha ma'ruza darslarida qo'llaniladi. BBB usuli ("bilaman", "bilishni xohlayman", "bilib oldim") orqali talaba o'zini kuzatishi, o'qituvchi esa darsga baho berishi mumkin. Talaba dars boshida mavzu bo'yicha nimani bilishini (B1) va yana nimalarni bilishni xohlashini (B2) daftariga yozib qo'yadi. Dars so'ngida nimalarni bilib olganligini (B3) qayd qilib qo'yadi.

2) Insert usuli. Bu usul matnni o'zlashtirishda qo'llaniladi. Talaba sahifa hoshiyasiga o'z belgilarini qo'yib ularga munosabat bildiradi. Masalan: yangi; "!" - e'tibor qiling; "x" - zarur; "-"

3) Klaster sxemasi

- ortiqcha; "*" - ko'chirish kerak; "?" - tushunarsiz va h.k.

Bu usul fikrni erkin bayon qilish uchun qo'llaniladi. talaba mavzu bo'yicha klaster tuzishi

Masalan, munliklar

O'rta kalit atamalar so'z, tarmoqlarga unga bog'liq boshqa ham o'z navbatida tarmoqlarga yoziladi. ajralishi

Grafik organayzerlar

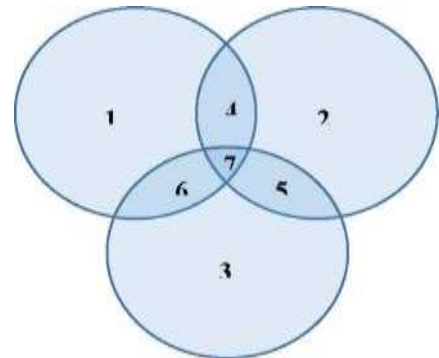
4) Venn diagrammasi

O'rganilayotgan ob'ektlarni taqqoslash, o'xshash farqli va jihatlarini topish, tahlil qilish uchun qo'llaniladi.

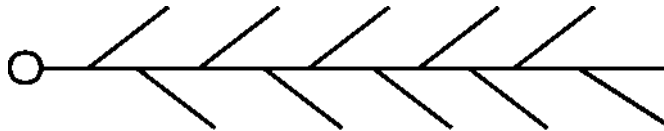
Diagrammadagi doirachalar alohida ob'ektni, kesishmalar esa ularning o'xshash va bog'liq jihatlarini bildiradi.

Talabadan ob'ektlarning alohida (1-3), o'zaro bog'liq (4-6) va umumiy (7) jihatlarini yozma ifodalab berish talab etiladi.

5) SWOT-tahlil. Bu organayzer talabalarda tizimli fikrlash, taqqoslash, baholash, tahlil qilish, fikrni davom ettirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. SWOT atamasi inglizcha so'zlarning qisqartmasi hisoblanadi: Strengths ob'ektning kuchli jihatlar; Weakness kuchsiz jihatlar; Opportunities tashqi imkoniyatlari; Threats tashqi xavf-xatarlari. Talaba yangi qatordan S, W, O, T harflarini yozib yoniga ob'ektning mos sifatlarini yozib chiqadi.

ko'nikmalarini rivojlantiradi. Balik skeletining bosh qismiga - mavzu, yuqori qismiga - muammolar, pastki qismiga - tasdiqlovchi dalillar yoziladi.

6) "Balik skeleti" sxemasi. Bu organayzer tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash

7) Aqliy hujum usuli. Bu usul dars mavzusiga oid savolga javob topish maqsadida g'oyalarni jamlash va saralash uchun qo'llaniladi. Har bir talaba o'zining shaxsiy g'oyalarini ilgari suradi. Bosqichlari muammoli vaziyat paydo qilish; echimni topish uchun g'oya, fikr berish; echimlar taqdimotini eshitish; echimlarni solishtirish va tanlash; xulosa qilish.

8) Esse. Bu mavzu bo'yicha cheklangan hajmda yoziladigan insho hisoblanadi. Esseda talaba o'quv materiali bo'yicha o'zining shaxsiy fikrini erkin ifoda etadi.

Interfaol o'qitish usullari (Activity)

Amaliy mashg'ulotlarda interfaol o'qitish usullari qo'llaniladi. Bu usullar talabalarda jamoada ishlash, kasbga oid mustaqil va tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Quyida fan xususiyatlariga xos ba'zi usullar bayon etilgan.

1) **«Tushunchalar tahlili» usuli.** Talabalar tushunchalarni dastlab yakka tarzda va keyin jamoada muhokama qilishadi. O'qituvchi jamoaning fikrini yo'naltirib turadi va oxirida ekranga atamalarning izohini chiqaradi. Talabalar o'z fikrlarini taqqoslashadi, baholashadi va bilimlarini mustahkamlashadi.

2) **«Zinama -zina» usuli.** Talabalar mavzu bo'yicha yakka tarzda fikrini grafik ifoda etishadi, keyin guruhda muhokama etishadi. Guruhlar taqdimoti o'tkaziladi va grafik materiallar doskaga mantiqiy pog'onalar tarzida ilib boriladi.

3) **«Charxpalak» usuli.** Kichik guruhlar o'z tarqatma materiallaridagi vazifani bajarib, charxpalak aylanishi bo'ylab bir-biriga uzatishadi, har bir guruh boshqalarning ishiga tuzatish kiritadi va oxirida o'zlariga qaytib keladi. Guruhlar o'z ishini tuzatishlar bilan takomillashtirgan holda taqdimot qilishadi.

4) **«Bumerang» usuli.** Talaba bajargan ishini avval o'z kichik guruhida, keyin boshqa kichik guruhda muhokama qiladi, so'ng yana o'z guruhiga qaytib kelib umumlashtiradi. Oxirida guruhlar taqdimoti o'tkaziladi.

5) **«Rezyume» usuli.** Kichik guruhlarda muammolar o'rganilib, tahlil qilinadi va xulosa yozma ifoda etiladi. Taqdimotda xulosa ko'rsatilmaydi, boshqa talabalarning taqdimotga nisbatan fikrlari hisobga olinib yangi xulosa shakllantiriladi va avvalgi yozma xulosa bilan taqqoslanadi.

6) **«Muammo» usuli.** Dastlab muammoli videolavha ko'rsatiladi. Kichik guruhlar namoyish vaqtida muammolarni qayd qilib borishadi. Keyin ularning echimlarni o'zaro almashishadi va tuzatish kiritishadi. Oxirida muammo bo'yicha jamoaning xulosasi shakllantiriladi.

7) **«Labirint» usuli.** O'qituvchi murakkab vaziyatni bayon qiladi va jamoa bo'lib undan chiqish yo'li topiladi. Keyin kichik guruhlarda boshqa muammoli vaziyatlar o'rganiladi va taqdimot o'tkaziladi.

8) **FSMU usuli.** Talabadan o'z fikrini quyidagi tartibda ifodalash talab qilinadi: F fikrini bayon qilish; S fikriga sabab ko'rsatish; M sababni asoslovchi misol keltirish; U fikrini umumlashtirish.

9) **«Muloqot» usuli.** Kichik guruhlarda alohida mavzular o'rganiladi va turli materiallar (video, foto, sxema, ilmiy dalillar) tayyorlanadi. Keyin kichik guruhlar o'rtasida muloqot bo'lib o'tadi. O'qituvchi kichik guruhlarining fikrlarini maqsadli yo'naltirib boradi va oxirida o'z munosabatini bildiradi.

Mustaqil ta'lim shakllari

Talabalarning mustaqil ta'limi har bir modul bo'yicha o'qituvchi rahbarligida (O'RTMI) va mustaqil tarzda (TMI) quyidagi shakllar orqali amalga oshiriladi.

O'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi (O'RTMI)

Ushbu fanda me'yorlashtirilmaydigan O'RTMI shakllari rejalashtirilgan bo'lib, ular har bir amaliy mashg'ulot bo'yicha yakuniy hisobot shaklida qabul qilinadi. O'RTMI amaliy mashg'ulotda yoki undan keyin amalga oshirilishi mumkin. Har bir amaliy mashg'ulotdan so'ng masofaviy ta'lim platformasida O'RTMI uchun o'qituvchining maslahat darslari tashkil etiladi.

Ushbu fanda masofaviy ta'lim platformasida quyidagi O'RTMI shakllarini qo'llash nazarda tutilgan:

- 1) Q/A (savollarga cheklangan hajmda javob yozish).
- 2) Chart (jadval, diagramma va sxemalarni cheklangan hajmda tahlil qilish).

- 3) Link (Internet-havolaga annotatsiya yozish).
- 4) Review (berilgan manbaga sharh yozish).
- 5) SWOT (muammoni SWOT-tahlil qilish).
- 6) Google Apps (Google ilovalarda guruh bo'lib hujjat, jadval, prezentatsiya va testlar tayyorlash).
- 7) Interview (boshqalarning muammoga nisbatan fikrini o'rganish).
- 8) LabReport (Laboratoriya ishlari bo'yicha hisobot tayyorlash)

O'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishlari hajmi

T.r.	Shakli	O'RTMI ga oid amaliy mashg'ulot mavzulari	soat
1-semestr			
1.	Chart	S.L.Rubinshteyn maktabi umumiy xarakteristikasi.	5
2.	Q/A	Gumanistik psixologiya.	5
3.	Interview	Freydizmning psixologiyaga qo'shgan hissasi.	5
4.	Google Apps	Klinik psixologiyaning fan sifatida shakllanishi.	5
5.	Chart	Strukturalizm -Vyurtsburg maktabi.	5
6.	Q/A	Chet el psixologiyasining zamonaviy holati.	5
7.	Interview	Yo'nalishlar evolyutsiyasi, ular o'rtasidagi chegaralar uyg'unligi.	5
8.	SWOT	O'zbekistonda psixologiyaning rivojlanishi.	5
9.	LabReport	Shaxs nazariyalari.	5
10.	Q/A	Frankl va logotoerapiya.	5
11.	Google Apps	O'tish davri psixologiyasi.	5
12.	Q/A	Ilmiy psixologiyaning amaliyot bilan yaqinlashuvi.	5
13.	Q/A	Psixologik konsultatsiya tarixi va manbalari.	5
14.	Interview	B.G.Ananovning psixologiyaga qo'shgan hissasi.	5
15.	Q/A	P.Ya.Galperin psixologik qarashlari.	5
16.	Chart	D.B.Elkonin va bolalar psixologiyasi.	5
17.	Q/A	B.M.Teplov psixologik tadqiqotlari.	5
18.	Google Apps	Psixologiya fani sohasida kuchlar konsolidatsiyasi.	5
19.	Q/A	Psixologiyaning ikkinchi jahon urushidan keyin rivojlanishi.	5
20.	Q/A	Ilmiy maktablar evolyutsiyasi va ularning zamonaviy psixologiyaning rivojlanishida tutgan o'rni.	5
Jami:			100

Talabaning mustaqil ishlari (TMI)

Ushbu mustaqil ish shakllariga o'qituvchi tomonidan hech qanday ko'rsatma berilmaydi va baholanmaydi, balki talabaning o'zi qiziqishlaridan kelib chiqib ularni amalga oshiradi. Fanni o'qitishda quyidagi TMI shakllari qo'llaniladi.

Talabaning mustaqil ish mashg'ulotlari hajmi

T.r.	TMI shakllari	soat
1.	Research. Talabalar Internetdan va boshqa manbalardan mustaqil ravishda ma'lumot izlashadi va tarqatma materiallarni o'rganishadi. Har bir ma'ruza bo'yicha kamida 2 soat shug'ullanish maqsadga muvofiq.	20
2.	Forum. Talabalar fan mashg'ulotlari bo'yicha topshiriqlarni bajarish mobaynida masofaviy ta'lim platformasida o'zaro muloqot qilishadi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	16
3.	FAQ (ko'p beriladigan savollar forumi). Talaba o'z muammosi bo'yicha maslahat olish uchun masofaviy ta'lim platformasida maslahat tizimiga (glossariyga) yoki o'qituvchiga murojaat qiladi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	10
4.	Test. Talaba har bir modul yakunida o'z bilimlarini mustahkamlash uchun masofaviy ta'lim platformasidagi o'rgatuvchi testlarni ishlaydi. Bu jarayon uchun vaqt sarfi masofaviy ta'lim platformasida qayd qilib boriladi.	4
	Jami	50

Talabalar bilimini baholash

Kirish nazorati. Bu nazorat turi modulga kirish maqsadida anketa-so'rovnoma shaklida o'tkaziladi. Bunda talabalarga fanning kelajakdagi talabalar bilan faoliyatida tutgan o'rni, ahamiyati, fan mazmuni, fanni o'qitish usullariga oid so'rovlar o'tkaziladi, talabalarning fanni o'rganish uchun zarur bo'lgan dastlabki bilimlari aniqlanadi, taklif va tavsiyalar olinadi. Ushbu so'rovlar natijasi chuqur o'rganilib fanni o'qitishni tashkil qilish jarayonida zarur o'zgartirishlar kiritiladi.

Oraliq nazoratlar. Oraliq nazoratlar semestr davomida 2 marta o'quv mashg'ulotlari davomida o'tkaziladi va 1-3 va 4-5 modullar bo'yicha talabalarning bajargan ishlari portfolio shaklida jamlanib tahlil qilib baholanadi.

Jami 15 ta laboratoriya mashg'ulotining (LabReport) har bo'yicha o'zlashtirish natijalari 5 ballik tizimda baholanadi va jami 95 ball to'planadi, talabaning darslardagi faolligi va ishtirokiga umumiy 5 ball qo'yiladi. Umumiy hisobda oraliq nazorat topshiriqlari 100 ballik tizimda baholanadi.

Talabaning oraliq nazorat bo'yicha o'zlashtirgan ballari quyidagi jadval asosida kredit ballariga va harfli tizimga o'giriladi.

Harfli tizimdagi baho	Ballarning raqamli ekvivalenti	Foiz ko'rsatkichi	An'anaviy usuldagi baho
A	4,0	95-100	A'lo
A-	3,67	90-94	
B+	3,33	85-89	Yaxshi
B	3,0	80-84	
B-	2,67	75-79	
S+	2,33	70-74	
S	2,0	65-69	Qoniqarli
S-	1,67	60-64	
D+	1,33	55-59	Qoniqarsiz
D	1,0	50-54	
F	0	0-49	

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 9 -avgustdagi 192018-sonli buyrug'iga ilova qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish baholash tizimi to'g'risidagi nizom"ga muvofiq oraliq nazoratda fan bo'yicha A-S darajasiga erishgan talabalar yakuniy nazoratga qo'yiladi.

Yakuniy nazorat (chiqish nazorati).

Yakuniy nazorat taqdimot (yoki hamkorlikdagi taqdimot) shaklida o'tkaziladi. Talabaning yakuniy nazoratdagi o'zlashtirishi ham xuddi oraliq nazoratdagi kabi 100 ballik tizimda baholanadi va yuqoridagi jadval asosida uning baholash ko'rsatkichi aniqlanadi. Yakuniy nazorat bahosi fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini belgilaydi.

. Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati.

Asosiy adabiyotlar

1. Karimova V. M. «Psixologiya» T.Sharq 2002y.
2. G'oziev E. G'. «Umumiy psixologiya» 1-2 tom. Toshkent-2002y.
- 3.Ivanov P.I., Zufarova M. «Umumiy psixologiya» T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008 yil
4. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. «Umumiy psixologiya» T.: Fan va texnologiyalar 2010 yil
5. Klimov E.A. «Obhaya psixologiya». Rech, Moskva-2001
6. Shtern A.S. «Vvedenie v psixologiyu» M.: Akademiya Spb 2002.
7. David G. Myers "Psychology". NY, 2010. WORTH PUBLISHERS 118p.

VI.2.Qo'shimcha adabiyotlar

8. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy taxlil qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatini kundalik qoidasi bo'lishi kerak O'zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi G'G'Xalq so'zi gazetasi 2017 yil 16 yanvar N°11.
9. Mirziyov Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. "O'zbekiston" 2016.
10. Mirziyov Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob halqimiz bilan birga qo'ramiz. "O'zbekiston" 2017
11. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2017—2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakat strategiyasi. 7 yanvar 2017 yil.
12. Davletshin M.G. «Umumiy psixologiya» T.: TDPU 2002
13. Klimov E.A «Psixologiya» Spb.: Rech 2000.
14. Shakirova G.M. "Obhaya psixologiya" T.: TGPU 2000.
15. Psychology as the Behaviorist Views it John B. Watson (1913) First published in Psychological Review, 20, 158-177
16. Michael W. Eysenck, Mark T. Keane Cognitive psychology. Psychology press USA, 2005 130 bet
17. J. A. Groegerd, Memory and Remembering (1997)
18. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik G' Z.T. Nishanova va boshq. — Toshkent: « O 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 600 b.
19. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: «Barkamol fayz media», 2018. 272 b.
20. M. Xolnazarova "Umumiy psixalogiya" fanidan o'quv uslubiy majmua. "Pedagogika va psixologiya" kafedrasining (28-2019-1-bayonnoma) yig'ilishida tasdiqlangan va nashirga tavsiya qilingan.

5.2. TAVSIYA QILINADIGAN QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR VA AXBOROT MANBALARI

<p>Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi www. ziyonet.uz www.tdpu.uzwww.pedagog.uz www.psychology.uzwww.nutq.intal.uz www.psychology.net.ru www.ziyonet.uz/ru/library/view/alllibs/fs/cdate/ds/asc12660 old.ziyonet.uz/ru/library/libid/70000/tn/typeid/tv/67/offset/6</p>

5.3. Tarqatma materiallar

TARQATMA MATERIALLAR

«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiyl xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma'ruza mashg'ulotlarida, mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, mustaqil ish mavzularini bajarishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
har biri shtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlarni tarqatiladi:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhii tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

Fikr: Bolani maktab ta'limiga tayyorlashda maktabgacha ta'limning ahamiyati?

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling topshirig'i beriladi, tinglovchilar tomonidan bildirilgan ma'lumotlar umumlashtiriladi.

“Insert” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarda o‘simlikshunoslikda innovatsion texnologiyalar bo‘yicha axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o‘zlashtirilishini engillashtirish maqsadida qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o‘taydi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan input-matnni tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;

yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta‘lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;

ta‘lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda tinglovchilar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	1	2	3	4
	-matn	-matn	-matn	-matn
“V” – tanish ma’lumot.				
“?” mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.				
“+” bu ma’lumot men uchun yangilik.				
“–” bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?				

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta‘lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo‘lgan ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to‘liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg‘ulot yakunlanadi.

“SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. —Xulosalash metodidan ma`ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

Trener-o‘qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratiladi;

Trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo‘lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;

Har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

Navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to'ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

“Keys-stadi” metodi

«**Keys-stadi**»inglizcha so'z bo'lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamra boladi:

Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (how), Nima-natija (What).

“Keys metodi”ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash;

	✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining echimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil echim yo'llarini ishlab chiqish; ✓ har bir echimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil echimlarni tanlash
4-bosqich: Keys echimini echimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	✓ Yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажарилаётган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod tinglovchilar yoki qatnashchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlarda rajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- tinglovchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

- tinglovchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga etgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Jadvalga kerakli ma'lumotlar to'ldirib qayd etiladi

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot
Ta'lim		

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo'shimcha ma'lumot glossariyda keltirilgan.

Venn Diagrammasi metodi

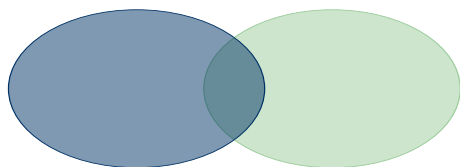
Metodning maqsadi: Bu metod rafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko'rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o'ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;

-navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o'z tahlili bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;

juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko'rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

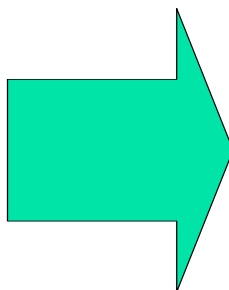
«Венн» Диаграммасы

- 2 объектни, тушунчани, ғояни, ходисани таққослаш фаолиятини ташкил этиш жараёнида ишлатилади.

ФИКР.МУЛОХАЗА.ИСБОТ

■ ФСМУ

- **Ф** – Фикрингизни баён этинг
- **С** – Фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
- **М** – Фикрингизга мисол келтиринг
- **У** – Фикрларингизни умумлаштиринг, хулосаланг

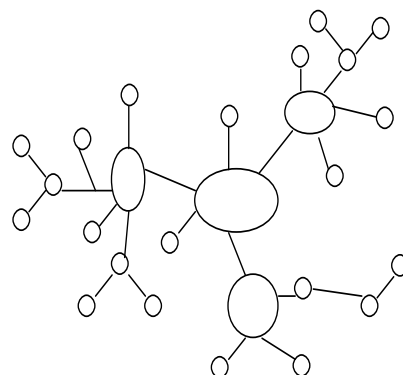

Т- жадвал
 Концепцияга, воқеъликка,
 объектга нисбатан муносабат
 билдириш учун қўллаш мумкин.

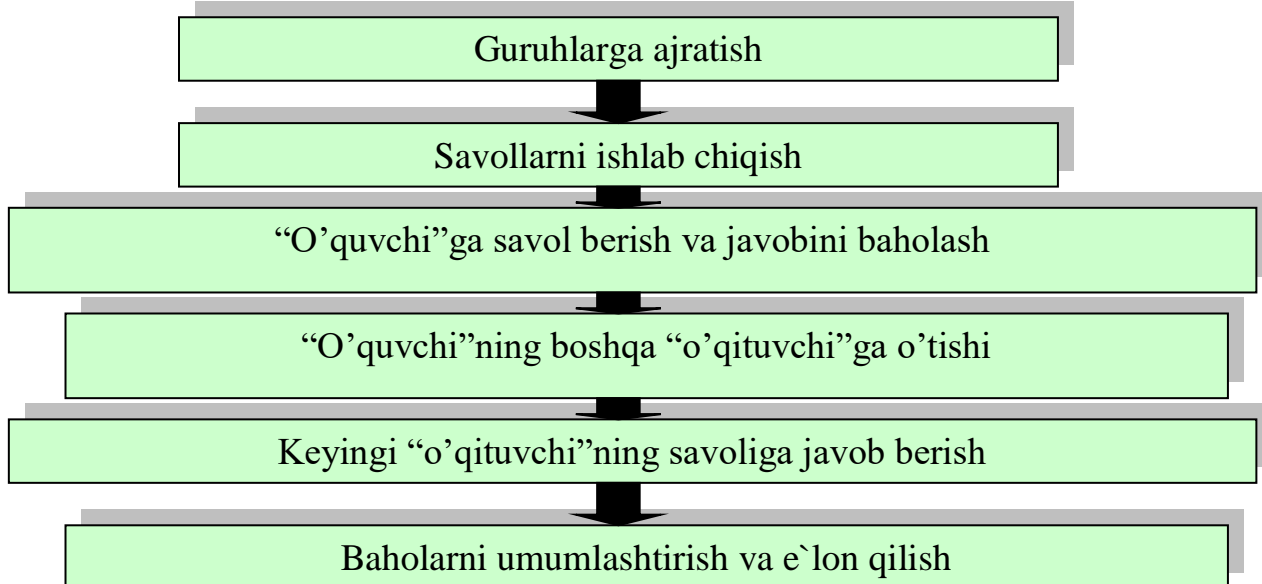
- Талабалар ушбу схемани тузиш қоидалари билан таништирилади
- Якка, жуфтликда ёки гуруҳ ичида схема асосида таққослаш фаолияти ташкил этилади
- Ягона жадвалга туширилади.

КЛАСТЕР

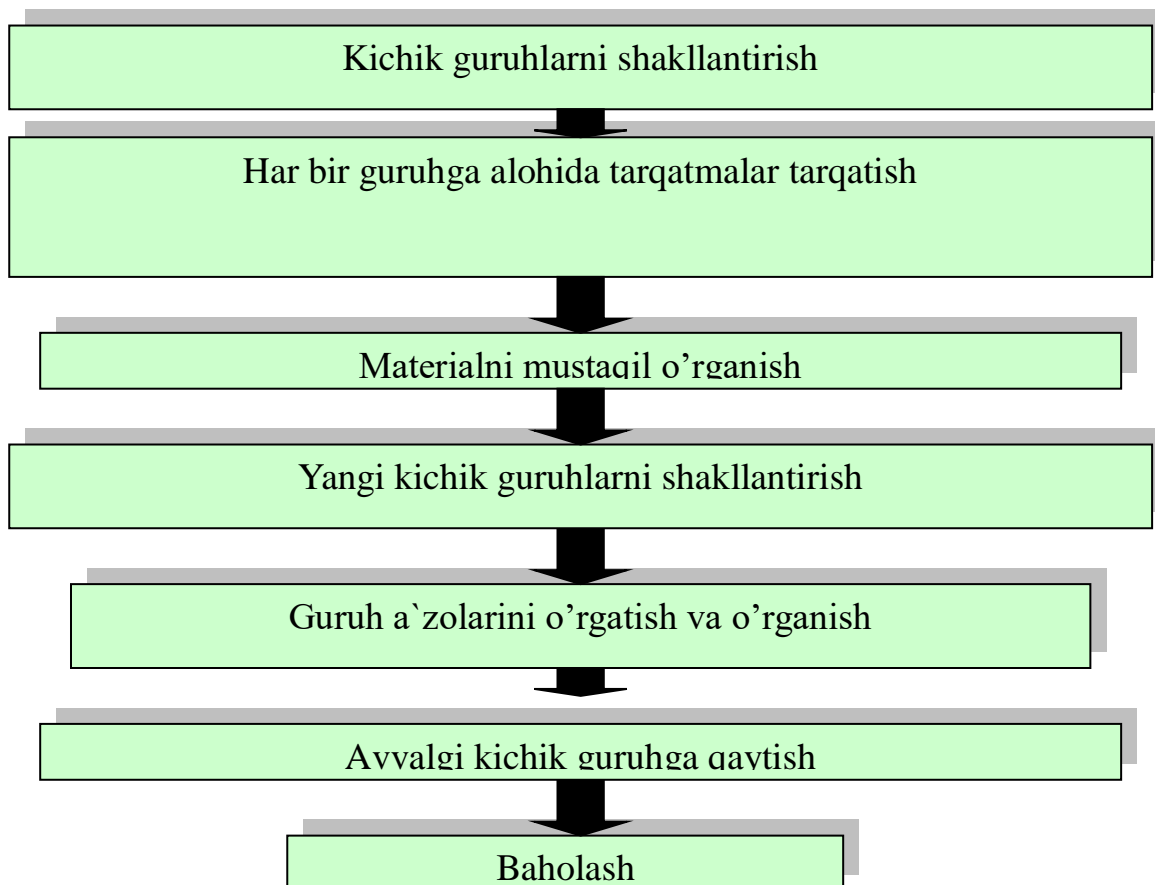
- Кластер –боғлам.
- •Билимларни фаоллаштиришга йўналтиради, фикрловчи жараёнга мавзу
- бўйича янги ассоциатив тасаввурни эркин
- ва очиқ жалб қилишга ёрдам беради.
- •Уқув машғулотининг ҳамма босқичларида
- қўлланилади.

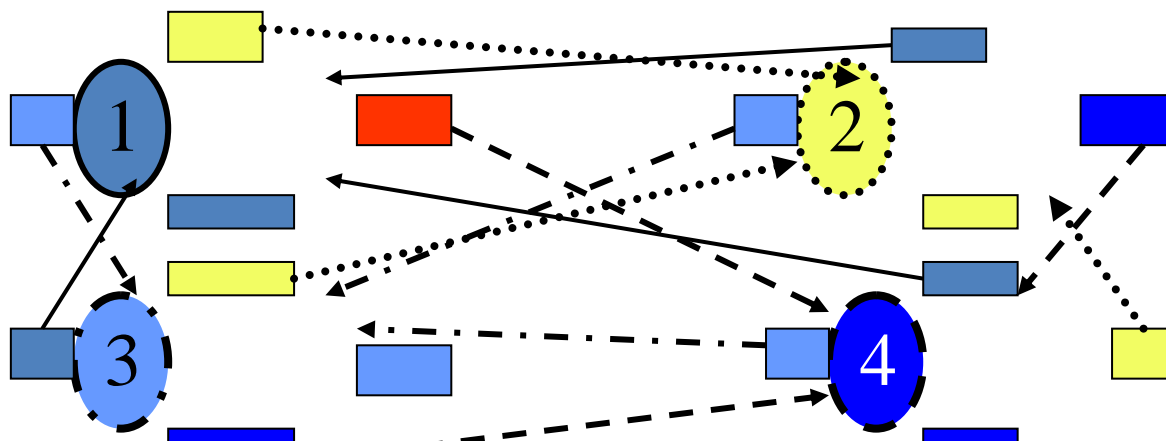
“Charxpalak” metodining tuzilmasi

“Bumerang” metodining tuzilmasi

“BUMERANG” metodini o’tkazish

Muammoli vazivat tavsifi beriladi

“MUAMMOLI VAZIYAT” metonining tuzilmasi

Guruhlar muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar

Guruhlar muqammoli vaziyatning oqibati to’g’risida fikr yuritadilar

Guruhlar muammoli vaziyatni yechish yo’lini ishlab chiqadilar

To’g’ri vechimlar tanlab olinadi

Ssenariv ishlab chiqiladi

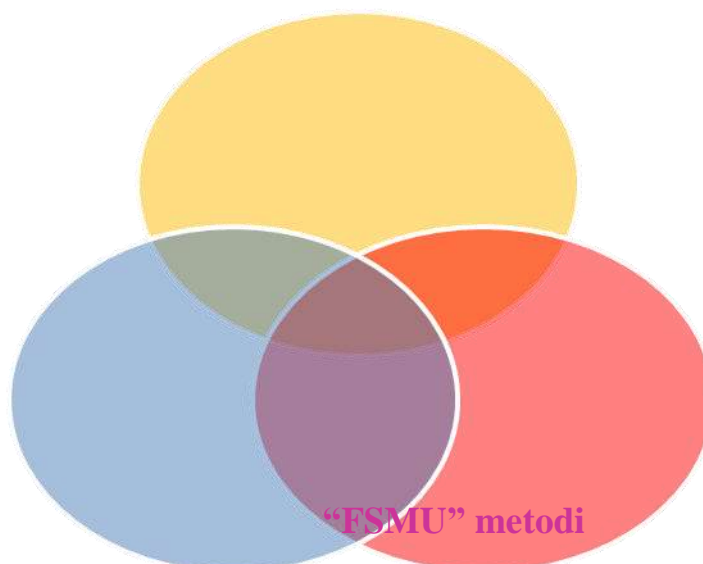
O’yinning maqsadi va vazifalari tushuntiriladi

Rollar taqsimlanadi

Rollar iiro etiladi

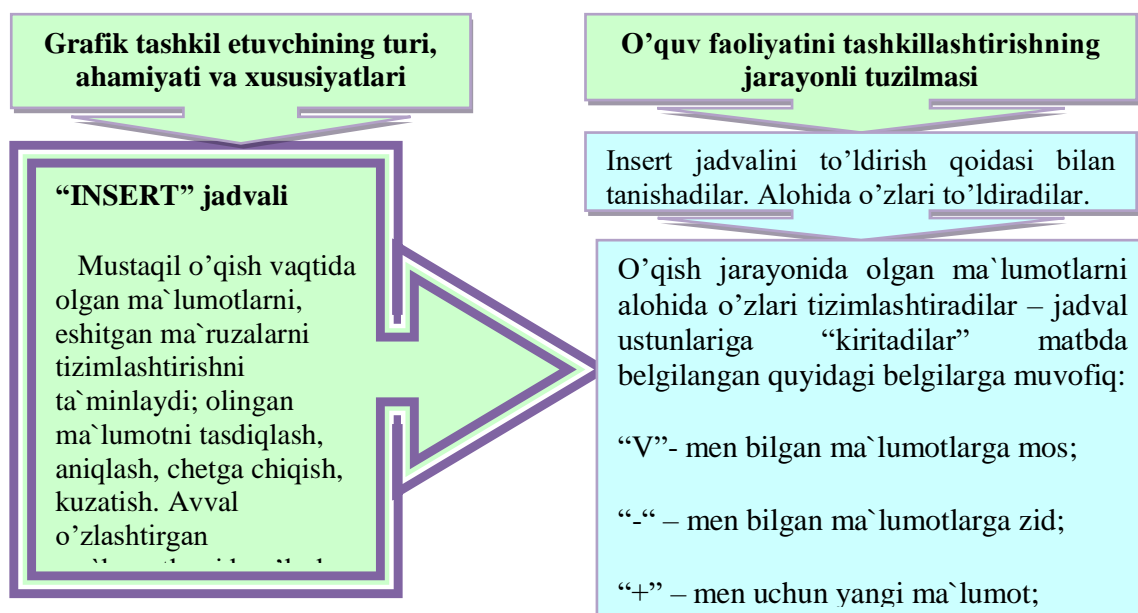
Tahlil qilish va xulosa yasash

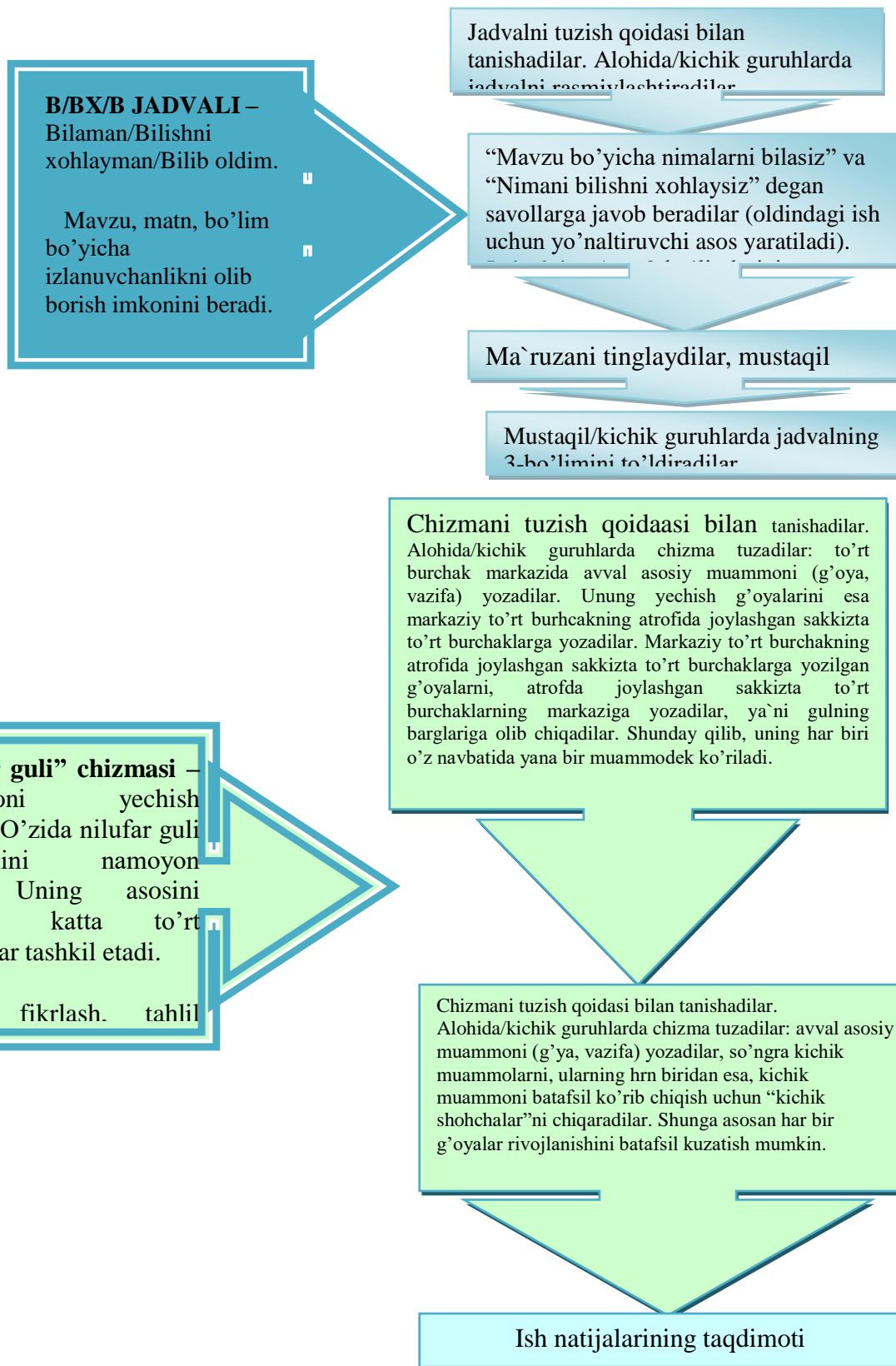
“VENN DIAGRAMMASI” metodi

- F- fikringizni bayon eting.
- S- fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.
- M- ko'rsatilgan sababingizni isbotlab misol (dalil) keltiring.
- U- fikringizni umumlashtiring.

Insert jadvali

“Nilufar guli” chizmasi

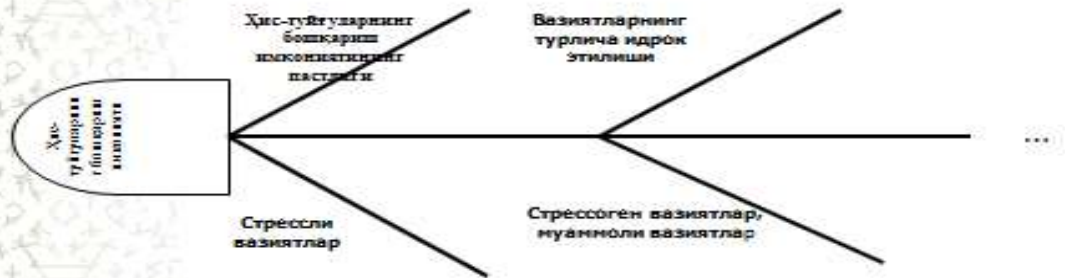
	B			Z			C	
			B	Z	C			
	D		D	A	F		F	
			G	H	Y			
	G			H			Y	

“Nilufar guli” chizmasini tuzish qoidalari

- Amaliy nuqtai nazardan barcha g’oyalarni ixcham deb tasavvur qiling (bitta-ikkitasi bilan chegaralaning), bu ham aql uchun foydali mashq hisoblanadi.
- Sizga katta qog’oz varag’i zarur bo’ladi. Doimo o’zingiz mushohadalaringsizni natijasini bir varaq qog’ozda ko’rish foydali hisoblanadi. Qarama-qarshi holda esa sizga bir varaqdan boshqasiga sakrab yurishingizga va bunda zaruriy

«Балиқ скелети» схемаси — мавжуд муаммо ва уни асослайдиган далилларни келтириш орқали асосий ечимни белгилаш воситаси

26

“Ақлий ҳужум” методи

Тестлаштириш
афзалликлари ва камчилиги

03.09.2017

12

5.4. Testlar

Psixologiya tarixidan: nazariy test savollari.

1. Psixologiya tarixining mavzusi emas:
  - a) ruh;
  - b) ilm-fan rivojlanishining turli bosqichlarida aqliy haqiqat tushunchalari;
  - C) psixologlarning tarjimai holi;
  - g) ilmiy maktablarning faoliyati.
2. Quydagi usullardan qaysi biri faktologik materiallarni yig'ish va sharhlash usullari bilan bog'liq?
  - a) qiyosiy usul;
  - b) tarixiy rekonstruksiya usuli;
  - C) strukturaviy va analitik usul;
  - D) genetik usul.
3. Psixologiya tarixidagi tashqi yondashuv tadqiqotni o'z ichiga oladi:
  - a) ilm-fanni rivojlantirishning tashqi tomoni;
  - b) bilimning ichki, mantiqiy tomoni;
  - v) olimning hayotiy va ijodiy yo'llari ;
  - D) ilmiy jamoatchilik faoliyati.
4. Psixologik bilimlarning rivojlanish darajasi, odamlarning haqiqiy hayot amaliyotida yuzaga keladigan psixikaning g'oyalarini tavsiflaydi:
  - a) kundalik psixologiya darajasi;
  - b) kanonik psixologiya darajasi;
  - C) ilmiy psixologiya darajasi.
5. Psixologiya tarixida Internal yondashuv tadqiqotni o'z ichiga oladi:
  - a) ilm-fanni rivojlantirishning tashqi tomoni;
  - b) bilimning ichki, mantiqiy tomoni;
  - v) olimning hayot va ijodiy yo'li;
  - g) ilmiy jamoatchilik faoliyati.
6. Psixologik faktologiyani to'plash va tahlil qilishning maqsadli jarayonini, uning tushuntirishining mantiqiy shakllarini va dalillarini o'z ichiga olgan psixologik bilimlarning rivojlanish darajasi:
  - a) kundalik psixologiya darajasi;
  - b) kanonik psixologiya darajasi;
  - C) ilmiy psixologiya darajasi.
7. Psixologiya tarixining mavzusi o'rganishni o'z ichiga oladi:
  - a) mantiqiy-ilmiy jihatdan;
  - b) disiplinlararası tomoni;
  - C) uslubiy jihatdan.
8. Psixologiya tarixining protsessual jihati o'rganishga qaratilgan:
  - a) ilmiy g'oyalarni shakllantirish bosqichlari;
  - b) ijtimoiy-madaniy va tashkiliy sharoitlar;
  - C) psixologik bilim mavzusi.
9. Quydagi usullardan qaysi biri psixologiya tarixining tashkiliy usullari bilan bog'liq:
  - a) bibliometrik usul;
  - b) tarixiy rekonstruksiya usuli;
  - C) strukturaviy va analitik usul;

D) biografik usul.

10. Tarixiy va psixologik tadqiqotlar printsiplari

tarixni individual olim va ilmiy jamoatchilik faoliyatining natijasi sifatida tushunishni o'z ichiga oladi:

a) tarixiylik tamoyili;

b) kollektiv va individual birlik printsiplari;

C) o'tmish, hozirgi va kelajakning birligi printsiplari.

11. Tarixiy va psixologik tadqiqotlar printsiplari, bu har bir psixologik yo'nalishda progressiv printsiplarni aniqlash va oqilona qidiruvni o'z ichiga oladi:

a) mantiqiy va tarixiy birlikning printsiplari;

b) determinizm tamoyili;

C) konstruktiv va ijobiy tahlil tamoyili.

Antik davrning psixologik doktrinalari

1. Xronologik ramkalar bo'yicha qadimiy davr o'z ichiga oladi

a) VII asr. e. IV asr. n. e.;

b) VI asr. e. v asr. n. e.;

C) II miloddan avvalgi. VI miloddan avvalgi.

2. Psixologik bilimlarning birinchi tizimi kimga tegishli?

a) Sokrat;

b) Platon;

C) Aristotel.

3. Ruhni tanadagi atomlarning taqsimoti mahsuloti deb kim ko'rgan?

a) Demokrit;

b) Platon;

C) Gippokrat.

4. Qadimgi faylasuflardan qaysi biri haqiqatni topish usuli sifatida dialektikaning ajdodi?

a) Sokrat;

b) Platon;

C) Aristotel.

5. Qadimgi mutafakkirlarning birinchi biri insonning ichki dunyosi va uning turmush tarzi haqida gapira boshladi?

a) Sokrat;

b) Platon;

C) Aristotel.

6. G'oyalar doktrinasiga kim egalik qiladi?

a) Sokrat;

b) Platon;

C) Aristotel.

7. Qadimgi olimlardan qaysi biri aql "biror narsa uchun harakat qiladi", deb ishondi-maqсадlar?

a) Sokrat;

b) Platon;

C) Aristotel.

8. Qadimgi olimlardan qaysi biri his-tuyg'u tufayli ongni tushungan?

a) Sokrat;

- b) Platon;
- C) Aristotel.
- 9. Dunyo rivojlanishining evolyutsiyasi nazariyasi kimga tegishli?
  - a) Demokrit;
  - b) Platon;
  - C) stoiklar.
- 10. Kim "falsafiy tibbiyotning otasi" deb hisoblanadi?
  - a) Galen;
  - b) Gippokrat;
  - C) Alkmeon.
- 11. Qadimgi olimlardan qaysi biri somatik asosda inson turlarining tasnifini keltirdi?
  - a) Demokrit;
  - b) Gippokrat;
  - C) Epikur.
- 12. Ushbu faylasuflarning qaysi biri Miletalik falsafiy maktabga tegishli:
  - a) Pifagoralar;
  - b) Sokrat;
  - C) Aristotel;
  - D) Thales.

O'rta asrlarda va Uyg'onish davrida psixologiya muammolari

- 1. Vegetativ sohadagi namoyishlar bo'yicha his-tuyg'ularni o'rgangan olim:
  - a) Avitsenna;
  - b) Per Abelarer;
  - v) Ibn Rushd;
  - D) Tomas Aquinas;
- 2. Ibn Sino o'z asarlarida "ikki haqiqat nazariyasi" deb nomlangan. Unda qanday haqiqat bor?
  - a) sezgi va bilim;
  - b) imon va bilim;
  - C) imon va aks ettirish;
  - D) sezgi va imon.
- 3. O'rta asr olimining ta'limotida niyat tushunchasi (ob'ektga ongini yo'naltirish) sezilarli o'rin oldi?
  - a) F. Aquinas;
  - b) Aurelius Avgustin;
  - C) R. Bekon;
  - D) Ibn Sino.
- 4. O'rta asrlarda ruh doktrinasi doirasida rivojlanadi:
  - a) ilohiyot va fizika;
  - b) ilohiyot va anatomik va fiziologik bilim;
  - C) ilohiyot va astronomiya;
  - D) ilohiyot va matematika.
- 5. O'rta asr davri davrni qamrab oladi :
  - a) VI asr. BC. E. XIII asr. n.;
  - b) v asr. e. XIII asr. n. e.;
  - b) II asr. n. e. VII asr. n. e.;

- D) VI asr. BC. E-x asr. n. e.
6. Uyg'onish davri davrni qamrab oladi:
- a) v asr. n. e. XVII asr. n. e.;
  - b) XIV asr. n. E. XVI asr. n. e.;
  - v) VII asr. n . E. XVII asr. n. e.;
  - D) v asr. n. e. x asr. n. e.
7. Uyg'onish olimlarining qaysi biri dunyodagi universal animatsiya g'oyasini e'lon qiladi?
- a) X.L.Vives
  - b) B.Telesio
  - C) j.Bruno
8. Uyg'onish olimlarining qaysi biri ijobiy ta'sirlarda qalin kuch namoyon bo'lishini va salbiy uning zaifligini ko'rsatdi?
- a) X.L.Vives
  - b) B.Telesio
  - C) T.Campanella
9. Uyg'onish olimlarining qaysi biri insonning barcha ruhiy ko'rinishlariga bo'ysunadigan universal rivojlanish g'oyasini ilgari surdi?
- a) X.L.Vives
  - b) B.Telesio
  - C) j.Bruno

Yangi davr va Ma'naviyat davrining psixologik g'oyasi

1. Locke asoschisi hisoblanadi:
- a) pozitivizm;
  - b) mexanika;
  - C) empirik bilim nazariyasi.
2. Nazariy jihatdan J. Locke tajribasi bo'linadi:
- a) tashqi va ichki;
  - b) oddiy va murakkab;
  - C) tug'ma va sotib olingan.
3. Semiotikning ajdodi, yangi davr sotsiologiyasining asoschisi va ilm-fanni tizimlashtiruvchi:
- a) R. Dekart;
  - b) T. Hobbs;
  - C) B.Spinoza.
4. Zamonaviy olimlarning qaysi biri tenglik g'oyasini e'lon qildi odamlarning qobiliyatlari?
- a) R. Dekart;
  - b) T. Hobbs;
  - C) B. Spinoza.
5. Uning kontseptsiyasida T. Hobbs odamlarning munosabatlarida ikki davlatni ta'kidlaydi:
- a) ratsional va altaristik;
  - b) tabiiy va ijtimoiy;
  - C) irratsional va oqilona.
6. Uning kontseptsiyasida D. Hume assotsiatsiyalarning turlarini aniqladi:
- a) tufayli fazoviy, vaqtinchalik, qutb;

- b) vaqt o'tishi bilan, kosmosdagi qo'shni, qutb;
- C) o'xshashlik bilan, yaqinlik, nedensellik, aksincha.
- 7. D. Hume nazariyasida qanday ta'sir ko'rsatdi?
  - a) passiv, faol va "xushyoqish";
  - b) tinch, bo'ronli va "xushyoqish";
  - v) individual, ijtimoiy va universal.
- 8. Uning tadqiqotida D. Gartley aqliy hayotni o'rganishga birinchi bo'lib murojaat qildi:
  - a) eksperimental induktiv usul va deduktiv usullar;
  - b) introspektsiya usuli;
  - C) tajriba usuli.
- 9. Gartley insonning ruhiy dunyosini ifodalaydi:
  - a) vibrator mashinasi;
  - b) soat mexanizmi;
  - C) ilohiy ong.
- 10. Jeyms Mill ongning bir xil ekanligiga ishondi:
  - a) ruhiy makon;
  - b) aqliy kimyo;
  - C) vibrator mashinasi.

Psixologiyani mustaqil fan sifatida ajratish.

- 1. Psixologiya tabiatshunoslikdan qarz olgan tadqiqot usuli:
  - a) klinik usul;
  - b) introspektsiya usuli;
  - C) tajriba.
- 2. Charlz Darvin o'zining ta'limotida qanday tamoyilni ilgari surdi:
  - a) makro-ijtimoiy determinizm;
  - b) biologik determinizm;
  - C) ruhiy determinizm.
- 3. Charlz Darvin psixikani quyidagicha ko'rib chiqdi:
  - a) ijtimoiy hodisa;
  - b) tabiatning universal elementi;
  - C) tananing atrof-muhitga moslashuvi elementi.
- 4. Olimlarning qaysi biri asab orqali impulsning o'tish tezligini aniqlashga tegishli?
  - a) G. Fechner;
  - b) G. Helmholtz;
  - Ichida) E . Weber;
- 5. Qaysi olimlar ruhiy va jismoniy, ruh va tana o'rtasidagi munosabatlarning aniq nazariyasini ishlab chiqishga harakat qilishdi?
  - a) G. Fechner;
  - b) G. Helmholtz;
  - C) E. Weber.
- 6. Ruhiy va jismoniy jarayonlar o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy tadqiq qilish deyiladi:
  - a) psixofizika;
  - b) psixometriya;
  - C) empirizm.

7. Umumiy psixologiyaning klassik bo'limi, kuzatilgan xatti-harakatlar va aqliy holatlarning xilma-xilligini tushuntirib, ularni keltirib chiqaradigan jismoniy vaziyatlardagi farqlar.

- a) empirik psixologiya;
- b) psixometriya;
- C) psixofizika.

8. Charlz Darvinning ta'limotining asosiy g'oyasi:

- a) insonning tabiiy evolyutsion kelib chiqishi g'oyasi;
- b) insonning ilohiy kelib chiqishi g'oyasi;
- C) insonning biologik kelib chiqishi g'oyasi.

9. Olimlarning qaysi biri eksperimental tarzda terining teginishning lokalizatsiyasiga qarab turli sezuvchanlikka ega ekanligini aniqladi?

- a) G. Fechner;
- b) G. Helmholtz;
- C) E. Weber.

10. Olimlarning qaysi biri psixofizikaning asosiy vazifasini shakllantirdi: aqliy va jismoniy, ruh va tana o'rtasidagi munosabatlarning aniq nazariyasini ishlab chiqish?

- a) G. Fechner;
- b) G. Helmholtz;
- C) E. Weber.

Eksperimental psixologiyani rivojlantirish. Amaliy psixologiya

1. V.Vundt Leipzigda eksperimental psixologiyaning birinchi laboratoriyasi qachon tashkil etilgan?

- a) 1867;
- b) 1879 yil;
- v) 1897

2. V.Vundtning afsona, din, san'at va madaniyatning boshqa hodisalarini psixologik talqin qilish tajribasini tasvirlab bergan kitob:

- a) "inson va hayvonlarning ruhi haqida ma'ruzalar"
- b) "fiziologik psixologiyaning asoslari"
- C) "xalqlar psixologiyasi"

3. Qanday atama B. Vundt mavzuning aqliy faoliyatida namoyon bo'lgan "ongning ichki kuchi" ni anglatadimi?

- a) ruhiy kontrast;
- b) apperception;
- C) ijodiy sintez.

4. G. Ebbingauz o'rganilgan materialni saqlash va qayta tiklash jarayonlarini eksperimental o'rganish uchun maxsus ob'ektni ixtiro qildi :

- a) bir qator so'zlar;
- b) ma'nosiz heceler;
- C) bir qator iboralar.

5. Psixologiya sohasidagi ilmiy yo'nalish, organizmning atrof-muhit sharoitlariga moslashuvida psixikaning roli bilan bog'liq muammolar bilan shug'ullanadi:

- a) madaniy va tarixiy tushunchalar;
- b) strukturalizm;
- C) funktsionalizm.

6. Irsiy daho "(1869) kitobining muallifi kim?
  - a) G. Spenser;
  - b) F. Galton;
  - C) R. Vudvorts.
7. Uilyam Jeyms tomonidan atrof-muhitga moslashish vositasi sifatida ongni hisobga olgan holda qanday atama kiritildi?
  - a) ong oqimi;
  - b) ongning tuzilishi;
  - C) ongning elementi.
8. O. Kulpe tomonidan muammoni hal qilish jarayonining yuzaga keladigan holatdan bog'liqligini aniqlash uchun taklif qilingan atama.
  - a) taklif;
  - b) ongni o'rnatish;
  - C) ishonch
9. Titchiner tizimi, unga ko'ra psixologiya ongli, shaxsga bog'liq bo'lgan tajriba bilan shug'ullanadi:
  - a) madaniy va tarixiy tushunchalar;
  - b) strukturalizm;
  - C) funktsionalizm

Behaviorizm.

1. Psixologiyada qaysi yo'nalishning vakillari ilm-fan ob'ektiv ravishda ta'riflanishi mumkin bo'lgan aniq xatti-harakatlarni o'rganishi kerak, deb hisoblashadi:
  - a) klassik behaviorizm;
  - b) neobiheviiorizm;
  - C) ijtimoiy jihoz.
2. XX asr, "oraliq o'zgaruvchilar" tushunchasini joriy etish orqali an'anaviy behaviorizmni to'ldirib?
  - a) klassik behaviorizm;
  - b) neobiheviiorizm;
  - v) ijtimoiy neobiheviiorizm.
3. Psixologiyaning ilmiy apparatida olimlardan qaysi biri "operant Science" tushunchasini kiritdi?
  - a) j. Rotter;
  - b) B. Skinner;
  - v) A. Bandura.
4. Olimlarning qaysi biri neobiheviiorizm deb ataladigan oqimga tegishli emas:
  - a) D. Watson;
  - b) E. tolman;
  - C) B. Skinner;
5. Ijtimoiy neobiheviiorizm vakili:
  - a) K. Hull;
  - b) E. tolman;
  - v) A. Bandura.
6. Xronologik ramkalar bo'yicha klassik behaviorizm davrni qamrab oladi:
  - a) 1913dan 1930 gacha;
  - b) 1930 yildan 1960 yilgacha;

- v) 60-larning boshlanishi.
7. Tananing moslashuvchanligi qonunlarini o'rganishda qaysi olimlar "muammoli qutilar"dan foydalanganlar?
- a) E. Thorndike;
  - b) D. Watson;
  - C) .Skinner
8. Qaysi olimning kontsepsiyasi D. Watsonning klassik behaviorizmining asosini tashkil etdi?
- a) R. Dekart;
  - b) j.S. Mill;
  - C) ipPavlov.
9. Qaysi olimlar kognitiv behaviorizm deb nomlangan nazariyani ishlab chiqdilar?
- a) D. Watson;
  - b) K. Xall;
  - C) E. tolman.

Chuqur psixologiya

1. Ilmiy faoliyatda 3. Freydning uchta asosiy davri bor:
- a) tibbiy, psixologik va psixoterapevtik;
  - b) tibbiy, psixologik va falsafiy;
  - C) nazariy, amaliy va sintetik.
2. Jozibasi energiyasini tavsiflovchi va jinsiy tabiatga ega bo'lgan Z. Freyd nazariyasidagi kontsepsiya:
- a) libido;
  - b) Oedipus majmuasi;
  - v) Electra majmuasi.
3. O'tgan avlodlarning tug'ma tajribasini, shuningdek, hayvonlarning ajdodlarini o'z ichiga olgan ruhiy faoliyatning eng chuqur darajasi:
- a) shaxsiy ongsiz;
  - b) kollektiv ongsiz;
  - C) yuqori ong.
4. Shaxsiyat ichidagi qarama-qarshi kuchlarga va o'zlikni qo'lga kiritish istagiga katta ahamiyat beradigan qarashlar tizimi:
- a) A. Adlarning shaxsiy psixologiyasi;
  - b) klassik psixoanaliz 3. Freida;
  - C) K. Jungning analitik psixologiyasi.
5. A. Adler tomonidan inson uchun asosiy harakatlantiruvchi kuch:
- a) hokimiyat va ustunlik istagi;
  - b) go'zallik istagi;
  - C) gomeostazga intilish.
6. Insonning boshqa odamlarning manfaatlari bilan bog'liqligini, a guruhi bilan identifikatsiyalashni belgilash. Adler kontsepsiyani taqdim etdi:
- a) shaxsiy qiziqish;
  - b) ijtimoiy qiziqish;
  - C) hayot tarzi.

7. Psixologiya yo'nalishi, uning vakillari, engib o'tish biologiya 3. Freyd, ijtimoiy sharoitlarning xatti-harakatlariga va nevrologik kasalliklarning paydo bo'lishiga ta'siri rolini ta'kidlaydi:

- a) behaviorizm;
- b) neofreidizm;
- C) tavsiflovchi psixologiya

8. O'tgan avlodlarning tug'ma tajribasini, shuningdek, hayvonlarning ajdodlarini o'z ichiga olgan ruhiy faoliyatning eng chuqur darajasi:

- a) shaxsiy ongsiz;
- b) kollektiv ongsiz;
- C) behush.

9. Insonning aqliy hayotining ichki determinantlari bo'lgan kollektiv ongsiz ichidagi tug'ma tendentsiyalar:

- a) afsonalar;
- b) archetypes;
- C) orzular.

10. A. Adler o'zining yaxlitligini ta'minlaydigan shaxsning birligini ko'rsatish uchun taqdim etgan kontseptsiya:

- a) hayot tarzi;
- b) psixologik uslub;
- C) shaxsiy uslub.

11. Insonning ruhiy hayoti va inqirozlari jamiyatning tarixiy rivojlanishi va inqirozlariga muvofiq davom etishi haqidagi fikrni ilgari surgan olim (neofreidist):

- a) A. Freyd ;
- b) E. Erikson;
- C) E. Fromm.

12. Yosh va situativ "rivojlanish vazifalari"ni hal qilishning sakkizta inqirozli muqobil bosqichlari orqali epigenetik shaxsni rivojlantirish kontseptsiyasi va davriyligi muallifi:

- a) K. Horney;
- b) E. Erikson;
- C) G. Murray.

Insonparvarlik psixologiyasi.

1. Insonning semantik tuzilmalarini, yuqori qadriyatlarni, shaxsning o'z-o'zini anglashini va boshqalarni o'rganadigan psixologiya yo'nalishi.:

- a) chuqur psixologiya;
- b) insonparvarlik psixologiyasi;
- C) ego psixologiya.

2. Insonparvarlik psixologiyasi vakillarining fikriga ko'ra, psixologik himoya mexanizmlari:

- a) shaxsiy o'sishga yordam beradi;
- b) shaxsiy o'sishni oldini olish;
- C) shaxsning rivojlanishiga ta'sir qilmaydi.

3. A. Maslowning fikriga ko'ra, odamlarda nevrozlar va ruhiy kasalliklar paydo bo'ladi:

- a) jinsiy jarohatlardan;
- b) xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojning noroziligidan;
- C) o'z-o'zini anglash ehtiyojidan norozilikdan.

4. V. Franklning logoterapiyasining asosiy g'oyasi tadqiqotdir:
  - a) o'z-o'zini anglash uchun insonning ehtiyojlari;
  - b) inson hayotining ma'nosini izlash;
  - C) tashvish hissi.
5. Insonparvarlik psixologiyasining postulatlaridan biri:
  - a) inson munosabatlar tizimining natijasidir;
  - b) inson ijtimoiy shakllanish natijasidir;
  - C) inson o'zi uchun sababdir (o'z-o'zini boshqarish g'oyasi)
6. K. Rogersning fikriga ko'ra, psixoterapevt psixologik maslahat uchun unga murojaat qilgan shaxsni tushunishi kerak:
  - a) bemor;
  - b) talaba;
  - C) maslahat uchun kelgan mijoz.
8. Ga Rogers maslahat jarayonida psixologning diqqat-e'tiborini jalb qilishi kerak, deb hisoblaydi:
  - a) mijozni bezovta qiladigan muammo haqida;
  - b) bolalar va ota-ona munosabatlarini o'rganish;
  - C) o'z-o'zini anglash ehtiyojlari uchun.
9. A. Maslowning fikriga ko'ra, odamlarda nevrozlar va ruhiy kasalliklar paydo bo'ladi:
  - a) jinsiy jarohatlardan;
  - b) xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojning noroziligidan;
  - C) o'z-o'zini anglash ehtiyojidan norozilikdan.
- 10 o'z-o'zini anglash, A. Maslowga ko'ra, :
  - a) ilohiy Ilhom (yoki omad);
  - b) kichik yutuqlarni to'plash qiyin ish;
  - C) ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.
11. Shaxsiyat tushunchasi G. Olport har bir insonning noyoblighi va uni tushunish mumkinligi haqidagi fikrga asoslanadi:
  - a) shaxsiyatning o'ziga xos xususiyatlari;
  - b) inson ehtiyojlari ierarxiyasi;
  - C) insonning o'rnatilishi.
11. "Proprium" tushunchasi bilan (G. Olportga ko'ra) kontseptsiya:
  - a) "i image";
  - b) "o'zini";
  - C) "super ego".
11. V. Franklning psixologiya tizimi mijozni bilish va o'zini mazmunli tarzda qabul qilishga, universallikning bir qismi sifatida, shu jumladan, u ishlashi kerak bo'lgan haqiqiy dunyoga qaratishga asoslangan.
  - a) mavjud psixologiya;
  - b) tartibga solish tushunchasi shaxslar;
  - C) logoterapiya.
11. V. Franklning logoterapiyasining asosiy g'oyasi tadqiqotdir:
  - a) o'z-o'zini anglash uchun insonning ehtiyojlari;
  - b) inson hayotining ma'nosini izlash;
  - C) tashvish hissi.

20 asrda rus psixologiyasining rivojlanishi

1. Quyidagi olimlardan qaysi biri mahalliy psixologiyada tabiiy-ilmiy yo'nalish vakillariga tegishli emas?
  - a) VMBekhterev;
  - b) I.M. Sechenov;
  - c) I.P. Pavlov;
  - d) S. Frank.
2. Oliy asabiy faoliyat doktrinasini muallifi:
  - a) I. Pavlov;
  - b) A.R. Luria;
  - c) I.M. Sechenov;
  - d) VMBekhterev.
3. L.S. Vygotskiyning fikriga ko'ra, 10-30 psixologiyasining ochiq inqirozining sababi.:
  - a) psixologiya mavzusi;
  - b) psixologiyaning falsafiy asoslari;
  - c) psixologiyaning uslubiy asoslari.
4. 10 asrning metodik inqirozi davrida (30 larning o'rtalarida) 20 asrda yangi psixologik yo'nalishlar paydo bo'ldi:
  - a) tabiiy fan yo'nalishi, empirik psixologiya;
  - b) psixofizika, psixometriya;
  - c) genetik psixologiya, madaniyatlararo tadqiqotlar, gumanistik psixologiya, kognitiv psixologiya;
  - d) behaviorizm, psixoanaliz, Gestalt psixologiyasi.
5. Behush jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini va insonning ijtimoiy xulq-atvorining qonunlarini tushuntirib beruvchi o'rnatish nazariyasi taklif qildi:
  - a) D.B. Elkonin;
  - b) B.F. Lomov;
  - c) DnUznadze;
  - d) V.N. Myasishchev.
6. Madaniy-tarixiy kontseptsiya muallifi:
  - a) A.N. Leontiev;
  - b) A.R. Luria;
  - c) L.S. Vygotskiy;
  - d) S.L. Rubinshteyn;
7. Inson ilmining keng ko'lamli ilm-fan yutuqlarini sintez qiluvchi kompleks intizom sifatida yagona inson ilmini yaratish uchun:
  - a) A.N. Leontiev;
  - b) B.G. Ananiev;
  - c) L.S. Vygotskiy;
  - d) L. Rubinstein;
8. Tizim tasvirlangan " umumiy psixologiya asoslari " kitobi (1940) marksistik metodologiya nuqtai nazaridan psixologik bilimlar yozildi:
  - a) K.N. Kornilov;
  - b) S.L. Rubinshteyn tomonidan;
  - c) L.S. Vygotskiy;
  - d) A.N. Leontiev.
9. Rus psixologlaridan qaysi biri xotira hodisasini uzilib qolgan harakat?

- a) S. Stilrain;
  - b) Li Bozhovich;
  - C) BF Zeigarnik.
10. Aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanish nazariyasi taklif qildi :
- a) D.B. Elkonin;
  - b) P.Ya. Galperin;
  - v) DnUznadze;
  - D) Harakatlanish, Qidiruv
11. O'zaro munosabatlar tizimi sifatida shaxs tushunchada ko'rib chiqiladi
- a) S.L. Rubinstein;
  - b) V. Stern;
  - v) V.N. Myasishcheva;
  - D) A.G. Asmolova.
12. Taniqli sovet psixolog, mahalliy neyropsikologiyaning asoschisi:
- a) Luria A.R.
  - b) sariq va boshqalar.
  - v) Leontiev A.N.
  - D) Rubinstein sl.

5.5. Nazorat savollari

sinov uchun taxminiy savollar ro'yxati

1. Psixologiya tarixining ob'ekti, mavzusi, vazifalari.
2. Tarixiy-psixologik tadqiqotlar tamoyillari
3. Psixologiya tarixini o'rganish usullari.
4. Psixologiya tarixi vazifalari
5. Jahon va mahalliy psixologik bilimlarning rivojlanishining asosiy bosqichlari.
6. Qadimgi Sharqning asosiy falsafiy maktablarining psixologik doktrinalari.
7. Qadimgi psixologiyaning xususiyatlari, uning davriyligi.
8. Heraklitning ta'limoti ruhning birinchi kengaytirilgan kontseptsiasidir.
9. Demokritning psixologik qarashlari
10. Sokrat va uning ruh haqidagi ta'limoti.
11. Platonning axloqiy va psixologik ta'limoti.
12. Aristotelning ruh va uning vazifalari nazariyasi
13. Stoiklar va Epikuraning psixologik g'oyalari.
14. Gippokratning psixologik bilimlarni rivojlantirishga qo'shgan hissasi.
15. O'rta asrlarda g'arbiy Evropada psixologiyaning rivojlanish xususiyatlari
16. O'rta asrlarda Arab sharqidagi psixologiyani rivojlantirish
17. Antropologik va rivojlanishning asosiy yo'nalishlari
Uyg'onish madaniyatida psixologik g'oyalar.
18. F. Bekonning psixologik g'oyalari
19. Dualizm R. Dekart.
20. B.Spinozaning moddiy qarashlari.
21. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv Locke ampirik ong psixologiyasining asoschisi sifatida
22. Ma'naviyat davrining frantsuz psixologiyasi.
23. H. Volfning asarlarida apperception va qobiliyat tushunchasi.

24. E. Kantning psixologik hodisalar haqidagi fikrlari.
25. I. Gerbartning psixologik tushunchasi.
26. A. N. Radishchev va ruhning tabiati va hayotiga yaxlit qarashlarni rivojlantirish.
27. Chegara psixologiyasida psixologik g'oyalarni to'plash: psixiatriya, gipnologiya, pedagogika, tibbiyot va boshqalar.
28. "Fiziologik psixologiya" dasturi V. Vundtning bevosita tajribasi haqida fan sifatida.
29. Psixologiya dasturi-bu ruhiy ta'limot sifatida
I. M. Sechenovning refleks asosidagi faoliyati.
30. Psixologiya dasturi tashqi (madaniy)fani sifatida
inson ruhining namoyon bo'lishi K.D. Kavelin
31. Psixologiya dasturi F. Brentanoning ongli harakatlari doktrinasi sifatida.
32. Birinchi eksperimental tadqiqotlar mavzusi
33. Genetik psixologiyaning shakllanishi, pedologiya va qiyosiy psixologiyaning paydo bo'lishi; S. Hall, E. Klaparedning ishi.
34. D. Selly asarlarida bolaning ruhiyatining rivojlanishini o'rganish.
35. Differensial psixologiyani rivojlantirish.
36. Eksperimental pedagogika E. meiman.
37. Zoopsikologiyada eksperimental tadqiqotlar.

Sinovga oid savollarning taxminiy ro'yxati

1. Psixologiya tarixining mavzusi, usullari va tamoyillari.
2. V. Vundtning psixologik tushunchasi.
3. 20 asrning boshlarida psixologiyada uslubiy inqirozning sabablari
4. E. Titchinerning Tuzilishi.
5. Uilyam Jeymsning Funksionalligi.
6. V. Diltey va E. Sprangerning tavsiflovchi psixologiyasi.
7. Gestalt psixologiyasi. Sabablari va asosiy g'oyalar.
8. K. Levinning maydon nazariyasi.
9. E. Durkheim va L. Levi-Brul asarlarida psixikaning ijtimoiy determinatsiyasi.
10. T. ribo, P. Jan va boshqalar. Frantsiya psixologiya maktabi vakillari.
11. Fransuz psixologiya maktabida patofizikologik tendentsiyalar.
12. Z. Freydning ta'limotini shakllantirishning kelib chiqishi va bosqichlari.
13. Z. Freydning kontseptsiyasida shaxsning tuzilishi va ongsizning roli.
14. A. Adlarning shaxsiy psixologiyasi.
15. K. G. Jungning analitik psixologiyasi.
16. V. Raichning "organ energiyasi" tushunchasi.
17. K. Hornining psixoanalitik nazariyasi.
18. E. Eriksonning ego-psixologiyasi.
19. Gs Sullivan shaxslararo psixiatriya nazariyasi.
20. Insonparvar psixoanaliz E. P. Fromma.
21. G. Murray Ning Shaxsiyati
22. Neofreidizm va uning asosiy vakillari.
23. D. Watsonning klassik behaviorizmi.
24. E. tolman va K. Hallning neobiheviorizm.
25. B. F. Skinner operant behaviorizm
26. A. Banduraning ijtimoiy bilim nazariyasi.
27. J. J. J. ijtimoiy ta'lim nazariyasi. Rottera

28. Insonparvarlik psixologiyasini va uning ilmiy dasturini ajratish uchun old shartlar.
29. G.Olportning xususiyatlari nazariyasi
30. K. Rogers Tushunchasi.
31. Motivatsiya nazariyasi va o'z-o'zini anglaydigan shaxsning modeli. Maslow.
32. V. Franklning hayotiy ma'nolari nazariyasi.
33. 19 oxirida Rossiyada psixologiyaning rivojlanishining asosiy yo'nalishlari-20 asrning boshlarida.
34. Rossiyada falsafiy psixologiya. O'tish: Saytda Harakatlanish,Qidiruv,
O'tish: Saytda Harakatlanish, Qidiruv)
35. G.I.Chelpanovning empirik psixologiyasi.
36. I Pavlov asarlarida tabiiy fanlar psixologiyasini rivojlantirish,
O'tish: Saytda Harakatlanish,Qidiruv
37. V.M. Bexterevning milliy psixologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga qo'shgan hissasi.
38. XX asr (G.Chelpanov, K.Kornilov, P.Blonskiy).
39. Psixologiya fanining rivojlanishiga hissaQo'shish.
40. L. S. Vygotskiyning ruhiy rivojlanishining madaniy va tarixiy nazariyasi.
41. 1 asrning 20 yarmida SSSRda pedologiyaning rivojlanishi.
42. 1 asrning 20 yarmida SSSRda psixotexnikani rivojlantirish.
43. 30-larda Rossiyada amaliy psixologiya fojiasi.
44. Urush oldidan rus psixologiyasining yutuqlari.
45. Ikkinchi jahon urushi davrida Rossiyada psixologiyani rivojlantirish.
46. SSSRdagi psixologiya fanida psixikaning ijtimoiy determinatsiyasi muammolarini ko'rib chiqish xususiyatlari (L.Vygotskiy, A.N. Leontiev, S.L. Rubinshteyn).
47. SSSRda psixologiya fanining rivojlanishining uslubiy tamoyillari.
48. Asosiy ichki psixologik maktablar (S.L. Rubinshteyn, B.M. Teplov, A.N. Leontiev,bg Ananyeva).
49. Psixologiya va fiziologiya: 50-60-larda psixologiya fanidan bahs.
50. 2 asrning 20 yarmida SSSRdagi psixologiyaning asosiy yo'nalishlari va yo'nalishlari.
51. A.R.Luriyaning Rossiya psixologiyasini rivojlantirishga qo'shgan hissasi.
52. Lomovningichki psixologiyani rivojlantirishga qo'shgan hissasi.
53. S.L.Rubinshteynning ichki psixologiyani rivojlantirishga qo'shgan hissasi.
54. O'rnatish nazariyasi D.N.Uznadze.
55. V.N. Myasishchev munosabatlarining nazariyasi.
56. B. G. Ananyevning asarlarida "murakkab inson tanishi" kontseptsiyasiniishlab chiqish.
57. P. ya.Halperinning aqliy harakatlarining bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi.
58. V.V.Davidov va D.B Elkonin asarlarida ta'limni rivojlantirish muammolari.
59. Belorussiyada psixotexnikaning faoliyati.
60. BSU mantiq, psixologiya va rus tili bo'limi bitiruvchilarining faoliyati.
61. Belarus psixologiyasining hozirgi holati.
62. Rivojlanish tendentsiyalari va zamonaviy psixologiyaning asosiy muammolari.
63. Kognitiv psixologiya.
64. Mavjud psixologiya.
65. Ekologik psixologiya.
66. Transpersonal psixologiya psixologiyada yangi yo'nalish sifatida.

5.6. Qo'shimcha manbalar

Xalqaro psixologik kongresslar

I	—	1889, Parij, Fransiya
II	—	1892, London, Angliya
III	—	1896, Myunxen, Germaniya
IV	—	1900, Parij, Fransiya
V	—	1905, Rim, Italiya
VI	—	1909, Jeneva, SHveysariya
VII	—	1923, Oksford, Angliya
VIII	—	1926, Groningen, Niderlandi
IX	—	1929, N'yu-Xeyven, SSHA
X	—	1932, Kopengagen, Daniya
XI	—	1937, Parij, Fransiya
XII	—	1948, Edinburg, Velikobritaniya
XIII	—	1951, Stokgol'm, SHvetsiya
XIV	—	1954, Monreal', Kanada
XV	—	1957, Bryussel', Bel'giya
XVI	—	1960, Bonn, FRG
XVII	—	1963, Vashington, SSHA
XVIII	—	1966, Moskva, SSSR
XIX	—	1969, London, Angliya
XX	—	1972, Tokio, Yaponiya
XXI	—	1976, Parij, Fransiya
XXII	—	1980, Leypsig, GDR
XXIII	—	1984, Akapul'ko, Meksika
XXIV	—	1988, Sidney, Avstraliya
XXV	—	1992, Bryussel', Bel'giya
XXVI	—	1996, Monreal', Kanada
XXVII	—	2000, Stokgol'm, SHvetsiya
XXVIII	—	2004, Pekin, KNR

XRONOLOGIK KO'RSATKICH

faylasuflar Heraclitus, Empedokl, Demokrit ruh haqida birinchi ta'limotlarni yaratdi;
shifokor Gippokrat xulq-atvor tushunchasini ilgari surdi;

399 . qadimgi yunon faylasufi Sokratning ishi;

Miloddan avvalgi IV asr. e. — Platonning ruh haqidagi ta'limoti — Aristotelning "ruh haqida" risolasi-tarixda birinchi psixologiya inshoidir;

Miloddan avvalgi III asr. e. — Epikurning inson erkinligi haqidagi ta'limoti; stoiklarning ruh va ta'sir haqida ta'limoti;

397-401-Aurelius Augustin "tan olish" ni yozadi — psixologiya tarixida birinchi bo'lib o'z-o'zini anglash ruh haqida ichki hayot sifatida bilim manbai bo'lgan insho;

XIII asr-Tomas Aquinas psixologik tushunchasi;

1436 Evropada ixtiro chop etish (I. Gutenberg);

1590-R. Goklenius va uning shogirdi O. Cassman (1594) birinchi marta "psixologiya" atamasidan foydalangan;

1620-F. Bekonning "yangi Organon" risolasi, Bekon eksperiment va tajribaga asoslangan fanlarda induktiv usul tamoyillarini shakllantirgan va bilimda aqliy vositalarning rolini ko'rsatgan;

1628-ingliz shifokori V. Garvey qon aylanish doktrinasini taqdim etdi;

1649 "Ruh ehtirolari" risolasi frantsuz faylasufi va olimi R. Dekart dualistik kontsepsiya doirasida tananing ishining ruh va refleks printsipligiga oid ta'limotini taqdim etdi;

1690 ingliz filosofi J. Locke, psixologiya empirik liniyasi asoschisi, ong mazmunan tajribali kelib chiqishi ta'limotini ishlab, g'oyalarni uyushmasi tushunchasini joriy etdi;

1732-1734 nemis faylasufi X.R. Wolf "Amirik psixologiya" ni nashr etdi; Wolf "ratsional psixologiya" ni nashr etdi;

1736-Astruh Montpellier "refleks" tushunchasini taqdim etdi;

1749-ingliz shifokori D. Gartlining "inson, uning tuzilishi, vazifalari va umidlari to'g'risida" gi ishi, unda assotsiativ psixologiya birinchi ekspozitsiyasi berilgan;

1755-Moskva universiteti tashkil etilgan (25 yanvar yangi uslubda);

1774-avstriyalik shifokor F. Mesmer "hayvon magnitlanishi" nazariyasini taqdim etdi.;

1787-D. Tideman "bolalarda ruhiy qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha kuzatuvlar" bolalar psixologiyasi bo'yicha birinchi ishini nashr etdi.;

1798-I. Kantning "pragmatik nuqtai nazardan antropologiya" nomli so'nggi asari nashr etildi. Kantning inson haqidagi fikrlari asosan amirik psixologiyadir: u bilim hodisalari, his-tuyg'u va xohish qobiliyatlari, shuningdek, zame bilan bog'liq temperament va xarakter haqidagi tajribalarning psixologik ma'lumotlarini o'z ichiga oladi

Ushbu ma'lumotlardan amaliy foydalanish uchun 545 chami;

1808-avstriyalik fiziolog, anatomiya, shifokor F. y. Gall ruhiy qobiliyatlarni lokalizatsiya qilish va uni bosh suyagi shaklida aks ettirish haqida ta'lim berdi. Uning shogirdi I. F. Spurtsxeym "doktor Gull va Spurtsxeymning fiziologik tizimi" (1815) kitobida "frenologiya" atamasini berdi. Angliyada frenologiya g'oyalari j tomonidan ishlab chiqilgan. Komb (1822);

1811 ingliz anatomiyasi va fiziologi Ch Bell o'murtqa shnurning his-tuyg'ulari va vosita ildizlari o'rtasidagi farqni ko'rsatdi;

Darvin "turlarning kelib chiqishi" ni nashr etdi;

nemis olimlari M. Lazarus va G. Steintal "xalqlar psixologiyasi va tilshunoslik jurnali" ni tashkil etdi, undan tarix sanalari boshlanadi

1860-etnik psixologiya;

1863 "tibbiyot axborotnomasi" haftalik gazetasida I. M. Sechenovning "miya reflekslari" maqolasi chop etildi.;

1869-gollandiyalik fiziolog va shifokor F. Donders "ruhiy jarayonlarning tezligi to'g'risida" maqola chop etdi.;

1874-V. Vundtning "fiziologik psixologiya asoslari" (mehnatning birinchi qismi 1873da nashr etilgan);

F. Brentanoning "empirik nuqtai nazardan psixologiya" nomli kitobi chop etildi, unda Brentano psixologiya haqidagi g'oyalarni intellektual harakatlar fani sifatida rivojlantirmoqda;

1879-V. Vundt eksperimental psixologiya bo'yicha birinchi laboratoriyani tashkil etdi;

1883-Gopkins universitetida birinchi psixologik laboratoriya (Amerika);

1885 —1885-G. Ebbingauzning "xotira haqida" kitobi;

Rossiyada birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasi Qozonda VM Bekhterev tomonidan yaratilgan; Moskva psixologiya jamiyati Moskva universitetida tashkil etilgan;

1887-In Tolstoy IIV yig'ilishida "hayot tushunchasi to'g'risida" mavzusida ma'ruza qildi.;

1888-J. MAK keen Kettel psixologiya kafedrasining professori va dunyodagi birinchi mudiri bo'ldi (Pensilvaniya universiteti, AQSh);

1889 — 6-10 avgust 1889-Parijda I xalqaro psixologik Kongressi;

T. Ribeau Sorbonnada Frantsiyada birinchi psixologik laboratoriyani yaratdi;

1889 oktyabr "falsafa va psixologiya masalalari" jurnalining birinchi soni (N. ya.Grot), Rossiyada psixologiya va falsafa bo'yicha birinchi jurnal; oxirgi (№141 142) kitob 1918 yilda chop etildi.;

Mack keen Kettel "aqliy testlar va o'lchovlar"; avstriyalik psixolog HR. Von Ehrenfels Gestalt-sifat tushunchasini taqdim etdi;

1892-Amerika psixologik assotsiatsiyasi tashkil etilgan; A. I. Vvedenskiy psixofizyologik qonunni e'lon qildi;

1895 kitob nashr etildi. Breyer va 3. Freyd "isteriya bo'yicha tadqiqotlar", unda birinchi izlo beriladi

547 psixoanalitik nazariya va erkin uyushmalar usuli;

N. ya.Grot "eksperimental psixologiya asoslari" maqolasi chop etildi;

Moskva universitetida S. S. Korsakov tibbiyot fakultetining psixiatriya klinikasida psixologik laboratoriya tashkil etdi;

1896-J. Dewey "psixologiyada refleks yoyi tushunchasi—, uning chiqishi Amerika psixologiyasida-funksionalizm da yangi yo'nalishning boshlanishini belgilab berdi;

1900 -1903 aprel-3. Freyd "tushlarning talqini";

Madridagi xalqaro tibbiyot Kongressida ip Pavlov "eksperimental psixologiya va hayvonlarga psixopatologiya" deb nomlangan nutq so'zlad, unda u yangi ilm — fan-yuqori asabiy faoliyat fiziologiyasining tug'ilishi haqida gapirdi;

1904-ip Pavlov fiziologiya va tibbiyot sohasida Nobel mukofoti bilan taqdirlandi;

1907-G. I. Chelpanovning Moskva universitetining professori lavozimiga kirish;

VM Bekhterev Sankt-Peterburgda psixonevrologiya institutini ilmiy muassasa va oliy ta'lim muassasasi sifatida yaratdi;

1910-1914 Rossiyada "psixoterapiya" jurnali (Ed.;

1911-ma'ruzalar chop etildi 3. Freyd " psixoanaliz haqida. Besh ma'ruza";

1912 — M. Vertgeymer "harakat idrok eksperimental tadqiqotlar" maqola chop-Gestalt psixologiyasi tamoyillari birinchi taqdimoti;

1913 "behaviorist nuqtai nazaridan psixologiya" nomli dasturiy maqolasida JK. Watson behaviorizm tamoyillarini ishlab chiqdi;

1914 23 mart-psixologiya institutining ochilishi. L. G. Shchukina Moskva Imperial universitetida;

1916 yanvar — eksperimental pedagogika s'ezdida I. P. Pavlov "maqsad refleksi" mavzusida ma'ruza qildi.;

1918 Petrogradda miya va aqliy faoliyatni o'rganish instituti ochildi;

1919-Petrograd universitetida Rossiyada birinchi eksperimental zoologiya va genetika kafedrasi tashkil etildi. O'tish: Saytda Harakatlanish, Qidiruv;

1920 Moskvada Xalq salomatligi Davlat ilmiy instituti qoshida Rossiya Evgeniya jamiyati tashkil etildi;

1921-Petrograd da eugenika byurosi tashkil etildi (bosh. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv;

Xalq Komissarlari kengashi V. I. Leninning "akademik Pavlov va uning xodimlarining ilmiy ishlarini ta'minlash uchun eng qisqa vaqt ichida eng qulay shart-sharoitlarni yaratish" imzosi bilan qaror qabul qildi; Markaziy mehnat instituti (cit);

1922 — "Eugenika bo'yicha izvestiy byurosi"ning birinchi raqami chiqdi;

S. L. Rubinshteynning "ijodiy havaskorlik tamoyili"maqolasi;

A. N. Severtsov "evolyutsiya va ruh" asarida hayvonlarda ikki turdagi qurilma tasvirlangan;

1922-1925 "psixologik va psixoanalitik kutubxona" ning chiqarilishi.;

1923-10-15 i psixoevrologiya bo'yicha butun Rossiya Kongressi (Moskva) sahnalashtirildi yanvar oyida marksistik psixologiyani yaratish vazifasi; ip Pavlovning "hayvonlarning yuqori asabiy faoliyati (xulq-atvori) ob'ektiv o'rganish bo'yicha yigirma yillik tajribasi" nomli mashhur asari nashr etildi; harakatlarning biomexanikasi bo'yicha H. A. Bernshteynning birinchi asarlari nashr etildi;

A. A. Ukhtomskiy "dominant asab markazlarining ish printsiplari" maqolasini chop etdi; J. Piaget "bolaning nutqi va fikrlash" kitobini nashr etdi — Jeneva genetik psixologiya maktabi asoschisi eksperimental tadqiqotlar birinchi tsikli;

1924 — K. Youngning "psixologik turlari"kitobining tarjimasi nashr etildi;

3-10 yanvar-psixoevrologiya bo'yicha ikkinchi butun Rossiya Kongressi (Petrograd);

1925-Leningrad da SSSR fanlar akademiyasining fiziologik laboratoriyasi asosida fiziologiya instituti tashkil etildi — 1936-im. I. P. Pavlova);

1927-Gurjistonda psixologik jamiyat tashkil etildi;

27 dekabr-butun Rossiya pedologiya Kongressi (ta'sis);

1928 1929 3 mustaqil jurnali "psixologiya" (1929-1932), pedologiya (1929 1932), psixotexnika va mehnat psixofiziologiyasi (1929-1934), 1932-1934 da "Sovet psixotexnikasi" deb nomlangan "psixologiya, pedologiya va psixotexnika jurnali"nashr etila boshlandi.;

1929-refleksologik munozaralar, Leningrad;

1930-i-Butunjahon inson xatti-harakatlarini o'rganish Kongressi; TSBDA (6-modda) JK tomonidan chop etilgan maqola. Uotson "behaviorizm"; V. Kehlerning "insoniy maymunlarning aql-zakovatini o'rganish " nomli kitobini L. S. Vygotskiyning so'zlari bilan tarjima qilish nashr etildi;

1931-Moskva davlat psixologiya, pedologiya va psixotexnika institutida reaktologik munozaralar; Moskvada VI xalqaro psixotexnik konferentsiya-mamlakatimizda psixologiya fanining birinchi xalqaro forumi;

1934 — K. Koffkaning "strukturaviy psixologiyada rivojlanish muammosi" nomli kitobini L. S. Vygotskiyning so'zlari bilan tarjima qilish;

1936-KPSS Markaziy qo'mitasining(b) 4 iyuldagi "narkomprosov tizimida pedologik buzulqilik to'g'risida" gi qarori; Vn Kolbanovskiyning "Izvestiya" gazetasida 23 oktyabrdagi "psixotexnika";

1940-S. L. Rubinshteynning "umumiy psixologiya asoslari" kitobi nashr etildi (davlat Stalin-1942 mukofoti);

1942 1 oktyabr Moskva universitetining falsafa fakultetida psixologiya kafedrasini tashkil etildi universitet tarixida birinchi psixologiya kafedrasini;

1943-RSFSR pedagogika fanlari akademiyasi tashkil etilgan, SSSR APN aylantirildi (1966). 1991 — Rossiya ta'lim akademiyasi (Rao);

1944-11 mart oyida Moskva davlat universitetining psixologiya institutidan ajralib chiqdi va uni RSFSR pedagogika fanlari akademiyasiga topshirdi;

1945 SSSR fanlar akademiyasi falsafa institutida psixologiya sektori-Fanlar akademiyasi tizimidagi birinchi psixologik laboratoriya tashkil etildi;

1946 "Psychodrama" j chiqadi. Moreno-psixodramatik terapiya bo'yicha asosiy ish;

1952 psixologiya bo'yicha uchrashuvda P. ya Galperin psixikaning kontseptsiyasini psixologiya mavzusining taxminiy faoliyati, psixologik funktsiyalarni shakllantirish usuli sifatida psixologik tadqiqotning yangi usuli sifatida birinchi ekspozitsiyasini taqdim etdi;

1955 "psixologiya masalalari" jurnali nashr etila boshladi. A. A. Smirnov birinchi muharriri;

1957 —1959-RSFSR APN ostida psixologlar jamiyati tashkil etildi;

I psixologlar jamiyati Kongressi (Moskva); BF Lomov boshchiligidagi birinchi ichki muhandislik psixologiya laboratoriyasi tashkil etildi;

1961-insonparvarlik psixologiyasi bo'yicha Amerika uyushmasi; "insonparvarlik psixologiyasi"jurnali;

1963-A. N. Leontievning "psixikani rivojlantirish muammolari"kitobi uchun Lenin mukofoti;

1966-Moskva va Leningrad universitetlarida psixologiya fakultetlarini tashkil etish;

Moskvada XVIII xalqaro psixologik Kongress;

1967-amerikalik psixolog Uilyam Naysser XX asrning psixologiyasining zamonaviy tendensiyalaridan biri bo'lgan kognitiv psixologiyaning asosiy muammolarini aniqlaydigan "kognitiv psixologiya" kitobini nashr etdi.;

1971 dekabr-SSSR fanlar akademiyasi psixologiya institutini tashkil etish to'g'risidagi qaror, fanlar akademiyasi tizimida birinchi psixologik tadqiqot muassasasi (birinchi direktor B. F. Lomov);

1977 "Moskva Davlat universiteti Axborotnomasi" jurnali paydo bo'ldi. 14 seriyasi. Psixologiya". Birinchi muharrir A. N. Leontiev;

1980 "psixologik jurnal"nashr etila boshladi. Birinchi muharrir B. F. Lomov;

1986 faoliyat nazariyasi bo'yicha birinchi xalqaro Kongress (Berlin);

1995 yanvar-Rossiya psixologik jamiyati tashkil etildi. Birinchi Prezident EA Klimov.

Mavzu bo'yicha echimini kutayotgan ilmiy muammolar:

Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining rivojlanish bosqichlarini ilmiy tahlil qilish.

2.Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti va vazifalarini ishlab chiqish.

3.Psixik hodisalar, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlarini ishlab chiqish.

4.Shaxs va jamiyatning o'zaro munosabatini belgilash.

5.Psixik hodisalarning kechishini ilmiy tahlil qilish.

6. Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining rivojlanish bosqichlarida psixik hodisalarning o'rnini isbotlash.

7. Psixikaning qonuniyatlarini o'rganish davomida unga o'zgartirish kiritish mumkinligini isbotlash.

8.Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida ekanligini isbotlash. 9.Shaxs hayotida psixik hodisalarning o'rnini aniqlash.

10.A.A. ibn Sinoning psixologik qarashlarini tahlil qilish va Al Forobiy fikrlarini o'rganish, qiyosiy solishtirish. Psixik hodisalarning kechishini tushuntirish.

11. Psixologiya fanining tarmoqlarini bir birlaridan farqini ajratib, ta'riflash. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishini va boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini isbotlash.

12. Hozirgi zamon psixologiyasining asosiy tekshirish metodlarini yordamchi metodlaridan ajratish.

13. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi, tamoillari, maqsad, vazifalari, va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash.

Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligini isbotlash.

14. Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflash.

15. Psixikaning taraqqiyot bosqichlaridagi asosiy farqlarni isbotlash.

Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari qachon paydo bo'lganligini tushuntirish.

16. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyotining asosiy ko'rinishlarini ta'riflash.

17. Faoliyatni interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalashni izohlash.

18. Ko'nikma va malakalar haqida o'z fikringizni bildiring Ko'nikma va malakalar qachon paydo bo'lgan deb o'ylaysiz?

Ularning shakllanish qonuniyatlarini gapirib bera olasizmi? Faoliyatning tuzilishini qanday aniqladingiz, tushuntirib bering? Faoliyatni interiorizatsiyalash va eksteriorizatsiyalashni ta'riflab bering? Ko'nikma va malakalar qanday paydo bo'ladi? Misollar bilan tushuntiring?

Individ, shaxs, individuallikni tushuntirib berish. Sizningcha shaxsning tuzilishi haqida eng to'g'ri fikrni sharq mutafakkirlaridan kim bildirgan? Shaxsning ustanovkalari va muhim orientatsiyalarini shaxs hayoti uchun muhim deb o'ylaysizmi?

Kishining o'z-o'ziga baho berishini manmanlik alomatlari deb hisoblaysizmi? Misollar bilan tushuntiring. Frustratsiyaga ta'rif bering. Frustratsiya va shaxsning kelajak rejalarini nimalardan iborat deb o'ylaysiz? -Shaxs aktivligining manbai nimada, deb o'ylaysiz?

Shaxsning yo'nalganligi qiziqishlarini belgilab beradimi? Fikringizni asoslang.

Shaxs bajarayotgan amallarni e'tiqod deb atash mumkinmi?

Shaxsning jamiyatdagi o'rnini dunyoqarashi bilan belgilanishi mumkinmi?

Psixika materiya evolyutsiyasi natijasi ekanligini qanday izohlaysiz? Misollar bilan tushuntiring.

Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflang.

Psixikaning taraqqiyot bosqichlaridagi asosiy farqlarni tushuntirib bera olasizmi?

Hayvonlarning individual va intellektual xatti-harakatlari qachon paydo bo'lgan deb o'ylaysiz? tushuntirib bering.

Seskanishni sezgining dastlabki boshlanishi ekanligini qanday izohlaysiz? Misollar bilan tushuntiring. Seskanuvchanlik psixikaning sodda shakli ekanligi va uning paydo bo'lishini ta'riflang. Sezgi turlarini har birini alohida ta'riflab tushuntirib bera olasizmi? 7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortadi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda esa 65 foizgacha ortishi aniqlangan. Sizningcha bundan ham yuqori bo'lishi mumkinmi? Bo'lsa qanday misollar bilan tushuntiring.

Jamshid. Mirzoyev Turdialiyeovich.

Terishga berildi:
Bosishga ruxsat etildi:
Qog'oz bichimi ----ofset qog'ozi.

Guliston shahar, 4-mavze, Guliston davlat universiteti

